

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПОГОНЕЦЬ ІВАННА ВАСИЛІВНА

УДК: 373.3.013:[655.3.066.11(075.2):76.038.532]"195/200"(477)(043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ІЛЮСТРУВАННЯ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ
ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
011 Освіта\Педагогіка

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

І. В. Погонець

Науковий керівник Кодлюк Ярослава Петрівна, доктор педагогічних наук,
професор

Тернопіль 2021

АНОТАЦІЯ

Погонець І. В. Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина ХХ століття). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 13.00.01 – «Загальна педагогіка та історія педагогіки» (011 – освітні, педагогічні науки). – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2021.

Реформування національного шкільництва в контексті концептуальних засад «Нова українська школа» актуалізує проблему вдосконалення змісту освіти, використання сучасних педагогічних технологій, а також модернізації засобів навчання, серед яких важливе місце посідає шкільний підручник. З огляду на те, що в Україні триває процес створення та видання альтернативної навчальної літератури, проблема її ілюстрування набуває особливого значення, оскільки комплекс наочних зображень у підручнику є основою для формування понять; впливає на учня як у навчальному, так і в інтелектуальному та емоційному плані; розвиває уміння спостерігати, осмислювати побачене, зіставляти його з прочитаним.

Зважаючи на те, що процес конструювання цього виду навчальної літератури тісно пов'язаний з теорією шкільного підручника як концептуальною основою творення навчальної книги, – вивчення досвіду підручникотворення другої половини ХХ століття є важливим у розробці сучасної стратегії ілюстрування навчальної літератури для закладів загальної середньої освіти.

Об'єкт дослідження: процес ілюстрування вітчизняних шкільних підручників.

Предмет дослідження: теорія і практика ілюстрування навчальних книг для початкових шкіл України другої половини ХХ століття.

Мета дослідження полягає у розкритті педагогічних основ ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття задля

використання позитивних ідей минулого в системі вітчизняного підручникотворення.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше здійснено комплексне дослідження педагогічних основ ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття, зокрема: виокремлено етапи ілюстрування вітчизняних підручників для початкової школи другої половини ХХ століття (1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги; 2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників; 3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи; 4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників) з урахуванням таких чинників: реформування національного шкільництва, розвиток теорії шкільного підручника та розвиток книжкової графіки; визначено тенденції кожного з виділених етапів;*

– *розроблено модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи, яка охоплює дидактичний, гігієнічний і художньо-естетичний критерії та відповідні їм показники;*

– *уточнено розуміння сутності, функцій, видової різноманітності ілюстративного матеріалу як структурного компонента навчальної книги; поглиблено наукові підходи до аналізу й оцінювання ілюстративного матеріалу підручників для початкової ланки освіти;*

– *набули подальшого розвитку вимоги до наочних зображень навчальних книг для молодших школярів.*

Практичне значення одержаних результатів полягає в реалізації розробленої моделі в процесі аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкових шкіл України, виданих у другій половині ХХ століття; підготовці науково-методичних рекомендацій щодо використання наочних зображень у структурі навчальної книги для школи першого ступеня. Ці рекомендації, а

також запропонована модель можуть бути використані в процесі створення ілюстративного матеріалу для нових навчальних видань; працівниками освіти під час моніторингу якості оформлення навчальної літератури; учителями початкової школи для підвищення ефективності роботи з візуальним рядом навчальної книги.

Упродовж 2011–2019 рр. здійснено натурне обстеження 140 підручників для початкових шкіл України, виданих у період другої половини ХХ століття, у фондах обласних, регіональних, шкільних і наукових бібліотек та приватних колекцій. Зібрано та опрацьовано значну кількість фотоматеріалів (понад 700 одиниць), що дають уявлення про ілюстрування книг для молодших школярів досліджуваного періоду.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

У першому розділі **«Теоретичні основи проблеми ілюстрування підручників для початкової школи»** розкрито особливості ілюстрування шкільних підручників для початкової школи в історико-педагогічній ретроспективі; з'ясовано роль ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника та охарактеризовано його основні функції і видову різноманітність; проаналізовано наукові підходи до аналізу ілюстративного матеріалу підручника; репрезентовано модель аналізу досліджуваного компонента структури шкільного підручника, адресованого молодшим школярам.

Розвиток проблеми ілюстрування шкільної навчальної літератури розглянуто в контексті реформування національного шкільництва, розвитку теорії шкільного підручника та розвитку мистецтва книжкової графіки в Україні у другій половині ХХ століття. На основі аналізу історіографії та джерельної бази виокремлено етапи ілюстрування українських підручників для початкової школи другої половини ХХ століття: 1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги; 2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників; 3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення

наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи; 4-й етап – 90-ті рр. XX століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників.

Поглиблено знання щодо сутності, функцій (пізнавальна, інформаційна, розвивальна, конкретизації уявлень, систематизаційна, цільова, запам'ятовування і закріплення знань, інтеграції, ергономічна, виховна, мотиваційна, естетична) та видової різноманітності ілюстративного матеріалу, що визначається за різними ознаками: взаємозв'язком з текстом, призначенням, способом відображення дійсності, характером наочного образу, за жанром, характером зображення, художньою технікою, кольором, способом репродукування, розміщенням у книжковому блоці.

Охарактеризовано підходи вчених до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників, на основі яких виділено найпоширеніші методи оцінювання якості наочного ряду в навчальних виданнях: дидактичний аналіз; функціональний підхід; експертний теоретичний аналіз ідейного змісту наочних зображень; кількісний аналіз; гігієнічна оцінка; метод семантичного диференціювання; оцінка художньої форми візуального ряду, які мають бути пов'язані між собою і взаємодоповнювати один одного.

Розроблено модель аналізу наочного ряду в навчальних виданнях для молодших школярів, яка охоплює дидактичний, гігієнічний і художньо-естетичний критерії та відповідні їм показники.

У другому розділі **«Тенденції ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина XX століття)»** подано результати аналізу ілюстративного матеріалу понад 140 підручників для початкової школи, здійсненого на основі дидактичного, гігієнічного і художньо-естетичного критеріїв та відповідних їм показників якості цього компонента навчальної книги.

Розкрито тенденції ілюстрування навчальних видань другої половини XX століття, адресованих молодшим школярам, у межах кожного із визначених етапів:

1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – характеризується використанням в підручниках спеціально розробленого з дидактичною метою ілюстративного матеріалу, який було визнано рівноправним компонентом структури шкільного підручника. Наочний ряд відзначається професійним виконанням, дотриманням стильової єдності, проте переобтяжений надмірною деталізацією зображень, що ускладнює їх сприйняття учнями молодшого шкільного віку. В оформленні навчальних видань переважає чорно-біла ілюстрація.

2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – вирізняється політехнізацією змісту наочних зображень підручників; тематичним спрямуванням візуального ряду видань відповідно до специфіки навчальних предметів; розширенням видової різноманітності та функціональності ілюстративного матеріалу; появою лаконічних, чітких форм в підручниковій ілюстрації. Помітне посилення ідеологізації змісту наочного ряду усіх тогочасних видань для молодших школярів. Зберігається тенденція розроблення візуального ряду підручників у чорно-білому форматі та друку кольорового ілюстративного матеріалу в ахроматичній гамі.

3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – посилилась виразність тематичного спрямування візуального ряду відповідно до змісту підручників і специфіки навчальних предметів; повноцінно зреалізовані виховна та мотиваційна функції ілюстративного матеріалу; помітне збільшення його видової різноманітності в структурі навчальних видань. Зафіксовано появу дидактично оформлених форзаців та системи умовних позначень, піктограм. Ілюстративне оформлення підручників характеризується професійним виконанням, врахуванням вимог відповідності віку учнів-адресатів. Водночас помітне порушення стильової єдності візуального ряду в читанках. Спостерігається також практика перевидання підручників із використанням однакових ілюстрацій або всього візуального ряду, а також видання у чорно-білому форматі підручників, перекладених з російських.

4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – характеризуються зміною радянського ідеологічного спрямування наочного ряду на національне;

багатофункціональністю та різноманітністю ілюстративного матеріалу; використанням системи умовних позначень, тематичних оформлювальних елементів та піктограм; високоякісним ілюстративним оформленням букварів. Помітне порушення стильової єдності елементів оформлення та ілюстративного матеріалу підручників, зумовлене експериментальним застосуванням різних образотворчих прийомів і технік та зниження якості поліграфії.

На основі отриманих результатів підготовлено науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи, які поділяються на загальні (вимоги до зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом та іншими структурними компонентами підручника) і спеціальні (вимоги, що стосуються відповідності ілюстративного матеріалу віковим особливостям молодших школярів; гігієнічні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи; художньо-естетичні; додаткові рекомендації до використання ілюстративного матеріалу).

Ключові слова: педагогічні основи, ілюстративний матеріал, ілюстрування підручників для початкової школи, класифікація наочних зображень, функції ілюстративного матеріалу, тенденції ілюстрування підручників.

SUMMARY

Pohonets I. V. The Pedagogical Basics of Illustrating Textbooks for Primary Schools of Ukraine (the Second Half of the 20th Century). – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Pedagogical Studies. Specialty 13.00.01 – General Pedagogy and the History of Pedagogy. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2021.

Reforming the national school system in the context of the conceptual principles of secondary school reform “The New Ukrainian School” raises the issue of improving the education content, the use of modern pedagogical technologies, as well as the modernization of teaching aids, among which the school textbook occupies an important place. Given that in Ukraine the process of creating and publishing alternative educational literature is still continuing, the problem of its illustration is especially important, as a set of visual images in the textbook is the basis for the concepts’ formation; affects the student academically, intellectually, and emotionally; develops the ability to observe, to comprehend what was seen, and to compare it with what was read.

Since the process of constructing this type of educational literature is closely related to the school textbook theory as a conceptual basis for creating a textbook, the study of textbook creation experience in the second half of the 20th century is important in developing a modern strategy for illustrating textbooks for general secondary educational establishments.

The object of the research: the process of illustrating Ukrainian school textbooks.

The subject of the research: theory and practice of illustrating textbooks for Ukrainian primary schools of the second half of the 20th century.

The purpose of the research is to reveal the pedagogical basics of illustrating textbooks for Ukrainian primary schools of the second half of the 20th century for use of the positive ideas of the past in the Ukrainian textbook creation system.

The scientific novelty of the obtained results is that:

- *for the first time a comprehensive study* of the pedagogical basics of illustrating textbooks for Ukrainian primary schools of the second half of the 20th century was carried out, in particular: the stages of illustrating Ukrainian textbooks for primary schools of the second half of the 20th century *were singled out* (the 1st stage – the 50s of the 20th century – the substantiation of textbook illustration theoretical bases); the 2nd stage – the 60-70s of the 20th century – the polytechnization of the textbooks' visual images content; the 3rd stage – the 80s of the 20th century – improvement of scientific approaches to illustrating educational literature for primary school; the 4th stage – the 90s of the 20th century – the national orientation of illustrative textbook material) taking into account the following factors: reforming the national school system, the development of school textbook theory and book graphics; the tendencies of each of the selected stages *were determined*;

- the analysis model of textbooks' illustrative material for primary school *was developed*; the model covers didactic, hygienic, artistic, and aesthetic criteria and corresponding indicators;

- the understanding of the essence, functions, type diversity of illustrative material as a structural component of the textbook *is specified*; scientific approaches to the analysis and evaluation of primary education textbooks' illustrative material *were deepened*;

- the requirements for visual images of primary school educational books *have been further developed*.

The practical significance of the obtained results lies in the implementation of the developed model based on the analysis of Ukrainian primary school textbooks' illustrative material, published in the second half of the 20th century; the preparation of scientific and methodical recommendations on the use of visual images in the first-degree school textbook structure. These recommendations, as well as the proposed model, can be used in the process of creating illustrative material for new educational publications; they can be used by educators during the monitoring of the educational

literature quality; they can also be used by primary school teachers to increase the efficiency of working with the educational book visual row.

During 2011–2019 in the funds of regional, school, and scientific libraries and private collections the thesis author made a full-scale survey of 140 Ukrainian primary school textbooks published in the second half of the 20th century. A significant amount of photographic materials (over 700 units) was collected and processed, which gave an idea of illustrating books for younger schoolchildren of the period under study.

The thesis consists of an introduction, two chapters, conclusions, a list of sources used, and appendices.

The first chapter **“The Theoretical Foundations of the Issue of Illustrating Textbooks for Primary School”** reveals the features of illustrating school textbooks for the primary school in historical and pedagogical retrospect; the role of illustrative material in the school textbook structure is clarified and its main functions and type diversity are characterized; scientific approaches to the analysis of textbook illustrative material are analyzed; the analysis model of the researched component of the school textbook structure addressed to primary school students is represented.

The development of the problem of illustrating school educational literature is considered in the context of reforming the national school system, the development of the school textbook theory, and the book graphics art in Ukraine of the second half of the 20th century. Based on the analysis of historiography and the source base, the stages of illustrating Ukrainian primary school textbooks of the second half of the 20th century were singled out: the 1st stage – the 50s of the 20th century – the substantiation of textbook illustration theoretical bases); the 2nd stage – the 60-70s of the 20th century – the polytechnization of the textbooks’ visual images content; the 3rd stage – the 80s of the 20th century – improvement of scientific approaches to illustrating school textbooks for primary school; the 4th stage – the 90s of the 20th century – the national orientation of illustrative textbook material.

The knowledge of the essence, functions (cognitive, informational, developmental, the concretization of ideas, systematization, target, memorization and

consolidation of knowledge, integration, ergonomic, educational, motivational, and aesthetic) and type diversity of illustrative material, which is determined by various features (its interconnection with the text, the purpose, the way of reflecting reality, the visual image nature, the genre, the image nature, the artistic technique, the color, the reproduction method, the placement in the book block) was deepened.

The approaches of scientists to the analysis of school textbook illustrative material were characterized. On this basis the most widespread methods of visual row quality assessment in educational editions were allocated: the didactic analysis; the functional approach; the expert theoretical analysis of the ideological content of visual images; the quantitative analysis; the hygienic assessment; the semantic differentiation method; the assessment of the artistic form of the visual row, which should be interconnected and mutually supportive.

A model of visual row analysis in educational publications for primary school students has been developed. It covers didactic, hygienic, artistic, and aesthetic criteria and corresponding indicators.

The second chapter **“The Tendencies of Illustrating Textbooks for Primary Schools of Ukraine (the Second Half of the 20th Century)”** presents the analysis results of illustrative material from more than 140 primary school textbooks, based on didactic, hygienic, artistic, and aesthetic criteria and corresponding quality indicators of this textbook component.

The tendencies of illustrating educational editions of the second half of the 20th century, addressed to primary school students, within each of the defined stages are revealed:

The 1st stage – the 50s of the 20th century – is characterized by the use in textbooks of the illustrative material specially developed for didactic purposes, and which is recognized as an equal component of the school textbook structure. The visual row stands out for its professional performance, adherence to stylistic unity, but is overloaded with excessive image details complicating their perception by primary school students. In the design of educational publications black and white illustrations prevail.

The 2nd stage – the 60–70s of the 20th century – is characterized by the polytechnization of the textbooks' visual images content; the thematic direction of the publications' visual row under the educational subjects' specifics; the expansion of type diversity and functionality of illustrative material; the appearance of concise and clear forms in the textbook illustration. There is a noticeable increase in the visual row content ideologization of all publications for primary school students of that time. There is a tendency to develop a visual row of textbooks in black and white format and print color illustrative material in achromatic scale.

In the 3rd stage– the 80s of the 20th century – the expressiveness of the visual row's thematic direction is increased under the content of the textbooks and the specifics of the subjects; educational and motivational functions of the illustrative material; there is a noticeable increase in its type diversity in the structure of educational publications. The appearance of didactic endpapers and a system of symbols and icons are observed. The illustrative design of textbooks is characterized by professional performance and taking into account the requirements of students-addressees' age-matching. At the same time, there is a noticeable violation of the visual row's stylistic unity in readers. There is also the practice of republishing textbooks using the same illustrations or the entire visual row, as well as editing textbooks translated from the Russian language in black and white.

The 4th stage – the 90s of the 20th century – is characterized by a change in the Soviet ideological orientation of the visual row to the national one; multifunctionality and variety of illustrative material; using a system of symbols, thematic design elements, and icons; high-quality illustrative design of ABC-books. There is a noticeable violation of the stylistic unity of design elements and illustrative material of textbooks, due to the experimental application of various visual methods and techniques and reduced printing quality.

Based on the results, the thesis author prepared scientific and methodological recommendations for illustrative material use in primary school textbooks. The recommendations are divided into general (the requirements for connecting illustrative material with the text and other structural components of the textbook)

and special (the requirements for the correspondence of illustrative material to age features of primary school students; hygienic requirements for illustrative material of primary school textbooks; artistic and aesthetic requirements; additional recommendations for the illustrative material use) ones.

Keywords: pedagogical basics, illustrative material, illustrating primary school textbooks, classification of visual images, functions of illustrative material, tendencies of illustrating textbooks.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет. імені Григорія Сковороди* – Дод. 2 до Вип. 35, Том I (13): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». Київ: Гнозис, 2015. С. 137–140.

2. Погонєць І. В. Ілюстрування шкільних підручників: історико-педагогічна ретроспектива. *Український педагогічний журнал* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2016. № 1. С. 122–134.

3. Погонєць І. В. Роль ілюстративного матеріалу у структурі підручників, адресованих молодшим школярам (друга половина ХХ століття). *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць* / ред. кол.; голов. ред. О. М. Топузов. К.: Педагогічна думка, 2017. Вип. 18. С. 122–134.

4. Кодлюк Я. П., Погонєць І. В. Тенденції ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття (1950–1980 рр.). *Імідж сучасного педагога: електрон. наук. фаховий журнал* / Полтав. обл. ін-т післядипл. пед. освіти ім. М. В. Остроградського; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України; редкол.: Н. І. Білик (гол. ред.) [та ін.]. Полтава: ПОППО, 2020. № 5 (194). С. 72–79.

5. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до класифікації ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття. *Молодий вчений: науковий журнал*. Херсон, 2015. № 5 (20). Ч. 3. С. 137–140.

6. Погонєць І. В. Функції ілюстративного матеріалу у структурі українських шкільних підручників у першій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми гуманітарної освіти: збірник наукових праць* / За заг. ред. Ломаковича А. М., Бенери В. Є. Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2014. Вип. 10. С. 66–69.

7. Pohonets Ivanna. Textbooks illustration features for junior schoolchildren in the establishment of state independence of Ukraine period (1990–2000). *Journal of Education, Health and Sport*. 2020. 10 (6). P. 415–424.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Погонєць І. В. З історії ілюстрування шкільних підручників в Україні. *Вісник Закарпатського художнього інституту: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 13–14 травня 2014 р.)*/ Ред. кол.: Небесник І. І. та ін. Ужгород: Закарпатський художній інститут, 2014. Вип. 5: «Ерделівські читання». С. 144–148.

9. Pohonets I. Typology of school textbooks' illustrative material (the second half of the XX century). Proceedings of the VIII International Academic Congress "Applied and Fundamental Studies in Eurasia, Africa and America" (South Africa, Cape Town, 18-20 June 2015). "UCT Press", 2015. Vol. III. P. 228–235.

10. Погонєць І. В. Види ілюстративного матеріалу у структурі дитячої книги (на прикладі ілюстрацій Ростислава Глужка). *Творчість Ростислава Глужка в контексті розвитку української діаспори ХХ століття: збірник матеріалів науково-мистецького симпозіуму «Художньо-мистецькі рецепції творчості Ростислава Глужка в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.»* (Кременець, 11–12 травня 2017 р.). Кременець: Кременецька обласна гуманітарно педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, 2017. С. 45–52.

11. Погонєць І. В. Особливості ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття. *Гуманітарний корпус: матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика»* (Вінниця, 27 серпня 2020 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. Вип. 35 (Том 2). С. 78–81.

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ІЛЮСТРУВАННЯ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	27
1.1. Історіографія та джерельна база проблеми дослідження	27
1.2. Ілюстративний матеріал як структурний компонент шкільного підручника.....	50
1.3. Наукові підходи до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників.....	74
1.3.1. Методи аналізу ілюстративного матеріалу підручників, адресованих молодшим школярам.....	74
1.3.2. Модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи	94
Висновки до розділу 1.....	111
РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ ІЛЮСТРУВАННЯ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)	115
2.1. Обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги у 50-х рр. ХХ століття.....	116
2.2. Політехнізація змісту наочних зображень підручників 60–70-х рр. ХХ століття.....	128
2.3. Удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи у 80-х рр. ХХ століття.....	149
2.4. Ілюстрування підручників для початкових шкіл України в умовах становлення державної незалежності.....	166
2.5. Науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи	183

Висновки до розділу 2.....	196
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	206
ДОДАТКИ	244

ВСТУП

Актуальність теми. Реформування національного шкільництва в контексті концептуальних засад «Нова українська школа» актуалізує проблему вдосконалення змісту освіти, використання сучасних педагогічних технологій, а також модернізації засобів навчання, серед яких важливе місце посідає шкільний підручник. З огляду на те, що в Україні триває процес створення та видання альтернативної навчальної літератури, проблема її ілюстрування набуває особливого значення, оскільки комплекс наочних зображень у підручнику є основою для формування понять; впливає на учня як у пізнавальному, так і в інтелектуальному та емоційному плані; розвиває вміння спостерігати, осмислювати побачене, зіставляти його з прочитаним.

Зважаючи на те, що процес конструювання цього виду навчальної літератури тісно пов'язаний із теорією шкільного підручника як концептуальною основою творення навчальної книги, – вивчення досвіду підручникотворення другої половини ХХ століття є важливим у розробці сучасної стратегії ілюстрування підручників для закладів загальної середньої освіти.

Наукове обґрунтування ролі ілюстративного матеріалу підручника зроблено в працях Я. Коменського, Т. Лубенця, І. Огієнка, С. Русової, К. Ушинського та ін., які заклали теоретичні основи підручникотворення в Україні та світі. Подальші наукові пошуки стосувалися таких аспектів теорії шкільного підручника: роль книги у навчально-виховному процесі та її місце в системі засобів навчання (Н. Бібік, І. Лернер, О. Савченко, І. Товпінець та ін.); провідні функції шкільного підручника та його структура (В. Бейлінсон, В. Беспалько, Д. Зуєв, Я. Кодлюк та ін.); підходи до аналізу й оцінювання цього виду навчальної літератури (Ф.-М. Жерар, Я. Кодлюк, О. Ляшенко, К. Роежер та ін.).

Чималий масив складають дослідження, присвячені проблемі ілюстрування навчальної книги, зокрема: з'ясовано, що ілюстративний матеріал є невід'ємним компонентом структури шкільного підручника (Є. Перовський); визначено його основні функції (В. Бейлінсон, Н. Гончарова, Д. Зуєв, Б. Карлаваріс, Є. Перовський, А. Попков, Т. Проданович та ін.); запропоновано класифікації за різними ознаками (Н. Гончарова, Б. Карлаваріс, В. Ривчін та ін.); обґрунтовано форми зв'язку з текстом (Л. Занков); визначено основні вимоги до цього компонента у структурі шкільних підручників (Б. Карлаваріс, К. Кузьмінський); розкрито підходи до оцінювання його якості (В. Белінський, В. Бейлінсон, В. Беспалько, Я. Кодлюк, Т. Проданович, Н. Хребтова); виявлено особливості сприйняття ілюстрації школярами різного віку (Б. Бутнік-Сіверський, Б. Карлаваріс); розглянуто проблему навчальної книги як поліграфічного видання та визначено особливості її художнього конструювання (Н. Атабеков, В. Волков, В. Волкотруб, Ю. Герчук, І. Баренбаум, Є. Ліхтенштейн); досліджено еволюцію книжкової ілюстрації (Ю. Герчук, Т. Завгородня, Я. Ісаєвич, С. Сірополко, Б. Ступарик) та особливості художнього оформлення української книжності (Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Г. Логвин, І. Огієнко, В. Фрис та ін.). Історико-педагогічні аспекти становлення та розвитку початкової освіти в Україні відображені в працях Л. Березівської, О. Бондар, Т. Гавриленко, В. Кузьменка, К. Нечипоренко, Л. Прокопів, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинської, О. Янкович та ін.

Різні аспекти порушеної проблеми відображені в дисертаційних роботах вітчизняних та зарубіжних учених: Н. Животовської («Наочність у процесі навчання в початковій школі», 1948); А. Ясько («Роль і значення різних типів наочних посібників у процесі формування наукових понять», 1951); А. Попкова («Дидактичні основи ілюстрування підручників середньої загальноосвітньої політехнічної школи (на мат. підручн. істор. і географ. для V–VII класів середн. школи)», 1959); Н. Гончарової («Основні проблеми оформлення радянського шкільного підручника», 1969); І. Нілової («Художні компоненти структури навчальної книги як засіб розвитку пізнавального інтересу молодших

школярів», 1997); І. Бая («Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (друга половина XIX – початок XX століття)», 2005); О. Ламонової («Київська книжкова графіка кінця 50-х – початку 70-х років XX століття», 2006); М. Єфімової («Дизайн дитячої книги України: проектно-художні принципи і засоби», 2015); М. Токар («Образи героїв української дитячої літератури в книжковій ілюстрації другої половини XX – початку XXI століття», 2018) та ін. У докторській дисертації Я. Кодлюк, присвяченій теорії і практиці підручникотворення в галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) (2005 р.), обґрунтовано дидактичні основи використання ілюстрацій у структурі підручників, призначених для учнів початкових класів.

Незважаючи на різновекторність наукових пошуків, які стосуються проблеми відбору і використання наочних зображень у шкільних підручниках, багато питань цієї теми залишаються не до кінця розв’язаними. Наразі відсутнє теоретичне обґрунтування педагогічних вимог до ілюстрування навчальної літератури для початкової ланки освіти, способів реалізації основних функцій ілюстративного матеріалу в навчальних книгах, адресованих молодшим школярам.

Актуальність дисертаційного дослідження посилюється потребою подолання низки суперечностей, зокрема між: необхідністю використання в освітньому процесі підручників, розроблених й ілюстрованих відповідно до викликів сучасності, та відсутністю належного рівня якості їх ілюстрування в практиці підручникотворення; потребою початкової ланки освіти у високоякісних підручниках та недостатньою розробленістю науково обґрунтованих основ їхнього ілюстрування.

Таким чином, актуальність заявленої проблеми, її недостатня розробленість у педагогічній теорії і практиці зумовили вибір теми дослідження **«Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина XX століття)».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконувалося в контексті проблематики науково-дослідної лабораторії шкільного підручника Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Шкільний підручник як модель процесу навчання: історія, теорія, практика» (номер державної реєстрації 0108U003844) та «Модернізація змісту шкільної освіти в Україні: стан та перспективи розвитку» (номер державної реєстрації 0114U003075). Тему дослідження затверджено вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 7 від 28.02.2012 р.) та Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 15.12.2015 р.).

Об'єкт дослідження: процес ілюстрування вітчизняних шкільних підручників.

Предмет дослідження: теорія і практика ілюстрування навчальних книг для початкових шкіл України другої половини ХХ століття.

Мета дослідження полягає у розкритті педагогічних основ ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття задля використання позитивних ідей минулого в системі вітчизняного підручникотворення.

Відповідно до мети дослідження було окреслено його **завдання:**

1. На основі аналізу історико-педагогічної, психолого-педагогічної, методичної і мистецтвознавчої літератури з'ясувати сутність, функції та видову різноманітність ілюстративного матеріалу як структурного компонента шкільного підручника.
2. Розробити модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи.
3. Виокремити етапи ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття та визначити тенденції кожного із них.

4. Підготувати науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи на сучасному етапі розвитку національного шкільництва.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань було використано такі методи: *джерелознавчий* (надав можливість проаналізувати різні типи джерел, у яких висвітлюється проблема ілюстрування шкільних підручників в Україні в досліджуваній період); *хронологічний* (забезпечив розгляд цього процесу в динаміці, змінах тенденцій і часовій послідовності); *порівняльно-історичний* (дав змогу простежити процес становлення ілюстративного матеріалу як невід'ємного компонента структури шкільного підручника та встановити основні чинники впливу на його еволюцію); *узагальнення та систематизації* (був використаний для визначення видів ілюстративного матеріалу за різними ознаками та складання їх загальної класифікації); *моделювання* (застосовано на етапі розробки моделі аналізу ілюстративного матеріалу підручників для школи першого ступеня); *візуальний* (забезпечив безпосередній огляд ілюстративного матеріалу підручників для з'ясування відповідності зображень дидактичному, гігієнічному та художньо-естетичному критеріям і їхнім показникам); *кількісний* (дав змогу визначити якість ілюстративності досліджуваних підручників); *описовий аналіз* підручників, адресованих молодшим школярам (використовувався з метою виявлення основних тенденцій в їх ілюструванні); *синтезування та узагальнення* результатів дослідження (для формулювання висновків і рекомендацій щодо творчого впровадження ідей ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття в практику підручникотворення сучасної школи першого ступеня).

Джерельну базу дослідження становлять матеріали відкритих фондів і фондів рідкісної книги Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника, Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. Сухомлинського, Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки, наукової бібліотеки Тернопільського національного

педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, бібліотеки Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка, а також науково-дослідної лабораторії шкільного підручника Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

У процесі історико-педагогічного пошуку використовувалися історична і сучасна науково-педагогічна література; урядові документи, розпорядження та постанови, законодавчі й директивні акти Міністерства народної освіти УРСР та Міністерства освіти України; психолого-педагогічні праці з проблематики теорії шкільного підручника та його ілюстрування; книгознавчі й мистецтвознавчі дослідження, присвячені розвитку книжкової графіки; матеріали періодичних видань (педагогічні журнали, збірники наукових праць, інформаційні збірники), довідково-бібліографічні видання, шкільні підручники досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1950–2000 рр. Вихідний рубіж – початок 50-х рр. ХХ століття У цей період шкільний підручник уперше став об'єктом наукових досліджень (Н. Менчинська, Є. Перовський), ілюстративний матеріал визнано невід'ємним компонентом структури навчальної книги. Верхня межа – 2000 р. – характеризується розробкою першого Державного стандарту початкової загальної освіти і розглядається нами як своєрідний рубіж у дослідженні проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше здійснено комплексне дослідження педагогічних основ ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття, зокрема: виокремлено етапи ілюстрування вітчизняних підручників для початкової школи другої половини ХХ століття (1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги; 2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників; 3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи; 4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування*

ілюстративного матеріалу підручників) з урахуванням таких чинників: реформування національного шкільництва, розвиток теорії шкільного підручника та розвиток книжкової графіки; *визначено* тенденції кожного з виділених етапів;

– *розроблено* модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи, яка охоплює дидактичний, гігієнічний і художньо-естетичний критерії та відповідні їм показники;

– *уточнено* розуміння сутності, функцій, видової різноманітності ілюстративного матеріалу як структурного компонента навчальної книги; *поглиблено* наукові підходи до аналізу й оцінювання ілюстративного матеріалу підручників для початкової ланки освіти;

– *набули подальшого розвитку* вимоги до наочних зображень навчальних книг для молодших школярів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в реалізації розробленої моделі в процесі аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкових шкіл України, виданих у другій половині ХХ століття; підготовці науково-методичних рекомендацій щодо використання наочних зображень у структурі навчальної книги для школи першого ступеня. Ці рекомендації, а також запропонована модель можуть бути використані в процесі створення ілюстративного матеріалу для нових навчальних видань; працівниками освіти під час моніторингу якості оформлення навчальної літератури; учителями початкової школи для підвищення ефективності роботи з візуальним рядом навчальної книги.

Упродовж 2011–2019 рр. здійснено натурне обстеження 140 підручників для початкових шкіл України, виданих у період другої половини ХХ століття, у фондах обласних, регіональних, шкільних і наукових бібліотек та приватних колекцій. Зібрано та опрацьовано значну кількість фотоматеріалів (понад 700 одиниць), що дають уявлення про ілюстрування книг для молодших школярів досліджуваного періоду.

Основні положення та науково-методичні рекомендації дослідження **впроваджено** в освітній процес Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 535-40/03 від 17.06.2020 р.), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-28/580 від 17.06.2020 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 257/1-н від 27.04.2020 р.), Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (довідка № 01-09/4-33 від 23.06.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження, представлені в дисертації, отримано самостійно. У статті [4], опублікованій у співавторстві, особистий внесок здобувача полягає в аналізі візуального ряду підручників для початкової школи України, виданих у 1950–1980 рр., та визначенні тенденцій їхнього ілюстрування в межах окресленого періоду.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня, а саме: *міжнародних*: «Ерделівські читання» (Ужгород, 2014), «IV Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2015), «Applied and Fundamental Studies in Eurasia, Africa and America» (South Africa, Cape Town, 2015), «Теорія та практика управління педагогічним процесом» (Одеса, 2015), «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2015, 2016, 2017), «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія і практика» (Київ, 2020); *всеукраїнській*: «Мистецька освіта як чинник людиностановлення» (Тернопіль, 2013); *регіональних*: «X звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу за 2013 рік» (Кременець, 2014); на науково-мистецькому симпозиумі «Художньо-мистецькі рецепції творчості Ростислава Глуква в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.» (Кременець, 2017).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 11 наукових працях автора, з яких 4 статті в наукових фахових виданнях України; 1 – у зарубіжному періодичному виданні; 2 статті в інших наукових виданнях; 4 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (411 позицій), 5 додатків (обсягом 183 сторінки); містить 9 таблиць, 9 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 425 сторінок, основний текст викладено на 186 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРОБЛЕМИ ІЛЮСТРУВАННЯ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

1.1. Історіографія та джерельна база проблеми дослідження

Реформування національної системи освіти актуалізує проблему оновлення її змісту та вдосконалення засобів навчання. Матеріальним носієм змісту освіти і основним засобом навчальної діяльності є підручник, структурні компоненти якого (навчальний текст, апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування) утворюють цілу педагогічну систему забезпечення повноцінного засвоєння учнями програмового матеріалу. Особливим компонентом, який є основою формування понять, впливає на учня як у навчальному, так і в інтелектуальному та емоційному плані, розвиває уміння спостерігати, осмислювати побачене, поєднувати його з прочитаним тощо, є ілюстративний матеріал.

Проблематика ілюстрування навчальної літератури досліджується у міжпредметному просторі педагогіки, психології, книгознавства та мистецтвознавства. Шкільний підручник є комплексним та системним явищем, а тому аналіз стану дослідженості проблеми спирається на осмислення процесів освіти і науки, а також мистецтва книжкової графіки окресленого періоду, які впливали на розвиток підручникотворення як загалом, так і стосувалися його окремих аспектів.

Саме через це використані в роботі наукові джерела відповідно до проблематики утворюють декілька груп. Вагоме коло становлять напрацювання, дотичні проблемі, запропонованій до розгляду в дисертації. Це дослідження, присвячені теорії шкільного підручника, оскільки ця галузь є теоретичним підґрунтям процесу підручникотворення та охоплює праці, що

стосуються як розвитку навчальної книги, так і її структурних компонентів (навчальний текст, апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування).

Другу групу складають книгознавчі та мистецтвознавчі джерела, що відображають різні аспекти художнього оформлення та ілюстрування навчальних видань, особливості розвитку книжкової графіки окресленого періоду та визначають художньо-естетичні вимоги до візуального ряду підручників для дітей молодшого шкільного віку.

Важливими у розгляді історіографії зазначеної проблеми також вважаємо праці, присвячені дослідженню розвитку та реформування початкової освіти в Україні; законодавчі й нормативні документи, що визначали її основні завдання, регулювали процес створення підручників для молодших школярів.

Огляд історико-педагогічної та книгознавчої літератури свідчить про те, що підручницька ілюстрація у процесі свого розвитку зазнала значних змін у зв'язку з реформуванням системи освіти, розвитком теорії шкільного підручника, змін у мистецтві книжкової графіки, що відбувалися у контексті історичних і педагогічних процесів в Україні та світі. Все це сприяло теоретичному осмисленню завдань і можливостей ілюстративного матеріалу у структурі навчальної книги.

Необхідність звернення до досліджень другої половини ХХ століття зумовлена тим, що саме в цей період шкільний підручник став об'єктом детального вивчення у працях науковців, а також завданням простежити основні тенденції ілюстрування підручників для початкової школи.

У розв'язанні поставлених завдань, що стосуються зазначеної проблеми, доцільно спиратися на наявний педагогічний досвід (Б. Бутнік-Сіверський, А. Зільберштейн, Б. Карлаваріс, Я. Коменський, К. Кузьмінський, Н. Менчинська, В. Пахомов, Є. Перовський, А. Попков, Г. Проданович, В. Ривчін, К. Ушинський, В. Цетлін та ін.). Ретроспективний аналіз досвіду вирішення зазначеної проблеми дасть змогу глибше її зрозуміти, уникнути

помилку, використовувати позитивні надбання минулого в подальшій практиці підручникотворення.

Уперше доцільність упровадження позатекстового компонента у структуру підручника обґрунтував у XVII столітті відомий чеський педагог Я. Коменський. Його книга «Видимий світ у малюнках» (1658) стала своєрідним еталоном, взірцем реалізації принципу наочності в навчальних виданнях багатьох країн світу до початку XIX століття. А самого вченого вважають основоположником теорії навчальної книги, оскільки він сформулював ряд важливих положень щодо підготовки, оформлення та використання підручника і його візуального ряду в навчальному процесі [188, с. 36–38].

В основу змісту ілюстрування своєї книги Я. Коменський поклав ідею енциклопедичного навчання дітей і повідомлення їм знань про природу і суспільні відносини, необхідність наочності при вивченні дітьми «всього світу» та вимогу навчати малюків на основі реальних предметів і явищ [202]. Учений також приділяв велику увагу зв'язку тексту підручника із малюнками. Так, у свою книгу він включив ілюстрації поряд із текстом, а у них подавав підписи у вигляді цифр, встановлюючи зв'язок між зображеннями і відповідними частинами тексту. Також дослідник вважав доцільним використання у підручниках кольорових малюнків.

Аналізуючи ілюстрації книги Я. Коменського [192], погоджуємось із думкою А. Попкова, що для них характерні ті ж суперечності, які властиві всій педагогічній системі вченого: значна увага приділялася символічним малюнкам таких понять як «душа людини», «філософія», «релігія» та ін., які взагалі неможливо уявити в образній формі; на деяких малюнках порушено пропорційні співвідношення предметів і об'єктів, а також спостерігається велике нагромадження предметів та дій в одній ілюстрації [276]. Вважаємо недоцільним використання в навчальній книзі для дітей ілюстрацій із зображенням видів покарань за певну провину людини, які присутні в аналізованій книзі. Проте зазначене не зменшує її педагогічної значущості, оскільки вона мала неабиякий успіх у багатьох країнах світу.

У XVII–XVIII століттях окремі вказівки щодо використання ілюстративного матеріалу вміщувалися у передмовах до підручників, але наукові розробки проблеми ілюстрування навчальної літератури все ще були відсутні.

У першій половині XIX століття більшість шкільних підручників видавалася без ілюстрацій (у зв'язку із домінуванням вербального методу навчання та низьким рівнем розвитку поліграфічної справи) [12]. Така ситуація не могла не привернути увагу дослідників. Тому в цей час з'явилися теоретичні розвідки, присвячені ілюструванню навчальних видань (В. Белінський [22], Н. Добролюбов [130]), у яких було обґрунтовано деякі вимоги до наочних зображень у підручнику: реалістичність малюнків, якісне художнє виконання, взаємозв'язок з текстом, використання кольорових ілюстрацій та їх якісний друк. Н. Добролюбов акцентував увагу на підборі зображень відповідно до вікових особливостей учнів та на значенні кольору у створенні ілюстрацій (за [276, с. 52]).

У 60-х рр. XIX століття педагоги почали приділяти більшу увагу використанню наочності в навчанні. Значний внесок у розробку цієї проблеми зробив відомий вітчизняний педагог К. Ушинський, який реалізував власні погляди на навчання та роль наочності в цьому процесі у знаменитих книгах «Дитячий світ» (1861) та «Рідне слово» (1864). Учений вважав, що навчання необхідно організовувати в такий спосіб, щоб воно базувалося на реальних об'єктах сприйняття. Книгам К. Ушинського притаманні продуманий підбір малюнків, націлених на розвиток мислення дітей; реалістичність зображень, їх органічний зв'язок з текстом; різноманітність видів ілюстрацій та якісне технічне виконання. Також ученим була розроблена система методичних вказівок щодо організації роботи з ілюстративним матеріалом підручника [188, с. 38–39].

Одним із яскравих явищ в оформленні книг для дітей молодшого шкільного віку на початку XX століття було створення художніх азбук, які складали самі художники і педагоги для своїх дітей. Наприклад, «Азбука в

картинах» (1904) А. Бенуа [23], у якій передбачається вивчення кожної букви алфавіту на основі сюжетної картинки, що допомагає формуванню в дитини цілісного уявлення про світ людей і речей. Такі азбуки і букварі були наповнені цікавим та пізнавальним ілюстративним матеріалом. Малюнки і пояснювальні підписи сприяли засвоєнню знань і в той же час виконували мотиваційну та естетичну функції. Проте ці книги виходили в обмеженій кількості і були доступні лише у вузьких колах.

Суттєво збагатили наукові підходи до ілюстрування шкільної навчальної літератури послідовники К. Ушинського – Н. Бунаков («Азбука и уроки чтения», «В школе и дома», «Живое слово»), Т. Лубенець («Буквар», «Читанки»), С. Русова («Український буквар»), Д. Тихомиров («Букварь для совместного обучения чтению и письму») та ін. У підручниках, створених цими педагогами, ілюстративний матеріал займав важливе місце. Зокрема, Н. Бунаков вважав, що робота з малюнками допомагає учням зрозуміти, пояснити суть певного поняття чи явища. В оформленні підручників Н. Бунакова використано різні види ілюстрацій: малюнки, схеми, плани, а також репродукції картин художників. Н. Бунаков, як і К. Ушинський, використовував у своїх книгах для вправ ілюстрації узагальненого характеру, на яких було зображено працю людей у різні пори року. Зміст таких ілюстрацій в тексті не розкривався, а в підписах під ними були запитання, завдання, що скеровували увагу і розумову діяльність школярів на з'ясування потрібних обставин. Такі ілюстрації розвивали спостережливість і привчали дітей до самостійної роботи (за [276, с. 201]). С. Русова стверджувала, що наочні зображення розширюють кругозір, формують естетичні почуття, вчать бачити прекрасне [305]. Проте автори не завжди продумано підходили до використання різних видів ілюстративного матеріалу, оскільки в цих книгах мало зображень, розроблених з навчальною метою.

Історія ілюстрування навчальних книг тісно пов'язана з історією їх створення. У перші десятиліття ХХ століття проблема оформлення масових навчальних видань частково відобразилась у працях невеликої кількості

науковців. Так, наприклад, у дослідженні П. Дульського та Е. Мексіна «Иллюстрация в детской книге» (1925) [133], роль ілюстративного матеріалу в дитячій книзі полягає в тому, що наочні зображення є цінним засобом розвитку спостережливості й уваги, наближають дитину до мистецтва, навчають любити і берегти книгу, виховують охайність. Проте автори недооцінюють навчально-виховну роль ілюстрації в підручнику, про що свідчить визнання образотворчих якостей єдиним критерієм оцінювання її якості.

Неабиякий інтерес становить праця Б. Бутнік-Сіверського «Принципи ілюстрування дитячої книги» (1929) [56], у якій розкривається зв'язок ілюстрації з текстом та подаються рекомендації щодо використання малюнків у книзі відповідно до віку дітей.

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що проблема ілюстрування навчальних видань спочатку активніше розглядалася у напрацюваннях дослідників книжкової справи і мистецтвознавців, які вивчали особливості конструювання і художнього оформлення різних видів видань. Почали з'являтися наукові розвідки еволюції книжкової ілюстрації. У праці Г. Брилова «Иллюстрация в книге, журнале и газете» (1931, [54]) дано визначення поняття «ілюстрація» (в перекладі з латинського «висвітлення», «пояснення»; у вузькому сенсі слова автор розуміє ілюстрацію як малюнок у друці [54, с. 7]); проаналізовано різні техніки виконання малюнків (гравюра, офорт, фотомеханічний спосіб друку) для видань різного типу (книг, журналів, газет), а також розкрито значення зображень у виданнях для дітей та подано деякі вимоги до створення наукової ілюстрації.

Вперше у науковій літературі проблема ілюстрування шкільних підручниках стала предметом спеціального дослідження у праці К. Кузьмінського «Иллюстрирование учебной книги» (1933) [202], який розробив «Инструкцию по иллюстрированию учебной книги» на основі аналізу якості ілюстрацій у підручниках, виданих у 1932 році. У цій книзі розглянуто чимало аспектів щодо ілюстративного матеріалу в структурі шкільного підручника: роль наочного ряду, його дидактична цінність, відповідність

специфіці навчального предмету тощо. Учений приділяв велику увагу використанню різних видів ілюстрацій, введенню в підручник портретів, діаграм і навіть карикатур. А в ілюструванні видань з історії автор запропонував розміщувати не лише документальні зображення, а й репродукції картин відомих художників, присвячені історичному жанру, і малюнки, виконані під керівництвом історика.

Зауважимо, що на укладання та ілюстрування шкільних підручників досліджуваного періоду суттєвий вплив мала розробка законодавчих основ підручникотворення та реформи в системі освіти, що відбувалися на початку ХХ століття. Розгляд цих чинників сприятиме глибшому розумінню розвитку процесу ілюстрування навчальних видань.

У кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття спостерігалася загальна недооцінка ролі підручника як головного засобу навчання через те, що тогочасні «розсипні» підручники, «робочі книжки» не забезпечували належного рівня засвоєння учнями знань [139; 154]. Тому рішення ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» (12 лютого 1933 року) [245], у якому йшлося про припинення виготовлення «робочих книг», «розсипних підручників» і запровадження єдиних стабільних навчальних видань, стало переломним етапом у створенні та ілюструванні шкільної навчальної літератури. Уперше було задокументовано положення про роль ілюстративного матеріалу як невід’ємного компонента структури підручника.

Л. Березівська зазначає, що «ця постанова закріпила в СРСР єдині підходи до розробки змісту освіти; єдині за змістом і формою підручники, заборонила самостійне їх видання у республіках, в тому числі в УРСР» [25, с. 218]. Відповідно до зазначеного вважаємо, що цей документ зобов’язував відображення в ілюструванні навчальних видань для початкової школи другої половини ХХ століття радянської ідеології.

У 1934 р. в СРСР відбулося впорядкування структури шкільної освіти. Початкова школа стала частиною єдиної загальноосвітньої школи, її першим ступенем (1–4 кл.), що зумовило потребу в підготовці відповідної навчальної

літератури. Так, у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи» (7 серпня 1935 р.) [281] було встановлено загальносоюзну систему підручникотворення: заборонено порушувати постанову ЦК ВКП(б) про стабільні підручники; вносити будь-які зміни у видані стабільні підручники; змінювати видані підручники без дозволу ЦК ВКП(б) та РНК СРСР тощо [281, с. 6–7]. Відповідно це стосувалося і незмінності в оформленні навчальних видань як у плані їх поліграфічних якостей, так і ілюстрування.

Проте «нестримною тенденцією цього періоду стала глибока русифікація шкільної освіти, яку забезпечувала постанова РНК УРСР і ЦК ККП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» від 20 квітня 1938 р.» [25, с. 223]. Зауважимо, що підручники з російської мови містили красиві кольорові ілюстрації, в той же час коли якість ілюстрування україномовних підручників або тих, які були перекладені з російських видань, погіршилась, оскільки їх друкували на папері гіршої якості та у чорно-білому форматі. Така ситуація спостерігається у виданнях усього періоду радянської доби.

У наступній постанові ЦККП(б)У «Про заходи до подальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» (24 серпня 1946 р.) [284, с. 7–11] зазначено, що технічне і художнє оформлення виданих підручників має серйозні хиби: багато друкарських помилок, поганий набір текстів, нечіткі і схематичні ілюстрації, недоброякісне брошурування, оправа тощо, і, відповідно, наголошено на необхідності у створенні групи висококваліфікованих авторів та рецензентів, які забезпечуватимуть необхідні умови для видання високоякісних підручників.

Із 40-х рр. ХХ століття дослідники почали виявляти все більший інтерес до навчальної ілюстрації. Так, згідно із дослідженням А. Попкова, у праці І. Гітіс «Начальное обучение истории» (1940) на той час було найбільш повно висвітлено особливості використання ілюстрацій підручника у процесі навчання: систематично працювати з ілюстраціями, використовувати їх як одне із джерел знань, враховувати особливості кожного виду ілюстративного

матеріалу в розробці методики його використання, враховувати рівень сприйняття ілюстрації дітьми різного віку, вибирати найбільш сприятливий етап уроку для роботи з наочними зображеннями (до пояснення навчального матеріалу, у процесі або після закінчення) [276, с. 17].

У праці Б. Кісіна «Графическое оформление книги» (1946) [168] розкрито основні принципи її ілюстрування, що ґрунтуються на техніці виконання, а також на образотворчих можливостях: підпорядкування всіх зображень загальному плану оформлення, зумовленому змістом видання; відповідність характеру малюнків рівню і потребам конкретних груп читачів. Ілюстративний матеріал поділено на такі групи: оригінальний (творчий) малюнок, технічний малюнок, креслення, діаграма, географічна карта, картограма, фотографія, фотомонтаж. Зауважимо, що кожен вид наочних зображень учений розглянув з точки зору їх технічного виконання та типу відображуваних об'єктів, дій і явищ. Окремо виділено спеціальні вимоги щодо ілюстрування підручників та дитячих видань, зокрема відповідність зображень віку учнів, рівень їх стилізації, масштабність, відсутність складних перспективних скорочень і відображення окремих частин об'єктів, плавний перехід світла і тіні в передачі об'єму, локальне забарвлення, що поступово ускладнюється нюансними переходами і введенням нових кольорів, дотримання стильової єдності усіх ілюстрацій у підручнику, використання простих фотографій без складного фону. Найважливішими вимогами до всієї системи ілюстрацій у виданні учений визначив високу якість художнього виконання зображень та їх відповідність змісту книги.

Проблему необхідності навчати школярів сприймати та розуміти навчальну ілюстрацію було розглянуто Н. Волковим у статті «Восприятие рисунка на уроке» (1947) [75]. Автор запропонував враховувати особливості різних типів ілюстративного матеріалу в процесі роботи з підручником.

Також значення наочності у процесі навчання розглядалося у дисертаційних дослідженнях А. Ярмухамедової «Изобразительные средства наглядности на уроках в школе (на материале естествознания)» (1946),

Н. Животовської «Наглядность в процессе обучения в начальной школе» (1948), Н. Бабичевої «К вопросу о применении цветной научно-документальной иллюстрации в учебной книге» (1951) та ін. (за [276, с. 7–8]).

У кандидатській дисертації А. Ясько «Роль и значение различных типов наглядных пособий в процессе формирования научных понятий» (1951) [409] було запропоновано класифікацію наочних матеріалів з наведеними у ній даними щодо ролі різних типів ілюстративного матеріалу в процесі формування наукових понять.

А. Попков вважає правильним трактування ролі ілюстрації в дитячій книзі В. Єзинеєвою у статті «Об иллюстрациях в детской книге» (1952), де автор підкреслила важливе значення реалістичності зображень, простоти їх будови і властивості відображати основну ідею тексту (за [276, с. 16]).

Суттєво поглиблює розуміння взаємозв'язку тексту та ілюстрації дослідження А. Яковлічевої «Значение текста и рисунка, их взаимоотношение для понимания ребенком дошкольного возраста детской книги» (1953). Ученою було визначено вимоги до тексту та ілюстрацій дитячої книги на основі їх цілісного сприйняття дитиною шестирічного віку. Дослідниця зазначає, що для правильного та повного сприйняття ілюстрації важливе значення має її аналіз, який повинен забезпечувати текст (за [276, с. 11]).

Комплексне дослідження історії розвитку книги та її оформлення було здійснено у праці Е. Кацпржак «История и книги» (1955) [166], у якій автор розглянув еволюцію візуального ряду різних видів видань від рукописів до книг середини ХХ століття. У контексті нашого наукового пошуку цікавими є зауваження дослідника, що навчальні видання до кінця ХVІІІ століття зазвичай були позбавлені будь-якого художнього оформлення.

У середині ХХ століття шкільний підручник уперше став об'єктом ґрунтовного аналізу у монографічних роботах Н. Менчинської та Є. Перовського, у яких було науково обґрунтовано основні положення щодо його ілюстрування [216; 262].

Є. Перовського вважають одним із перших теоретиків шкільного підручника, який сформулював основний принцип ілюстрування навчальної книги та науково обґрунтував загальні вимоги до її наочного ряду [188].

Чільне місце у дослідженнях, присвячених підручникомознавству, займає стаття Н. Менчинської «Психологические требования к учебнику» (1955) [216], у якій розглядається роль ілюстративного матеріалу у зв'язку із процесом засвоєння учнями знань; підкреслено значущість включення у навчальне видання зображень до кожного поняття.

З'явилися перші дослідження доступності й читабельності навчальної книги та якості її поліграфічного оформлення (Л. Михайлова «Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для I–X классов средней школы» (1955) [223]), на основі яких Міністерством охорони здоров'я України почало розробляти «Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» [282]. Їх дотримання стало обов'язковим і стосувалося тексту, друку, розміру шрифту, ілюстративності, підбору зображень з урахуванням віку дітей.

У монографії «Сочетание слова учителя и средств наглядности в обучении» (1958) за редакцією Л. Занкова було розглянуто різні форми взаємозв'язку слова і наочності у процесі навчання і з'ясовано, в яких випадках кожна з них є найбільш ефективною [146, с. 80].

Наприкінці 50-х рр. ХХ століття проблеми ілюстрування книги вже розглядалися у дослідженнях багатьох науковців – А. Зільберштейна, Н. Менчинської, Є. Перовського та ін. Було зроблено спробу встановити класифікацію різних видів ілюстрацій за характером їх зв'язку з текстом, способами відображення в них дійсності, функціями та ін. В роботах учених розкриваються дидактичні можливості різних видів ілюстрацій і подаються рекомендації авторам підручників щодо раціонального використання цих видів.

На особливу увагу заслуговує праця «Основы оформления советской книги» (1956) за редакцією А. Сідорова і В. Істріна [252], авторами якої було визначено дві групи наочних зображень з урахуванням відображеного в них

змісту тексту, цілей малюнка та способу пізнання зображеного об'єкта чи явища. Першу групу ілюстрацій складають зображення предметів, явищ і понять, вивчення і пізнання яких має науковий характер (наукові). Друга група охоплює малюнки, створені за допомогою образотворчих засобів (оригінальні, творчі, художні). Дослідники розглядають усі різновиди таких ілюстрацій, а також акцентують увагу на особливостях їх включення у структуру шкільного підручника. У праці також розглянуто ілюстрування шкільних підручників, способи їх друку (чорно-білий та кольоровий друк), особливості зовнішнього оформлення навчальних книг.

Зі зміцненням поліграфічної бази в країні та підвищенням якості паперу значно покращились друк візуального ряду та ілюстративність (кількість ілюстрацій) у шкільних підручниках.

Варто відзначити, що «вагомий вплив на ілюстрування навчальних видань мали суспільно-політичні процеси. Так, наприклад, особливістю освітнього простору цього періоду була скерованість на забезпечення зв'язку навчання із суспільно корисною працею. У 1955–1956 навчальному році до навчального плану школи як самостійний предмет було введено ручну працю у початкових класах, а в 1956 р. XX з'їзд КПРС запропонував не тільки запровадити викладання нових предметів, які давали б основи знань у сфері виробництва, але й систематично залучати учнів до праці на підприємствах, дослідних ділянках і шкільних майстернях» [124]. Відтак у наочному ряді шкільних підручників почали вміщувати відповідні малюнки.

У 1959 р. Верховною Радою УРСР було прийнято Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР [143], що зумовило створення нових підручників для загальноосвітньої школи, ілюстрованих відповідно до вимоги відображення змісту політехнічного виховання учнів. Особливо гостро постало питання про цілісність і стильову єдність усіх елементів оформлення книги. До створення підручників для загальноосвітньої школи запрошувалися кваліфіковані

науково-педагогічні діячі; активізувалася дослідницька робота щодо психолого-педагогічного обґрунтування структури шкільного підручника.

У зазначений період з'являються наукові дослідження як окремих аспектів ілюстрування навчальної літератури, так і комплексного підходу до укладання та оформлення підручників з певних навчальних предметів. Так, у кандидатській дисертації А. Попкова, присвяченій дидактичним основам ілюстрування підручників для середньої загальноосвітньої політехнічної школи (1959), було розглянуто низку важливих питань щодо ілюстрування навчальної літератури: історія ілюстрування навчальної книги; роль і значення ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника; взаємозв'язок ілюстрацій з текстом; види наочних зображень та дидактичні вимоги до них. Зазначимо, що учений побудував своє дослідження на матеріалі чинних на той час підручників з історії і географії для учнів середньої школи [276]. Дослідження А. Попкова показало, що характер зв'язку ілюстрації з текстом є необхідною умовою повноцінного засвоєння учнями матеріалу підручника, а різні види ілюстрацій стають ефективним засобом навчання тільки тоді, коли вони виступають у підручнику не ізольовано, а у визначеній системі, доповнюючись необхідними візуальними образами.

Аналіз книгознавчих та психолого-педагогічних джерел свідчить про підвищення інтересу вчених до проблематики оформлення та ілюстрування навчальних видань у 60–70-х рр. минулого століття. У науковій літературі цього часу було висвітлено основні аспекти, що стосуються ілюстративного матеріалу як невідомого компонента шкільного підручника. Так, наприклад, еволюцію ілюстрації від малюнків на єгипетських папірусах до книжкової графіки початку ХХ століття відображено у праці Г. Демосфенової «Как иллюстрируется книга» (1961) [121]. Авторка розглядає не лише зміни підходів до ілюстрування книг, але й техніки виконання зображень у різні періоди.

Особливої уваги заслуговують книгознавчі наукові джерела, наприклад, фундаментальна праця В. Пахомова «Книжное искусство» (1961, 1962) [259; 260]. Автор приділяє значну увагу ролі ілюстрацій у навчальній літературі, а

також вказує на необхідність у процесі оформлення підручників дотримуватися педагогічних вимог до ілюстрування. У другому томі розглядаються різновиди ілюстрацій науково-пізнавального і художнього типів.

У праці А. Сідорова «История оформления Русской книги» (1964) [311] зазначається, що оформлення книги потребує комплексного підходу до цього процесу, який передбачає поєднання набору та організації на площині паперу текстів, композиції книги загалом, а також її ілюстрування. Цікавим є також спостереження автора щодо важливості читабельності текстів, зокрема букв алфавіту чи буквиць, які колись були настільки перевантажені декоративними елементами, що перетворювалися на складні орнаменти [311, с. 389].

За допомогою партійних постанов уряд намагався регламентувати подальші зміни в системі освіти на наукових основах. Так, у 1966 р. ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР оприлюднили постанову «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР» [285], яка констатувала запровадження загального обов'язкового 8-річного навчання, а також потребу приведення змісту освіти у відповідність із вимогами розвитку науки, техніки і культури [25, с. 284]. Як зазначає Л. Березівська, важливим завданням нового змісту освіти стало «забезпечення всебічного гармонійного розвитку особистості, озброєння учнів міцними знаннями з основ наук, підготовка молоді до життя, до вибору професій» [25, с. 281]. Зазначене відобразилося у візуальному ряді підручників у вигляді відповідних ілюстрацій (зображення різних видів людської діяльності, новинок науки і техніки, професій тощо).

У працях науковців акцентувалася увага на відображенні радянської ідеології та науково-технічного розвитку в країні в оформленні навчальних видань, що, у свою чергу, відбилося в ілюструванні підручників (зображення заводів і техніки, малюнків людей різних професій, радянської символіки тощо).

Н. Гончарова у дисертаційному дослідженні «Основные проблемы оформления советского школьного учебника» (1969) розглядає оформлення

шкільного підручника як єдність процесів його конструювання та ілюстрування [103].

Суттєво поглибило розуміння теоретичних основ навчальної книги у зазначеному аспекті дослідження групи вчених Московського поліграфічного інституту під керівництвом В. Ляхова на тему: «Пути улучшения художественного конструирования и оформления учебников для средней школы». Науковці розглядали два важливих аспекти художньо-технічного оформлення й ілюстрування шкільних підручників – методико-теоретичні основи типології художньо-технічного комплексу підручників для середньої школи та функціональність наочності в навчальній книзі (за [156 с. 160]). Зауважимо, що в зазначеному дослідженні спостерігаються деякі неточності. Зокрема, помилковим вважаємо обмеження функцій ілюстративного матеріалу підручника полегшенням читання і засвоєння тексту. Спірним з точки зору сучасної дидактики є зауваження щодо незначних розумових здібностей дітей молодшого шкільного віку; необхідності зведення до мінімального рівня ролі наочних зображень у структурі підручників для старших класів.

У кінці 60-х – 70-х рр. з'явилися спеціальні розвідки, у яких розглядалися різні аспекти процесу підручникотворення. Так, в Москві у 1969 році при видавництві «Просвещение» було створено робочу групу з проблем шкільного підручника, яку очолив В. Бейлінсон. Під його керівництвом розпочато випуск щорічника «Проблемы школьного учебника». Перший номер збірника вийшов у березні 1974 р., а всього було підготовлено 20 випусків.

На сторінках збірника опубліковано ряд статей, присвячених проблемам ілюстрування навчальних видань: Ю. Антал «Некоторые дидактические вопросы иллюстрирования учебников» (1974) [7], Б. Карлаваріс «Художественный вкус детей и иллюстрации в учебниках» (1975) [165], І. Ривчін «Проблемы типологии иллюстративного материала» (1975) [303], Н. Гончарова «О научных основах иллюстрирования учебников» (1978) [102], А. Киверляг «К пониманию учащимися иллюстраций учебников естественно-математического цикла» (1978) [169], А. Попков «Из истории иллюстрирования

школьных учебников» (1978) [277], Б. Карлаваріс «Иллюстрации в школьных учебниках как средство воспитания учащихся» (1979) [163], а також дослідження викладачів Дагестанського педагогічного інституту (Н. Голубінська, Н. Ленська, В. Сурмачевський) «К вопросу об иллюстрировании учебников географии» (1981) [100], у якому вчені розглядають ілюстративність підручників як педагогічний феномен, поєднання різних видів ілюстрацій у підручниках з географії, зв'язок зображення з текстом, а також навчально-пізнавальні функції наочного ряду в навчальному виданні. Окремі аспекти щодо ілюстративного матеріалу підручників відображено у статтях Н. Шахмаєва «Теоретические проблемы школьного учебника» (1982) [398], В. Цетлін «О структуре учебника» (1982) [376] та Х. Штріцель «Пути усиления воспитательной роли учебника» (1983) [402].

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що загальна теорія підручника набула найбільшого розвитку у 70–80-х рр. ХХ століття у працях відомих дослідників В. Бейлінсона, В. Беспалька, Д. Зуєва, І. Лернера, І. Товпінець та ін. [18; 26; 156; 208; 358], якими було запропоновано типологію шкільних підручників, обґрунтовано загальні вимоги до їх структури, методи аналізу й оцінювання навчальних видань тощо. У своїх дослідженнях учені неодноразово розглядали і проблеми ілюстративного матеріалу як одного зі структурних компонентів підручника.

Зазначимо, що у цей період проблеми ілюстративного оформлення навчальних видань аналізувалися на конференціях та наукових заходах, присвячених питанням удосконалення шкільних підручників. Так, у «Материалах II пленума ученого методического совета при министерстве просвещения СССР» (1975) [214] було опубліковано статті Л. Волгіної «Вопросы иллюстрирования учебников по истории» [74], Н. Попової «Проблемы гигиенического оформления школьных учебников на современном этапе» [278], П. Юсова «Проблемы художественного оформления учебника» [405]. Ученими цього заходу було також розроблено рекомендації щодо покращення якості шкільних підручників з різних навчальних дисциплін, серед яких велика увага

приділялася підвищенню якості поліграфії, зокрема наявності кольорових ілюстрацій, використанню різних шрифтів. Особлива увага акцентувалася на друкуванні підручників у кольоровому форматі і відміні чорно-білого.

У 1976 р. у Науково-дослідному інституті педагогіки України було створено лабораторію з проблем навчання і виховання дітей шестирічного віку на чолі з Н. Скрипченко. Співробітники лабораторії (М. Богданович, М. Вашуленко, О. Савченко, Н. Скрипченко та ін.) підготували низку підручників і навчально-методичних посібників для вчителів та вихователів, які працювали з шестирічними дітьми. Книги цих авторів містять спеціально розроблені художниками ілюстрації різних типів, проте нерідко одні й ті ж малюнки повторюються на сторінках одного підручника або у його перевиданнях (за [25, с. 296]).

Поглибили розуміння проблеми ілюстрування навчальної книги у той період дослідники книжкової справи і друкарства в Україні (Ю. Герчук, Я. Запаско, О. Овдієнко Д. Степовик) [89–92; 147–150; 246; 350], у працях яких розглядається еволюція художнього оформлення книги; визначено основні оформлювальні елементи (заставки, буквиці, кінцівки, орнаментальні та сюжетні планки тощо); обґрунтовано види ілюстрацій залежно від їх розміщення в книжковому блоці (сторінкова, півсторінкова, розгортка та ін.), а також їх жанрову різноманітність (сюжетна ілюстрація, портрет, пейзаж, історична, батальна, релігійна, предметна тощо).

Новим етапом у розвитку теорії шкільного підручника стали дослідження кінця 70-х – 80-х рр., що були пов'язані з розробкою навчально-методичних комплексів та впровадженням ідей особистісно орієнтованого навчання. Я. Кодлюк зазначає, що для цього періоду підручникотворення характерні тенденції позитивної мотивації навчальної діяльності, усунення перевантаження навчальним матеріалом, стимулювання творчої діяльності, а також посилення процесуальної спрямованості навчання засобами підручника [188, с. 64].

У 80-х рр. вийшли у світ фундаментальні монографії, присвячені проблемам шкільного підручника (В. Бейлінсон, В. Беспалько, Д. Зуєв) [18; 26; 156], у яких предметом дослідження стали його структура, види, функції, методи аналізу й оцінювання тощо, а також аспектно були намічені шляхи раціонального використання ілюстративного матеріалу у змісті книги. Зокрема Д. Зуєв обґрунтував поділ наочних зображень за жанром як історично зумовлену специфікою змісту книги художньо-пізнавальну форму навчальної ілюстрації, в якій найбільш повно проявляється її домінуюча функція. Відтак дослідником встановлено дванадцять жанрів ілюстративного матеріалу: предметні, художньо-образні, документальні, технічні ілюстрації, карти, діаграми, схеми, плани, креслення, інструктивно-методичні ілюстрації, графіки, символічні (декоративні) ілюстрації [156, с. 177].

У праці В. Ривчина «О художественном конструировании учебника» (1980) [301] було обґрунтовано класифікацію ілюстративного матеріалу залежно від виду його зв'язку з текстом, за якістю відображення об'єкта, а також принципи роботи над ілюструванням підручника.

Незважаючи на те, що праця І. Баренбаума «История книги» (1984) [16] присвячена художньому оформленню рукописних книг, у контексті нашого дослідження важливими є положення про використання у структурі книги прикрашальних елементів (заставок, кінцівок, ініціалів, прикрас на полях), які згодом еволюціонували, ставши функціональними елементами оформлення сучасної навчальної книги.

Розвиток книжкової графіки та її зв'язок з мистецтвом створення книги розглядається у працях Ю. Герчука «Художественная структура книги» (1984) [91] та «Советская книжная графика» (1986) [90]. Дослідник приділив значну увагу таким важливим аспектам як зв'язок ілюстрації з текстом, емоційність зображення, єдність ілюстрацій та оформлення.

Згодом виникла необхідність об'єднати в єдину систему накопичені фрагментарні педагогічні, психологічні, соціологічні, книгознавчі та інші дослідження в галузі підручникотворення. Спробу систематизації передового

досвіду і результатів наукових пошуків з питань навчальної літератури було зроблено В. Бейлінсоном у праці «Арсенал образования» (1986) [18], де автор узагальнив найважливіші дослідження, які стосувалися навчального книговидання: історія навчальної книги, її еволюційний розвиток; зміст навчальної літератури і її класифікація; функціональність підручника; види і типи навчальних видань; підручник як єдина система знань; принципи відбору навчального матеріалу; структура підручника. Ілюстративний матеріал розглядається як один із рівноправних компонентів структури підручника; обґрунтовується його роль у навчальній книзі, класифікація, функції. Дослідник зацентрував увагу на важливості словесного супроводу і підписів до ілюстрацій, а також на важливості формування комплексу ілюстрацій до всього підручника.

Суттєво поглибило розуміння функцій ілюстрацій та вимог до наочних зображень у структурі підручника фундаментальне дослідження «Функции художественно графического оформления учебника» за редакцією Г. Донського (1986) [366]. Наведемо перелік найважливіших в аспекті нашого дослідження статей: Б. Карлаваріс «Педагогическая ценность иллюстраций в учебниках» [164], Т. Проданович «Дидактические основы использования иллюстраций в современных учебниках» [288].

Положення про активізацію книги за допомогою кольору вдало, на наш погляд, обґрунтовано також у праці Ф. Юрьєва «Цвет в искусстве книги» (1987) [404]. Автор акцентує увагу на рецепторних можливостях людського ока до сприйняття кольору, інформативному значенні кольорових позначень, а також пізнавальних особливостей кольору як художнього засобу в мистецтві оформлення книги.

Наприкінці 80-х рр. різні аспекти ілюстрування навчальної літератури розглядалися науковцями як у галузі педагогіки, так і мистецтвознавства. Цікавими для нашого дослідження є праці Г. Гранік «Учитель, учебник и школьники» (1987) [109] та «Когда книга учит» (1988) [108]. Вивчаючи особливості розвитку уваги у школярів під час роботи з підручником,

дослідниця вказує на важливість емоційно-образного компонента у цьому процесі.

У 1988 р. з'явилася праця В. Беспалька «Теория учебника: Дидактический аспект» [26], у якій ученим було розроблено дидактичні основи укладання шкільних підручників. Автор визначив основні завдання навчальної книги і, відповідно, запропонував методи відбору навчального тексту та інших елементів підручника, серед яких вагоме місце належить ілюстративному матеріалу.

Зауважимо, що проблема ілюстративного оформлення книги у цей період, була відображена також у мистецтвознавчих наукових джерелах. Серед таких напрацювань варто відзначити збірник статей за редакцією Н. Добролюбова «Эстетика. Литература. Критика» (1988) [130], а також працю «Художественные миры книги» (1989) [92] Ю. Герчук, у якій автор розглядає еволюцію ілюстрації у контексті розвитку книжкової справи, а також вказує на важливість взаємозв'язку наочного зображення і тексту.

Прийняття «Декларації про державний суверенітет України» Верховною Радою України (16 липня 1990 р.) [122] сприяло національному відродженню державності, культури та освіти. Після її ухвалення в укладанні та оформленні підручників значна увага почала приділятися відображенню національних особливостей життя і побуту українців. Склалися сприятливі умови для покращення ілюстрування шкільних підручників, та це були лише перші кроки у дослідженні зазначеної проблеми, і вони не завжди реалізувалися на практиці.

У вітчизняних педагогічних журналах («Педагогіка і психологія», «Підручник ХХІ століття», «Початкова школа», «Рідна школа», «Шлях освіти», та ін.) розглядалися питання: ілюстративного матеріалу підручника як складової його структури (В. Горпинюк [107], Я. Кодлюк [180; 181; 186]); поліграфічного та художнього оформлення шкільних підручників (В. Волков [76], Ю. Жидецький [137]).

Особливої уваги заслуговує праця французьких учених Ф.-М. Жерара і К. Роеж'єра «Як розробляти та оцінювати шкільні підручники» (2001) [136].

Автори розглянули ряд важливих питань щодо візуального ряду навчальних видань: створення ілюстративного матеріалу для шкільного підручника; співвідношення тексту та ілюстрацій; класифікація ілюстративного матеріалу відповідно до його функціональності; педагогічна роль ілюстрацій та створили матрицю оцінювання шкільних підручників, у якій окремо винесено критерії якості ілюстрацій.

Набули подальшого розвитку наукові пошуки з історії української книги та її оформлення (Я. Запаско [148; 150], С. Сірополко [310], М. Тимошик [356]).

Новою віхою у розвитку підручничознавства став випуск збірника наукових праць «Проблеми сучасного підручника», який видає Інститут педагогіки НАПН України з 1999 р. Про необхідність дослідження та удосконалення ілюстрування навчальних видань для початкової ланки освіти свідчить ряд статей: М. Арцишевська «Чуттєвий світ в малюнках» Яна Амоса Коменського (до 420-річчя від дня народження) (2012) [8], П. Мороз «Використання карикатур в шкільному підручнику з історії (методика роботи в умовах дослідницького навчання)» (2013) [232], Я. Кодлюк «Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи» (2014) [183], В. Кришмарел «До питання про ілюстрації в шкільних підручниках: особливості предметів духовно-морального спрямування» (2014) [199] І. Погонєць Роль ілюстративного матеріалу у структурі підручників, адресованих молодшим школярам (друга половина ХХ століття) (2017) [270], И. Акири «Роль и значение понятийных карт в учебнике» (2018) [3].

На зламі тисячоліть розпочався інтенсивний розвиток науки та впровадження технологічних інновацій у книжкову індустрію. Вони зумовили трансформацію структурних компонентів шкільного підручника у змістовому, образотворчому, архітектонічному аспектах. Із книгою почала конкурувати маса постачальників візуальної інформації; виникла необхідність підвищення привабливості навчальних видань для учнів-адресатів. 2000 р. характеризуються розробкою першого Державного стандарту початкової

загальної освіти (2000 р.) [126] і розглядається нами як своєрідний рубіж у дослідженні проблеми.

Чільне місце у нашій роботі посідає комплексне дослідження підручника для молодших школярів, здійснене Я. Кодлюк. У докторській дисертації «Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.)» (2005) [188] розглянуто розвиток підручникотворення для початкової школи в контексті її реформування та обґрунтовано дидактичні основи використання ілюстративного матеріалу в підручниках, адресованих молодшим школярам. У чималому науковому доробку ученої («Ілюстративний матеріал як структурний компонент шкільного підручника (дидактичний аспект)» (2003) [181]; «Аналіз і оцінювання шкільних підручників: дидактичний аспект» (2003) [180]; «Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті» (2006) [188]; «Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи» (2014) [183] та ін.) ілюстративний матеріал розглядається в загальній системі побудови шкільного підручника як невідємний і рівноправний компонент.

Суттєво поглиблюють розуміння заявленої проблеми наукові праці Н. Хребтової (дисертаційне дослідження на тему: «Мотиваційний компонент у змісті підручників для початкової школи» [371]; стаття «До проблеми реалізації мотиваційної функції навчальної книги: оцінювання дизайну підручника» [195]; посібник «Мотиваційна спрямованість підручників для початкової школи» [372]). Дослідниця розробила рекомендації щодо посилення ефективності ілюстративного матеріалу та поліграфічного оформлення підручників для початкової школи, а також матрицю оцінювання мотиваційного компонента видань для молодших школярів, у якій відображено і вимоги до якості ілюстративного матеріалу.

Дослідження українських учених, у яких розглядаються питання щодо розвитку та реформування початкової освіти у другій половині ХХ століття (Л. Березівська, О. Бондар, Т. Гавриленко, Т. Денисюк, Л. Прокопів) [25; 53; 81; 83; 84; 85; 124; 289; 292], а також праці, присвячені історії та особливостям

книжкової графіки в Україні (А. Єфімова, О. Ламонова, Т. Никоненко, В. Олійник, М. Токар, та ін.) [134; 206; 241; 248; 360], стали основою у процесі визначення етапів ілюстрування вітчизняних підручників для молодших школярів, виданих у 1950–1990-х роках.

На сучасному етапі розвитку освіти в Україні проблеми українського підручникотворення активно обговорюються науковцями. Про це свідчить ряд наукових праць (І. Бай, Л. Височан, Н. Волошина, А. Гірняк, Л. Денисенко, Р. Жданова, Н. Зубко, Я. Кодлюк, Н. Кравець, П. Мороз, О. Савченко, О. Томаченко, О. Топузов, Н. Хребтова та ін.) [14; 71; 77; 95; 123; 135; 154; 180–190; 197; 233; 306; 361; 362; 371], організація конференцій («Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2015), (Київ, 2016) та ін.), видавництво наукових журналів («Підручник ХХІ століття», «Проблеми сучасного підручника», «Український педагогічний журнал» та ін.). Науковці ретельно досліджують проблеми змісту та структури шкільних підручників. Однак у науковій літературі все ще недостатньо висвітлено проблеми ілюстрування навчальних видань. В дисертаційних дослідженнях частіше розв'язуються мистецтвознавчі завдання (М. Єфімова «Дизайн дитячої книги України: проектно-художні принципи і засоби» [134], О. Ламонової («Київська книжкова графіка кінця 50-х – початку 70-х років ХХ століття» [205], М. Токар «Образи героїв української дитячої літератури в книжковій ілюстрації другої половини ХХ – початку ХХІ століття» [360]). А розгляд ілюстрування шкільних підручників має аспектний характер.

Аналіз наукових джерел свідчить про те, що у другій половині ХХ століття відбувалося активне дослідження проблем шкільного підручника та компонентів його структури. Зокрема, аналізувалися такі аспекти зазначеної проблеми: роль ілюстрацій у навчальній книзі; функціональність цього компонента у структурі підручника; класифікація наочних зображень за різними ознаками; вимоги до створення та використання наочних зображень у навчальних виданнях, а також було виконано ряд досліджень, присвячених візуальному ряду підручників з окремих навчальних предметів.

Ретроспективний аналіз історіографії та джерельної бази проблеми дослідження засвідчив наявність змін в ілюструванні підручників для початкової ланки освіти під впливом основних чинників: реформування національного шкільництва; розвиток теорії шкільного підручника; розвиток книжкової графіки. Зазначене дало змогу виокремити етапи ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття:

1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги;

2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників;

3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи;

4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників.

1.2. Ілюстративний матеріал як структурний компонент шкільного підручника

У структурі позатекстових компонентів підручника, покликаних забезпечувати засвоєння вкладеної інформації, заохочувати учнів до навчання, важливе місце належить ілюстративному матеріалу. Це «комплекс зображень і елементів, безпосередньо пов'язаних із зображенням, які вміщені в підручнику для реалізації змісту освіти» [18, с. 118]. Спираючись на художньо-образну основу, він володіє значними навчальними і виховними можливостями. Цей структурний компонент підвищує інтерес учнів до навчальної книги і, відповідно, до процесу навчання, а також впливає на формування світогляду школяра, збагачення його чуттєвого досвіду, естетичне виховання. Як

зазначають дослідники, він «виступає наочною опорою мислення» [188, с. 183] (Д. Зуєв, Я. Кодлюк) [156; 188].

Ілюстративний матеріал включає в себе: саме зображення; словесний супровід, що входить безпосередньо в зображення; підписи до ілюстрацій. Крім цього, В. Бейлінсон вважає особливо тісно пов'язаною з ілюстративним матеріалом систему посилань на ілюстрації в тексті підручника, а також у спеціальному вказівнику або списку ілюстрацій [18, с. 118].

Зазначимо, що візуальний ряд у навчальній книзі може бути представлений зображеннями реальних фрагментів дійсності (малюнки, репродукції картин, фотографії, декоративні елементи) і абстрагованими зображеннями (схеми, графіки, картосхеми, карти, діаграми, креслення, ноти), тому «ілюстрація» включає в себе зображення, що відрізняються за змістом і формою, зв'язком із текстом, значенням у навчальній книзі.

З історичних наукових джерел відомо, що найдавніші предки сучасної книги – єгипетські папіруси – вже включали в себе елементи ілюстрування у вигляді контурних, іноді розфарбованих малюнків, безпосередньо пов'язаних з текстом. Такі книги мали форму звитків – довгих листів папірусу або пергаменту, згорнутих у трубку. Ілюстрували такі звитки і древні греки та римляни [121, с. 6].

На початку нашої ери в Європі з'явилися книги, схожі за формою на сучасні. Переписували, ілюстрували та оздоблювали їх вручну, в основному монахи в монастирях, тож переважна більшість навчальної літератури використовувалася для пропаганди релігійних ідей. Роль зображень у таких книгах була великою, проте малюнки робилися примітивно, майстри часто повторювали один одного, використовували для ілюстрування книг картини художників [365, с. 3]. Та на початку середніх віків з'явилися перші фахівці книжкової справи, а також до цього періоду відносять і термін «ілюстратор» – людина, що виконує малюнки в книзі [121, с. 6].

Найдавнішими навчальними книгами в Україні були рукописи релігійного змісту, здебільшого псалтирі та часовники. Елементи ж

ілюстрування рукописів створювали ще в XI ст. у Древній Русі. Це були вишукані, кольорові, прикрашені золотом зображення [365].

Дослідники книжкової справи України Я. Запаско, В. Фрис доводять, що ранній стиль в оформленні рукописів складався під безпосереднім впливом візантійської книжкової орнаменталії [365]. Для нього було характерне використання різноманітних орнаментальних прикрас та мініатюр, у яких переважно зображувалися сцени зі святого письма. Елементи оформлення й ілюстрування рукописів мали суто прикрашальний характер, а змістове наповнення сюжетних мініатюр-ілюстрацій було націлене на релігійне навчання і виховання учнів.

Виникнення в середині XV столітті книгодрукування відкрило широкі можливості для розвитку книжкової справи. Поступово змінювався і розширювався репертуар книг: вони набували різноманітного призначення, а попередній досвід їхнього оформлення та ілюстрування вже потребував удосконалення [147]. Проте основне місце в книзі став займати текст, а ілюстрації робились окремо, відтворювали релігійну тематику і виконували прикрашальну функцію.

Результати досліджень А. Гусевої, Я. Запаска, Я. Ісаєвича, О. Овдієнка, В. Фрис [119; 147; 159; 246; 365] та ін. свідчать про те, що книги XVI ст. вже мали чітко виражену структуру: титульний лист, посвяту, заголовок, допоміжний апарат. Очевидна також залежність книги від її змісту; характерне використання виключно ксилографії (гравюра на дереві). Визначено основні елементи ілюстрування: заставки, буквиці, кінцівки, орнаментальні та сюжетні планки та ін.; характерне використання конкретних кольорів (чорний, білий, червоний). Все це знайшло своє відображення у так званому «стародрукованому» стилі, який спостерігається у виданнях Івана Федорова («Буквар» (1574) – перший друкований підручник в Україні) та його послідовників. Від видань Івана Федорова українська книга кінця XVI – першої половини XVII століття успадкувала декоративність, насиченість заставками, кінцівками та орнаментикою.

Роль ілюстративного матеріалу в навчальній книзі як окремого компонента, що сприяє засвоєнню учнями знань, розкрита Я. Коменським у XVII столітті. Подальші наукові пошуки вчених та педагогів (Т. Лубенця, І. Огієнка, В. Сухомлинського, С. Русової, К. Ушинського та ін.) дали змогу розширити розуміння значення ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника.

Враховуючи той факт, що діти думають «формами, звуками, фарбами і відчуттями» [364], як писав К. Ушинський, розкрито значення візуальних образів у навчанні молодших школярів: «Наочність – сила, яка розвиває уважність, мислення, надає емоційного забарвлення пізнанню. Завдяки одночасності бачення, слухового сприйняття, переживання і мислення в свідомості дитини формується те, що в психології називається емоційною пам'яттю; з кожним уявленням і поняттям, що відклалися в пам'яті, пов'язується не тільки думка, але і почуття, переживання. Без формування розвинутої, багатой емоціональної пам'яті не може бути й мови про повноцінний розумовий розвиток в дитинстві» [353, с. 504–507].

З огляду на те, що «наочність – це загальний принцип розумової праці молодших школярів» [353, с. 504], В. Сухомлинський радив використовувати ілюстрації у навчанні: «Нехай слово, яке входить у свідомість дитини, набуває яскравого емоційного забарвлення» [353, с. 505]. Також педагог зазначав, що унаочнення теоретичного матеріалу повинно плавно переходити від конкретного до абстрактного і припинити привертати увагу учнів тоді, коли воно перестає бути необхідним [353, с. 505].

Наукове обґрунтування ролі ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника вперше було здійснено у 50-х рр. минулого століття Є. Перовським. Дослідник відзначив, що малюнок у книзі виконує ті ж функції, що і в процесі навчання, виступає наочною опорою мислення учнів, яка полегшує процес навчання; ілюстрація є засобом активізації думки і джерелом пізнавальних, моральних та естетичних емоцій [262, с. 79]. Положення вченого щодо збільшення значення цієї опори відповідно до рівня розвитку мислення

учнів (чим нижчий рівень розвитку мислення – тим більше значення має ілюстративний матеріал) вважаємо засадничим для нашого дослідження.

У дисертаційному дослідження «Дидактические основы иллюстрирования учебников средней общеобразовательной политехнической школы (на материалах учебников истории и географии для V–VII классов средней школы)» (1959) А. Попков стверджує, що значення ілюстрацій у підручнику полягає в тому, що вони розширюють і поглиблюють чуттєвий досвід учнів і виконують роль наочної опори мисленневих процесів, полегшуючи їх [276, с. 124].

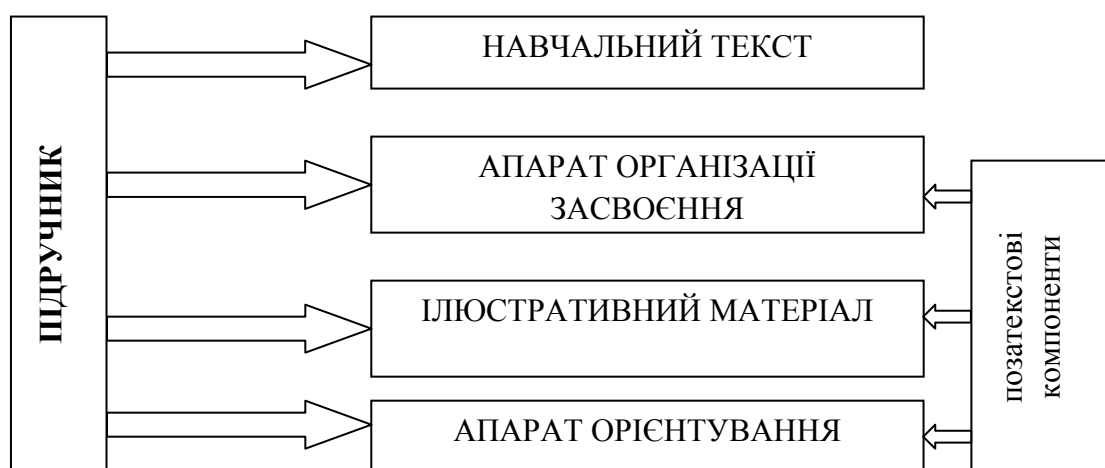
У контексті зазначеної проблеми вважаємо цінними дослідження щодо умов, пов'язаних з психологією розвитку дітей молодшого шкільного віку. Цей важливий аспект розглянуто у статті Ю. Антала «Некоторые дидактические вопросы иллюстрирования учебников» (1974) [7]. На думку вченого, навчальна діяльність, позбавлена наочності, або читання неілюстрованого тексту викликає зниження уваги дитини. Це пояснюється тим, що під впливом одноманітних подразників, які повторюються протягом тривалого часу, нервові клітини швидко поступаються «захисному гальмуванню», що розповсюджується на сусідні частини головного мозку, і призводять до різкого зниження уваги. Також на швидку втомлюваність впливає відсутність мотивації до ознайомлення з матеріалом, який не викликає жодних асоціацій зі знайомими дітям наочними образами [7, с. 197].

Автор статті «Теоретические проблемы школьного учебника» (1982) М. Шахмаєв зазначив, що мислення людини на будь-якому етапі її розвитку не може не опиратися на наочні образи, які слугують опорними орієнтирами на шляху від незнання до знання та поглиблюють це знання [398, с. 17]. Тому наявність візуального ряду у виданнях для молодших школярів є важливим засобом розвитку в них мисленневих процесів.

Сучасне бачення структури навчальної книги, де ілюстративний матеріал розглядається як її повноправний компонент (навчальний текст, апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування) (рис. 1.1),

репрезентовано у дослідженнях В. Бейлінсона, В. Беспалька Д. Зуєва, Я. Кодлюк [18; 26; 156; 188], які суттєво збагатили зазначену проблему: визначили роль цього компонента у шкільному підручнику, його провідні функції, дидактичні основи використання в підручниках та методи аналізу й оцінювання.

На сучасному етапі розвитку підручничознавства значення ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника в контексті тематики конкретних наукових розвідок відображено в дисертаційних роботах І. Бая, О. Жосана, О. Пасічника, Н. Хребтової [14; 139; 258; 371].

Рис. 1.1. Компоненти структури шкільного підручника [187]

С. Пальчевский у своїй праці «Роль і місце ілюстрацій у загальнодидактичній структурі підручника» наводить результати дослідження психологів про те, що «перевантаження лівої півкулі кори головного мозку на шкоду правій, яка «відповідальна» за створення образів в усьому багатстві форм, ліній, барв, асоціацій, звуків, запахів, веде не тільки до порушення цілісності сприйняття навчального матеріалу, а й викликає дисгармонію в розвитку особистості. Певним чином допомагають позбавитися цього ілюстрації підручника» [256].

Важливість ілюстративного матеріалу у структурі підручника підкреслює Н. Кравець: «Завдяки ілюстраціям образи реальної дійсності, які виникають у

свідомості кожного читача-учня під час читання художнього твору, стають зрозумілими, більш виразними, правильними, насиченими, пов'язуються з відповідним змістом. Забезпечується єдність візуального сприймання, активного мислення і мовленнєвої діяльності» [197, с. 262].

З огляду на те, що в молодшому шкільному віці розвиваються основні пізнавальні процеси (увага, пам'ять, мислення, уява, мова і мислення), ілюстративний матеріал повинен сприяти поступовому розвитку у школярів уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, виділяти головне, бачити нові функції зображуваних об'єктів і явищ, здійснювати цілісний опис зображення та доповнювати його логічним поясненням відтворених у ньому явищ і подій.

Французькі дослідники особливостей розробки й оцінювання якості шкільного підручника Ф-М. Жерар і К. Роеж'єр вказують на те, що ілюстрації виконують не лише естетичну або привабливаючу роль; іноді вони настільки необхідні у процесі навчання, що без них неможливо зрозуміти зміст [136, с. 56]. Підтвердженням цього положення може слугувати той факт, що тільки за допомогою малюнка можна пояснити учням будову Сонячної системи, шари земної кори, кругообіг води в природі тощо (додаток Г. 4. рис. Г. 4.41.2; рис. Г. 4.43.4), а це ще раз доводить необхідність ілюстрування підручників для молодших школярів.

Неабияке значення має і емоційно-художній аспект. Оскільки вдале оформлення підручника формує в дитини першочергове враження, підвищує інтерес до книги, а, відповідно, і до її змісту, у процесі укладання і конструювання навчального видання важливо враховувати роль образотворчих можливостей зображень: підпорядкування всіх наочних елементів загальному плану оформлення, зумовленому змістом видання; відповідність характеру малюнків рівню і потребам конкретних груп читачів; реалістичність малюнків, їх якісне художнє виконання; інтенсивність та яскравість кольорової гами; стильова єдність і відповідність зображень сучасності.

У структурі навчальної книги ілюстративний матеріал виконує певні функції. Зазначимо, що функціональність ілюстративного матеріалу підручника

розглядалася в працях багатьох науковців минулого і сучасності (Ю. Антал, В. Бейлінсон, А. Гірняк, Н. Гончарова, В. Горпинюк, Д. Зуєв, Б. Карлаваріс, Я. Кодлюк, А. Попков, Т. Проданович, Р. Радованович) [7; 18; 95; 102; 107; 156; 164; 187; 276; 288], проте на розробку концепції шкільного підручника суттєво впливають загальні цілі навчання та уявлення про підручник як проект діяльності в системі засобів навчання в певний історичний період, тому зі зміною функцій самого шкільного підручника змінюються завдання його структурних елементів.

Вартим уваги вважаємо визначення можливостей ілюстрацій у навчальних виданнях, здійснене А. Попковим. Учений стверджує, що наочні зображення підручника можуть збагачувати уявлення учнів про об'єкт вивчення відображенням його нових якостей; уточнювати і конкретизувати знання, отримані з тексту; уточнювати зміст засвоєного тексту і виправляти помилки; сприяти усвідомленню причинно-наслідкових зв'язків або встановлювати нові. Також дослідник вказав на функції, які виконує текст підручника щодо його ілюстративного матеріалу: давати назви ілюстраціям; спрямовувати на розгляд зображення й усвідомлення його змісту; уточнювати чи доповнювати зміст зображення [276, с. 238].

У своїй статті «О научных основах иллюстрирования учебников» (1978) Н. Гончарова проаналізувала дослідження О. Леонт'єва щодо ролі наочного матеріалу в навчальному процесі, який визначив дві основні психологічні функції цього компонента: 1) конкретизація уявлень, одиничних знань; 2) опора внутрішніх, розумових дій, які виконує учень у процесі засвоєння знань [102, с. 171].

Першу функцію наочності учений вважає головною, адже без ілюстрацій, що конкретизують уявлення, не можуть обійтися жодні підручники; друга покликана сприяти мисленню, розкривати суть понять, що вивчаються на уроці.

Для визначення ролі, функції ілюстрації та, відповідно, її образної форми О. Леонт'єв пропонує враховувати два психологічних фактори: 1) яку роль повинен виконувати наочний матеріал у засвоєнні знань; 2) як співвідноситься

предметний зміст цього наочного матеріалу з матеріалом, який потрібно засвоїти [102, с. 171].

На підставі цього дослідження Н. Гончарова визначила функції ілюстративного матеріалу підручника з урахуванням вимог педагогічного процесу, а також позитивного впливу ілюстрації на розвиток мислення школярів: формувати в учнів правильні уявлення, спрямовувати школярів на визначення (аналіз), узагальнення (синтез), класифікацію та інші якості об'єктів, що вивчаються [102, с. 171].

Підтвердження цих міркувань знаходимо у дослідженні В. Цетлін, згідно з яким ілюстративний матеріал може мати як конкретний характер (наприклад, малюнки, репродукції картин художників, фотографії), так і абстрактний (схеми, графіки, діаграми тощо) [376, с. 27].

Аналогічно трактує функціональність ілюстративного матеріалу Д. Зуєв, вказуючи на те, що, будучи «носієм певної суми знань», цей компонент структури підручника повинен поглиблювати розуміння тексту, сприяти його засвоєнню учнями і формуванню в них наукових понять [156].

Викладачі Дагестанського педагогічного інституту (Н. Голубінська, Н. Ленська, В. Сурмачевский) у статті «К вопросу об иллюстрировании учебников географии» (1981) [100, с. 106] стверджують, що ілюстративні матеріали, включені в підручник, найчастіше виконують три основні функції: супроводу (ілюстрування тексту), доповнення змісту (збільшення об'єму інформації тексту) і завдання (вправи).

У праці Я. Кодлюк «Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті» (2006) зазначено, що «достатньо інтегровано функції ілюстративного матеріалу відображені в дослідженнях методистів. Вони виділяють чотири функції наочних зображень: просвітницьку (інформаційну, пізнавальну), наочності, художню та виховну» [188, с. 184].

Вартим уваги є підхід зарубіжного ученого Р. Радовановича до виділення функцій ілюстративного матеріалу, який вказує на такі функції: соціально-ідеологічна, педагогічна, психолого-мотиваційна та естетико-ілюстративна.

Дослідник вважає, що ілюстрація є ефективним засобом соціалізації дитини; сприяє формуванню певних розумових операцій, позитивних мотивів навчання, пізнавальних потреб та інтересів; розвиває естетичний смак. Особливу увагу дослідник акцентує на педагогічній функції, яка полягає у відображенні ілюстрацією суті навчального матеріалу, її впливу на мислення учнів, формування навичок самоосвіти та вміння працювати з підручником, на «розвиток інтересів і культури спостереження» (за [188, с. 184]).

Відомий підручникомознавець Я. Кодлюк репрезентує своє бачення функцій ілюстративного матеріалу. Дослідниця виходить з того, що по-перше, провідними функціями підручника для початкової школи є інформаційна, розвивальна, виховна і мотиваційна; по-друге, ілюстративний матеріал є структурним компонентом підручника, тому повинен реалізувати функції, притаманні підручнику; відтак провідними функціями ілюстративного матеріалу є інформаційна, розвивальна, виховна, мотиваційна [188, с. 183].

Аналіз функцій ілюстративного матеріалу підручника наявний також у працях, дотичних до нашого дослідження. Так, наприклад, А. Гірняк вказує на те, що застосування ілюстративного матеріалу як вагової складової навчального видання буде ефективним за умови виконання ним таких функцій: інформаційної (доповнення або заміщення тексту); розвивальної (активізує розвиток психічних процесів – уваги, мислення, пам'яті тощо); естетичної (сприяє формуванню естетичних смаків, любові до мистецтва); ергономічної (забезпечує підвищення продуктивності учнівської діяльності внаслідок пришвидшення усвідомлення поданої інформації); емоційної (сприяє активізації розумової діяльності) [96, с. 234–235].

У статті Н. Кравець «Ілюстративний матеріал читанок і проблема формування читача» (2010) розглянуто такі функції: закріплення знань і вмінь; пізнавальна (слугує процесу пізнання природи, образному відображенню реальної дійсності); інформаційна (наочне відображення змісту тексту); систематизаційна (систематизація знань, отриманих із тексту); цільова (наявність мети кожної ілюстрації); функція контролю й самоконтролю

(закріплення отриманих з тексту знань і вмінь); функція інтеграції (реалізується завдяки ілюстраціям, розміщеним у кінці розділу); естетична (отримання естетичної насолоди від зображеного); виховна (виховний вплив); функція керування засвоєнням й усвідомленням змісту (усвідомлення змісту зображення); мотиваційна (забезпечення емоційно-позитивного фону навчання) [197, с. 265–268].

Аналіз наявного наукового фонду із проблеми функціональності ілюстративного матеріалу шкільного підручника дав змогу систематизувати підходи дослідників (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Функції ілюстративного матеріалу підручника для початкової школи [95; 102; 188; 197; 288 та ін.]

Сукупність проаналізованих нами досліджень учених дає підстави констатувати, що ілюстративний матеріал як повноправний компонент навчального видання для початкової школи забезпечує реалізацію таких функцій підручника:

– *пізнавальну* – сприяє пізнанню об'єктів чи явищ, що вивчаються, покликані формувати в учнів правильні (реалістичні) уявлення (Н. Гончарова, Н. Кравець);

– *інформаційну* – полягає у можливості ілюстративного матеріалу розкривати зміст тексту, доповнювати чи конкретизувати його, виступати самостійним джерелом інформації (А. Гірняк, Я. Кодлюк, Н. Кравець, Т. Проданович);

– *розвивальну* – націлює на розвиток в учнів психічних процесів (уваги, уяви, пам'яті, мислення тощо), формування загальнонавчальних умінь і навичок, розвиток творчих здібностей (Я. Кодлюк);

– *конкретизації уявлень* – реалізується завдяки уточненню, конкретизації та закріпленню мисленнєвих образів, створених в уяві учнів на основі тексту за допомогою наочного відтворення їх в ілюстративному матеріалі (Н. Кравець, О. Леонт'єв);

– *систематизаційну (або функцію узагальнення)* – забезпечує систематизацію отриманих із підручника знань завдяки подачі ілюстративного матеріалу в тематичній чи хронологічній послідовності, що сприяє їх узагальненню (Н. Кравець);

– *цільову* – полягає в наявності мети кожного елемента візуального ряду в підручнику, завдяки чому відбувається формування й корекція уваги учнів, сприймання, образного та асоціативного мислення (Н. Кравець);

– *запам'ятовування* – забезпечує закріплення отриманих із тексту знань та вмінь (Н. Кравець);

– *інтеграції* – реалізується завдяки розміщенню ілюстрацій в кінці розділу після запитань і завдань, які подано в апараті організації засвоєння. Зміст зображення в цьому випадку відтворює комбінований образ тих понять чи явищ, що вивчалися в розділі (Н. Кравець);

– *ергономічну* – полягає в тому, що ілюстрація забезпечує підвищення продуктивності учнівської діяльності внаслідок пришвидшення процесу сприймання та засвоєння інформації, що дає змогу створювати на уроках значні резерви часу (А. Гірняк);

– *виховну* – націлює на формування в учнів системи цінностей (Я. Кодлюк, Н. Кравець);

– *мотиваційну* – передбачає забезпечення емоційно-позитивного фону навчання, формування інтелектуальних почуттів, розвиток пізнавального інтересу до навчального матеріалу (Я. Кодлюк, Н. Кравець, Н. Хребтова);

– *естетичну* – забезпечує отримання естетичної насолоди від зображуваного при роботі з ілюстративним матеріалом підручника (А. Гірняк, Н. Кравець, В. Радованович, Н. Хребтова);

Крім основних, ілюстративний матеріал підручника, може виконувати й інші функції: стимулювати навчальну діяльність школярів, забезпечувати розвиток творчих (креативних) здібностей учнів (ребуси, кросворди тощо), виступати взірцем загальнолюдських норм і цінностей (соціально-ідеологічна функція) [95, с. 235].

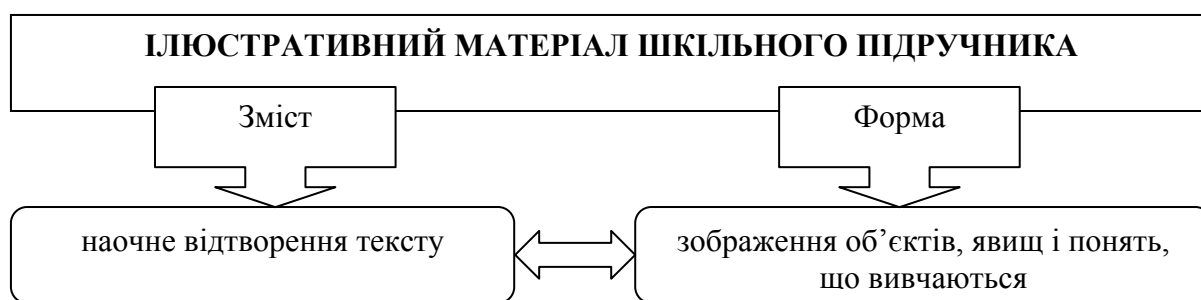
Зауважимо, що малюнок, який ілюструє текст в підручнику, як знак або інформація має змістову та емоційну цінність, власні засоби вираження (колір, форма та ін.). Змістова сторона ілюстрацій може бути оцінена на основі словесного контексту; емоційна цінність залежить від естетичних якостей ілюстрацій.

Важливим аспектом дослідження ілюстративного матеріалу підручника є підходи до його класифікації. Аналіз педагогічної та книгознавчої літератури дає підстави стверджувати, що в сучасній науці не існує єдиного погляду на класифікацію цього структурного компонента шкільного підручника. Тому важливо систематизувати всю багатоманітність видів ілюстрацій, щоб створити відповідні умови для варіативного їх вибору у процесі розробки підручника. Зазвичай проблеми типології ілюстративного матеріалу розглядаються ученими в загальній системі укладання та оформлення підручників або вивчаються окремі види ілюстрацій за певними ознаками: залежно від їх зв'язку із текстом (В. Бейлінсон, А. Вагін, А. Зільберштейн, Д. Зуєв, А. Попков, В. Ривчін) [18; 57; 152; 156; 276; 303]; за змістом (В. Бейлінсон, А. Вагін, Є. Перовський) [18; 57; 262]; залежно від характеру наочного образу, що покладений в основу (І. Донський, А. Попков, А. Ясько) [366; 276; 409]; за способом відображення дійсності (В. Бейлінсон, В. Ривчін) [18; 303]; за характером зображення та

тематикою (Б. Кісін) [168]; за жанровими ознаками (Д. Зуєв, Д. Степовик) [156; 350]; відповідно до їх призначення (Н. Гончарова, В. Ляхов,) [102; 211]; за технологією створення зображення (Г. Брилов) [54] тощо.

Оскільки у навчальних виданнях розміщують різноманітні зображення, то функціональність ілюстративного матеріалу у процесі навчання залежить від його зв'язку з текстом та іншими компонентами підручника, а також оптимального застосування різних видів зображень залежно від ролі, яку вони виконують у процесі засвоєння учнями знань. Для розробки типології ілюстративного матеріалу А. Попков радить опиратися, перш за все, на його зміст та роль, яку він покликаний здійснювати [276, с. 241].

Один із перших теоретиків структури шкільного підручника Є. Перовський виокремив в ілюстраціях дві взаємопов'язані сторони: зміст і форму (у змісті вчений відзначив властивість ілюстрації сприяти пізнанню учнями описаних в тексті явищ і одночасно посилювати виховну дію цього тексту; форма ілюстрації, на думку Є. Перовського, має виявлятися у зрозумілості й виразності малюнка) [262, с. 80] (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Взаємозв'язок змісту і форми ілюстративного матеріалу підручника [262, с. 80]

На важливість єдності змісту та форми вказує також В. Бейлінсон у своїй праці «Арсенал образования»: однією із найважливіших якостей підручкової ілюстрації є особливості зв'язку того, що передається за допомогою ілюстративного матеріалу, з тим, що передається за допомогою тексту, з яким взаємодіє ілюстративний матеріал [18, с. 121].

Використання цього структурного компонента шкільного підручника залежить від зв'язку його змісту з характером тексту, а також мети і завдань конкретної навчальної дисципліни, для вивчення якої його укладено.

Для того, щоб ілюстрації в підручнику допомагали зреалізувати навчально-педагогічні цілі, необхідно насамперед визначити, яким чином взаємодіють між собою зміст і значення тексту зі змістом і значенням ілюстрацій, їх співвідношення, а також які існують між ними форми зв'язку. Так, у праці «Основы оформления советской книги» (1956) [252] дослідники виокремлюють такі види ілюстрацій по відношенню до тексту: обмежено-пояснювальні зображення; зображення, що доповнюють текст; майже повністю самостійні і такі, що іноді підпорядковують собі текст.

В основу класифікацій, розроблених А. Вагіним, А. Зільберштейном та А. Попковим, теж покладено характер зв'язку зображення з текстом, а також характер наочного образу, на основі якого ґрунтується ілюстрація. Так, наприклад, А. Попков розділив ілюстрації на такі, що безпосередньо пов'язані з текстом, і ті, що пов'язані з текстом тематично (перші включають ілюстрації, зміст яких повністю розкривається в тексті; другі – розкриваються в тексті неповністю) [276, с. 210]; А. Вагін виділив три групи ілюстрацій: зображення, що наочно відтворюють те, про що йдеться в тексті; такі, що доповнюють і конкретизують текст; ті, які містять матеріал, відсутній у тексті [303, с. 161].

Зазначимо, що для згаданих вище дослідників характерний загальний погляд на ілюстрацію як на елемент, підпорядкований тексту, покликаний допомагати його засвоєнню або відображати відсутній у тексті матеріал.

Дослідник проблеми ілюстративного оформлення навчальної книги В. Ривчін вважає, що наведені класифікації недостатньо відображають всі існуючі форми зв'язку і співвідношення змісту тексту та ілюстрацій. Тому він визначив чотири різні ситуації об'єднання читачем значення та змісту ілюстрації і тексту. Перша ситуація складається тоді, коли відомості, що містяться в тексті, є провідними, а відомості, які надає ілюстрація, виступають доповненням, опорою для тексту. Друга ситуація виникає тоді, коли найбільш

узагальнені відомості дає ілюстрація, а текст коментує, доповнює її конкретними деталями. Третя ситуація характеризується тим, що текст і ілюстрація пов'язані між собою в межах теми, тобто текст розповідає про одне, ілюстрація – про інше, а їх об'єднання – результат зусиль читача. Четверта ситуація формується тоді, коли текст та ілюстрація не можуть бути зрозумілими окремо, тому вони існують як одне ціле.

В. Ривчін зазначив, що використання наведеної класифікації дає змогу складати списки тем ілюстрацій підручника, орієнтуючись на особливості пізнавальної діяльності учня при поясненні тих чи інших понять, планувати саме ті теми ілюстрацій, які необхідні для покращення якості підручника [303, С. 162-167].

Згідно з дослідженням Л. Занкова, існує шість форм зв'язку тексту та наочності у навчальній книзі: перша форма полягає у тому, що ілюстрація доповнює текст; друга форма утворюється тоді, коли ілюстрація і текст взаємодоповнюють один одного; третя форма виявляється у можливості наочних зображень підтверджувати і конкретизувати осмислений учнями текст; четверта форма забезпечує розуміння учнями зв'язків між предметами чи явищами, опираючись на спостереження учнів; за допомогою п'ятої форми забезпечується розуміння учнями дій чи завдань, які потрібно виконати, на основі наочного зображення; шоста форма полягає в інструктуванні учнів стосовно способів виконання ними певних дій, опираючись на текст із наочним супроводом [146].

Класифікація ілюстративного матеріалу за ознакою взаємозв'язку з текстом та іншими структурними компонентами підручника найбільш повно представлена Д. Зуєвим, який виділив три групи наочних зображень: провідні, рівноправні з текстом і такі, що обслуговують текст (рис. 1.4.).

Рис. 1.4. Класифікація ілюстрацій за характером зв'язку з текстом та іншими структурними компонентами шкільного підручника (за Д. Зуєвим) [156]

Провідні ілюстрації самостійно розкривають зміст навчального матеріалу, замінюючи основний текст. Такі ілюстрації зазвичай використовують у підручниках для початкової школи (наприклад, на перших сторінках букварів) тоді, коли учні ще не опанували навички читання (предметні, художньо-образні, сюжетні ілюстрації) [156, с. 170] (додаток Г. 4.3. рис. Г.4.3.3; рис. Г.4.23.2).

Рівноправні ілюстрації нарівні з основним текстом допомагають ефективному засвоєнню навчального матеріалу та мають науково-пізнавальний характер. Їх широко використовують у підручниках з природничих наук, де «текст без ілюстрації буде незрозумілим, так само як ілюстрація незрозуміла без тексту» [156, с. 172] (додаток Г.2. рис. Г. 2.31.3).

Обслуговуючі ілюстрації покликані доповнювати, конкретизувати, розкривати, емоційно посилювати зміст тексту та інших позатекстових компонентів, сприяючи їх ефективному сприйняттю і засвоєнню у процесі навчання (додаток Г. 4. рис. Г. 4.9.3). Учений зауважив, що ілюстрації цієї групи найбільше використовуються в ілюструванні шкільних підручників і часто автори нехтують можливостями інших видів наочних зображень, віддаючи перевагу обслуговуючим ілюстраціям [156, с. 175].

Розподіл ілюстративного матеріалу на три групи (за домінуючою функцією) показав, що ця класифікація має велике практичне значення. Перед укладачами підручників відкривається реальна можливість визначати мету введення конкретних ілюстрацій, їх сукупність, систему.

У процесі навчання різні типи наочності, залежно від характеру наочного образу, закладеного в них, реалізують різноманітні завдання. В одних випадках

необхідним є індивідуальний образ предметів і явищ, що вивчаються, тому що він сприяє формуванню в учнів конкретних уявлень і понять; в інших – узагальнено-опосередкований образ, завдяки якому можна з'ясувати найважливіші ознаки предметів і процесів; для того, щоб абстрагуватися від несуттєвих особливостей і підкреслити головне, використовується схематичний образ [276, с. 263].

А. Попков розробив класифікацію ілюстративного матеріалу підручника, враховуючи роль різних типів наочності в навчанні та характер наочного образу (індивідуальний, узагальнено-опосередкований, схематичний) [276, с. 263]:

– фотографії, що демонструють конкретні образи об'єктів і їх індивідуальні особливості;

– образно-опосередковані ілюстрації, які підкреслюють типові та найважливіші ознаки об'єктів, що вивчаються: а) композиційні малюнки, спеціально розроблені художником для підручника, б) репродукції картин і портретів, в) карикатури;

– схематично-опосередковані ілюстрації: різноманітні карти, схеми, діаграми тощо [276, с. 264].

А. Попков вважає використання фотографії в підручнику доцільним при ілюструванні подій, явищ чи фактів, які відбувалися в минулому або коли неможлива їх натурна демонстрація у процесі навчання. Специфіка фотографії полягає у її документальності, оскільки вона реалістично і детально відображає об'єкти [276, с. 265]. Наприклад, фотоілюстрації в підручниках для початкової школи забезпечуватимуть формування в учнів певних візуальних образів на основі використання фотопортретів, фотографій архітектурних споруд, природи та визначних місць різних країн світу тощо.

Запропонована класифікація свідчить про те, що різні види ілюстрацій (залежно від характеру наочного образу, покладеного в основу) по-різному володіють навчальними можливостями і виконують різні функції.

У статті «Проблемы типологии иллюстративного материала» (1975) [303] В. Ривчін запропонував дві класифікації ілюстрацій: 1) орієнтуючись на особливості відображуваних в малюнках властивостей, якостей об'єкта, тобто за відношенням до дійсності; 2) за предметом зображення.

За першою ознакою учений визначив чотири групи зображень:

– описові реально-предметні зображення – для них характерна велика зовнішня схожість зображуваного і зображення без вираженого ставлення художника до зображуваного об'єкта, без спроби його цілеспрямованого аналізу (реальне зображення предметів чи об'єктів, що вивчаються);

– предметно-образні ілюстрації – при зображенні значного рівня схожості в них проявляється цілеспрямоване трактування зображуваного – відбір деталей в зображенні і спроба виразити не лише зовнішні, але й деякі «приховані» якості об'єкта, а також зв'язки і відношення між об'єктами (зображення об'єктів із акцентом на деталі, що розширюють уявлення про зображуване, наприклад, ілюстрація холодного чи гарячого предмета);

– образно-понятійні ілюстрації – відзначаються значним відхиленням від зовнішньої подібності в бік трактування прихованих якостей, властивостей і відношень об'єктів, вибіркоким впливом властивостей зображуваного і зв'язків між об'єктами (алегоричне зображення «Зима», «Весна» тощо);

– понятійні ілюстрації – характеризуються повним розривом зовнішнього вигляду зображуваного об'єкта з самим зображенням; орієнтовані на вираження внутрішніх, прихованих від прямого споглядання якостей зображуваного і зв'язків між об'єктами (наприклад, наочне зображення понять) [303, с. 171–172].

Наведена класифікація важлива тоді, коли зіставляють властивості, якості й характер зв'язку об'єкта зображення з тим, що саме зображено і виражено в малюнку.

Класифікація ілюстрацій за ознакою «предмет зображення» В. Ривчіна створена вченим у вигляді таблиці (додаток Б. 2) яка включає три види наочних зображень:

- зображення, що демонструють зовнішні риси об'єктів (конфігурацію, фактуру, колір, об'єм);
- зображення, які відображають співвідношення розмірів, конфігурацій, об'єму та інших властивостей предметів чи явищ;
- зображення руху (динаміки), його напрямку, динаміка розмірів, варіанти положень зображуваних об'єктів, ілюзія руху [303, с. 176].

На думку В. Бейлінсона, така класифікація дає змогу аналізувати ілюстрації готового підручника, зіставляючи те, що в них зображено, з тим, що є предметом відтворення і предметом пізнання, і, таким чином, визначати, як саме та чи інша ілюстрація реалізує дидактичні функції навчального видання [18, с. 120].

У безпосередньому зв'язку з функціональною зумовленістю ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника знаходиться його класифікація за жанром. Важливість такого поділу зумовлена необхідністю розкрити усю різноманітність конкретних видів ілюстрацій, які в загальній моделі підручника є елементом структурного компонента «ілюстративний матеріал».

У дослідженні Д. Зуєва в основу поділу зазначеного структурного компонента покладено жанр ілюстрації – історично сформовану, зумовлену специфікою змісту книги художньо-пізнавальну форму навчальної ілюстрації, в якій найбільш повно проявляється її домінуюча функція. Таким чином ученим виявлено в підручнику дванадцять жанрів ілюстративного матеріалу: предметні, художньо-образні, документальні, технічні ілюстрації, карти, діаграми, схеми, плани, креслення, інструктивно-методичні ілюстрації, графіки, символічні ілюстрації [156, с. 177]. Завдяки специфіці жанру виражається можливість того чи іншого елемента ілюстративного матеріалу бути носієм конкретних знань, засвоєння яких забезпечує підручник, або стимулювати мислення, без якого неможливе навчання.

Д. Зуєв розглядає ілюстративний матеріал незалежно від рівня його емоційного навантаження, художньо-естетичних якостей та інших критеріїв

конкретного малюнка як об'єкта образотворчого мистецтва, а як наочну опору мислення учнів у процесі навчання, як науково-пізнавальний, навчальний матеріал.

Вартою уваги вважаємо класифікацію наочних зображень за жанром, запропоновану Д. Степовиком, яка базується на різноманітності зображуваних об'єктів: побутовий, історичний, анімалістичний, батальний, портрет, пейзаж, натюрморт, архітектурний та іконні композиції. Дослідник розглянув також особливості появи кожного жанру у структурі книги, вивчаючи історію її розвитку [350, с. 250–263].

У статті «О научных основах иллюстрирования учебников» (1978), Н. Гончарова виділила два основних види ілюстрацій (відповідно до їх призначення): наочно-образні – такі, що формують уявлення, і логічно-змістові – що виявляють важливі приховані в тексті процеси та ілюструють хід мислення [102, с.177].

У контексті нашого дослідження заслуговує уваги класифікація, запропонована Б. Бутніком-Сіверським, в основі якої – сприйняття ілюстрації дітьми різного віку: ілюстрація для дошкільників, для середнього та старшого віку [56, С. 31–43].

За характером зображення та тематикою весь ілюстративний матеріал підручників досліджуваного періоду може бути поділений на такі групи: оригінальний малюнок (спеціально створена художником ілюстрація для конкретної книги), технічний малюнок (зображення різного обладнання, об'єктів живої природи, анатомічні малюнки, що відтворені в абсолютній науковій достовірності й точності), креслення (досконале зображення конструкції об'єктів вивчення), діаграма (графічне зображення, що відображає певні співвідношення), географічна карта, картограма (карта, яка відображає зміну явищ у просторі (наприклад, щільність населення)), картодіаграма (поєднання географічної карти і діаграми в одній ілюстрації), фотографія, фотопис (зображення, створене за допомогою безапаратного фотографування із застосуванням світлочутливої поверхні), фотомонтаж (поєднання фотографії та

мальованих елементів, що доповнюють і об'єднують фотоматеріал). Таку класифікацію з детальним розглядом кожного виду ілюстрацій подано у праці Б. Кісіна «Графическое оформление книги» (1946) [168, с.284]. Автор також визначив підвиди кожного виду наочних зображень залежно від особливостей їх виконання.

В «Основах оформления советской книги» (1956) на прикладі ілюстрацій науково-пізнавального, художньо-образного, документального типів автори розглядають особливості використання ілюстративного матеріалу залежно від типу видання і призначення книги [252, с. 82–107].

Ще один підхід до класифікації ілюстративного матеріалу запропонував Г. Брилов у праці «Иллюстрация в книге, журнале и газете» (1931) [54]. Дослідник визначив види ілюстрацій залежно від техніки їх виконання (мініатюра, гравюра на дереві і металі, літографія, фотомеханічні способи друку) на основі аналізу еволюції книжкової графіки від появи книгодрукування. Автор відзначив також елементи оформлення друкованих книг, які мали суто прикрашальне значення (заставки, віньєтки, буквиці, кінцівки), та появу ілюстрації на обкладинках навчальних книг у ХІХ столітті [54, с. 12].

Окрім зазначених основних видів класифікацій ілюстративного матеріалу підручників другої половини ХХ століття, використовувались і додаткові: за кольором (чорно-білі, в два кольори, кольорові), за способом репродукування (малюнки та фотографії), за художньою технікою (графіка, живопис, декоративне вирішення, фотографія, репродукція, поєднання різних технік), за місцем розміщення в книзі (заставка, кінцівка, стрічкова (на всю сторінку), напівстрічкова, розгорнута (на дві сторінки), малюнки на полях, палітурці (обкладинці), фронтисписі, титульному листі, шмуцтитулі, ілюстрація в тексті (невеликий малюнок, оточений текстом зі всіх боків) [15, с. 15].

Серед сучасних досліджень цікавим є підхід французьких учених, відображений у праці Ф-М. Жерара і К. Роеж'єра «Як розробляти і оцінювати шкільні підручники» (пер. з франц. М. Марченко, 2001). Автори класифікують

ілюстрації за такими критеріями: ілюстрація відповідає цілям навчання; ілюстрація додає нову інформацію (якої немає в тексті) [136, с. 186]. Щодо типу ілюстрації та її кольору, дослідники радять класифікувати цей структурний компонент шкільного підручника на основі чотирьох критеріїв: сила емоційного впливу (здатність ілюстрації викликати миттєву зацікавленість учнів і привертати їх увагу незалежно від навчальної теми і відповідного тексту); якість і точність інформації, яку передає ілюстрація; повнота цієї інформації (кількість та точність деталей, що дає змогу побачити ілюстрація); фінансова доцільність, яка ще пов'язана з вартістю створення оригінального зображення, його обробки та друку [136, с. 197].

Зауважимо, що вся різноманітність ілюстративного матеріалу (табл. 1.1) може бути оптимально використана в навчальній книзі за умови, якщо він буде розглядатися як форма реалізації функцій ілюстрації у тісному взаємозв'язку з усіма структурними компонентами шкільного підручника. Тому у процесі укладання та оформлення навчальної літератури автори повинні опиратися на всю гаму можливостей ілюстративного матеріалу, визначати оптимальний тип зображення відповідно до його функціонального призначення тощо.

Систематизація наявного наукового досвіду із проблеми типології ілюстративного матеріалу шкільних підручників дала змогу об'єднати різні підходи учених та створити єдину цілісну класифікацію досліджуваного структурного компонента шкільних підручників для початкової школи, що були видані у другій половині ХХ століття. Результати напрацьованого ми відобразили у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Класифікація ілюстративного матеріалу у структурі шкільних підручників

Підходи до класифікації		
<i>За відношенням до тексту</i>		
провідні	рівнозначні	обслуговуючі
<i>За призначенням</i>		
наочно-образні		логічно-сміслові

<i>За способом відображення дійсності</i>											
описові реально-предметні зображення			предметно-образні			образно-поняттійні			поняттійні		
<i>За характером наочного образу, покладеного в основу</i>											
індивідуальний образ				узагальнено-опосередкований образ				схематичний образ			
<i>За жанром</i>											
предметні	художньо-образні	документальні	технічні	карти	діаграми	схеми	плани	креслення	інструктивно-методичні	графіки	символічні
історичний, побутовий, батальний, анімалістичний, пейзажний, портретний, духовний, міфологічний, алегоричний, натюрморт, архітектурний, мариністичний											
<i>За характером зображення</i>											
оригінальний малюнок	технічний малюнок	креслення	діаграма	географічна карта	картограма	картодіаграма	перерисовка	фотографія	фотопис	фотомонтаж	шпирховий і тоновий рисунок
<i>За художньою технікою</i>											
графіка	живопис	репродукція	декоративне вирішення		фотографія	змішані техніки					
<i>За кольором</i>											
чорно-білі			в два кольори				кольорові				
<i>За способом репродукування</i>											
малюнки					фотографії						
<i>За розміщенням у книжковому блоці</i>											
заставка	кінцівка	стрічкова	напівстрічкова	розгорнута	на полях	на галітурці (обкладинці)	на фронтиспісі	на титульному листі	на шмудитулі	ілюстрація в тексті	

Отже, ілюстративний матеріал є рівноправним структурним компонентом шкільного підручника, який виступає наочною опорою мислення, покликаною забезпечувати успішне засвоєння навчального матеріалу, та має дидактично обґрунтований зв'язок з іншими структурними компонентами навчальної книги (навчальним текстом, апаратом організації засвоєння, апаратом

орієнтування). Роль ілюстративного матеріалу полягає в тому, щоб посилювати пізнавальний, естетичний, емоційний, виховний аспекти навчального матеріалу підручника; забезпечувати реалізацію провідних функцій шкільного підручника – інформаційної, розвивальної, виховної та мотиваційної; доцільному використанні усієї видової різноманітності наочних зображень з урахуванням специфіки навчального предмета.

1.3. Наукові підходи до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників

1.3.1. Методи аналізу ілюстративного матеріалу підручників, адресованих молодшим школярам

Оновлення стандартів початкової освіти зумовлює потребу в якісних підручниках, а відтак виникає необхідність удосконалення підходів до їх оцінювання. Зважаючи на те, що вимоги до укладання й оформлення навчальної книги висуваються відповідно до змін, які відбуваються в суспільстві, системі національної освіти, розвитку технологій у книгодрукуванні, то, очевидно, що критерії оцінювання підручника та його ілюстрацій повинні доповнюватися і вдосконалюватися. Тому вважаємо важливим огляд наукових підходів до визначення якості візуального ряду шкільної навчальної літератури.

Проблема аналізу й оцінювання ілюстративного матеріалу підручника набула актуальності й широкого розгляду науковцями у другій половині ХХ століття. Різні її аспекти вивчалися як українськими, так і зарубіжними вченими: вперше зазначена проблема стала предметом спеціального аналізу в дослідженні К. Кузьмінського, за результатами якого він розробив інструкцію з ілюстрування підручників [202]; Є. Перовським було науково обґрунтовано

значення якості й кількості ілюстрацій у навчальному виданні, а також визначено загальні вимоги до ілюстративного матеріалу шкільного підручника [262]; з'явилися перші розвідки щодо врахування гігієнічних показників у процесі оформлення книг для дітей (Л. Михайлова, Н. Попова та ін.) [223; 278]; дидактичні показники якості цього структурного компонента розробляли Я. Кодлюк, А. Попков, Т. Проданович [188; 276; 288]; вимоги до зображень для дітей різного шкільного віку сформульовані у працях Б. Бутніка-Сіверського, Г. Граник, Б. Карлаваріса [56; 109; 165]; на важливості емоційно-естетичних критеріїв аналізу наочних зображень наголошували Я. Кодлюк, Н. Хребтова [188; 372]; рекомендації щодо активізації книги за допомогою кольору запропонували Б. Карлаваріс, Б. Кісін, Ф. Юр'єв [165; 168; 404]; важливим аспектом якісної ілюстрації у підручнику є її художньо-естетичні та образотворчі можливості, які розглядалися у працях В. Бейлінсона, Г. Брилова, М. Єфімової, Б. Кісіна, М. Токар [18; 54; 134; 168; 360]; методики оцінювання ілюстративного матеріалу навчальних видань відображені у дослідженнях Б. Карлаваріса, Я. Кодлюк, Н. Хребтової, Ф.-М. Жерара і К. Роеж'єра [165; 188; 371; 136].

Розглянемо основні наукові підходи до оцінювання якості ілюстративного матеріалу шкільного підручника, які являють собою систему певних ознак, що розроблялися вченими на основі психолого-педагогічних, художньо-естетичних та санітарно-гігієнічних вимог до друкованої продукції для дітей.

У контексті нашого наукового пошуку заслуговує уваги точка зору одного із перших дослідників ілюстративного матеріалу – К. Кузьмінського, який у праці «Иллюстрирование учебной книги» (1933) [202] відзначив, що, попри наявність педагогічних вимог до укладання шкільних підручників, мало вивченою є проблема їх ілюстрування та якості вміщених у навчальних виданнях зображень [202, с. 10]. На основі аналізу ілюстративного матеріалу підручників, виданих у 1932 р., та систематизації вимог до досліджуваного

структурного компонента учений дійшов висновку, що його якість залежить від таких умов:

– організаційних (наявність комплексу вимог до ілюстративного матеріалу підручників, затверджених на законодавчому рівні, та його експертна оцінка спеціальною комісією, у складі якої повинні бути педагоги, художники і поліграфісти);

– персональних (націлюють на співпрацю групи художників-ілюстраторів для розробки візуального ряду навчальних видань);

– матеріальних (передбачають використання якісних матеріалів – паперу, фарби тощо);

– технічних (забезпечення якісного друку підручників) [202, с. 49–51].

К. Кузмінський також наголошував на тому, що, відповідно до тематичного спрямування підручників, необхідно застосовувати різні способи подачі їх змісту та ілюстрування. Ученим було ророблено спеціальні вимоги щодо створення наочного ряду навчальних книг відповідно до їх тематики.

Так, до ілюстрування букварів К. Кузмінський запропонував дотримуватися таких вимог: привабливість зовнішнього оформлення (палітурки) для учнів-адресатів; зрозумілість зображень та їх здатність сприяти засвоєнню навчального матеріалу; оптимальність взаємозв'язку тексту та ілюстрацій; реалістичність, простота, чіткість та емоційність усіх наочних зображень; застосування простих прийомів художньої манери (графіка, живопис) у створенні ілюстрацій; наближеність до лінійного зображення малюнків із поступовим введенням додаткових засобів виразності, що виявляють світлотінь об'єктів; зрозумілість тематики візуального ряду; дотримання однакової масштабності; достовірність і точність зображення окремих предметів; площинність забарвлення; мінімальний розмір малюнка в підручнику не повинен бути меншим, ніж один квадратний сантиметр; відсутність ілюстрацій складних і незрозумілих для дітей предметів [202, с. 58–59].

Вимоги щодо ілюстрування підручників з мови та книг для читання полягають у врахуванні їх виду (граматика, читанка). Так, часто використовувані у граматиках малюнки-завдання мають бути зрозумілими, чіткими та реалістичними, а в читанках усі наочні зображення – тісно пов'язані з текстом. Важливо, на думку вченого, забезпечити простоту і чіткість ілюстративного матеріалу, точність і достовірність зображення знарядь виробництва та машин [202, с. 59–60].

Підручники з природознавства К. Кузьмінський радить ілюструвати, дотримуючись таких вимог: обґрунтований вибір художньої техніки і способу наочної подачі об'єктів вивчення; точність і достовірність малюнків інструментів та різноманітного обладнання; використання фотографій або графічних художніх технік для зображення складних механізмів; залучення відповідних фахівців до створення ілюстрацій мінералів, рослин і тварин з метою забезпечення їх наукової достовірності [202, с. 62–63].

Вимоги до ілюстрування підручників з математики, на думку вченого, полягають у точності та правильності побудови креслень, їх повної відповідності тексту та співпадання усіх позначень; чіткості підписів; використанні в тексті однакової гарнітури і кеглю шрифтів; дотриманні стильової єдності усіх підписів, креслень та інших елементів ілюстративного матеріалу [202, с. 61–62].

Дослідження К. Кузьмінського стало засадничим для подальших наукових пошуків щодо обґрунтування вимог і методів аналізу ілюстративного матеріалу.

У праці Б. Кісіна «Графическое оформление книги» (1946) [168] зазначено, що робота над створенням ілюстративного матеріалу книги є одним із найбільш відповідальних етапів її оформлення, оскільки виникає потреба вирішувати певні образотворчі завдання, зважаючи на можливості техніки і технологій поліграфічного виробництва [168, с. 282]. На думку вченого, основними принципами ілюстрування є такі: ілюстрації повинні розроблятися відповідно до загального плану оформлення видання, зумовленого змістом, та

бути йому підпорядкованим; за необхідності книга може містити лише ілюстративний матеріал, без тексту (наприклад, підручник з образотворчого мистецтва для 1–2 кл. В. Вільчинського (1990) (додаток Г.4. рис. Г.4.45), у якому послідовний ряд зображень дає можливість розуміти і вивчати навчальний матеріал, виконувати поставлені завдання); ілюстрування книги повинно відповідати рівню і потребам учнів-адресатів, змісту видання; важливо забезпечити високу якість малюнків з точки зору їх художньої цінності [168, с. 282–283].

Вартими уваги також є сформульовані ученим вимоги щодо використання різних видів ілюстрацій (за художньою технікою) у шкільних підручниках. Зокрема Б. Кісін вважає основними показниками якісного зображення у навчальному виданні відповідність віку учнів, об'єктивний ступінь стилізації малюнків та їх масштабність, відсутність складних перспективних скорочень, зображення окремих частин об'єктів, плавний перехід світла й тіні в передачі об'єму предметів, локальне забарвлення, що поступово ускладнюється нюансними переходами і введенням нових кольорів, дотримання в підручнику стильової єдності усіх ілюстрацій, використання простих фотографій без складного фону [168, с. 298–301].

Про те, що книги для дітей обов'язково повинні бути ілюстрованими зазначено у праці «О детской литературе» (1954) В. Белінського, Н. Добролюбова та Н. Чернишевського [22]. Авторами було сформульовано такі вимоги до наочних зображень як реалістичність, їх майстерне художнє виконання, взаємозв'язок з текстом, використання в підручниках кольорових ілюстрацій та якісний друк.

Загальні вимоги до ілюстративного матеріалу підручника були запропоновані Є. Перовським. Дослідник вважав найважливішою ознакою якості зображення його зміст. Перш за все ілюстративний матеріал повинен виконувати свою головну роль – наочна опора мислення; бути науковим за своїм змістом, висвітлювати лише достовірні й науково обґрунтовані факти, репрезентувати останні досягнення науки і практики. У зображеннях мають

зрозуміло і реалістично відображатися особливості предметів і явищ, що вивчаються. Бажано включати малюнки, які демонструють явища в динаміці (наприклад, пейзаж у літню і зимову пору; стан «до» і «після» тощо). Вимоги щодо форми ілюстративного матеріалу, на думку Є. Перовського, полягають у зрозумілості й виразності малюнків [262, с. 80-84].

Також учений виділив три основні причини поганої якості візуального ряду підручника: папір низької якості, невеликий розмір малюнків (економія площі сторінки), використання примітивних та схематичних зображень, які погано сприймаються учнями [262, с. 89].

Суттєво збагатило вивчення проблеми аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників дослідження А. Попкова. Учений наголошував на важливості врахування у процесі дидактичного аналізу ілюстрацій підручника їх зв'язку з текстом. На його думку, якість ілюстративного оформлення навчальних видань залежить від оптимальності відбору текстового матеріалу підручника для ілюстрування та використання основних видів зв'язку ілюстрацій з текстом (безпосередній, тематичний) [276, с. 134–146].

У праці В. Пахомова «Книжное искусство» (1961, 1962) [259; 260] визначено особливості, що визначають якість навчальних видань: наявність науково-пізнавальних ілюстрацій (креслення, малюнки, фотографії, схеми, документальні матеріали); привабливість візуального ряду у взаємозв'язку із педагогічними вимогами, що особливо важливо в оформленні підручників для молодших школярів [259, с. 72].

У дослідженні проблеми художнього оформлення підручника, Б. Юсов дійшов висновку, що для бездоганного результату у створенні підручника необхідною є спільна робота автора, художника та поліграфістів-видавців. Зоровий ряд книги, гарнітура і фактура шрифту, верстка, поліграфічне виконання несуть конкретне змістове навантаження, беруть участь у передачі змісту, а також у створенні психологічного контакту книги і читача. Тому автори підручників повинні враховувати цей нюанс з метою досягнення навчально-педагогічних цілей [405, с. 76].

Запропоновані Б. Юсовим вимоги до ілюстрування підручників полягають у дотриманні різних варіантів співвідношення тексту та ілюстративного матеріалу: графічне та ілюстративне вирішення підпорядковане тексту підручника; функціональне нарівні з текстом; виконує провідну роль [405, с. 76]. Також, на думку вченого, важливою є проблема оптимального вибору техніки виконання наочного матеріалу залежно від особливостей сприйняття школярів різного віку: фотографія, малюнок, креслення, оскільки кожен вид зображень має свої переваги [405, с. 80].

Вартим уваги вважаємо твердження Б. Юсова про те, що художнє оформлення книги має ще один важливий і відмінний від тексту аспект: текст, зміст видання розгортається перед читачем лише в умовному просторі (в міру того як учень засвоює все нові знання), а от образотворче вирішення (художнє оформлення) розвивається в реальному просторі від першої до останньої сторінки і сприймається в цілісному враженні від книги як предмета реальної дійсності [405, с. 76–77].

На важливості комплексного підходу до ілюстрування навчальних видань наголошує Н. Гончарова у статті «О научных основах иллюстрирования учебников» (1978). Необхідною умовою якісного ілюстрування дослідниця вважає врахування двох рівноправних аспектів: художнього (розміщення ілюстрацій в книзі, образність, пластичність графічної мови, образотворча манера тощо) та функціонального (реалізація функцій ілюстративного матеріалу), а також спеціальних вимог, що полягають у врахуванні віку учнів [102, с. 166].

Н. Гончарова стверджує, що функціональний підхід до формування ілюстративного ряду підручника дає ту методичну основу, у межах якої може вільно здійснюватися творча діяльність ілюстратора, оскільки правильне визначення призначення і конкретної ролі наочних зображень має вирішальне значення для вибору характеру майбутнього візуального ряду, образотворчих прийомів і художніх засобів. Значення функцій навчальної ілюстрації слугуватиме об'єктивним критерієм оцінки її як художньої форми [102, с. 173].

У контексті аналізованої проблеми важливою є точка зору В. Бейлінсона щодо наявності авторської концепції ілюстрування шкільного підручника яка, на думку вченого, може бути створена шляхом розв'язання вирішення таких завдань: 1) визначити, яким чином розділити всі ілюстрації, що будуть розроблені для оформлення видання, на види, кожен з яких має органічно вписуватися в певний послідовний візуальний ряд (оптимальним є використання 5–7 видів ілюстративного матеріалу); 2) охарактеризувати важливі якості зображуваних предметів та відношення об'єктів вивчення до їх візуалізації в зображеннях відповідно до можливостей вибраних видів; 3) вказати дидактичне призначення кожного виду ілюстрацій і спосіб їх використання на всіх етапах роботи з підручником; зазначити, чи потрібно учням розрізняти види ілюстрацій в підручнику (наприклад, кольорові і чорно-білі); 4) висловити розуміння графічної мови зображень кожного виду; 6) сформулювати загальне враження щодо кількості ілюстрацій кожного виду і рівня їх розміщення в підручнику [18, с. 130]. Згідно з думкою вченого наявність такої концепції дасть змогу автору працювати над створенням підручника, маючи уявлення про його ілюстративний матеріал, що забезпечить зіставлення тексту, конструкції апарату книги із запланованими ілюстраціями [18, с. 130].

У дослідженні В. Бейлінсона розкрито таку характеристику якості графічної мови ілюстрації як художня манера її виконання. Учений вважає, що найважливішими показниками, які визначають якість виконання наочних зображень, є ступінь їх реалістичності та відображення просторових особливостей зображуваного і його відношення до площини сторінки книги [18, с. 133].

Аналізуючи перший показник, В. Бейлінсон визначив такі способи передачі натуральності зображень: 1) точне відображення художником чи фотографом об'єктів, що вивчаються; 2) свідомо інтерпретація зображуваного у контексті конкретних завдань, які вирішуються за допомогою ілюстрації; 3) демонстрування прихованих властивостей об'єкта із збереженням зовнішніх

рис зображуваного; 4) демонстрування характеристик об'єктів (креслення, схеми). Сутність другого показника якості графічної мови ілюстрацій, на думку вченого, полягає в об'єктивному виборі художником просторових особливостей зображуваних предметів: демонструвати об'єм зображуваних предметів (реалістичне зображення); не демонструвати (силуетне або узагальнене зображення); демонструвати об'єм предмета (об'єкта) разом із відображенням простору середовища, у якому він знаходиться (наприклад, зображення дитини в кімнаті) [18, с. 133–135].

У зазначеному контексті заслуговує уваги дослідницька позиція С. Васіча, який стверджує, що малюнок, який ілюструє текст в підручнику, має змістову і естетичну цінність, а також власні засоби виразності (колір, форма тощо). На думку вченого, змістовність ілюстрації може оцінюватися на основі словесного (текстового) контексту. Емоційна цінність залежить від естетичних якостей зображень, які важче піддаються вимірюванню, оскільки на цю оцінку впливатиме рівень сприйняття окремої особистості, яка керується власним досвідом оцінювання [61, С. 51].

Для визначення емоційного значення будь-якої форми учений запропонував використовувати метод семантичного диференціювання, що базується на оцінюванні дії певних подразників (кольору, форми, розміру тощо) [61, С. 51].

Серед досліджень проблеми оцінювання якості ілюстративного матеріалу навчальних видань вирізняється комплексний підхід до її вирішення, запропонований, білоруським ученим Б. Карлаварісом. Дослідник окреслив загальні принципи визначення якості наочних зображень на основі таких елементів:

– квантитативні (кількісні) елементи, що впливають на характер ілюстрації, особливості віку дітей, характер тексту; функція тексту визначає характер зображення; вид змісту, в основу якого покладено поділ тексту, а також характер ілюстрацій, що входять у цей текст; різноманітні інтерпретації тексту теж можуть стати базою для поділу тексту і малюнків; форма тексту;

– специфічні зв'язки між текстом та ілюстрацією, що залежать від обсягу інформації (є основою для можливого поділу ілюстрацій за такою ознакою).

Види ілюстрацій також мають відповідати певним критеріям їх оцінювання.

Важливе значення в оцінюванні якості наочних зображень і, відповідно, якості усього підручника має технічне виконання малюнків [164, с. 71].

На основі свого дослідження Б. Карлаваріс дійшов висновку про те, що аналіз ілюстрації не може бути зведено до якогось одного критерію; він залежить від різних факторів:

– естетична цінність ілюстрації: художньо-оформлювальні елементи, творчі (креативні) фактори, ілюстрація як візуальний спосіб передачі інформації, ілюстрація як графічний дизайн, індивідуальне бачення автора, відповідність зображень сучасності, їх експресивність, вплив на емоції учня;

– психологічна цінність ілюстрації (пристосування зображення до віку дитини на основі стилістичних можливостей і вибору мотиву);

– ідеологічна цінність ілюстрації: інформативність зображення, педагогічне значення тексту та ілюстративного матеріалу; вплив зображень на засвоєння знань і формування умінь, на мислення і розуміння; мотиваційна функція ілюстрації та її виховна спрямованість [164, с. 72].

Вартою уваги також є дослідницька позиція щодо вибору методів аналізу ілюстративного матеріалу у структурі шкільних підручників: 1) експертний теоретичний аналіз ідейного змісту наочних зображень (для отримання загального уявлення про візуальний ряд всього підручника та аналізу окремих ілюстрацій, вибраних за принципом випадковості, так щоб ці два види аналізу могли взаємодоповнювати один одного); 2) аналіз найважливіших кількісних даних щодо характеру, видів ілюстрацій та художників, чиї репродукції представлені в підручниках [163, с. 211]; 3) порівняння кращих підручників за їх художнім оформленням з рештою, а також аналіз тих, які отримали найвищу оцінку візуального ряду, що дає змогу визначити, який тип ілюстрацій

найбільше відповідає ідейним і виховним вимогам [163, с. 214]; 4) аналіз кількісних показників окремих видів зображень, а також пропорційність їх використання у підручниках різних авторів [163, с. 215].

Для аналізу якості досліджуваного структурного компонента підручника Б. Карлаваріс запропонував використовувати чотириступеневу модель оцінювання ілюстрацій (додаток Б. 1).

Перша компонента цієї моделі – елементи, які можна аналізувати об'єктивно (співвідношення тексту та ілюстрацій).

В основі другої компоненти – аналіз різних засобів, за допомогою яких реалізується сприймання візуального матеріалу, а, відповідно, аналіз різних видів ілюстрацій (типи ілюстрацій).

Третя частина моделі стосується якості самих зображень (елементи, зумовлені майстерністю ілюстратора), тобто це ті аспекти (дидактично-педагогічна цінність, естетична цінність, ідеологічна цінність, тип шрифту і довжина рядка, розмір ілюстрації, верстка, розмір сторінки і об'єм книги, обкладинка, колір паперу), які дають можливість аналізувати ілюстративний матеріал. Дидактично-педагогічний аспект полягає в чіткому і зрозумілому відображенні в ілюстрації головного, мотивації роботи з наочними зображеннями, посиленні розуміння тексту, розвитку мислення і полегшенні засвоєння навчального матеріалу. Естетичний аспект передбачає творчу основу малюнків в підручнику, їх оригінальність, художньо-графічні якості, емоційний вплив на учня. Ідеологічний аспект полягає в життєвості й реалістичності ілюстрації, протистоянні шаблонам, стереотипам і традиціоналізму, розвитку гнучкого мислення, моральності й патріотизмі.

Четверта компонента моделі оцінювання ілюстрацій включає елементи, що стосуються оформлення всієї книги, вибору шрифту, особливостей друку тощо [164, с. 75].

Варто зазначити, що запропонована модель має неабияке практичне значення. Вона стала основою для подальших наукових досліджень проблеми оцінювання якості ілюстративного матеріалу навчальних видань.

Чисельні дослідження дали змогу ученим виокремити *дидактичні критерії оцінювання ілюстративного матеріалу*, які ґрунтуються на функціональності цього компонента у шкільному підручнику. Найбільш повно вони відображені в напрацюваннях Т. Продановича:

– дидактична відповідність ілюстрації змісту підручника (ілюстрація може бути визнана досконалою і функціональною лише тоді, коли вона відповідає особливостям змісту навчальної книги і дидактичним принципам навчання);

– інформативність наочного зображення (полягає у тому, що кожна ілюстрація є носієм певної інформації, яка відповідає загальним цілям навчання, вкладеним у зміст підручника (інформативність зображень є важливим показником якості підручника));

– комунікативність ілюстрації (передбачає розвиток уміння учня спостерігати й осмислювати власні спостереження);

– цілісність функцій ілюстрації (проявляється в оптимальному розвитку як елементів інформативності, так і комунікативності відповідно до характеру підручника, особливостей тексту і віку учнів);

– реалістичність ілюстрації (передбачає реалістичне зображення явищ, предметів і об'єктів, що вивчаються);

– функціональність ілюстрації (необхідною умовою цього критерію є її зв'язок із текстом, але ілюстрація повинна бути функціональною щодо змісту підручника, організації процесу навчання, творчості вчителя, активності учня);

– дидактична цінність (ілюстрація об'єднує в собі сучасні вимоги інформатики і виховного спілкування між учителем та учнем, дає змогу досягти необхідного поєднання ілюстративних компонентів з їх інформативними та комунікативними якостями);

– зв'язок художнього і дидактичного в ілюстрації (зумовлений можливостями поліграфії, професійністю оформлення і досягненнями дидактики (ілюстрування підручника передбачає рівноправне поєднання художніх і дидактичних якостей));

– дидактичний взаємозв'язок ілюстрацій (процес відбору зображень для підручника повинен ґрунтуватись на створенні певної тематичної лінії ілюстрування) [288, с. 47].

Зазначені положення дають підстави стверджувати, що дотримання дидактичних критеріїв ілюстрування є важливою умовою удосконалення шкільних підручників як щодо їх змісту, так і образотворчих рішень.

Окремий напрям наукових досліджень в аспекті доступності й читабельності навчальної книги та якості її поліграфічного оформлення становить розробка *гігієнічної оцінки ілюстрацій підручника* (комплекс вимог, спрямованих на забезпечення зручності сприймання візуальних елементів книги з метою попередження негативного впливу цього процесу на здоров'я дитини). У статті Л. Михайлової «Гигиеническая оценка оформления учебников для средней школы» (1955) зазначено, що проблема гігієнічного оформлення підручників стала привертати увагу медиків і педагогів ще у кінці ХІХ століття [223, с. 171]. Проаналізувавши праці учених (Г. Конн, Н. Тихомиров, А. Рамуль, Г. Ростовцев, О. Флеров та ін.), дослідниця зауважила, що вони в основному приділяли увагу якості паперу, висоті шрифту та довжині рядків [223, с. 172]. Л. Михайлова здійснила аналіз гігієнічності підручників 1953/54 навчального року і визначила такі недоліки в оформленні навчальних видань, що впливають на їх якість: недостатня чіткість малюнків; незрозумілість зображень через погану їх деталізацію; неприродні кольори зображуваних об'єктів [223, с. 181].

У статті «Проблемы гигиенического оформления школьных учебников на современном этапе» (1975) [278] Н. Попова зазначила, що основні гігієнічні рекомендації щодо оформлення шкільних підручників і дитячих книг націлені на ліквідацію факторів, які викликають втомлюваність очей і ускладнюють зорове сприйняття тексту. Аналізуючи розроблені лікарями-гігієністами і групою з проблем підручника при видавництві «Просвещение» санітарні правила оформлення шкільних підручників, Н. Попова звертає увагу на вимоги до гігієнічності навчальних видань, що полягають у якості паперу, друку,

набору, накресленні й величині шрифту, довжині друкованого рядка та до всіх інших елементів оформлення. Зазначені рекомендації було розроблено з урахуванням вікових особливостей зорового аналізатора і рівня сформованості вміння читання, тож в їх основі лежить віковий принцип [278, с. 85].

У результаті численних досліджень науковців Міністерство охорони здоров'я України видало «Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей» [127; 282], дотримання яких є обов'язковим і стосується тексту, друку, розміру шрифту, ілюстративності, підбору зображень відповідно до віку дітей. Так, у підручниках для початкової школи ілюстративний матеріал має займати не менше 30% від усього об'єму книги; кегль шрифту основного тексту не повинен бути меншим 18-ти пунктів; папір використовувати непрозорий, білий чи ледь жовтуватий з коефіцієнтом білизни від 70% до 88%. Окремо у цьому документі зазначаються вимоги до видань для дітей молодшого шкільного віку (6–10 років). Наведемо приклади деяких із них: якщо видання призначене для двох або більше вікових категорій, його слід оформляти згідно з вимогами для молодшої з указаних груп; забороняється друкувати текст на кольоровому, сірому фоні, ділянках багатоколірних ілюстрацій оптичною густиною більше 0,3; для текстівок рекомендовано застосовувати шрифти кеглем не менше 12 пунктів і розміщувати їх від краю ілюстрації на відстані не менше 4 мм; поліграфічне виконання видання має бути однаковим в усьому обсязі видання тощо. Помітно, що дані вимоги недостатньо інформують розробників підручників про те, яким повинен бути ілюстративний матеріал. З огляду на зазначене вище констатуємо, що зазначеного видно, що гігієнічні вимоги до ілюстративного матеріалу сформульовані недостатньо чітко і вони потребують доповнення.

Станом на 31 січня 2018 р. Міністерством освіти і науки України було розроблено та опубліковано «Методичні рекомендації потенційним авторам щодо підготовки підручників для 1 класу закладів загальної середньої освіти» [217]. У листі наводяться такі вимоги до ілюстрування навчальних видань:

– підручник для початкової школи має бути різнокольоровим і яскравим, а ілюстративний матеріал забезпечувати формування художнього смаку, фантазії, відчуття кольору, форми, гармонії, ритму, пропорцій тощо;

– обкладинка (палітурка) повинна бути привабливою і відображати зміст підручника;

– важливо забезпечити раціональність вибору кольорів (дотримання однакового кольорового вирішення умовних позначень у всьому виданні), передбачення відповідності якості кольорів під час друку;

– ілюстративне наповнення підручника варто розробляти з урахуванням таких вимог: ілюстрації видання мають бути виконані у збалансованій кольоровій гамі, контрастні, за необхідності супроводжуватися підписами, бути в тісному взаємозв'язку з текстовою інформацією, доповнювати, уточнювати або нести додаткову інформацію;

– забезпечити дотримання оптимальності розміщення ілюстрацій (уникати розривання тексту ілюстраціями);

– зміст ілюстративного наповнення та його кількість необхідно добирати з урахуванням вимог освітньої програми та вікових можливостей учнів;

– важливо забезпечити реалізацію виховної функції (зокрема щодо формування естетичних, етичних норм);

– умовні позначення мають бути лаконічними, зрозумілими і вживатися по всьому тексту;

– ілюстративна концепція видань повинна бути добре продуманою, креативною, а також новою й оригінальною. Малюнки в сучасному підручнику мають носити новаторський, нешаблонний характер [217, с. 8–9].

Виходячи з того, що ілюстрування підручника значною мірою зумовлюється особливостями учнів-адресатів навчальної книги, важливе значення має врахування вікових особливостей молодших школярів. Я. Кодлюк у своєму дослідженні наводить ті особливості, які впливають на побудову підручника для початкової школи: здатність до наслідування; домінування наочно-образного мислення; підвищена емоційність; нестійка увага; тяжіння до

ігрової діяльності; схильність до механічного запам'ятовування; здатність до фантазування тощо [188, с. 210].

Науково обгрунтовані *вимоги відповідності ілюстративного матеріалу навчальної книги віковим особливостям учнів* розкрито у праці Б. Бутнік-Сіверського «Принципи ілюстрування дитячої книжки» (1929) [56]:

– віковій категорії I–III класів початкової школи відповідають стилізовані зображення на основі реалістичних компонентів, насичених кольорів, виразні, з чіткими контурами, не перевантажені деталями, із незначним відображенням пластичності об'єктів та простору;

– віковій категорії IV–VI класів відповідають прості, але реалістичні малюнки, з чіткими контурами і виразністю зображення, достатньою кількістю деталей, що посилюють сприймання цілого. Кольори мають більше нюансів і півтонів, злегка підкреслену пластичність, простір і матеріальність;

– віковій категорії VII–VIII класів підходять реалістичні ілюстрації, наділені елементами експресивності, які характерні для стилю конкретного художника-ілюстратора. Лінії і контури вільно переходять з однієї поверхні на іншу, кольори складні й передають масу відтінків, деталі підкреслюють характер мотиву зображення; спеціально акцентується увага на пластичності, матеріальності, структурі та передачі простору [56, с. 71].

Поглиблює заявлений аспект проблеми дослідження Б. Карлаваріса. На думку вченого, ілюстрації повинні відповідати психологічному розвитку учнів, тобто в підручниках для початкової школи вони мають бути зрозумілими, чіткими, кольоровими, без непотрібних деталей і містити в собі стільки інформації, скільки діти здатні сприйняти (водночас недоречно акцентувати увагу на особливостях бачення художника); бути погодженими з текстом, щоб раціонально його інтерпретувати (але не бути його буквальним відтворенням; продемонструвати сутність тексту за допомогою малюнка), а також мотивувати учнів до ознайомлення з ним, полегшуючи сприймання та засвоєння [163, с. 217].

У своїй статті «Художественный вкус детей и иллюстрации в учебниках» (1975) [165] Б. Карлаваріс сформулював спеціальні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для кожного класу основної школи (I–VIII класи). Так, до ілюстрування видань для учнів першого ступеня учений ставить такі вимоги: основна характеристика ілюстрацій полягає у її реалістичності, зрозумілості й дотепності з можливою стилізацією художньо-образної форми; контури чіткі та зрозумілі, але для четвертого класу допускається послаблення його щільності (тонша контурна лінія, не завжди суцільна); у деталізації зображуваних об'єктів – виділення тільки необхідного в наочному ряді для першокласників і збільшення відображуваних деталей у наступних класах; колір ілюстрацій повинен бути інтенсивним, яскравим, відображати реальне забарвлення об'єктів (локальні для першого та другого класів, а для ілюстрацій в підручниках для третього і четвертого класів збільшувати кількість відтінків); те саме стосується і пластичності (передача об'єму) об'єктів; відображення простору та фактури стосується ілюстрацій третього і четвертого класів; масштаб ілюстрацій має змінюватися в підручниках від більшого до меншого; обов'язковий зв'язок з текстом; у видовій різноманітності перевага надається художнім малюнкам, фотографіям та дитячим малюнкам [165, с. 178–181].

Цікавим є підхід до визначення якості ілюстративного матеріалу підручника, запропонований французькими ученими Ф-М. Жераром і К. Роеж'єром [136, с. 315]. Дослідники вважають, що якість ілюстрування навчальних видань базується на наявності та об'єктивному використанні в підручнику різних типів ілюстрацій (малюнків, фотографій, схем, графіків, карт та ін.), які супроводжуються відповідними підписами. Якість самої ілюстрації Ф-М. Жерар і К. Роеж'єр визначають з позицій виразності зображень, якості друку та естетики. Також, на думку вчених, важливими аспектами у цьому процесі є точність ілюстрацій та обґрунтований вибір їх кольору.

Враховуючи психологію розвитку молодших школярів та результати досліджень учених, Я. Кодлюк обґрунтувала *вимоги до ілюстративного*

матеріалу підручників для початкової школи, – як загальні, так і спеціальні. Так, до загальних вимог дослідниця відносить такі: науковість, інформативність, повнота відображення змісту, тематична взаємопов'язність, естетична цінність, виховна спрямованість. Відповідно Я. Кодлюк відзначила, що візуальний ряд навчального видання для молодших школярів повинен відповідати вимогам сучасності, бути художнім і педагогічно доцільним; здійснювати вплив на учнів як в естетичному, так і в інтелектуально-освітньому плані, бути виразним, розумним і цікавим.

Спеціальні вимоги, згідно з твердженням Я. Кодлюк, «визначають характер зображень у підручнику з урахуванням типу навчального предмета, концепції конкретного підручника, вікових особливостей учнів, вимог навчальної програми тощо» [188, с. 189].

У розробленій Я. Кодлюк схемі аналізу підручника для початкової школи (дидактичний аспект) [188, с. 251–254] пропонується досліджувати ілюстративний матеріал за такими критеріями: вид ілюстрації, якість виконання; роль ілюстративного матеріалу в реалізації провідних функцій підручника (розвивальна спрямованість наочних зображень, їх інформативність, естетичне виконання); дидактично обґрунтований зв'язок з текстом; методична доцільність включення в книгу; відповідність віковим особливостям школярів; наявність завдань, спрямованих на організацію роботи з наочним рядом [188, с. 253].

У контексті зазначеного заслуговує уваги дослідження Н. Хребтової. Вивчаючи проблему мотиваційного компонента підручників для початкової школи, дослідниця розробила модель оцінювання дизайну навчальних видань з урахуванням гігієнічних, естетичних та дидактичних критеріїв, на основі яких дослідниця рекомендує аналізувати ілюстративний матеріал підручників для початкової школи [371, с. 182]. Вона також наголошує на важливості видової різноманітності зображень у підручнику, а також на оптимальному виборі певного виду в кожному конкретному випадку: «Наприклад, для формування в учнів поняття про реальні образи, предмети, явища найкраще використовувати

фотографію, оскільки вона є найбільш точним, деталізованим зображенням. Дещо абстрактніше, але також досить повне уявлення про об'єкт забезпечують художній і технічний малюнки, а з метою виділення найістотнішого в об'єкті доцільно використовувати в підручниках різні види схем. Зауважимо, що при їх виборі необхідно враховувати вік школярів, рівень розвитку просторових уявлень та мислення. Малюнок повинен відображати основне, суттєве та не має бути перевантаженим зайвими деталями» [371, с. 179].

У праці «Мотиваційна спрямованість підручників для початкової школи» (2010) Н. Хребтова вказує на те, що якість ілюстрацій у навчальних виданнях полягає у використанні інтенсивної та яскравої кольорової гами, чіткості фотографій документальних зображень, репродукцій художніх творів. У контексті власного наукового пошуку дослідниця розробила рекомендації щодо посилення мотиваційної спрямованості підручників шляхом покращення їх дизайну, які стосуються: обкладинки; доброти та якості поліграфії; кольорової гами; оформлення рубрикації; дизайну сигналів-символів; виокремленого тексту; наявності цікавих художньо-оформлювальних знахідок; функціональності ілюстративного матеріалу; його відповідності змісту підручника; оптимальності видової різноманітності; зв'язку наочного ряду з текстом; ілюстративності; реалістичності зображень; якості та естетичної цінності ілюстрацій; наявності казкових елементів і мультиплікації; використання тла; оформлення форзаців [372, с. 48–57].

Вартою уваги також вважаємо модель аналізу зразків книжкової графіки, запропоновану В. Олійник у статті «До проблеми вивчення української книжкової графіки кінця ХХ ст. (на матеріалах фондів музею книги і друкарства України)»(2013) [248], яка охоплює такі компоненти: 1) паспорт роботи (автор ілюстрацій; назва літературного твору, що проілюстрований; рік виконання (рік видання книги)); 2) техніка виконання (коментар); 3) жанрова приналежність літературного твору, що проілюстрований; 4) тематика ілюстрацій (якщо виражена); 5) функціональність ілюстрацій (якщо виражена); 6) місце ілюстрацій у загальній композиції книги; 7) кольорове наповнення

(чорно-біле зображення чи кольорове); 8) стилістичне забарвлення (якщо наявне); 9) авторська ідея; 10) загальне враження від роботи [248, с. 182].

У контексті аналізованої проблеми заслуговує на увагу точка зору М. Єфімової, яка полягає в тому, що до розробки ілюстрацій для дитячих видань дослідниця радить підходити на основі наявності в розробників художньої грамотності та здатності створювати естетично-виразну форму, а також із урахуванням національно-культурних традицій, глобалізаційних тенденцій. Відтак набувають актуальності пошуки нових шляхів в ілюструванні видань для молодших школярів; потребує розширення діапазон стилістичних особливостей, художніх засобів та технік виконання зображень в контексті українського менталітету як цілісної системи унікальних національних ідентифікаційних ознак [134]. Зауважимо, що якісне художнє оформлення підручників для дітей молодшого шкільного віку сприятиме розвитку в учнів інтересу до образотворчого мистецтва, вихованню естетичного смаку і відчуття гармонії.

Таким чином, вивчення джерельної бази засвідчує, що комплексний аналіз ілюстративного матеріалу шкільних підручників у методичному відношенні (дидактичний аналіз; експертний теоретичний аналіз ідейного змісту наочних зображень; кількісний аналіз; гігієнічна оцінка; метод семантичного диференціювання; оцінка художньої форми візуального ряду) передбачає застосування різноманітних підходів, які повинні бути пов'язаними між собою і взаємодоповнювати один одного.

У процесі розробки візуального ряду навчальних видань повинні враховуватися певні вимоги, дотримання яких забезпечуватиме якість цього компонента у структурі шкільного підручника: візуальний ряд підручника має бути максимально зручним для читання та користування, відповідати вимогам педагогічного процесу та бути сучасним, максимально полегшувати сприймання і розуміння його змісту, мотивувати до навчальної діяльності, виховувати естетичний смак тощо. Здійснений нами аналіз основних теоретичних підходів до оцінювання ілюстративного матеріалу навчальних

видань дає підстави стверджувати, що основними критеріями якості цього структурного компонента підручника є дидактичний, гігієнічний та художньо-естетичний.

1.3.2. Модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи

Досліджуючи проблему ілюстрування шкільних підручників, адресованих молодшим школярам, вчені (Я. Кодлюк, Н. Кравець, А. Попков, Н. Хребтова та ін.) звертають увагу на те, що раціональне застосування ілюстративного матеріалу у структурі навчальної книги сприяє розумовому розвитку учнів, допомагає встановити зв'язок між практикою і теорією, полегшує процес навчання, розвиває інтерес до знань, допомагає різнобічно сприймати світ, забезпечує естетичне виховання та є потужним засобом мотивації навчальної діяльності школярів. Враховуючи теоретичні підходи учених щодо обґрунтування вимог до цього компонента у структурі навчальної книги, ми з'ясували, що вони охоплюють такі критерії та відповідні їм показники:

- дидактичний;
- гігієнічний;
- художньо-естетичний.

Відтак виникає необхідність розробки моделі аналізу ілюстративного матеріалу підручників для молодших школярів, яка б об'єднала ці критерії та відповідні їм показники.

Зауважимо, що у процесі моделювання ми опиралися на ряд понять, які розширюють розуміння сутності ілюстративного матеріалу як рівноправного компонента структури шкільного підручника:

– авантитул – початкова сторінка книги, що передує титулу, на якій розміщують елементи титульної сторінки (назва видавництва, місце та рік видання тощо) або малюнок, що розкриває зміст книги [257, с. 4];

– архітектоніка в книзі – це співвідношення її окремих частин, розділів і рубрик (полягає у композиційній єдності, підпорядкуванні, цілісності й гармонійності усіх її компонентів) [15, с. 14];

– ахроматичний колір – «безбарвний, тобто білий, чорний та проміжні між ними відтінки сірих кольорів» [257, с. 16];

– буквиця – давньоруська назва ініціалу (найдавнішого елементу оформлення книги); велика літера, яку розміщують на початку тексту книги, розділу або абзацу [257, с. 23];

– виокремлений текст – частина тексту, а саме правила, фрази або окремі слова, літери, знаки зі зміненим порівняно з прийнятим для цього тексту поліграфічним оформленням з метою привернення уваги читача [282];

– виворітний шрифт – світлий текст на чорному, сірому або кольоровому фоні [282];

– гармонійність визначає співмірність ілюстративного матеріалу у книзі та між усіма елементами оформлення, яка досягається єдністю пропорційних відношень [257, с. 38];

– гарнітура шрифту – комплект однакових за рисунком, але різних за накресленням і кеглем шрифтів [131, с. 5];

– гравюра – вид графіки, у якому зображення є друкованим відбитком рельєфного малюнка, нанесеного на дошку (дерев'яну, металеву тощо) гравером (художником). До книжкової гравюри відносять ілюстрації та елементи оформлення книги [408, с. 36];

– графічний дизайн – полягає у структуруванні й організації тексту та зображень у книзі для реалізації інформаційної та мотиваційної функцій підручника (поєднання естетичної цінності й функціональності);

– експлікація – частина підпису під ілюстрацією (зазвичай застосовується у математичних формулах), яка пояснює деталі зображення (умовні

позначення). Кожний елемент експлікації складається з графічного знака (цифра, літера) і пояснення [131, с. 6];

– заставка – невеликий орнамент або зображення, розташоване на початку розділу чи теми у книзі над заголовком [131, с. 5];

– зручне для читання видання – видання, під час читання якого не розвивається зорова втома (зручність читання книги залежить від її шрифтового оформлення та якості поліграфічного виконання) [127];

– ілюстрація – зображення, яке доповнює, пояснює чи прикрашає текст видання [127]; «різновид мистецтва (взагалі художньої графіки), призначення якого – образне пояснення та розкриття змісту літературного твору» [257, с. 69];

– ілюстративність видання – ступінь насиченості видання ілюстраціями [282];

– кегель шрифту – розмір шрифту в друкарській системі вимірювання, що визначається відстанню між верхньою і нижньою стінками літери [131, с. 11];

– кінцівка – невеликий орнамент чи зображення, розташоване на кінцевій сторінці або вкінці розділу (теми) [131, с. 5];

– колонтитул – заголовні дані видання, розташовані на верхньому полі кожної сторінки [131, с. 6];

– колорит – характер взаємозв'язку усіх кольорових елементів твору, його кольорова побудова як один із засобів правдивого та виразного відображення дійсності [257, с.82]; це система колірних сполучень у творах образотворчого мистецтва і один із найважливіших засобів виразності [408, с. 17];

– композиція (архітектоніка, побудова, конструкція) видання – полягає у гармонійному розташуванні й підпорядкуванні усіх його елементів один одному і забезпечує цілісність та естетичну привабливість книги, організацію сприймання її змісту [408, с. 15];

– книжкова графіка – вид графіки, основне призначення якої – оформлення і конструювання друкованих видань [408, с. 34]; «самостійний вид образотворчого мистецтва, що полягає в оформлюванні палітурок,

суперобкладинок, фронтисписів, титульних листів та сторінок книги ілюстраціями [257, с. 81];

– обкладинка – зовнішнє покриття книги, що з'єднується з блоком без форзаців [131, с. 4];

– орнамент – графічна прикраса, що художньо оформлює видання і виконує прикрашальну функцію [131, с. 5];

– оформлення та ілюстрування книги. До оформлення книги відносять її декоративне оздоблення, прикраси, мальовані шрифтові елементи, композиційну побудову текстового набору та ін. Ілюстрування книги вирішує завдання образного розкриття тексту за допомогою зображень [408, с.34];

– палітурка – зовнішнє покриття книги, що з'єднується з блоком за допомогою двох форзаців [131, с. 4]; у книжковій графіці – художнє оформлення паперового покриття книжки, твердої оправи. Якість цього оформлення полягає у тому, що палітурка повинна не лише прикрашати видання, а й відображати його зміст [257, с. 127].

– піктограма – елемент візуальної комунікації, невеликі графічні символи, які зображують конкретні об'єкти з метою передачі певної інформації. У підручнику вони полегшують розуміння різних характеристик об'єктів, що вивчаються [257, с. 136];

– поліграфічне виконання – сукупність технічних засобів для перенесення шару фарб на сприймаючу поверхню (папір) для множинного репродукування текстового матеріалу і графічних зображень;

– рисунок – зображення, яке виконується за допомогою контурних ліній, штрихів, світлотіньових плям [408, с.34];

– текстівка – короткий пояснювальний напис під ілюстрацією;

– техніка – 1) в образотворчому мистецтві загальна сукупність знань, умінь та навичок, прийомів і методів, необхідних для створення художнього твору; 2) індивідуальна манера майстра, його особистісне бачення світу [347, с. 17];

– титул (титульний лист) – сторінка книги, що містить докладні заголовні дані видання в цілому (прізвище автора, назву, рік та місце видання тощо), розміщується на правій непарній половині першого розвороту [257, с. 184];

– стилізація – навмисна імітація формальних ознак і образної системи того чи іншого стилю у новому, незвичайному для нього художньому контексті [347];

– фарбовість видання — кількість фарб, якими віддруковане видання [131, с. 11];

– форзац – аркуш паперу за розміром ширини розвороту книги, що з'єднує книжковий блок з палітуркою [257, с. 196];

– формат видання — розмір готового видання, що визначається шириною і довжиною сторінки видання у міліметрах чи шириною і довжиною аркуша паперу видання в сантиметрах із зазначенням частини, яку займає на ньому сторінка видання [131, с. 10];

– фронтиспис – сторінка з ілюстрацією або портретом, розміщена на розвороті разом із титулом [257, с. 198];

– характерні сторінки – сторінки з однаковим шрифтовим та ілюстративним оформленням, які відбирають для контролю [127];

– художній зміст – особливості життєвого матеріалу, який покладено в основу мистецького твору (ілюстрації), та характер його ідейно-естетичного осмислення [347];

– шмуцтитул – окрема сторінка з коротким заголовком книги, розміщена попереду титульної (з правої непарної половини розвороту) або перед окремими розділами у книзі [257, с. 210];

– шрифт рисований – шрифт, подібний до рукописного за накресленням, розроблений художником для оформлення окремих елементів конкретного видання [282];

– шрифтове оформлення тексту (основного, додаткового, виокремленого) – комплекс параметрів (гарнітура, накреслення, кегль шрифту, місткість шрифту, збільшення інтерліньяжу, довжина рядка) [116].

– штрих – основний найпростіший елемент техніки малювання, що виконується одним рухом руки і є складовою частиною певної лінійно-зображувальної системи. За допомогою штрихів (абрисів) здійснюється передача об’ємно-пластичних та просторових властивостей зображуваного [257, с. 212];

Відповідно до домінуючої функції ілюстративного матеріалу підручника – «ілюстрація виступає наочною опорою мислення, покликаною посилювати пізнавальний, естетичний, емоційний та інші аспекти навчального матеріалу підручника» [188, с. 183] базовим критерієм його якості вважаємо **дидактичний**. Головним чином цей критерій стосується відповідності наочного ряду підручника його змісту, що виявляються у читабельності візуального ряду, який добирається з урахуванням поставлених завдань (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Відповідність ілюстративного матеріалу змісту підручника

Важливим структурним компонентом навчальної книги є текст. Я. Кодлюк стверджує, що «він конкретизує зміст програми, виступає потужним носієм навчальної інформації» [188, с. 160]. Виходячи з цього визначення, зв’язок ілюстративного матеріалу із зазначеним компонентом є однією із умов якості наочного ряду підручника. У процесі розробки моделі аналізу ілюстративного матеріалу ми з’ясували, що взаємопов’язаність цих компонентів не є однозначною і може вирішуватись різними способами

(рис. 1.6). Врахування цих способів у процесі ілюстрування навчальних видань забезпечуватиме посилення функціональності ілюстративного матеріалу.

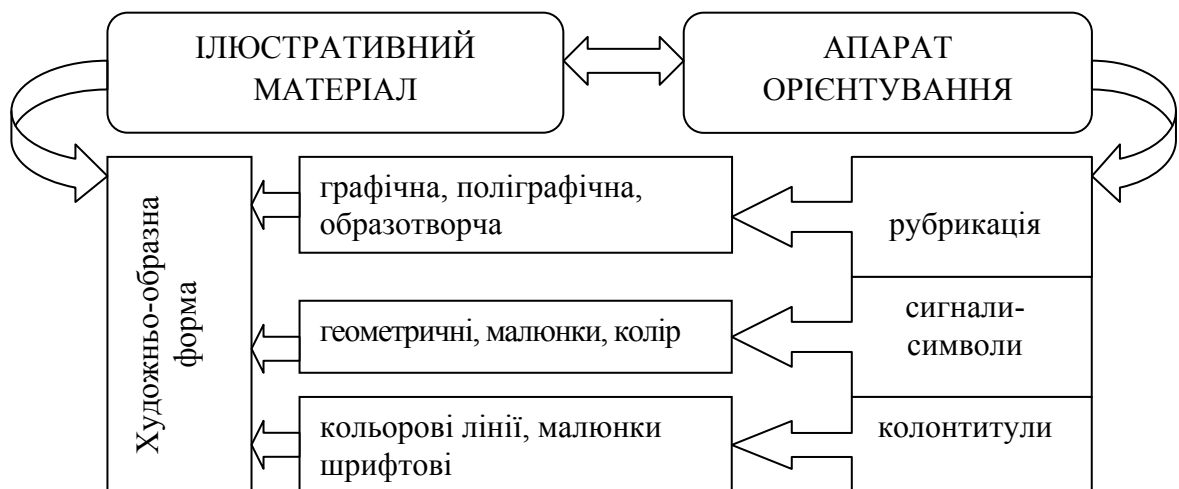
Рис. 1.6. Види зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом підручника

Наступний компонент структури шкільного підручника – апарат організації засвоєння. Він «представлений завданнями і вправами, зразками оформлення записів, пам'ятками, узагальнюючими таблицями (інтеграційна функція ілюстративного матеріалу), поліграфічними виділеннями тощо» і «покликаний вчити дитину вчитися, формувати в неї способи пізнання» [188, с. 182]. Зв'язок ілюстративного матеріалу з апаратом організації засвоєння знань полягає у використанні в підручнику завдань, вправ, зразків, пам'яток, алгоритмів у вигляді наочних зображень, ілюстрованих кольорових схем і таблиць, фотографій, кольорових і художньо оформлених текстів або ілюстрацій з текстовими елементами, послідовності виконання завдань за допомогою наочних зображень, а також виділення текстів (правил, висновків тощо) за допомогою кольору або художнього оформлення (рис. 1.7).

Рис. 1.7. Приклади зв'язку ілюстративного матеріалу підручника з апаратом організації засвоєння

Найважливий взаємозв'язок ілюстративного матеріалу із апаратом орієнтування, який забезпечує раціональне користування підручником, орієнтування школяра у змісті і структурі підручника, створює умови для успішної самостійної роботи з ним (Д. Зуєв, Я. Кодлюк). Значення цього зв'язку полягає в тому, що елементи апарату орієнтування (рубрикація, сигнали-символи, колонтитули) можуть подаватися в підручнику у вигляді художньо-образних форм (малюнків, піктограм, вільних шрифтів (декоративних, каліграфічних)) (рис. 1.8).

Рис. 1.8. Зв'язки ілюстративного матеріалу підручника з апаратом орієнтування

Вітчизняні та зарубіжні підручничознавці (В. Бейлінсон, Н. Гончарова, А. Гірняк, В. Горпинюк, Г. Донський, Д. Зуєв, Б. Карлаваріс, Я. Кодлюк, А. Попков, Т. Проданович, Р. Радованович, В. Ривчін та ін.) єдині в тому, що візуальний ряд навчальних видань має виконувати певні функції: пізнавальну, інформаційну, розвивальну, функції конкретизації уявлень, запам'ятовування, закріплення і систематизації знань, інтеграційну, цільову, виховну, мотиваційну, естетичну, а також функцію створення проблемних ситуацій. Тому в нашій моделі важливим аспектом якості цього компонента є його функціональність.

Аналіз ілюстративного матеріалу підручників для молодших школярів пропонуємо здійснювати також з урахуванням *гігієнічного критерію*. Відповідно до чинного документа «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей. Державні санітарні правила і норми» (2007) оцінка якості зазначеного структурно компонента проводиться згідно з «Протоколом оцінки якості ілюстративного оформлення видання» [282] (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Протокол оцінки якості ілюстративного оформлення видання згідно з документом «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей. Державні санітарні правила і норми» (2007) [282].

Характерні сторінки	Колірність ілюстрацій	Ілюстративність сторінки	Текстівки		Відмітка про приймання
			кегель (пункти)	відстань до малюнку(мм)	
Середній обсяг ілюстрацій у виданні _____ %					

Відповідно до цього документу якість ілюстративного оформлення навчальних видань зумовлена якістю поліграфічного набору, ілюстративністю не менше 30%, якістю шрифтової графіки, виразністю та чіткістю наочного ряду, виділенням за допомогою кольору загадок, прислів'їв, скоромовок тощо. Зазначимо, що в основному спостерігається, з одного боку намагання експертів оцінити якість шрифтового набору та поліграфії підручника, а з іншого – відсутність чітких критеріїв, що стосуються ілюстративного матеріалу.

Враховуючи зазначене, а також напрацювання із дослідження проблеми гігієнічної оцінки цього структурного компонента, у нашій моделі ми

відобразили такі показники: ілюстративність; однакове поліграфічне виконання; виразність і чіткість візуального ряду; зрозумілість зображень для учнів зазначеної вікової категорії; чіткість зображення та його деталей; використання природних кольорів у зображенні об'єктів; підписи до ілюстрацій (текстівки) (не менше 12 пунктів, а їх відстань від ілюстрації – не менше 16 пунктів); привабливе та змістовне оформлення обкладинки з використанням щільного і гладкого паперу, що не піддається забрудненню.

Із метою розробки комплексної моделі оцінювання якості ілюстративного матеріалу ми врахували і *художньо-естетичний критерій*:

– реалістичність зображень у виданнях для молодших школярів (полягає у відповідності кольору зображуваних об'єктів, чіткості їх контурів, оптимальності масштабу ілюстрацій відповідно до формату книги, а також наближеності до життєвого досвіду дітей (зрозумілість));

– обґрунтоване вирішення кольорової гами (система колірних поєднань, яка є одним із найважливіших засобів емоційної виразності: може бути теплою (наприклад, червоні та жовті кольори) або холодною (сині, зелені й фіолетові кольори), спокійною і напруженою, яскравою і бляклою, заснованою на локальних кольорах і на використанні тональних відношень [408, с. 17]). Так, у своїй праці «Цвет в искусстве книги» (1987) Ф. Юр'єв розглянув принципи активізації книги за допомогою кольору. Виходячи з пізнавальної спрямованості навчальних видань, автор вважає, що колір у них повинен реалізувати такі функції: пізнавальну, комунікативну та виразності [404, с. 223]. Тому науково обґрунтованим є використання у системі наочного ряду підручника засобів активізації уваги учнів, зокрема це кольорові тексти, сигнали-символи, художньо-образні елементи рубрикації (наприклад, кольорова лінія, що застосовується в розмежуванні розділів підручника (додаток Г. 3. рис. Г. 3.30.3));

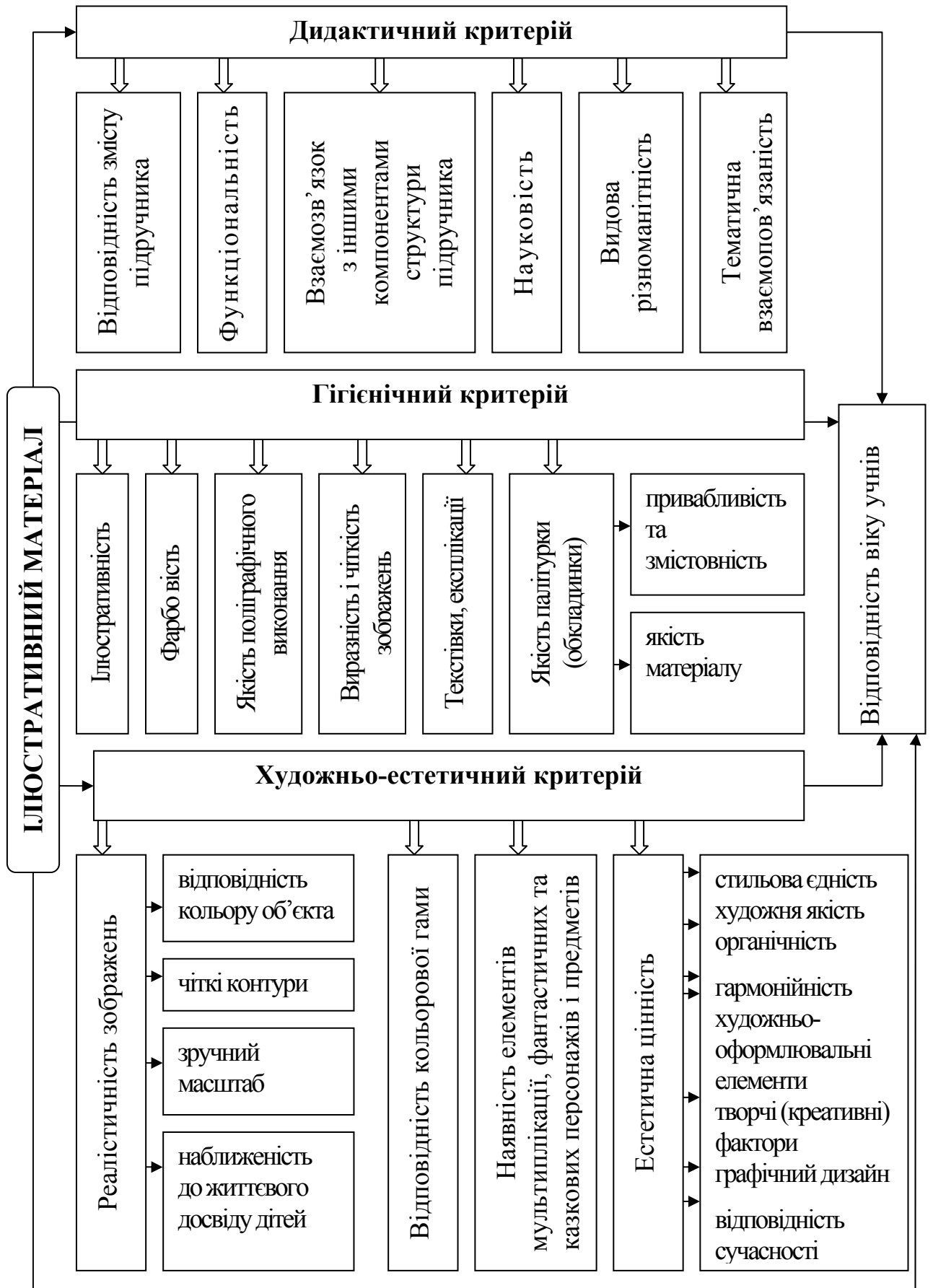
– наявність елементів мультиплікації, фантастичних та казкових персонажів і предметів тощо. Зауважимо, що застосування цього показника з позиції його якості в початковому виданні має базуватися на вподобаннях учнів-

адресатів (використання персонажів і предметів із казок та сучасних мультфільмів);

– естетична цінність ілюстративного матеріалу полягає у його відповідності естетичним уявленням учнів-адресатів. Об'єктивною основою естетичної цінності є виражена у візуальному ряді видання «суспільна прогресивність його функціонально-технічного та конструктивно-технологічного рішень при даній історико-конкретній сукупності об'єктивних умов виробництва й споживання. Естетична цінність характеризує об'єкт, що оцінюється, в цілісності усіх його якостей та різноманітних зв'язків, які виникають між ними, з одного боку, і людиною, з іншого» [257, с. 59]. Естетична цінність відображається у стильовій єдності, художній якості (позитивна якість зовнішнього вигляду об'єкта, що визначається гармонійністю форми, масштабу, пропорцій, фактури, кольору, підпорядкованості усіх формальних характеристик загальній ідеї розробки виробу як органічного елемента предметного середовища, що слугує людям [257, с. 204]), органічності, гармонійності, наявності художньо-оформлювальних елементів, креативності, якості графічного дизайну, відповідності сучасності.

Узагальнено модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи з конкретизацією дидактичного (відповідність змісту підручника, функціональність, взаємозв'язок з іншими компонентами структури підручника, науковість, видова різноманітність, тематична взаємопов'язаність), гігієнічного (ілюстративність, фарбовість, якість поліграфічного виконання, виразність і чіткість зображень, наявність текстівок та екскліпацій, якість обкладинки (привабливість та змістовність, якість матеріалу)) та художньо-естетичного (реалістичність зображень (відповідність кольору об'єкта, чіткість контурів, зручний масштаб, наближеність до життєвого досвіду дітей), відповідність кольорової гами, наявність елементів мультиплікації, фантастичних та казкових персонажів і предметів), естетична цінність (стильова єдність, художня якість, органічність, гармонійність, художньо-оформлювальні елементи, творчі (креативні) фактори, графічний дизайн, відповідність сучасності)) критеріїв і відповідних їм показників представлена на рис. 1.9.

Рис. 1.9. Модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи

Зазначена модель охоплює три групи критеріїв (дидактичний, гігієнічний, художньо-естетичний) та відповідні їм показників, що визначають якість цього компонента у структурі підручника для початкової ланки освіти. Загальні критерії визначені з урахуванням вікових особливостей учнів-адресатів.

Виокремлені в моделі критерії конкретизовано в табл. 1.3, 1.4, 1.5.

Таблиця 1.3

Показники оцінювання ілюстративного матеріалу підручника, адресованого молодшим школярам: дидактичний критерій

Показники		Норма	Відповідність нормі
Відповідність змісту підручника		наявність	
Реалізація провідних функцій підручника		наявність	
Функції ілюстративного матеріалу	пізнавальна	наявність	
	інформаційна		
	розвивальна		
	конкретизації уявлень		
	систематизаційна		
	цільова		
	запам'ятовування і закріплення знань		
	інтеграції		
	ергономічна		
	виховна		
	мотиваційна		
естетична			
Взаємозв'язок з іншими структурними компонентами підручника		наявність	
зв'язок з текстом	доповнення	наявність	
	взаємодоповнення		
	підтвердження і конкретизації		
	сприяння розумінню зв'язків між предметами чи явищами		
	розуміння дій чи завдань		
	інструктування		
зв'язок з апаратом орієнтування	підписи до ілюстрацій	наявність	

	умовні позначення	наявність	
	пiктограми	наявність	
зв'язок з апаратом організації засвоєння		наявність	
Дидактичний взаємозв'язок ілюстративного матеріалу		наявність	
Цілісність усіх функцій ілюстративного матеріалу		наявність	
Науковість		наявність	
Видова різноманітність		оптимальний вибір відповідно до специфіки навчального предмета	
за відношенням до тексту	провідні	наявність	
	рівнозначні		
	обслуговуючі		
за призначенням	наочно-образні	наявність	
	логічно-сміслові		
за жанром	предметні	оптимальний вибір	
	художньо-образні		
	документальні		
	технічні		
	карти		
	діаграми		
	схеми		
	плани		
	креслення		
	інструктивно-методичні		
	графіки		
символічні			
Відповідність віку учнів		наявність	

Таблиця 1.4

Показники оцінювання ілюстративного матеріалу підручника, адресованого молодшим школярам: гігієнічний критерій

Показники		Норма	Відповідність нормі
Ілюстративність	1–2 кл.	не менше 50%	
	3–4 кл.	не менше 30%	
Фарбовість Кольорові фарби	кольорове ілюстративне оформлення видання	наявність	

	основний текст	заборонено	
	виокремлений текст на кольоровому фоні та кольорових ілюстраціях	заборонено	
Якість поліграфічного виконання усього видання	однакове поліграфічне виконання	наявність	
	висока якість друку		
Виразність і чіткість візуального ряду		наявність	
Текстівки		кегель не менше 12 п.	
Екскліпації		відстань від ілюстрації – не менше 16 п.	
Розмір зображень		не менше 1 см ²	
Якість палітурки (обкладинки)	привабливість та змістовність	наявність	
	цупкий папір, що не піддається забрудненню		

Таблиця 1.5

Показники оцінювання ілюстративного матеріалу підручника, адресованого молодшим школярам: художньо-естетичний критерій

Показники		Норма	Відповідність нормі
Реалістичність зображень	кольорові	наявність	
	чорно-білі	як доповнення до кольорових	
	відповідність форми об'єкта зображення	зрозумілі	
	відповідність кольору об'єкта зображення		
	чіткі контури	наявність	
	локальні кольори		
	зручний масштаб		
	наближеність до життєвого досвіду дітей		
	узагальнення, стилізація з метою виявлення		

	головного		
Кольорова гама	інтенсивність та яскравість	наявність	
Видова різноманітність		оптимальний вибір	
за характером зображення	оригінальний малюнок	оптимальний вибір	
	фотографія		
	репродукція		
	технічний малюнок		
	схема		
	таблиця		
	діаграма		
	декоративні елементи		
	географічна карта		
	символіка		
за художньою технікою	графічне зображення	оптимальний вибір	
	живописне зображення		
	декоративне зображення		
	змішані техніки		
	фотографії		
	репродукції		
	комп'ютерна графіка		
за розміщенням в книжковому блоці	заставка	оптимальний вибір	
	кінцівка		
	стрічкова		
	напівстрічкова		
	розгорнута		
	на полях		
	на палітурці (обкладинці)		
	на фронтисписі		
	на титульному листі		

	на шмуцтитулi		
	iлюстрацiя в текcтi		
Наявнiсть фантастичних елементiв та мультиплiкацiї		вiдповiдно до вподобань дiтей	
Естетична цiннiсть	стильова єднiсть	наявнiсть	
	художня якiсть		
	органiчнiсть		
	гармонiйнiсть		
	художньо-оформлювальнi елементи		
	творчi (креативнi) фактори		
	графiчний дизайн		
	вiдповiднiсть зображень сучасностi		

Запропонована модель може бути використана у процесi аналізу якостi iлюстративного матерiалу пiдручникiв для школи першого ступеня на основi показникiв, якi наведенi в табл. 1.3, 1.4, 1.5.

Таким чином, модель аналізу iлюстративного матерiалу пiдручникiв, адресованих молодшим школярам, охоплює дидактичний (вiдповiднiсть змiсту пiдручника, функцiональнiсть, взаємозв'язок з iншими компонентами структури пiдручника, науковiсть, видова рiзноманiтнiсть, тематична взаємопов'язанiсть); художньо-естетичний (реалiстичнiсть зображень, вiдповiднiсть кольорової гами, наявнiсть елементiв мультиплiкацiї, фантастичних та казкових персонажiв i предметiв, естетична цiннiсть); гiгiєнiчний (iлюстративнiсть, фарбовiсть, якiсть полiграфiчного виконання, виразнiсть i чiткiсть зображень, наявнiсть текстiвок та ексклiпацiї, якiсть обкладинки) критерiї i їхнi показники, а також вiдповiднiсть вiку учнiв. За розробленою методикою нами було проаналiзовано iлюстративний матерiал пiдручникiв для початкової школи, виданих у другiй половинi ХХ столiття.

Висновки до розділу 1

Вивчення наукової літератури з проблеми дослідження засвідчує, що вперше доцільність упровадження наочних зображень у структуру підручника обґрунтував у XVII столітті чеський педагог Я. Коменський. На початку XX століття з'явилися дослідження ролі та функціональності ілюстративного матеріалу в навчальній книзі (К. Кузьмінський), важливості зв'язку наочних зображень із текстом (К. Кузьмінський), створення малюнків для навчальних видань відповідно до віку дітей (Б. Бутнік-Сіверський); було визначено види ілюстрацій за характером зображення і тематикою (Б. Кісін) та технікою їхнього виконання (Г. Брилов), зроблено спроби сформулювати вимоги до візуального ряду шкільних підручників (Б. Кісін, К. Кузьмінський). Проте осмислення сутності, ролі (Є. Перовський), функцій (Н. Гончарова, А. Попков, Т. Проданович, Р. Радованович, В. Цетлін та ін.), класифікацій (Л. Занков, Д. Зуєв, Н. Гончарова, А. Попков, В. Ривчін та ін.), обґрунтування вимог (Б. Карлаваріс, К. Кузьмінський та ін.) та підходів до аналізу (В. Белінський, В. Бейлінсон, В. Беспалько, Б. Карлаваріс, К. Кузьмінський, Т. Проданович) досліджуваного структурного компонента розпочалося із середини XX століття.

Вагомим внеском у наукову розробку заявленої проблеми стали напрацювання, присвячені аналізу структурних компонентів навчальної книги (навчальний текст, апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування) (В. Бейлінсон, В. Беспалько, Д. Зуєв, Я. Кодлюк, І. Лернер та ін.); дослідження, які стосуються книжкової справи в Україні (І. Баренбаум, Ю. Герчук, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, І. Огієнко, С. Сірополко, В. Фрис, Ф. Юр'єв) та розвитку мистецтва книжкової графіки (О. Лагутенко, О. Ламонова, А. Єфімова, В. Олійник, М. Токар, Т. Никоненко та ін.); історико-педагогічні дослідження реформування початкової освіти в Україні в другій половині XX століття (Л. Березівська, А. Бондар, Т. Гавриленко, К. Нечипоренко,

Л. Прокопів та ін.), а також законодавчі та нормативні документи, що визначали її основні завдання, регулювали процес створення підручників для молодших школярів.

Історіографічний аналіз стану наукової розробленості проблеми ілюстрування підручників для початкової школи засвідчив вплив на її вирішення таких чинників: реформування національного шкільництва, розвиток теорії шкільного підручника та розвиток книжкової графіки. Відповідно до змін, які були зумовлені зазначеними чинниками, виокремлено етапи ілюстрування підручників для початкової ланки освіти в другій половині ХХ століття: 1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги; 2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників; 3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи; 4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників. У 2000 р. розпочинається новий етап в ілюструванні підручників, пов'язаний зі стандартизацією змісту початкової освіти.

Відповідно до напрацьованого, вважаємо, що ілюстративний матеріал – це комплекс наочних зображень і оформлювальних елементів підручника, які сприяють засвоєнню його змісту, підвищують інтерес до навчальної книги і, відповідно, до процесу навчання, а також впливають на формування світогляду школяра, збагачення його чуттєвого досвіду, естетичне виховання. Зазначене поняття охоплює такі компоненти: саме зображення, словесний супровід, що входить безпосередньо в зображення (екскліпації), посилання в тексті і підписи до ілюстрацій (текстівки).

Розрізняють шість форм зв'язку наочних зображень із текстом та іншими структурними компонентами підручника: ілюстрація доповнює текст; ілюстрація і текст взаємодоповнюють один одного; наочне зображення підтверджує і конкретизує осмислений учнями текст; сприяє розумінню школярами зв'язків між предметами чи явищами, а також дій чи завдань, які

потрібно виконати на основі наочного зображення; забезпечує інструктування учнів стосовно способів виконання певних дій, опираючись на текст із наочним супроводом. За цією ознакою виокремлюють провідні ілюстрації, рівноправні з текстом, і ті, що обслуговують текст.

Установлено, що ілюстративний матеріал має забезпечувати реалізацію в підручнику таких функцій: пізнавальної, інформаційної, розвивальної, конкретизації уявлень, систематизаційної, цільової, запам'ятовування і закріплення знань, інтеграції, ергономічної, виховної, мотиваційної, естетичної. Видова різноманітність візуального ряду навчальної книги визначається за певними ознаками: взаємозв'язком з текстом (провідні, рівнозначні, обслуговуючі); за призначенням (наочно-образні, логічно-сміслові); способом відображення дійсності (описові реально-предметні зображення, предметно-образні, образно-понятійні, понятійні); характером наочного образу (індивідуальний, узагальнено-опосередкований, схематичний); за жанром (предметні, художньо-образні, документальні, технічні, карти, діаграми, схеми, плани, креслення, інструктивно-методичні, графіки, символічні); характером зображення (оригінальний малюнок, технічний малюнок, креслення, діаграма, географічна карта, картограма, картодіаграма, перерисовка, фотографія, фотопис, фотомонтаж, штриховий і тоновий рисунок); художньою технікою (графіка, живопис, репродукція, декоративне вирішення, фотографія, змішані техніки тощо); кольором (чорно-білі, у два кольори, кольорові); способом репродукування (малюнки, фотографії); розміщенням у книжковому блоці (заставка, кінцівка, стрічкова, напівстрічкова, розгорнута, на полях, на палітурці (обкладинці), на фронтисписі, на титульному листі, на шмуцтитулі, у тексті).

Охарактеризовано підходи вчених до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників, на основі яких виділено найпоширеніші методи оцінювання якості наочного ряду в навчальних виданнях: дидактичний аналіз (В. Бейлінсон, А. Попков, Я. Кодлюк); функціональний підхід (Н. Гончарова); експертний теоретичний аналіз ідейного змісту наочних зображень

(Б. Карлаваріс); кількісний аналіз (Б. Карлаваріс); гігієнічна оцінка (Л. Михайлова, Н. Попова, Н. Хребтова); метод семантичного диференціювання (оцінка відповідності візуальних подразників віку учнів) (С. Васіч); оцінка художньої форми візуального ряду (Б. Кісін, Б. Юсов), – які мають бути пов'язаними між собою і взаємодоповнювати один одного.

Установлено, що в процесі розробки візуального ряду до навчальних видань повинні враховуватися певні вимоги, а саме: він має забезпечувати максимальну зручність читання й користування, відповідати вимогам педагогічного процесу та бути сучасним, максимально полегшувати сприймання і розуміння змісту книги, мотивувати до навчальної діяльності, виховувати естетичний смак тощо. Систематизація теоретичних підходів до оцінювання ілюстративного матеріалу навчальних видань дала змогу визначити основні критерії якості цього структурного компонента підручника: дидактичний, художньо-естетичний та гігієнічний.

Розроблено модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для учнів початкової школи. У складі моделі визначено дидактичний (відповідність змісту підручника, функціональність, взаємозв'язок з іншими компонентами структури підручника, науковість, видова різноманітність, тематична взаємопов'язаність); художньо-естетичний (реалістичність зображень, відповідність кольорової гами, наявність елементів мультиплікації, фантастичних та казкових персонажів і предметів, естетична цінність); гігієнічний (ілюстративність, фарбовість, якість поліграфічного виконання, виразність і чіткість зображень, наявність текстівок та екскліпацій, якість обкладинки) критерії і їхні показники, а також відповідність віку учнів.

За розробленою методикою нами проаналізовано ілюстративний матеріал підручників для початкової школи, виданих у другій половині ХХ століття.

Основні висновки і результати дослідження, що стосуються зазначеного розділу, висвітлені у наших публікаціях [264; 265; 266; 268; 269; 270; 271; 411].

РОЗДІЛ 2

ТЕНДЕНЦІЇ ІЛЮСТРУВАННЯ ПІДРУЧНИКІВ ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Вважаємо, що ілюстрування ілюстрування навчальної літератури у різні періоди розвитку шкільної освіти детермінують певні чинники, зокрема:

- реформування національного шкільництва;
- розвиток теорії шкільного підручника;
- розвиток книжкової графіки.

З урахуванням зазначених чинників виокремлено етапи ілюстрування підручників для початкових шкіл України, виданих у другій половині ХХ століття:

– 1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги;

– 2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників;

– 3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи;

– 4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників.

Для з'ясування тенденцій ілюстрування шкільних підручників, виданих у досліджуваній період, розглянемо цей процес у контексті зазначених чинників.

2.1. Обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги у 50-х рр. ХХ століття

Задля розуміння еволюційних змін в ілюструванні підручників для молодших школярів у досліджуваній період коротко охарактеризуємо основні чинники, що впливали на цей процес – реформування національного шкільництва, розвиток теорії шкільного підручника та книжкової графіки.

У перші десятиліття ХХ століття відбулося впорядкування структури шкільної освіти, у якій початкова школа стала її невід’ємною частиною та першим ступенем. Було започатковано підготовку стабільних підручників.

К. Нечипоренко у статті «Зміст освіти в початкових школах Радянської України в 1958–1991 рр.» [239] зазначає, що основоположне значення для розробки змісту освіти мало вчення класиків марксизму-ленінізму про комуністичне виховання, яке відбивалося на укладанні та ілюструванні навчальної літератури і для загальноосвітніх шкіл в Україні, оскільки система освіти в Радянському Союзі була побудована на принципі єдиної школи, і всі однотипні навчальні заклади працювали за єдиними навчальними планами, програмами і підручниками, що розроблялися централізовано науково-дослідними інститутами Академії педагогічних наук СРСР [239, с. 241]. Автор вказує на такі особливості розвитку змісту освіти у той час: наукове обґрунтування значення у школі політехнічної освіти та поєднання навчання з виробничою працею (за К. Марксом і Ф. Енгельсом); формування всебічно розвинених будівників комунізму (за В. Леніним). В Україні зміст початкової освіти «був спрямований на накопичення учнями певного переліку знань і від загальносоюзного відрізнявся, в основному, лише наявністю навчального предмета «українська мова та література» [239, с. 241].

Політизація змісту освіти призвела до того, що «навчальні книги були погано ілюстровані; перевантажені сухим, другорядним матеріалом, який подавався у вигляді готових положень, що не стимулювало мислительної

діяльності школярів» [188, с. 53]. Велика увага приділялася обов'язковому введенню радянської символіки та сюжетних малюнків, які відображали працю людей на виробництві та заводах.

Незважаючи на те, що у цей період «підручник розглядався в основному як джерело інформації для вчителя, як засіб для повторення і закріплення знань, отриманих учнями на уроці, а також як посібник для домашньої навчальної роботи» [188, с. 54], у науковій літературі почала розглядатися проблема його укладання та ілюстрування: «були значно вдосконалені підходи до побудови методичного апарату навчальних книг, до їх ергономічних показників, зокрема шрифтового, художнього оформлення та санітарно-гігієнічних вимог» [138, с. 278].

Часто на сторінках педагогічних журналів («Радянська школа», «Українська мова в школі»), збірниках матеріалів конференцій, з'їздів, наукових праць тощо дослідники зверталися до історичних надбань у галузі ілюстрування навчальних видань А. Коменського, Т. Лубенця, С. Русової, Л. Толстого, К. Ушинського, І. Федорова. У наукових розвідках вчених (М. Кузьмінський, Є. Перовський, Н. Менчинська та ін.) з'ясовано роль ілюстративного матеріалу як повноправного компонента структури шкільного підручника; виявлено необхідність зв'язку наочного ряду з текстом; розкрито особливості сприйняття ілюстрації школярами різного віку; аналізувалися і особливості розвитку книжкової ілюстрації залежно від техніки її виконання та жанрова різноманітність зображень, починали розроблятися вимоги до ілюстративного матеріалу шкільного підручника та класифікації ілюстрацій за різними ознаками.

У 1955 р. Є. Перовський теоретично обґрунтував положення про те, що ілюстративний матеріал є одним із важливих компонентів методичної побудови підручника, а не елементом його зовнішнього оформлення, як це вважалося раніше. Вчений сформулював основний принцип ілюстрування навчальної книги: ілюстрація повинна застосовуватися або в найважчому для розуміння

місці підручника, або там, де вона має велике освітнє чи виховне значення [262, с. 79].

Зазначимо, що підготовлені й обґрунтовані дослідниками ідеї щодо покращення якості шкільної навчальної літератури у 50-х рр. ХХ століття почали враховуватися в ілюструванні навчальних видань, починаючи із 60-х років.

Щодо художньо-естетичного аспекту ілюстрування шкільної навчальної літератури, то тут важливий вплив мали тогочасні тенденції мистецтва книжкової графіки, зокрема особливості 30–50-х рр. минулого століття, коли характерним було створення ретельно промальованих ілюстрацій літературно-оповідального змісту. Взірцем для наслідування стали книжкові ілюстрації відомих українських художників-графіків І. Їжакевича та В. Касіяна [204, с. 14]. Дослідник розвитку книжкової графіки А. Шпаков вказує на те, що «ілюстрація була тісно пов'язана зі змістом літературного твору, із законами побудови його образів і дуже мало з книжкою як художньо-поліграфічним комплексом. Художнє оформлення не завжди відповідало змістовому духові тексту, хоч і виконувалось в більш-менш єдиному стилі з макетом, версткою і набором» (за [204, с. 15]).

У праці Н. Белічко «Українська книжкова графіка 50–70-х років ХХ ст.» (2003) [21] висвітлено генезу розвитку радянської книжкової графіки зазначеного періоду, яка впливала на стилістику оформлення усієї книжкової продукції, у тому числі й шкільних підручників. На думку автора, початок 50-х років характеризується використанням традицій, закладених ще у минулі десятиліття ХХ століття, коли «головним завданням для художника стає, передусім, розкриття змісту літературного твору та психологічної характеристики його героїв» [21, с. 127], а технікою виконання найчастіше обирається тоновий малюнок. Тому в підручниках цього періоду переважно спостерігаються чорно-білі зображення, що доповнюють текст.

М. Токар підкреслює, що «для ілюстрацій 50-х років характерне тяжіння до реалізму, який спирається на історизм та етнографізм» [360, с. 73], а також

відображення тогочасної ідеології і радянської символіки. Про це свідчать реалістичні та дуже деталізовані зображення сюжетів, об'єктів, людей та механізмів у досліджуваних нами підручниках (додаток Г.1. рис. В.1.1.–В.1.14); відображення історичних подій, постатей, об'єктів, діяльності та побуту людей (додаток Г.1. рис. Г.1.4.3; рис. Г.1.7.2, 3). Радянська символіка подається у вигляді зображень прапорів та гербів – як окремо, так і внесена у сюжетні композиції (додаток Г.1. рис. Г.1.7.2); практично у кожному підручнику цього періоду знаходимо ілюстрації із зображенням Московського Кремля (додаток Г.1. рис. Г.1.6.2; рис. Г.1.8 2; рис. Г.1.10. 4). Етнографізм відображено переважно у вигляді ілюстрацій до народних казок, байок («Літературна читанка», 3 кл. М. Миронов (1940) (додаток Г. рис. Г.2.2), «Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров (1959) (додаток Г.1. рис. Г.1.8. 3).

Як відзначає Н. Белічко, у сюжетно-оповідній манері відчувається прагнення донести до глядача красу рідного краю та побут людей [21, с. 129], про що свідчить вибір художниками об'єктів зображення і тематика сюжетних композицій. Головною візуальною домінантою ілюстративного ряду підручників для початкової школи у 50-х рр. ХХ століття є реалістичний художній тоновий малюнок, переважно чорно-білий. Особливо яскраво це виражено в навчальних книгах з української мови, букварях та читанках.

У другій половині 1950-х рр. у розвитку мистецтва книжкової графіки починається новий етап, «позначений активними пошуками нових форм художнього оздоблення книги, духом новаторства, пошуками національної своєрідності образної мови» [21, с. 127], оскільки «на зміну розгорнутій оповідності та побутовій достовірності ілюстрацій приходять узагальнено-символічні тенденції» [21, с. 133]. Зауважимо, що у наочному ряді шкільних підручників ці особливості набули поширення у наступних десятиліттях. А на даному етапі виділяється ілюстративне оформлення «Читанки» Н. Гов'ядовської (1957) для 1 класу, яке характеризується лаконічністю форм і кольорових рішень усього візуального ряду (додаток Г.1. рис. Г.1.11).

Розглянемо детальніше ілюстративний матеріал підручників 50-х рр. ХХ століття, адресованих молодшим школярам, з метою з'ясування основних тенденцій їх ілюстрування.

У процесі дослідження нами було проаналізовано ілюстративний матеріал таких навчальних книг: «Буквар», 1 кл. Л. Дєполович (1958) [125]; «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950) [378]; «Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров (1950) [384]; «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1951) [379]; «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1955) [380]; «Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров (1955) [385]; «Українська мова», 4 кл. С. Чавдаров (1956) [392]; «Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров (1959) [386]; «Читанка», 3 кл. Т. Войтиченко-Варнавська, К. Коваленко (1955) [72]; «Читанка», 3 кл. М. Миронов (1956) [221]; «Читанка», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1957) [98]; «Читанка», 2 кл. П. Гавриленко, В. Глущенко, А. Горовий, Ф. Кисельов, М. Марчук, Є. Ременюк (1959) [79]; «Арифметика», 1 кл. О. Пчолко, Г. Поляк (1956) [296]; «Книга для читання з природознавства», М. Скаткін (1958) [313].

Натурне обстеження цих видань свідчить про те, що переважна більшість підручників 50-х рр. ХХ століття відповідає вимозі ілюстративності (не менше 30%), але в основному містить чорно-білі ілюстрації як графічні у вигляді штрихового рисунку (літографія або офорт), так і надруковані у чорно-білому форматі кольорові книги. Так видання, перекладені із російських, які були кольоровими, для українських шкіл друкувалися у чорно-білому форматі («Арифметика», 1 кл. О. Пчолко, Г. Поляк (1956) (додаток Г.1. рис. Г.1.13)). А перевидання деяких кольорових підручників на папері гіршої якості та з чорно-білим ілюстративним рядом, на наш погляд, було пов'язано із недостатнім фінансуванням цього процесу, а також з метою підвищення інтересу до російськомовних видань («Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950) (додаток Г.1. рис. Г.1.1) і «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1951) (додаток Г.1. рис. Г.1.4)). Тому гігієнічним вимогам відповідали лише окремі видання (наприклад, «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950) (додаток Г.1. рис. Г.1.1), «Читанка», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1957) (додаток Г.1. рис. Г.1.11)).

Дидактична відповідність ілюстративного матеріалу цих видань полягає у його функціональності (реалізація пізнавальної, інформаційної, комунікативної функцій), підпорядкованості змісту підручника і дидактичній цінності. Наочні зображення поглиблювали знання, представлені у тексті, та містити додаткові відомості («Читанка», 3 кл. М. Миронов (1956) (додаток Г.1. рис. Г.1.10. 2)); сприяли розвитку в учнів уміння спостерігати й осмислювати власні спостереження («Читанка», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1957) (додаток Г.1. рис. Г.1.11. 3)), оскільки вміщені малюнки відображали реальний вигляд описаних в тексті об'єктів або ж до них ставилися завдання чи запитання, пов'язані із розглядом цих ілюстрацій.

Візуальний ряд аналізованих видань характеризується професійним виконанням: малюнки точно і детально відображають предмети реальної дійсності («Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров (1950) (додаток Г.1. рис. Г.1.1. 2, 3). Проте помітна надмірна деталізація ілюстрацій: передача характеру і форми об'єктів, їх пропорційних співвідношень, об'єму, розміщення у просторі, перспективи («Українська мова», 4 кл. С. Чавдаров (1955) (додаток Г.1. рис. Г.1.6. 2, 3), («Українська мова», 4 кл. С. Чавдаров (1956) (додаток Г.1. рис. Г.1.7. 2, 3, 4), фактури не є доцільною в ілюструванні підручників для початкової школи.

Зауважимо, що вимоги щодо виразності й чіткості контурів, використання локальних кольорів у зазначених підручниках не дотримано. У різнокольорових виданнях спостерігається багата колірна гама, що передає масу відтінків («Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950) (додаток Г.1. рис. Г.1.1)), у чорно-білих – штриховий рисунок, який ускладнює їх сприйняття учнями молодшого шкільного віку.

Відзначимо, що, незважаючи на невідповідність зображень віковим особливостям учнів-адресатів, візуальному ряду усіх тогочасних підручників притаманна стильова єдність, оскільки зображення мають спільні риси у створенні їх художньої форми (штриховий малюнок).

Наявність художньо-естетичних і дидактичних якостей свідчить про присутність зв'язку художнього і дидактичного аспектів в ілюстративному ряді досліджуваних підручників. Також спостерігається дотримання певної тематичної лінії ілюстрування, естетичного оформлення.

Характеризуючи ілюстративний матеріал навчальних книг цього періоду, А. Попков зазначив, що «нерідко автори підручників недооцінювали і не використовували повністю всі можливості ілюстрацій... Іноді автори віддають перевагу одному виду ілюстрацій, що різко знижує якість підручника і його дидактичні можливості. Підбираючи ілюстрації, автори підручників не враховують вікові особливості дітей, для яких створюють підручник. В ілюстративному матеріалі ряду підручників відсутній зв'язок між ілюстраціями, що характеризують окремі сторони того чи іншого процесу. В деяких підручниках недостатньо запитань і завдань до ілюстрацій, які активізують мислення школярів» [276, с. 197–210]. Видова різноманітність ілюстративного матеріалу представлена в основному предметними та сюжетними зображеннями, репродукціями картин художників (художній малюнок).

Проте варто зазначити, що деякий час ще використовувалися підручники, видані у 20–40-х рр. минулого століття. На підставі аналізу підручника «Буквар: перша читанка для вселюдних шкіл» (1929) [55] вважаємо, що вже у цей період на високому художньому і методичному рівнях укладалися навчальні видання для початкової школи. Хоча у ньому ще збереглися деякі традиції релігійності (малюнки і тексти, декоративна кінцівка), ілюстративний ряд вже не є суто прикрашальним елементом, а функціонує як повноцінний компонент структури підручника (доповнює і поглиблює текст). Серед ілюстрацій – відтворення релігійних образів, побуту людей, пам'яток архітектури та предметів матеріальної культури в їх тогочасному стані, реконструкції, портрет українського поета М. Шашкевича (додаток Г. рис. Г.1).

Схожі композиційні рішення в організації текстів та ілюстративного матеріалу застосовано у підручниках «Буквар» Л. Деполовича (1958) [125] та

«Читанка», 3 кл. Т. Войтиченко-Варнавської, К. Коваленко (1955) [72]. Проте через надмірне використання у них зображень радянської символіки та репродукцій на революційну тематику ілюстративний матеріал виступає тут лише в ролі доповнення до тексту або у вигляді декоративних (на основі символіки Радянського Союзу) і сюжетних (додаток Г.1. рис. Г.1.9. 2) заставок. Обидва підручники надруковані у чорно-білому форматі, проте, на відміну від «Букваря» Л. Демеловича (1958), у якому всі зображення створені у графічній техніці і мають вигляд штрихових малюнків, «Читанка» Т. Войтиченко-Варнавської і К. Коваленко для 3 класу (1955) перевидана із різнокольорового видання про що свідчить характер виконання візуального ряду (плавні тональні переходи, схожі на роботу художника акварельними фарбами) (додаток Г.1. рис. Г.1.9. 2, 4).

Схожою в оформленні та ілюструванні є «Читанка», 3 кл. М. Миронова (1956) [221], але тут, окрім перерахованих вище особливостей ілюстративного ряду, знаходимо ілюстрації, які не лише доповнюють текст, але й такі, що виконують комунікативну функцію (додаток Г.1. рис. Г.1.10), про що свідчать задання пов'язані із розглядом ілюстрації та читанням тексту.

У зазначений період було видано ряд підручників проф. С. Чавдарова з української мови для 1–4 класів [378–386; 392]. Для усіх цих видань характерне дотримання одного формату книжкового блоку та стильової єдності оформлення; забезпечення оптимального рівня ілюстративності (не менше 30%); використання в основному наочно-образних за змістом (реалістичне зображення об'єктів та явищ, які описані в тексті (додаток Г.1. рис. Г.1.6. 2)), предметних (зображення конкретних об'єктів (додаток Г.1. рис. Г.1.5. 3)), художньо-образних (сюжетні малюнки (додаток Г.1. рис. Г.1.6. 3)) за жанром ілюстрацій.

На особливу увагу заслуговує підручник «Українська мова», 1 кл. С. Чавдарова (1950) [378]. Ілюстративний матеріал цього видання функціональний (дидактична відповідність змісту, інформативність, комунікативність, реалістичність), підпорядкований змісту підручника; наявний

зв'язок із текстом (завдання пов'язані із розглядом ілюстрацій, використовуються малюнки, що відповідають змісту тексту, тощо). Видання різнокольорове; помітно, що візуальний ряд розроблявся спеціально до тексту (дидактичний взаємозв'язок), витримано стильову єдність усіх художніх і шрифтових елементів (естетична цінність), виконаних реалістично з певною мірою узагальнення їх форми. Ілюстрації в підручнику в основному розміщені у тексті, але різні розміри та групування зображень забезпечують належне сприйняття і засвоєння навчального матеріалу учнями. Основними недоліками в оформленні видання є використання обмеженої видової різноманітності ілюстрацій та виконання малюнків предметів у складних ракурсах (наприклад, зображення парт, за якими сидять учні, подано з відображенням їх перспективного скорочення із двох різних точок зору) (додаток Г.1. рис. Г.1. 1). Перевидання цього підручника (1951, 1955) здійснювалось у чорно-білому форматі, проте ілюстративний ряд залишився без змін (додаток Г.1. рис. Г.1. 4).

Підручники з української мови проф. С. Чавдарова для другого (1950, 1955, 1959) [384; 385; 386] та для четвертого (1956) [355] класів початкової школи (додаток Г.1. рис. Г.1.3, рис. Г.1.6.–Г.1.8) надруковані на неякісному папері, оформлення палітурки та ілюстративного матеріалу відрізняється від видань для першого класу: зовнішнє оформлення не змістовне, а лише оздоблене за допомогою лаконічної рамки синього або чорного кольору (додаток Г.1. рис. Г.1.3. 1; рис. Г.1.6. 1), ілюстрації реалістичні, виконані у графічній манері (штриховий рисунок); чорно-білі, характерна надмірна деталізація, зображення простору, предметів у ракурсі, а також наявність складних сюжетних багатофігурних композицій ідеологічного змісту (додаток Г.1. рис. Г.1.6. 2; рис. Г.1.7. 2). Розміщення зображень, їх функціональність, дидактична й естетична цінність повторюють видання для першого класу.

У 1957 р. вийшов друком підручник «Читанка» для першого класу початкової школи, укладений Н. Гов'ядовською [98]. Ця книга помітно вирізняється серед навчальних видань зазначеного періоду використанням у ній

ілюстративного ряду, розробленого не лише відповідно до змісту, але й до віку учнів, яким він був адресований; наявне професійно виконане ілюстративне оформлення. Про це свідчить достатній ступінь реалістичності усіх зображень, застосування локальних кольорів з незначним підсиленням тону, чіткі контури і різні варіанти розміщення малюнків. Ілюстративний ряд характеризується багатофункціональністю, дидактичною цінністю і високою художньою якістю (додаток Г.1. рис. Г.1.11). Констатуємо наявність кольорового фону, який, хоч і має прикрашальне значення, виконаний у стильовій єдності з усім візуальним рядом.

Новою особливістю в ілюстративному оформленні підручника Н. Гов'ядовської стало розміщення зображень різних жанрів (портретів, репродукцій, сюжетних композицій, предметних) та ефективно їх розміщення (заставки, ілюстрації на розвороті, півсторінкові ілюстрації як вертикального так і горизонтального заповнення сторінки). Також у цьому виданні вміщено ілюстрації на такі теми як «Бережи здоров'я» (ранкова гімнастика, як правильно чистити зуби, сніданок, спорт) (додаток Г.1. рис. Г.1.1.4) та «Чистота й охайність» [98, с. 70]. Вважаємо, що видання є одним із кращих зразків ілюстративного оформлення підручників окресленого періоду.

У 50-х рр. ХХ століття використовували і «Читанку» для другого класу авторів П. Гавриленко, В. Глущенко, А. Горового, Ф. Кисельова, М. Марчука, Є. Ременюк [79]. Аналізований підручник (1959) (видання 5-те) містить в основному художньо-образні ілюстрації та репродукції картин художників, які виконують функцію доповнення тексту. Характер зображень вказує на те, що книгу перевидано із різнокольорового видання, оскільки у наявних зображеннях помітні відповідні градації тону, характерні для живописних технік (плавність світлотіньових переходів, видимість роботи художника пензлем у вигляді мазків, які чітко помітні на окремих малюнках) (додаток Г.1. рис. Г.1.12).

Наприкінці 50-х рр. молодші школярі вивчали математику за підручниками «Арифметика» О. Пчолко, Г. Поляк. Вони витримували по кілька

перевидань аж до 70-х років ХХ століття. Аналізуючи видання 1956 р. для першого класу [296], ми виявили в ньому достатній рівень ілюстративності, функціональність професійно виконаного і спеціально розробленого до підручника ілюстративного ряду, поданого в техніці штрихового рисунка, різноманітність розміщення та розмірів малюнків, наявність схематичних ілюстрацій, що демонструють правильність написання різного роду штрихів, фігур, цифр (додаток Г.1. рис. Г.1.13). Однак підручник надруковано на папері низької якості й у чорно-білому форматі, а для ілюстративного матеріалу характерна надмірна деталізація, зображення простору, перспективи, складних сюжетних композицій тощо. Зауважимо, що російськомовне видання цього підручника відрізняється високою якістю поліграфії, паперу та кольоровим друком.

Навчальний предмет «Природознавство» представлений підручниками «Природознавство» В. Тетюрова (1944) [355] та «Книга для читання з природознавства» М. Скаткіна (1958) [313]. Ці видання надруковані на темно-жовтому папері, а ілюстративний матеріал розроблений у техніці штрихового рисунка, друк чорно-білий. Візуальний ряд книг складається переважно із малюнків наукового характеру (зображення будови і роботи складних механізмів (додаток Г.1. рис. Г.1.14. 3)), сюжетних і предметних ілюстрацій. Наявні зв'язки між текстом і зображеннями, проте останні подаються у складній для сприйняття учнями початкової школи формі (додаток Г.1. рис. Г.3; рис. Г.14). Наприклад, на ілюстрації «М'язи людини» (додаток Г. рис. Г.3.4) фігура людини зображена у ракурсі напівповороту з піднятою рукою і опорою на одну ногу, що, на нашу думку, є надскладним для сприйняття молодшими школярами. Аналогічний підхід зреалізовано і в підручнику «Книга для читання з природознавства» М. Скаткіна (1958) [313]: будова складного приладу і запитання з приводу його роботи (додаток Г.1. рис. Г.1.14.3). Таким чином, вважаємо, що зазначені підручники ілюстровані без урахування вікових особливостей учнів, яким вони адресувалися, через складність наявних у них

зображень, а також у недотриманні гігієнічних вимог щодо якості поліграфії та паперу.

Поглиблюють розуміння заявленого аспекту проблеми результати аналізу, які стосуються видової різноманітності ілюстрацій, вміщених у підручниках, виданих на цьому етапі (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

**Видова різноманітність ілюстративного матеріалу в підручниках
50-х рр. ХХ століття, адресованих молодшим школярам**

Вид ілюстрації		«Буквар»			«Читанка»				«Українська мова»				«Математика»	«Природознавство»
		1 кл.	1 кл.	3 кл.	1 кл.	2 кл.	3 кл.	4 кл.	1 кл.	Книга для читання				
Художній малюнок	Сюжетні ілюстрації та казкові персонажі	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
	Зображення діяльності та побуту людей	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	+	-
	Предметні малюнки	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	Репродукції	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Історичні та документальні	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	+	+
Фотографія		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Портрети видатних діячів		+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-
Технічний малюнок		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+
Схематичне зображення		-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
Карти		-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
Декоративні елементи		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Символіка		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Як видно з табл. 2.1, в ілюструванні підручників для початкової школи використовувалися переважно художні малюнки у вигляді зображень життя і діяльності людини, казкових персонажів та предметних малюнків. Помітно, що

в підручниках з української мови, читанках та букварях частіше трапляються художні малюнки, ніж у книгах з математики і природознавства, де переважають схематичні зображення, карти і технічний малюнок, що свідчить про відповідність ілюстративного матеріалу специфіці навчальних предметів. Зовсім не використовувалась фотографія та декоративні елементи прикрашального значення. У всіх підручниках вводилися зображення із радянською символікою.

Таким чином, характерними ознаками ілюстрування підручників для початкової школи, виданих у 50-х рр. ХХ століття, були такі: ілюстрації розроблялися спеціально до підручника з урахуванням зв'язку з текстом та специфіки навчальних предметів; функціональність ілюстративного матеріалу полягала в реалізації пізнавальної, інформаційної, комунікативної функцій і підпорядкованості змісту книги; видова різноманітність ілюстративного матеріалу обмежувалася сюжетними та предметними малюнками, рідко використовувалися репродукції картин художників та інші види ілюстрацій; переважна більшість видань містить чорно-білі ілюстрації; помітна невідповідність наочного ряду віковим особливостям школярів через їх надмірну реалістичність та деталізацію; візуальний ряд підручників характеризується професійним виконанням та стильовою єдністю; перекладені з російських різнокольорових підручників видання друкувалися на папері поганої якості та у чорно-білому форматі.

2.2. Політехнізація змісту наочних зображень підручників

60–70-х рр. ХХ століття

На початку 60-х рр. ХХ століття в Україні спостерігався швидкий темп розвитку науки, техніки та інформаційних технологій, які сприяли не лише

виданню нової навчальної літератури, але й оновленню підходів до її укладання та ілюстрування.

Прийняті у 60–70-х рр. постанови уряду про школу [285 та ін.], орієнтували науковців і практиків на необхідність підготовки стабільних високоякісних підручників і методичних посібників, які б відображали рівень досягнень науки і виробництва та відповідали навчальним програмам. Так, наприклад, «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959) [143] детермінував підготовку нових підручників для загальноосвітньої школи на новий навчальний рік та спонукав до відображення в їх наочному ряді політехнізації змісту освіти.

Дослідники змісту освіти та підручникотворення в Україні (Л. Березівська, Т. Денисюк, Я. Кодлюк) вважають, що друга половина 60-х – 70-ті рр. – це період суттєвого вдосконалення початкової освіти, що було зумовлено оновленням її змісту та зміною тривалості навчання. Відповідно до цього у 60-ті роки ХХ століття було підготовлено нові підручники, головною функцією яких стала інформаційна. У цей період набула поширення теорія проблемного навчання, яка суттєво вплинула на перебудову багатьох навчальних книг в аспекті організації пізнавальної діяльності школярів [124], а відтак і на характер їх ілюстрування.

У монографії Я. Кодлюк «Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті» зазначено, що «проблема підвищення теоретичного рівня ілюстративного матеріалу, посилення його інформативності та розвивальної спрямованості особливо гостро постала в кінці 60-х – у 70-х рр. ХХ століття (під час підготовки і проведення шкільної реформи)» [188, с. 54].

К. Нечипоренко у статті «Зміст освіти в початкових школах Радянської України в 1958–1991 рр.» [239] зазначає, що, «аналізуючи роботу школи, визначаючи її здобутки та недоліки, радянський уряд на початку 1964 р. вирішив здійснити перехід на нову систему шкільної освіти. У жовтні 1964 р. АН СРСР і АПН СРСР створили комісію, яка мала визначити зміст шкільної

освіти. За два роки комісія розробила проекти навчального плану і навчальних програм, а також було затверджено графік переходу шкіл на новий зміст освіти. Шкільна реформа мала на меті переведення початкової школи на 3-річний термін навчання. Тому було розроблено нові навчальні програми, поурочне планування з кожного предмета (мов, читання, математики), реконструйовано зміст навчання. Відбувся перегляд годинного навантаження учнів з метою уникнення перевантаження школярів, проаналізовано зміст навчальних предметів, щоб ліквідувати дублювання матеріалу та забезпечити міжпредметні зв'язки, правильно поєднати загальноосвітню та політехнічну підготовку учнів» [239, с. 243].

У 70-х рр. відбувся перехід початкової школи на новий зміст і тривалість навчання» (3-річна початкова школа): були розроблені нові навчальні плани і програми, створені нові підручники та методичні й навчальні посібники [188, с. 86]; появилися навчально-методичні комплекси, ядром яких був шкільний підручник; введено нові навчальні предмети: математика, природознавство. Усі навчальні видання, окрім тих, що забезпечували викладання математики, були підготовлені вітчизняними авторами. А кількість перевидань досягла рекордних показників – до двох десятків (як, наприклад, підручники з математики авторів М. Бантової, Г. Бельтюкової, М. Богдановича, М. Моро, М. Скаткіна та ін) [71, с. 9].

Спостерігається презентація результатів комплексних досліджень шкільного підручника (Л. Занков, Д. Зуєв, Н. Менчинська та ін.) на сторінках педагогічних журналів і матеріалів конференцій (Научно-практическая конференция по проблемам учебников для младших классов в издательстве «Радянська школа»). Активно обговорювалися проблеми ілюстрування навчальних видань (Б. Карлаваріс, А. Попков, В. Ривчін та ін.); найчастіше дискутувалися підходи до ілюстрування підручників для початкової школи та підручників з конкретних навчальних дисциплін (А. Попков).

Дослідники часто зверталися до практичного досвіду ілюстрування підручників, зокрема аналізували книги А. Коменського, Т. Лубенця,

К. Ушинського, І. Федорова, Т. Шевченка та ін.; з'явилися теоретичні розробки критеріїв оцінювання якості ілюстративного матеріалу підручників (Б. Карлаваріс) [163–165]; наголошувалося на важливості використання ілюстративного матеріалу у структурі шкільного підручника.

У зазначений період ще продовжувалася експериментальна перевірка нових програм і підручників для других та третіх класів. Результати перевірки відображено в «Матеріалах II пленума ученого методического совета при Министерстве просвещения СССР» (1975) [214], де вказано як позитивні моменти укладання навчальної літератури із кожного навчального предмета, так і недоліки. Подано рекомендації щодо вдосконалення їх структури, змісту та оформлення (Л. Волгіна, Б. Юсов та ін.).

Періодично готувалися рекомендації про вилучення із програм і підручників ускладненого матеріалу. Аналіз ряду навчальних книг окресленого періоду дає підстави стверджувати, що у цьому аспекті відбулися суттєві зміни. Так, наприклад, якщо у виданнях 50-х рр. ми спостерігали чимало ілюстрацій наукового характеру, зокрема у підручниках з природознавства, то у виданнях 60–70-х рр. зображення тих самих об'єктів подаються у лаконічнішому образотворчому трактуванні форм, відповідно до віку молодших школярів (наприклад, зображення органів дихання людини – у вигляді чіткого зрозумілого лінійного малюнка (додаток Г.2. рис. Г.2.37.4). Тому вважаємо, що в цей період відбулися суттєві зміни в ілюстративному оформленні підручників для початкових шкіл України порівняно із попереднім десятиліттям.

Слід відзначити явний позитив, властивий тогочасним навчальним виданням. У цьому контексті вартою уваги вважаємо насамперед виховну спрямованість зображень (природоохоронна та природовідтворювальна тематика, естетична, етико-моральна, трудова). Цій ідеології відповідало і змістове наповнення сюжетних ілюстрацій. Як зазначає Л. Височан, крім вузькопредметних навчально-виховних функцій, наочні зображення забезпечували знання про живу природу, формували любов до неї, викликали

інтерес до пізнання довкілля тощо [71, с.10]. Зазначене спостерігаємо у змісті вміщених у підручниках ілюстрацій (додаток Г.2. рис. Г.2.9.3).

Ілюстративний матеріал підручників досліджуваного періоду має виразний ідеологічний характер, про що свідчить тематика завдань і зображень, які часто пропагували основні ідеї комуністичної ідеології (додаток Г.2. рис. Г.2.1–43). Як зазначає М. Токар, «за радянських часів ця галузь книговидавництва розглядалася владою не тільки як потенційно важливий напрямок художньо-педагогічного патронажу маленького читача, але й як приклад мистецької репрезентації української художньої літератури – національної за формою, радянської за змістом» [360, с. 3]. Такий підхід яскраво зреалізований в ілюструванні шкільної навчальної літератури шляхом включення у візуальний ряд зображень радянської символіки, тогочасних «вождів», сюжетних композицій відповідної тематики тощо.

У мистецтві книжкової графіки цього періоду «зростає розуміння книги як ансамблевої цілості, прагнення художників до створення єдності текстового і зображального ряду» [204, с. 15]. А зміни художньої форми ілюстративного матеріалу зумовлювалися відмовою від тонального малюнка і поширенням серед ілюстраторів захопленням ліногравюрою (гравюра на лінолеумі), а пізніше ксилографією (гравюра на дереві). Зазначені техніки давали змогу досягти чіткості малюнків, цілості оформлення та органічного узгодження ілюстрацій з текстом [204, с. 15]. Відзначимо вплив на подальший розвиток української книжкової графіки творчості таких художників як Г. Якутович, Г. Гавриленко, С. Адамович, Г. Малаков.

Помітно, що в аспекті художньої форми малюнків відбулося розширення меж відображення дійсності. Це виявилось в різноманітності пошуків художниками форм і засобів ілюстрування навчальних видань. Посилилася роль умовності, візуальний ряд підручника став більш графічним, міцніше пов'язується зі змістом, особливостями начальної дисципліни. Використання локальних кольорів, виразність силуетів, чіткість і узагальненість кольорової гами свідчать про те, що художники почали дотримуватись вимог щодо вікових

особливостей учнів. Спостерігається також прагнення ілюстраторів до встановлення активної взаємодії зображень з текстом та шрифтом. Підтвердження цих міркувань знаходимо у дослідженні ілюстрування української дитячої книги другої половини ХХ – початку ХХІ століття М. Токар: «Задля того, щоб встановити стилістичну відповідність між полегшеним стилем ілюстративного оздоблення та текстовою частиною, для заголовків використовується шрифт без засічок. Текст на окремих розворотах підпорядковується візуальному ряду, обрамляється ним, сприймається вже після «прочитання» ілюстрації» [360, с. 73].

У зазначений період відбулися зміни у підходах до створення для підручників реалістичних ілюстрацій, які виконувалися надто достовірно і деталізовано в попередні десятиліття. У нових виданнях вже спостерігається використання зображень, створених відповідно до вікових особливостей школярів. Яскравим прикладом цих змін є ілюстрації підручників «Буквар» авторів Б. Саженьок, М. Саженьок (1969) (додаток Г.2. рис. Г.2. 2) та «Математика», 1 кл. авторів М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1974) (додаток Г.2. рис. Г.2.28). Зображення в них реалістичні, але й мають максимально спрощену лаконічну форму; за своєю функціональністю вони не лише доповнюють текст, а й створюють альтернативні варіанти роботи з ілюстративним матеріалом підручника (наприклад, завдання в «Математиці» для 1 кл. М. Моро, М. Бантової, Г. Бельтюкової (1974), яке пов'язане із роботою за поданим малюнком: придумати запитання зі словами «скільки», «більше», «менше» (додаток Г.2. рис. Г.2.28. 3)).

Ілюстративне оформлення підручників зі співів авторів О. Раввінов, С. Брандель, І. Ситко (1961) [298, 299], незважаючи на відсутність різнокольорового друку, привертає увагу своєрідністю художньої мови, яка властива саме графіці. Для зображень досліджуваних нами видань характерні виразність, точність узагальнень, чіткість ліній, поєднаних із плямою та штрихом. Композиції характеризуються також динамічністю, яка виявляється у зображенні дітей в русі, танці тощо (додаток Г.2. рис. Г.2.40–42).

У дисертаційному дослідженні М. Токар «Образи героїв української дитячої літератури в книжковій ілюстрації другої половини ХХ – початку ХХІ століття» (2018) [360] охарактеризовано образотворчі ознаки ілюстрацій у книжках для дітей. Учена зазначає, що «відповідно до обраного стилістичного напрямку зображення відрізняються умовністю форми і простору. Об'єми фігур, різні властивості предметів трактуються за допомогою різноманітних фактур. Простір позначається за допомогою накладання площин, зіставлення масштабів. Обрана стилістика відповідає особливостям літературного матеріалу книги, що відрізняється лаконізмом та відповідає особливостям дитячого сприйняття» [360, с. 88]. Зауважимо, що вказані дослідницею ознаки характерні і для візуального ряду підручників, які видавалися у зазначений період.

В ілюструванні книг для початкової школи 1970-х рр., як і більшості видань для дітей, спостерігаються зв'язки із розвитком образотворчого мистецтва в СРСР: застосування «художніх прийомів післявоєнної епохи з її підкресленою увагою до етнографізму» [360, с. 89], «романтизація минувшини... та бажання підкреслити не стільки матеріальність, скільки атмосферність народного життя» [360, с. 73–77]». Свідченням цього є наявність в читанках зображення елементів української вишиванки (наприклад, на одязі дітей, зображених на палітурці «Української мови», 3 кл. С. Чавдаров, Б. Саженок (1971) [391]) сюжетних ілюстрацій (зустріч, чаювання) із зображенням дітей у шапках з радянськими зірками (додаток Г.2. рис. Г.2.3.1).

Під час дослідження нами здійснено аналіз ілюстративного матеріалу ряду підручників 60–70-х рр. ХХ століття: «Буквар», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1961) [97]; «Буквар», 1 кл. Б. Саженок, М. Саженок (1969) [308]; «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1960, 1968) [381; 382]; «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров, Б. Саженок (1973) [383]; «Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров (1962, 1968) [387; 388]; «Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров, Б. Саженок (1973) [389]; «Українська мова», 3 кл. С. Чавдаров, Б. Саженок (1960, 1971) [390; 391]; «Українська мова», 4 кл. С. Чавдаров, Б. Саженок (1960) [393]; «Українська мова», 3 кл. В. Городівський, А. Бурдейна (1974) [105];

«Українська мова», 3 кл. Ф. Серета, М. Стефанцев (1974) [309]; «Українська мова», 1 кл. К. Хрущ, Т. Коломієць, Є. Острицька (1976) [373]; «Читанка», 3 кл. Т. Войтиченко-Варнавська, К. Коваленко (1963) [73]; «Читанка», 2 кл. П. Гавриленко, В. Глущенко, А. Горовий, Ф. Кисельов (1966) [80]; «Читанка», 1 кл. Т. Горбунцова, Н. Скрипченко, О. Шинкаренко (1968) [104]; «Читанка», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1971) [99]; «Читанка», 1 кл. Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, О. Шинкаренко (1972, 1976) [325; 326]; «Читанка», 2 кл. Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, Н. Ткаченко (1973) [324]; «Русский язык», 3 кл. В. Помагайба, Г. Савицкая, А. Коваль (1969, 1970, 1976) [273; 274; 172]; «Русский язык», 4 кл. Е. Козловская, В. Помагайба, Г. Савицкая (1960) [191]; «Русский язык», 2 кл. А. Коваль, Н. Волошановская, В. Помагайба, (1978) [173]; «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1968, 1969, 1974) [224; 225; 226; 227; 228]; «Математика», 2 кл. М. Моро, М. Бантова (1968, 1971) [229; 230]; «Математика», 4 кл. Н. Віленкін, К. Нешков, С. Шварцбуд, О. Сьомушкін, О. Чесноков, Т. Нечаєва (1970) [68]; «Природознавство», 2 кл. Л. Нарочна, А. Низова (1968, 1977) [235; 236]; «Природознавство», 3 кл. Л. Нарочна, В. Онищук (1969) [237]; «Природознавство», 4 кл. М. Скаткін (1961, 1975) [314; 315]; «Співи», 1 кл. О. Раввінов, С. Брандель, І. Ситко (1961) [298]; «Співи», 2 кл. О. Раввінов, С. Брандель, І. Ситко (1961) [299]; «Співи», 3 кл. О. Раввінов, М. Яценко (1961) [300] і «Музика», 3 кл. О. Андросова, О. Раввінов (1972) [5].

Натурне обстеження ілюстративного матеріалу зазначених видань та їх аналіз за показниками гігієнічного, дидактичного та художньо-естетичного критеріїв свідчить про те, що автори і художники-ілюстратори почали практично застосовувати теоретичні розробки учених 50-х рр.. Так, наприклад, «Буквар» для учнів першого класу авторів Б. Саженок, М. Саженок (1969) [308] проілюстрований відповідно до всіх установлених на той час вимог: оригінальне художнє оформлення відповідає віковим особливостям першокласників; підручник приваблює оформленням і змістом; сюжетні та предметні малюнки вирізняються професійним виконанням художниками і

наявністю дидактично обґрунтованого зв'язку з текстом; у букварі застосовано графічні засоби виділення – кольоровий фон для букв і складів зумовлює зосередження уваги учнів на них (додаток Г.2. рис. Г.2.2. 2, 3, 4).

Яскравим прикладом якісного ілюстрування навчального видання у зазначений період є і «Буквар» Н. Гов'ядовської (1961) [97]. Проте, попри професійність художнього виконання усіх елементів ілюстрування (додаток Г.2. рис. Г.2.1. 2, 3, 4), через їх складне образотворче трактування (надмірна деталізація; широка кольорова гама з відображенням маси відтінків; зображення простору, перспективи; складні багатофігурні сюжетні композиції) воно не відповідає вимогам врахування віку молодших школярів. Палітурки аналізованих букварів повною мірою відображають специфіку підручника для навчання грамоти (додаток Г.2. рис. Г.2.1. 1; рис. Г.2.2. 1). Вважаємо, що візуальний ряд «Букваря» авторів Б. Саженок, М. Саженок (1969) є зразковим і може бути основою для ілюстрування нових навчальних видань для початкової школи за умови його творчого переосмислення із вимогами сучасності та врахуванням вікових особливостей учнів-адресатів.

Ситуація з навчальними книгами з української мови була дещо гіршою. Молодші школярі продовжували користуватися підручниками С. Чавдарова [381; 382; 387; 388], перевиданими у 60-х рр., а також новими виданнями професора. Проте їх ілюстрування суттєво не відрізнялося від видань 50-х рр. минулого століття. Так, підручник «Українська мова», 2 кл. С. Чавдарова (1962) [387] майже ідентичний із 20-м виданням 1959 р. [386], хоча і не є його перевиданням (відрізняється лише оформленням палітурки, а весь ілюстративний ряд повторюється) (додаток Г.1. рис. Г.1.8; додаток Г.2. рис. Г.2.6). На окремих сторінках деякі зображення і тексти змінено (наприклад, текст і ілюстрація із описом і зображенням комбайна у полі (додаток Г.1. рис. Г.1.8. 3; додаток Г.2. рис. Г.2.6. 3)), та їх дидактичні функції залишилися незмінними. У книгах використані спеціально розроблені до тексту реалістичні, дуже деталізовані чорно-білі малюнки, виконані в техніці штрихового рисунка. Також нами виявлено наявність у підручниках завдань, спрямованих на

організацію роботи з ілюстративним матеріалом (комунікативність), що в основному полягають у розгляді зображення з метою відповіді на відповідне запитання.

У підручнику С. Чавдарова «Українська мова» (1968) для другого класу [388] візуальний наочний ряд представлено так само, як і у згаданих вище навчальних книгах; видання відрізняється лише оформленням палітурки (додаток Г.2. рис. Г.2.7. 1); зміст зображень підпорядкований тексту (додаток Г.2. рис. Г.2.7. 2, 3).

Зауважимо, що ці підручники не відповідають гігієнічним вимогам за якістю паперу (жовтизна, шершавість поверхні).

Підручники С. Чавдарова «Українська мова» (1960, 1968) для першого класу [381; 382] різнокольорові, надруковані на папері кращого гатунку (додаток Г.2. рис. Г.2.3; рис. Г.2.7). У них однакові привабливі змістовні палітурки, які відрізняють одне видання від іншого лише кольором; зміст, структура та оформлення ідентичні; друк кольоровий; візуальний ряд характеризується живописністю зображень, відповідністю дидактичним та естетичним вимогам та дотриманню санітарно-гігієнічних норм із урахуванням вікових особливостей учнів-адресатів. Проте зберігається тенденція до використання складних багатофігурних сюжетних композицій (наприклад, із зображенням зустрічі дітей з В. Леніним (додаток Г.2. рис. Г.2.3. 2)).

Оформлення підручників для 2–4 класів помітно нижчої якості. Так, в «Українській мові» для другого (1973) [389], третього (1960) [390] та четвертого (1960) [393] класів авторів С. Чавдарова і Б. Саженок ілюстративний матеріал за більшістю показників не відрізняється від чорно-білих підручників С. Чавдарова і зберігає основні тенденції 50-х років. Подібно проілюстрований і підручник з української мови для учнів третього класу авторів Ф. Середа, М. Стефанцев (1974) [309]: чорно-білі ілюстрації, розроблені в одному стилі відповідно до змісту, виконані у техніці штрихового рисунка. Для зображень все ще характерна надмірна деталізація і відображення простору

в пейзажах. Правила й основні поняття обрамлено тонкою рамкою, застосовується виділення тексту жирним шрифтом (додаток Г.2. рис. Г.2.12).

Проте окремі навчальні видання цих авторів кардинально відрізняються добором і стилістикою наочного ряду. Наприклад, «Українська мова», 3 кл. С. Чавдаров, Б. Саженок (1971) [391] та «Українська мова» для першого класу цих же авторів (1973) [383] оформлені в палітурки із національним забарвленням; хоча у їх створенні використано різні засоби виразності (графічні у першому та живописні в оформленні другого підручника), вони включають характерні для українського народу елементи (вишивка на сорочці хлопчика, віночок на голові дівчинки) (додаток Г.2. рис. Г.2.9.1; рис. Г.2.10.1). Ілюстративний ряд обох підручників багатофункціональний і виконаний художниками професійно. Якщо у першому підручнику ми не можемо оцінити якість кольорових рішень через те, що він надрукований у чорно-білому форматі (характер зображень свідчить, що вони були розроблені в кольорі), то аналіз другого дає підстави дійти висновку про його високу якість – як дидактичну, так і естетичну.

Підручник «Українська мова» для другого класу авторів В. Городівський, А. Бурдейна (1974) [105] вирізняється серед інших тим, що його ілюстративний ряд складається із графічних малюнків, виконаних за допомогою поєднання таких образотворчих засобів виразності як лінія і пляма. На відміну від тональних штрихових малюнків, ця техніка дала змогу зробити зображення виразнішими (лінії мають один напрям та інтервал, плями виділяють головні об'єкти, підсилюється чіткість) (додаток Г.2. рис. Г.2.13). Ця особливість застосована до всього візуального ряду, що свідчить про дотримання його стильової єдності.

Ще один зразок підручника з цього начального предмета для першого класу авторів К. Хрущ, Т. Коломієць, Є. Острицька (1976) [373]: оформлений у привабливу змістовну палітурку, ілюстративний матеріал подано у вигляді малюнків, спеціально розроблених до тексту; спостерігається застосування шрифтів різного розміру і товщини з метою акцентування уваги учнів на

головних поняттях; присутнє виділення текстових елементів і оформлення правил у рамку за допомогою синього кольору. Зауважимо, що малюнки мають нечіткі форми і кольори, що ускладнює їх сприйняття учнями першого класу (додаток Г.2. рис. Г.2.14).

Стилістика оформлення читанок зазначеного періоду досить різноманітна, що свідчить про активні пошуки нових рішень в укладанні й ілюструванні навчальних видань як авторами, так і художниками. Так, ілюстративний матеріал «Читанки», 3 кл. Т. Войтиченко-Варнавської, К. Коваленко (1963) [73] містить реалістичні зображення у техніці штрихового малюнка та живописні ілюстрації, а наявність у ньому таблиць, карт, репродукцій, сюжетних заставок дає підстави констатувати, що укладачі та ілюстратори намагалися дотримуватися вимог, встановлених у 50-х рр. минулого століття, урізноманітнюючи використання різних видів ілюстративного матеріалу (додаток Г.2. рис. Г.2.15). Зауважимо, що характер зображень свідчить про те, що художник виконував їх у кольорі (додаток Г.2. рис. Г.2.15. 2), проте це видання надруковане у чорно-білому форматі.

Вплив тенденцій попереднього десятиліття в ілюструванні шкільної початкової літератури спостерігається і в оформленні «Читанки» для другого класу авторів П. Гавриленко, В. Глущенко, А. Горовий, Ф. Кисельов (1966) [80]. Книга надрукована у чорно-білому форматі із включенням кольорових репродукцій картин художників на окремих аркушах (вища щільність і білизна паперу). Характер зображень свідчить про те, що вони були створені у кольорі. Спостерігається достатня видова різноманітність ілюстративного матеріалу, виконаного на високому художньому рівні, його функціональність, дидактично обґрунтований зв'язок з текстом та комунікативність (додаток Г.2. рис. Г.2.16.2).

У кінці 60-х – 70-х рр. вийшла друком низка підручників з читання авторів Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, Н. Ткаченко, О. Шинкаренко [104; 324; 326; 325; 328]. Ілюстративний матеріал у них відрізняється формою і характером зображень. Наприклад, в одних підручниках він подається у

реалістичному трактуванні об'єктів і явищ – «Читанка», 2 кл. Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, Н. Ткаченко (1973) (додаток Г.2. рис. Г.2.20), в інших присутнє узагальнення кольорових плям і малюнки, легші для їх сприйняття, – «Читанка», 1 кл. Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, О. Шинкаренко (1972) (додаток Г.2. рис. Г.2.19), а в деяких включені як реалістичні художні малюнки, так і стилізовані: «Читанка», 2 кл. Н. Скрипченко, Н. Ткаченко, Т. Горбунцова (1977) (додаток В.2. рис. В.2.22); «Читанка», 1 кл. Н. Скрипченко, О. Шинкаренко, Т. Горбунцова (1976) (додаток Г.2. рис. Г.2.), що порушує стильову єдність елементів оформлення цих видань. Зазначимо, що у різних підручниках, створених цими авторами, спостерігається використання однієї і тієї ж ілюстрації (додаток Г.2. рис. Г.2.20. 2; рис. Г.2.22. 3). Позитивним моментом є поява умовних позначень у вигляді знаку запитання червоного кольору (додаток Г.2. рис. Г.2.19. 3, 4), наявність таблиць, завдань для роботи з ілюстративним матеріалом.

«Читанка» для першого класу Т. Горбунцової, Н. Скрипченко, О. Шинкаренко (1968) [104] не ілюстрована. Вона оформлена в красиву змістовну палітурку в білому, чорному і червоному кольорах (Додаток Г.2. Рис. Г.2.17).

Навчальний предмет «Російська мова» (для учнів шкіл з українською мовою навчання) періоду 60–70-х рр. ХХ століття представлений підручниками «Русский язык», 3 кл. В. Помагайба, Г. Савицкая, А. Коваль (1969, 1970) [273; 274]; «Русский язык», 3 кл. Е. Козловская, В. Помагайба, Г. Савицкая (1960) [191]; «Русский язык», 3 кл. А. Коваль, В. Помагайба, Г. Савицкая (1976) [172]; «Русский язык», 2 кл. А. Коваль, Н. Волошановская, В. Помагайба (1978) [173] та ін. Ілюстративний матеріал зазначених видань поданий в абсолютно різних формах. Так, наприклад, підручники, підготовлені авторами В. Помагайба, Г. Савицкая, А. Коваль (1969, 1970) [273; 274], не ілюстровані, проте у них застосовано поєднання різних за розміром і товщиною шрифтів; російський алфавіт подано у двох варіантах (друкований і курсив) для розуміння учнями особливостей їх форми (додаток Г.2. рис. Г.2.24; рис. Г.2.25). Інші видання цих

авторів – 4 кл. (1960) і 3 кл. (1976) – містять чорно-білі ілюстрації, що за своїм змістом і формою подібні до оформлення підручників, виданих у 50-х рр., проте відрізняються чіткішими формами і узагальненням штрихового рисунка за допомогою плям і ліній, що робить їх виразнішими, а також використанням додаткових аркушів з репродукціями картин (надрукованих одним кольором (додаток Г.2. рис. Г.2.23)) – у першому підручнику і стилізованих із застосуванням сірих і чорних плям як засобів виразності зображень – у другому (додаток Г.2. рис. Г.2.26).

Зразком практичного застосування усіх теоретичних розробок щодо вимог ілюстрування шкільної навчальної літератури є підручник «Русский язык», 2 кл. А. Коваль, Н. Волошановская, В. Помагайба (1978) [173]. У ньому присутні різні види ілюстрацій, спеціально розроблені до змісту видання із наявністю дидактично обґрунтованого зв'язку з текстом. Функціональність наочного ряду реалізується завдяки його інформативності, розвивальній спрямованості та комунікативності. Використані в підручнику умовні позначення подані у вигляді піктограм синього і червоного кольорів. Оформлення форзацу має дидактичне призначення (додаток Г.2. рис. Г.2.27).

Період 60–70-х рр. характеризується неабиякою продуктивністю створення підручників природничо-математичного циклу.

Вивчення навчального предмета «Арифметика» в початкових школах України забезпечувалося, в основному, перекладеними із російських видань підручниками авторів О. Пчолко, Г. Поляк для 1 кл., 2 кл., 3 кл., 4 кл., зміст ілюстративного ряду в яких особливо не змінювався, але досить часто ці книги друкувалися у чорно-білому форматі.

Прийнятий у 1959 р. Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» [143] вплинув на процес ілюстрування шкільної навчальної літератури тим, що не лише «зміст задач був пов'язаний із навчальною та трудовою діяльністю самих учнів, готував їх до життя та суспільно корисної праці» [239, с. 242], але й відображався цей зміст у сюжетах наочних зображень. Наприклад, робота з ілюстраціями підручника

передбачала розв'язування завдань про збирання урожаю, роботу по господарству, допомогу жовтенят, піонерів та інші (додаток Г.2. рис. Г.2.28. 3; 33. 2) (виховна функція). Аналіз візуального ряду арифметик для 1 кл. авторів О. Пчолко, Г. Поляк (українськомовного та російськомовного видань), які були створені ще у 50-х рр., показав, що вони містять ілюстративний матеріал на основі предметних зображень та ілюстрацій реалій життя (додаток Г.1. рис. Г.1.13). Щодо форми і характеру самих зображень, то для них характерна реалістичність, передача об'єму і фактури предметів (додаток Г.1. рис. Г.1.13). Надмірна деталізація предметних зображень і багатоплановість сюжетних композицій ускладнюють їх сприйняття учнями першого класу.

У цей період було видано ряд нових підручників з математики, авторами яких стали М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова [224–230]. Аналіз цих книг показав, що наочний ряд у них розроблявся з метою розвитку інтелектуально-творчих умінь молодших школярів: ілюстрації, за якими учням пропонується порахувати зображені об'єкти та дати відповідь на запитання «Скільки?», «Більше?», «Менше?», «Стільки ж?» (додаток Г.2. рис. Г.2.34. 2), сприяли формуванню вмінь аналізувати, порівнювати, узагальнювати тощо, що свідчить про повноцінну реалізацію комунікативної функції ілюстративного матеріалу.

Також автори (М. Моро, М. Бантова та ін.) приділяли велику увагу використанню зображень різних жанрів (малюнок, графік, креслення, таблиця, схема), за якими діти мали змогу складати задачі, додавати чи віднімати задані числа або зображення предметів тощо, що, на думку К. Нечипоренко, сприяло розвитку «уміння визначати, аналізувати, синтезувати, конкретизувати, систематизувати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, прогнозувати, генерувати ідеї, обґрунтовувати та відстоювати власне бачення» [239, с. 243].

Новим в оформленні навчальних видань зазначеного періоду є введення у наочний візуальний ряд казкового персонажа, який «супроводжує» учня. Так, наприклад, у підручнику «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова, що видавався у двох частинах (1968) [224; 225], зображення Буратіно присутнє 1–2 рази на кожному розвороті книжкового блоку, проте

його зміст має різне значення (демонстрування гри, навчальної роботи, миття посуду, приймання душу тощо) (додаток Г.2. рис. Г.2.29. 2, 3).

Цікавою у плані поєднання художнього і дидактичного аспектів в оформленні підручника є «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1969) [225]. Ілюстративний ряд у цій книзі функціональний, розроблений відповідно до віку учнів з огляду на забезпечення зв'язку з текстом, комунікативність, розвивальну спрямованість та характер самих зображень (лаконічність форм). Оформлення виконано у чотирьох кольорах (білий, чорний, червоний, сірий), що взаємодоповнюють один одного; використано виділення тексту жирним шрифтом, а завдань – за допомогою кольорового фону; наявна змістовна кольорова палітурка (додаток Г.2. рис. Г.2. 31.1, 2, 3).

Яскравим прикладом якісного ілюстративного оформлення у всіх відношеннях вважаємо підручник «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1974) [227]. Видання різнокольорове, оформлене у привабливу змістовну палітурку; посилює зацікавленість книгою розміщення гри на її форзаці. На перших сторінках підручника наявні ілюстрації, розглядаючи які, діти можуть відповісти на запитання «Скільки?», «Більше?», «Менше?», «Стільки ж?» (додаток Г.2. рис. Г.2.34.2). Вони доповнені відповідною кількістю кружечків різного кольору і навіть розміру (маленькими синіми кружечками позначено учнів на малюнку, а великим червоним – учительку). Внизу сторінки подано приклади написання штрихів і крапочок у різних напрямках (додаток Г.2. рис. Г.2.34.2). На кожній наступній сторінці помітне збільшення тексту, завдань та урізноманітнення роботи з наочним рядом.

Ілюстративне оформлення цього підручника здійснено з дотриманням вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку (зображення мають чіткі контури, стилізовані, забарвлені у локальні кольори з використанням невеликої кількості відтінків), стильової єдності усіх його елементів, а також гігієнічних вимог щодо якості паперу, зручності читання, ілюстративності тощо.

Зауважимо, що, попри підвищення дидактичної цінності ілюстративного матеріалу підручників 60–70-х рр. минулого століття, не завжди помітне підвищення естетичного та поліграфічного рівнів. Наприклад, у підручнику «Математика», 2 кл. М. Моро, М. Бантової (1968, 1971) [229; 230] візуальний ряд хоч і забезпечує реалізацію дидактичних функцій, однак поданий він у вигляді чорно-білих лінійних та силуетних (у переважній більшості) малюнків приблизно однакового розміру (додаток Г.2. рис. Г.2.30; рис. Г.2.33). Підручник «Математика», 4 кл. Н. Віленкіна, К. Нешкова, С. Шварцбуд, О. Сьомушкіна, О. Чеснокова, Т. Нечаєвої (1970) [68], відрізняється наявністю сторінкових (на всю сторінку) ілюстрацій, портретів, карт (додаток Г.2. рис. Г.2.32), проте характер їх структурування у книжковому блоці, оформлення палітурки, якість паперу дуже схожі із підручниками «Математика» для 2 класу авторів М. Моро, М. Бантової (1968, 1971) (додаток Г.2. рис. Г.2.30, рис. Г.2.33). Спостерігається збільшення кількості завдань творчого характеру, у яких пропонується скласти розповідь чи задачу за заданим малюнком, таблицею або схемою.

Л. Височан зазначає, що «у 1970-х рр. простежується дещо сповільнений темп розвитку практики підручничоукладання з цієї дисципліни. Це пояснюється декількома причинами: по-перше, на повну спроможність не запрацювала ще вітчизняна науково-методична думка (лише два підручники М. Богдановича); по-друге, активно перевидавали підручники з математики російських авторів (Математика. 2 кл. М. Моро, М. Бантова); по-третє, до цього періоду йшли активні творчо-наукові пошуки щодо вдосконалення якості підручника» [71, с.10].

Проте аналіз навчальних книг з математики дає підстави констатувати, що практика їх ілюстрування розвивалася відповідно до рівня розвитку науки і техніки і мала позитивну динаміку.

Активно проводилася і робота над створенням підручників з природознавства, про що свідчить певна еволюція в ілюструванні видань з цього навчального предмета. Наприклад, «Природознавство» для 4 класу

М. Скаткіна (1961) [314], перекладене з російського видання автора, оформлене ще за традиціями 50-х рр. минулого століття. Це підтверджують не лише формат книжкового блоку та якість паперу, але й характер і розміщення наочних зображень (реалістичні чорно-білі штрихові малюнки). Проте їх дидактична цінність підвищена завдяки збільшенню видової різноманітності ілюстрацій (плани, карти, схеми) і розробці спеціального різнокольорового додатку – «Карти до підручника «Природознавство» (додаток Г.2. рис. Г.2.38).

Так само можна охарактеризувати ілюстративне оформлення підручника з природознавства для 2 класу авторів І. Нарочна, В. Онищук (1969) [237]. У ньому зберігається тенденція до використання невеликої різноманітності видів ілюстрацій за жанром, оскільки вони тут представлені лише у вигляді спеціально розроблених малюнків, таблиць і схем; усі зображення чорно-білі, не враховуючи палітурки, оформлення якої цікаве як у дидактичному плані, так і в образотворчому (додаток Г.2. рис. Г.2.37).

Трапляються і видання, що взагалі не містять ілюстрацій. Так, наприклад, підручник «Природознавство», 3 кл. Л. Нарочна, А. Низова (1968) [235] оформлений у змістовну палітурку зеленого кольору із чорно-білою ілюстрацією, на якій зображено об'єкти природи (сонце, хмари, олень, рослини (додаток Г.2. рис. Г.2.35)), а у книжковому блоці розміщено лише одну текстову таблицю.

Явний прогрес в ілюструванні підручників з природознавства 70-х рр. минулого століття спостерігається у виданнях «Природознавство», 4 кл. М. Скаткін (1975) [315]; «Природознавство», 2 кл. Л. Нарочна, А. Низова (1977) [236]: використання багатой видової різноманітності наочного ряду (введення фотографій) (додаток Г.2. рис. Г.2.36); його відповідність змісту підручника; функціональність та комунікативність зображень; застосування умовних позначень. За естетичними та гігієнічними показниками оформлення цих видань теж виконано якісно: підручники різнокольорові, у них збережена стильова єдність усього ілюстративного матеріалу, використано сюжетні

заставки до розділів (додаток Г.2. рис. Г.2.36.2), візуальний ряд книг відповідає віковим особливостям молодших школярів.

Початкові школи України у 60–70-х рр. ХХ століття користувалися підручниками зі співів таких авторів: О. Раввінов, С. Брандель, І. Ситко (1961) (1 кл.) [298]; О. Раввінов, С. Брандель, І. Ситко (1961) (2 кл., 3 кл.) [299]; «Співи», 3 кл. О. Раввінов, М. Яценко (1961) [300]. Ці видання оформлено високоякісно (незважаючи на те, що ілюстрації чорно-білі), а також враховано дидактичні показники якості ілюстративного матеріалу. Обкладинки кольорові, змістовні, містять різні зображення, виконані в одному стилі (додаток Г.2. рис. Г.2.40. 1; рис. Г.2.41.1; рис. Г.2.42. 1). Ілюстративний ряд цих підручників розроблено із урахуванням вікових особливостей учнів початкової школи. Про це свідчить розміщення більшої кількості наочно-образних ілюстрацій на перших сторінках підручників, а в міру ускладнення завдань використано зображення, що виконують різні функції. Наприклад, наявні завдання, спрямовані на роботу з ілюстративним матеріалом: зображення нот і кисті руки, що демонструє тактування (додаток Г.2. рис. Г.2.41. 3); ілюстрації до казки «Коза-дереза» та портрет М. Лисенка до завдання «Послухаємо музику» (додаток Г.2. рис. Г.2.40. 2); зображення дітей, які танцюють, демонструючи характерні рухи (додаток Г.2. рис. Г.2.40. 3). Ілюстрації виконані за допомогою вдалого поєднання таких засобів виразності графіки як лінія, штрих і пляма.

Підручник «Музика», 3 кл. О. Андросова, О. Раввінов (1972) [5] оформлений за тими ж принципами, що й попередні. Проте у ньому вміщено кілька ілюстрацій, які ймовірно виконані за допомогою поєднання таких художніх технік як акварель, гратаж, монотипія, про що свідчить характер ліній, потертостей і поєднання кольорових плям (додаток Г.2. рис. Г.2.43. 3). За своїми функціями ці ілюстрації мають більшою мірою прикрашальне значення, ніж інформативне, але їх художні особливості цікаві для подальшого дослідження, оскільки така техніка в ілюструванні навчальних видань практично не використовується.

Ми проаналізували і тематику ілюстрацій підручників досліджуваного періоду (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Видова різноманітність ілюстративного матеріалу в підручниках 60–70-х рр. XX століття, адресованих молодшим школярам

Вид ілюстрації		«Буквар»	«Читанка»	«Українська мова»	«Російська мова»	«Математика»	«Природознавство»	«Музика»
Клас		1	1-3	1-3	2-4	1-4	2-4	1-3
Художній малюнок	Сюжетні ілюстрації та казкові персонажі	+	+	+	+	+	-	-
	Ілюстрації побуту та життя людей	+	+	+	+	+	+	+
	Предметні малюнки	+	+	+	+	+	+	+
	Зображення історичних подій, постатей	+	+	+	+	+	+	-
Репродукції		-	+	-	+	-	-	-
Фотографія		-	-	-	-	-	+	-
Документальні ілюстрації								
Портрети видатних діячів		+	+	+	+	-	+	+
Технічний малюнок		-	-	-	-	-	+	-
Схема		-	-	-	-	+	+	+
Карта		-	-	-	-	-	+	-
Декоративні елементи		-	-	-	-	-	-	-
Символіка (радянська)		+	+	+	+	+	+	+

У візуальному ряді видань 60–70-х рр. ХХ століття, адресованих молодшим школярам, переважають предметні малюнки, ілюстрації побуту та життя людей, зображення історичних подій і постатей, ілюстрації до художніх творів у вигляді спеціально розроблених відповідно до тематики підручника художніх малюнків. Яскраво відображено тему розвитку науково-технічного прогресу, роботи підприємств, праці людей, про що свідчать зображення метро, техніки, роботи людей на заводах і в полі тощо. На сторінках багатьох підручників часто трапляються як портрети, так і сюжетні малюнки із зображенням В. Леніна, а також радянської символіки.

Результати проведеного моніторингу, представлені в табл. 2.2, дають підстави стверджувати, що у навчальних виданнях 60–70-х рр. ХХ століття домінував художній малюнок, який виконував різні функції (розширити, уточнити) і був достатньо різноманітним за жанром (портрет, пейзаж, побутові сцени, карти, таблиці, схеми тощо). Застосування ширшої палітри видів ілюстративного матеріалу спостерігається в книгах з природознавства. Помітно, що в підручниках, як і в попереднє десятиліття, для ілюстрування використовуються в основному малюнки, що відображають життя і діяльність людини, казкових персонажів, предмети та явища, однак з'являються ілюстрації у вигляді фотографій; в більшості підручників рідше використовуються репродукції картин художників.

Таким чином, аналіз ілюстративного матеріалу підручників 60–70-х рр. ХХ століття свідчить про те, що цей структурний компонент став більш функціональним (інформаційна, розвивальна, мотиваційна, виховна функції) та різноманітним (поява фотографій, умовних позначень, планів, карт, схем, казкового персонажа, який «супроводжує» учня в підручнику); у більшості видань для початкової школи наявне змістовне оформлення палітурки (відповідно до особливостей навчальних предметів); урізноманітнилися образотворчі техніки у створенні художньої форми візуального ряду, що сприяло поліпшенню їх сприймання молодшими школярами (відхід від детального тонального малюнка та перевага лаконічних, чітких форм наочних

зображень); зберігається тенденція друкування підручників у чорно-білому форматі, перекладених із російських різнокольорових видань; іноді видавалися підручники, не ілюстровані взагалі. Характерним було відображення в наочному ряді технічного прогресу в країні та змісту політехнічної школи, а також помітна наявність виразного ідеологічного спрямування ілюстрацій.

2.3. Удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи у 80-х рр. ХХ століття

Виразною ознакою національної системи освіти 80-х рр. було реформування початкової школи та його вплив на практику підручникотворення, поява фундаментальних праць із теорії змісту освіти. Підручник стали розглядати як складну і цілісну багатofункціональну систему, враховуючи структурно-функціональний підхід: конкретний зміст підручника, який безпосередньо пов'язаний із дидактичними функціями, визначає його структуру [71, с.9]. Дослідники стверджують, що «на початку 80-х рр. школа першого ступеня залишалася перевантаженою, навчальний матеріал ускладненим для молодших школярів. Тому знову постало питання про її перебудову» [188, с. 86]. Відтак відбувся перехід від 3-річного навчального процесу в початковій школі до збільшення його тривалості до чотирьох років із урахуванням принципів розвивального навчання. З 1981 р. до першого класу почали приймати дітей із шести років. А вже у 1981/1982 навчальному році вчителі початкової школи отримали нові навчальні програми; активізувалася робота в галузі підручникотворення для початкової школи [124].

За результатами досліджень 1980-ті рр. визначено як найбільш плідний період у створенні навчально-методичного забезпечення (Я. Кодлюк). У кінці 70-х – на початку 80-х рр. з'явилося поняття «навчально-методичний комплекс» (Д. Зуєв, С. Шаповаленко), що включав підручник, методичний

посібник, зошит із друкованою основою, альбоми дидактичного та наочного матеріалу, діафільми [71, с. 11]. Саме навчально-методичний комплекс мав забезпечити особистісно орієнтоване навчання [, с. 245].

У 1982 р. було розроблено цільову комплексну програму «Початкові класи», основна мета якої «полягала в тому, щоб стабільно забезпечити високий рівень навчання, розвитку і виховання молодших школярів на основі впровадження досягнень педагогічної і психологічної науки, передового досвіду в практику роботи вчителів початкових класів; створити науково-методичну основу поступового переходу на навчання дітей із шестилітнього віку в підготовчих класах загальноосвітніх шкіл і підготовчих групах дошкільних закладів» [188, с. 88].

У 1980-х рр. простежується посилення уваги науковців та авторів підручників до реалізації у книгах процесуальних аспектів навчання. Крім навчальних книг для 1–3-х класів загальноосвітніх шкіл почали видаватися підручники для підготовчих експериментальних класів, які були краще ілюстровані; там виразніше представлено апарат орієнтування. Спостерігається динаміка й у тому, що у 80-х рр. ХХ століття більшість підручників з математики були створені вітчизняними авторами [71, с. 11].

Чималим здобутком вказаного періоду є той факт, що українські методисти створили підручники для початкової школи практично з усіх навчальних предметів (перекладеними залишалися лише окремі підручники з математики).

О. Боднар зазначає, що період 80-ті рр. ХХ століття – 1990 р. характеризується як етап відбиття в педагогічній пресі процесу вдосконалення теорії підручника та практики підручникотворення. Наукового обґрунтування потребувала організація роботи учнів з ілюстративним матеріалом; найбільшу увагу в напрацюваннях учених приділено проблемам типології та функцій ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи [53, с. 9].

Аналіз масиву публікацій засвідчив, що для цього етапу характерне звернення на сторінках педагогічної преси («Радянська школа», «Проблеми

школьного учебника», «Початкова школа») до вирішення таких проблем: аналіз ілюстративного матеріалу підручників; розроблення вимог до його оцінювання, а також відбору і використання відповідно до певних видів тексту і типів підручників (С. Васіч, А. Зільберштейн, Т. Проданович, В. Цетлін); обґрунтування різних класифікацій наочних зображень (А. Зільберштейн, Д. Зуєв, В. Пахомов, В. Ривчин та ін.); розкриття особливостей сприймання ілюстрації школярами різного віку (Б. Бутнік-Сіверський, Б. Карлаваріс); розроблення проблеми навчальної книги як поліграфічного видання, визначення особливостей її художнього конструювання (Н. Атабеков, В. Волков, В. Волкотруб, Ю. Герчук, І. Баренбаум, Є. Ліхтенштейн та ін.). Як і раніше, публікувалися звіти про розгляд проблем підручника на нарадах науково-дослідних установ, конференціях [53].

У праці Я. Кодлюк «Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті» зазначено, що «важливою подією у теорії і практиці української початкової школи стала програма «Формування загальнонавчальних умінь і навичок», розроблена О. Савченко і вперше опублікована в 1984 році. Саме в контексті вказаної програми у 80-х – на початку 90-х рр. було виконано низку дисертаційних досліджень із проблем забезпечення процесуального компонента навчальної діяльності молодших школярів (Т. Байбара, Т. Довга, Я. Кодлюк та ін.), результати яких впроваджено у практику роботи початкової школи» [188, с. 90].

Таким чином, у 80-ті рр. з'явилися нові тенденції у розвитку теорії шкільного підручника: розробка прийомів позитивної мотивації навчальної діяльності, усунення перевантаження навчальним матеріалом, стимулювання творчої діяльності, посилення процесуальних аспектів навчання засобами підручника [188].

Ілюстративний матеріал підручників досліджуваного періоду створював умови для пробудження в учнів пізнавального інтересу. Цікавим вирішенням цього завдання стало використання відповідних рубрик («Добери відповідь»,

загадки, народні прикмети), які містили пізнавальну інформацію та наочне зображення (додаток Г.3. рис. Г.3.1. 3).

У підручниках для початкової ланки освіти досліджуваного періоду спостерігається прагнення підпорядкувати ілюстративний матеріал тогочасним ідеям виховання. Для цього у книги вміщувалися не лише малюнки із зображенням піонерів; художники пробували «по-радянському» декорувати інші сюжети, зображуючи відповідну атрибутику (прапори, зірки, піонерські галстуки тощо). Тому виховна функція ілюстративного матеріалу таких підручників націлювала на формування відповідного світогляду дітей, розвитку в них почуття патріотизму та гордості за успіхи СРСР (додаток Г.3. рис. Г.3. 1–32).

Особливе значення також мають вміщені в підручниках 80-х рр. ХХ століття малюнки, у яких зображено основні моменти розпорядку дня школяра та догляд за організмом, започатковані ще у кінці 50-х років (додаток Г.1. рис. Г.1.11. 4). Такі зображення мають велику цінність у вихованні в учнів дисциплінованості, вчать контролювати стан здоров'я, формують навички гігієни тощо.

Яскраво проявляється і мотиваційна функція ілюстративного матеріалу завдяки використанню елементів мультиплікації та казкових героїв. Наприклад, у підручнику «Математика» для 3 кл. М. Богдановича (1988) вміщено зображення персонажів казки про Буратіно (додаток Г.3. рис. Г.3.20. 1); у «Букварі» Н. Скрипченко, М. Вашуленко (1986) – популярних у той час персонажів із мультфільмів «Ну, постривай!», «Крокодил Гена» (додаток Г.3. рис. Г.3.2. 2). Зауважимо, що ілюстрації такого характеру в сучасних підручниках трапляються рідко, а якщо і використовуються казкові персонажі, то вони не відповідають інтересам сучасних дітей.

Поширеною тенденцією в ілюструванні підручників цього часу стало запозичення ілюстрацій з попередніх видань. Проте такий метод виправданий лише тоді, коли йдеться про факсимільне відтворення старого видання. А у випадку розміщення однієї й тієї ж ілюстрації в книгах різного формату,

змінюючи її розмір і штучно прив'язуючи до іншого макету, порушує стильову єдність і гармонійність візуального ряду всієї книги.

Продовжувала зберігатися тенденція перевидання підручників із незначними змінами (чи без змін) у візуальному ряді (додаток Г.3. рис. Г.3.6.; рис. Г.3.10) або перекладених з російськомовних підручників у чорно-білому форматі.

Позитивним напрацюванням в ілюструванні підручників для початкової школи досліджуваного періоду вважаємо їхню естетизацію. Естетичне начало присутнє не тільки в ілюстраціях, але й у навчальних текстах та інших структурних компонентах. Так, в оформленні видань цього періоду наявна об'єктивна кольорова, змістовна і відповідна навчальному предмету палітурка, оформлений із навчальною метою форзац; у читанках і підручниках з образотворчого мистецтва використано ілюстрований шмуцтитул (додаток Г.3. рис. Г.3.32). «Виразну естетичну спрямованість мають текстові матеріали, які «працюють» на виховання естетичних почуттів, навчають бачити і розуміти прекрасне в довкіллі, формують почуття насолоди та естетичного задоволення від спілкування з природою, пробуджують творчі нахили, вчать прекрасного через художнє слово» [71, с.12].

Ще однією ознакою книжкової графіки 80-х рр. стала поява «умовного художнього «сновидного» простору, що складався з реального та ірреального, буденного та містичного» [204, с.18]. Відтак у навчальних книгах, поряд з реалістичними, з'явилися алегоричні малюнки (наприклад, «Весна» у вигляді молодої дівчини в квітах і травах, поряд з якою зображені радіючі її приходу діти) (додаток Г.3. рис. Г.3.1.3).

Наприкінці 80-х рр. ХХ століття в ілюструванні шкільних підручників спостерігається послаблення ідеологічного тиску з боку радянської влади і водночас збільшення зображень, які стосуються української культури, традицій, символіки тощо (наприклад, діти в українському одязі, казкові персонажі у вишиванках).

У цей період у книжковій графіці простежується тяжіння до декоративізму та «примітивізму», коріння яких лежить в народній картині, дитячому малюнку [360, с. 81]. Наприклад, в оформленні обкладинки «Читанки» авторів Н. Скрипченко, О. Савченко створено композицію на основі елементів петриківського розпису і хлопчика, що грає на сопілці. У книжковому блоці різних видань зазначених авторів використовується ілюстрація із зображенням kota біля печі (додаток Г.3. рис. Г.3.14. 3), яка має риси малюнка у стилі так званого «наївного мистецтва» (народне малярство). Загалом ці ознаки в оформленні шкільної навчальної літератури у 80-ті рр. простежуються рідко. У переважній більшості підручників ілюстративний матеріал розроблено у формі поєднання реалізму й умовності; другорядні деталі та уточнення присутні тільки в тому випадку, коли вони передбачені змістом тексту або слугують виконанню поставленого завдання; ілюстрування підручників з математики характеризується використанням мінімальної кількості зображувальних засобів в передачі будь-яких об'єктів (додаток Г.3. рис. Г.3.17.3), що відповідає віковим особливостям сприйняття молодшими школярами наочних зображень, проте у деяких підручниках саме такий підхід зменшив естетичну цінність візуального ряду (додаток Г.3. рис. Г.3. 17).

М. Токар зазначає, що у книжковій графіці 1980-х рр. «широко вживається прийом «аплікацій» з утворенням кольорових плоскінь композицій, де існують всього два плани: основного тла та різноманітних фігур, які ніби в аплікаціях «накладаються» на фон однотонного забарвлення» [360, с. 81–84]. Такий засіб зображення рідко трапляється в ілюстраціях до шкільних підручників, та в окремих випадках все ж присутній (додаток Г.3. рис. Г.3.11.4). У деяких виданнях, зокрема читанках, застосовується обрамлення тексту у складну сюжетну «рамку» (додаток Г.3. рис. Г.3.10.3), декоративні ілюстрації до віршів і, водночас, реалістичні малюнки, що загалом порушує цілісність і стильову єдність усього візуального ряду підручника. Також в ілюструванні навчальних видань наявні своєрідні «розповіді в картинках», які активно

використовувалися у букварях та підручниках з російської мови для найменших школярів (додаток Г.3. рис. Г.3.1.2; рис. Г.3.21.2).

На основі дослідження М. Токар художніх особливостей книжкової графіки зазначеного періоду, та здійсненого нами натурного обстеження ряду підручників для початкової ланки освіти вважаємо за потрібне зауважити, що в їх оформленні особливе місце посідало відображення ідеологічно підтримуваних державою тем, а однією із найважливіших була ідеологема «Великої вітчизняної війни». Тому в ілюстративному ряді шкільних підручників присутні малюнки відповідної тематики (наприклад, сюжетні малюнки, що наочно демонстрували військових, бойові дії тощо) (рис. Г.3.24).

Художники, які створювали ілюстрації до навчальних видань, враховували вікові особливості учнів різних класів і водночас давали можливість «по-різному сприймати оточуючий світ, ненав'язливо вказуючи на мистецьку свободу як важливий принцип не тільки художнього, але й людського життя» [360, с. 81–84]. Зазначені особливості виявлялися у застосуванні художниками різноманітних засобів і прийомів зображення із дотриманням норм оформлення дитячої навчальної літератури.

Нами було проаналізовано ілюстративний матеріал ряду підручників з української мови, математики, природознавства, російської мови, образотворчого мистецтва, що були видані у досліджуваній період. Для зручності взято по кілька підручників із кожного навчального предмета.

У 80-х рр. ХХ століття було видано «Буквар», 1 кл. Н. Скрипченко, М. Вашуленко, який перевидавали і використовували і у 2000-х рр. Аналіз різних видань цього «Букваря» (1985) [317], (1986) [318], (1988) [319] дає підстави стверджувати, що до його ілюстрування підходили з урахуванням усіх встановлених на той час вимог. Оригінальне художнє оформлення із дотриманням стильової єдності та характеру зображень відповідає віковим особливостям першокласників. Наявне привабливе оформлення палітурки, часто ідентичне із попередніми виданнями (додаток Г.3. рис. Г.3.1.1, рис. Г.3.1). Сюжетні та предметні малюнки вирізняються художнім смаком, у них

присутній дидактично обґрунтований зв'язок з текстом. Ілюстративний матеріал у цих підручниках подається з урахуванням вікових особливостей молодших школярів: від застосування суто провідних ілюстрацій до рівнозначних і обслуговуючих текст, що забезпечує оволодіння вмінням працювати з цим структурним компонентом, а також мотивує дітей до діяльності (додаток Г.3. рис. Г.3.1; рис. Г.3.2; рис. Г.3.3). Також варто зазначити, що зображення розміщуються за допомогою різних способів і мають різні розміри (наприклад, ілюстрація-розгортка (додаток Г.3. рис. Г.3.1.3), сторінкова (додаток Г.3. рис. Г.3.2.2), ілюстрація в тексті (додаток Г.3. рис. Г.3.2.3) тощо) відповідно до функціонального призначення.

У букварях застосовано і відповідні засоби виділення: графічні – кольоровий фон букв і складів; різнокольоровий друк – виділення скоромовок, загадок, правил; шрифт – напівжирний, курсив, рукописний; наявне поєднання усіх цих засобів.

Часто оформлення зазначених підручників у нових перевиданнях залишалося без змін (1988–1990), а якщо навіть і змінювався сам малюнок, то не змінювалося його дидактичне призначення (наприклад, ілюстрації із зображенням прийому лікаря у виданнях 1985 і 1988 рр. (додаток Г.3. рис. Г.3.1.2 і рис. Г.3.3.2) мають один і той же зміст, але виконані художниками по-різному). До букваря додавалися вкладені дидактичні матеріали – «Розрізна азбука» та «Предметні малюнки».

Вважаємо, що букварі, укладені авторами Н. Скрипченко, М. Вашуленком, становлять велику дидактичну й художню цінність в історії національного підручникотворення і мають бути прикладом в укладанні та ілюструванні сучасних навчальних видань.

Натурне обстеження та аналіз підручників з навчального предмета «Українська мова» дали змогу констатувати відчутний прогрес у їх ілюструванні. У нових підручниках, порівняно з тими, що вийшли друком раніше (50–70-ті рр.), помітне збільшення видової різноманітності та функціональності наочного ряду. Видання уклалися в кольоровому форматі,

хоча деякі з них надруковані в чорно-білому (наприклад, оформлення двох видань 1983 року: «Українська мова», 1 кл. М. Білецька, М. Вашуленко [32]; «Українська мова», 2 кл. М. Вашуленко, О. Мельничайко, Н. Захарчук [63]). Підручники мають красиві кольорові палітурки, що відображають специфіку навчального предмета та вікову категорію учнів, для яких вони призначені. У книжковому блоці ілюстративний ряд чорно-білий. Проте зображення виконані професійно: реалістичні, з певною мірою стилізації та з дотриманням стильової єдності усього наочного ряду. Характер малюнків вказує на те, що, швидше за все, вони були виконані художником у кольорі, але у підручниках подані в ахроматичній гамі (додаток Г.3. рис. Г.3.5; рис. Г.3.6).

Вирізняється ілюстративне оформлення підручника «Українська мова», 1 кл. авторів К. Хрущ, Т. Коломієць, Є. Острицька (1982) [374]. У цьому виданні, порівняно з тими, що вийшли друком у 60–70-х рр. минулого століття, не тільки збільшено кількість ілюстрацій, а й змінено їх характер у бік ускладнення. Наприклад, в ілюстрації до завдання, що передбачає роботу з малюнком, зображення інтер'єру класу подано у кутовій перспективі (додаток Г.3. рис. Г.3.4.2), що становить певні труднощі для сприйняття учнями молодшого шкільного віку. Комунікативна функція ілюстративного матеріалу забезпечувалася не лише завданнями, пов'язаними із тим, щоб скласти текст до малюнка; було вміщено також схеми з правопису, ребуси, кросворд. Окремі ілюстрації виконано у відмінній від інших художній техніці, і тим самим порушено стильову єдність візуального ряду підручника. Проте помітно покращилась організація усіх структурних компонентів книги: використовується виділення тем за допомогою жирного шрифту заголовків, підкреслення червоною лінією, нумерація завдань, позначення зразків написання текстів синім кольором (додаток Г.3. рис. Г.3.4).

В ілюструванні видань з цього навчального предмета спостерігається тенденція до запозичення ілюстрацій із попередніх видань (навіть якщо це книги для різних класів). Так, у підручнику «Українська мова», 2 кл. авторів М. Білецька, М. Вашуленко (1987) [33] вміщено ті ж ілюстрації (додаток Г.3.

рис. Г.3.7.2), що й у виданні для першого класу тих самих авторів (1983) (додаток Г.3. рис. Г.3.5. 3). Видова різноманітність і функціональність наочного ряду також практично не відрізняються. Проте погіршилася художня якість нових малюнків, що виявляється в манері їх виконання художником: стриманість, «застиглість» рухів у позах дітей, обмеженість тонових переходів одним-двома кольорами (додаток Г.3. рис. Г.3.5).

Подібні тенденції помітні в оформленні підручників «Українська мова», 3 кл. М. Вашуленка, О. Мельничайко (1988) [62] та «Українська мова», 3 кл. В. Городівського і А. Бурдейної (1987) [106]. Ці книги вирізняються палітурками із ідеологічним забарвленням: зображенням дівчинки в українському строї на фоні квітучих мальв у першому випадку і піонерів – у другому. У підручнику М. Вашуленка та О. Мельничайко наочний ряд в основному передбачає однотипну роботу: розглянути малюнок і скласти до нього текст; дати відповіді на запитання; записати слова, що є назвами поданих в ілюстрації малюнків, тощо. Кольорова гама зображень у підручнику обмежена локальними кольорами із уточненням одним-двома відтінками. Присутнє виділення кольором нумерації завдань, схем, таблиць; завдання уроку позначено зображенням дзвіночка. З огляду на те, що зображення мають нечіткі контури, на них важко фокусується погляд (додаток Г.3. рис. Г.3.8). А в підручнику з української мови авторів В. Городівського, А. Бурдейної, крім перерахованих вище, поміщено ряд зображень, які демонструють ідеї комуністичного виховання школярів (додаток Г.3. рис. Г.3.9).

В ілюструванні читанок 80-х рр. ХХ століття помітні тенденції оформлення книг, виданих у 60–70-х рр. Нами було здійснено аналіз наочного ряду таких підручників: «Читанка», 3 кл. Н. Скрипченко, О. Савченко, К. Жаленко (1983) [333]; «Читанка», 1 кл. Н. Скрипченко, Т. Горбунцова, О. Шинкаренко (1986) [326]; «Читанка», 2 кл. Н. Скрипченко, О. Савченко, Ч. I (1988) [328]; «Читанка», 2 кл. Н. Скрипченко, О. Савченко, Ч. II (1988) [329]; «Читанка», 3 кл. Н. Скрипченко, О. Савченко (1988) [330]; «Читанка», 2 кл. Н. Скрипченко, Н. Ткаченко, Т. Горбунцова (1989) [340].

У зазначених виданнях спостерігаються однотипні ілюстрації у вигляді художнього малюнка, які переважно виконують функції доповнення і поглиблення тексту. Лише у читанках Н. Скрипченко та О. Савченко вміщено кілька зображень, за якими потрібно скласти казку, розповідь (реалізується комунікативна функція) (додаток Г.3. рис. Г.3.13. 2). Знижує якість візуального ряду цих підручників використання малюнків непропорційного до тексту розміру (коли в тексті на кілька сторінок вміщувалися невеличкі за розміром зображення) (додаток Г.3. рис. Г.3.15.4); різнотипність технік виконання ілюстрацій (додаток Г.3. рис. Г.3.14). Запозичення їх з інших видань порушує стильову єдність елементів оформлення, а погана якість друку і паперу призводить до втрати чіткості малюнків. Також поряд із зображеннями, створеними відповідно до чинних вимог, у підручники вводили складні сюжетні малюнки на революційну та воєнну тематику (додаток Г.3. рис. Г.3.14.4).

Загалом у читанках зазначеного періоду ілюстративний матеріал не завжди відповідає віку молодших школярів не лише за своєю формою і змістом, а й за невеликою кількістю і складністю зображень.

Зразком відображення науково-технічного прогресу в підручникотворенні стали навчальні книги «Русский язык», що певною мірою сприяло денаціоналізації українських школярів. На відміну від недостатньо ілюстрованих підручників, які забезпечували вивчення української мови в початковій школі, підручники з російської мови укладали та ілюстрували на високому дидактичному і поліграфічному рівні.

У нашому дослідженні аналіз ілюстративного матеріалу видань «Русского языка» для шкіл з українською мовою навчання проводився на основі таких підручників: «Русский язык», 1 кл. И. Гудзик, Е. Мельничук, Н. Озерова (1980) [111]; «Русский язык», 1 кл. И. Гудзик, Е. Мельничук, Н. Озерова (1983) [112]; «Русский язык», 2 кл. А. Коваль, Н. Волошановская (1983) [174]; «Русский язык», 2 кл. А. Коваль, Л. Михайлюк (1989) [175]; «Русский язык», 2 кл. И. Гудзик, В. Гурская (1987) [114]; «Русский язык», 1 кл. И. Гудзик,

Е. Мельничук, Н. Озерова (1988) [113]; «Русский язык», 4 кл. Г. Иваницкая, Н. Пашковская, Н. Сулова, Г. Цыганенко (1988) [157]. Усі зазначені видання різнокольорові і мають привабливий вигляд як в оформленні змістовної обкладинки, так і у всьому візуальному ряді книжкового блоку. У цих книгах вдало підібрано ілюстративний матеріал за видовою різноманітністю (предметні й сюжетні малюнки, портрети, фотографії, карти, схеми, таблиці), який характеризується своєю багатофункціональністю, високим естетичним і поліграфічним рівнем.

Навчальний предмет «Математика» забезпечувався підручниками «Математика» вітчизняних авторів: «Математика», 1 кл. М. Богданович (1983) [45]; «Математика», 2 кл. М. Богданович (1983) [46]; «Математика», 3 кл. М. Богданович (1988) [40] та ін. Але вчителі продовжували користуватися і перекладеними з російських видань підручниками: «Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1988) [226]; «Математика», 4 кл. Н. Віленкін, О. Чесноков, С. Шварцбуд. (1984) [69].

Аналіз ілюстративного матеріалу цих підручників «Математика» свідчить про те, що автори і художники враховували вікові особливості дітей молодшого шкільного віку, оскільки наявне спрощення форм в малюнках, використання чітких контурів, які в деяких підручниках вже не обмежувалися лише чорним кольором (додаток Г. рис. Г.3.20). У підручнику для першого класу авторів М. Моро, М. Бантової, Г. Бельтюкової (1988) [226] завдання подано в характерному для того часу порядку: у вигляді яскравих малюнків без методичних рекомендацій щодо роботи з ними на початку підручника і поступове збільшення текстових елементів – до кінця книги (додаток Г.3. рис. Г.3.19). Такий прийом забезпечував послідовність навчання за принципом «від простого до складного». Цікавим засобом мотивації є розміщення настільної гри на форзаці видання. Органічно вписувалися в підручник ігрові завдання, що склалися з малюнків (додаток Г.3. рис. Г.3.19.3), які сприяли створенню на уроці емоційно позитивної атмосфери, розвитку в дітей творчих здібностей, стимулювали пошукову діяльність та інтелектуальну активність.

У зазначений період в підручниках з математики почали використовувати елементи умовного позначення. Для прикладу, у «Математиці» для третього класу М. Богдановича (1988) [40] було застосовано систему таких елементів: червоним кружечком позначається межа матеріалу уроку; синім – вправи, що рекомендуються для домашнього завдання; «зірочкою» – вправи підвищеної складності і великим кружечком зі стрілочками – кругові приклади. Такі наочні елементи забезпечують організованість його структури підручника і допомагають учням орієнтуватися в типах завдань.

Вартими уваги у цьому виданні є казкові персонажі (Буратіно і Мальвіна), що не лише прикрашають палітурку і форзац, але й «супроводжують» учня у ході подачі завдань в книжковому блоці. Проте, порівняно із виданнями М. Богдановича минулих десятиліть, тут вони трапляються рідше і виконують менше функцій.

Загалом ілюстративний матеріал підручників М. Богдановича «Математика», 1 кл. (1983) [45]; 2 кл. (1983) [46]; 3 кл. (1988) [40] та ін. має схожі стильові ознаки і забезпечує виконання тих самих дидактичних функцій. Ілюстрації спеціально розроблені відповідно до змісту, проте досить часто одні й ті ж малюнки трапляються у різних виданнях; іноді змінено їх художні ознаки, форму, розмір, проте функціональність залишається незмінною. Видова різноманітність забезпечується використанням великої кількості схем, таблиць, діаграм; рідше використовується сюжетний малюнок, що відображає зміст задач. У підручниках витримано стильову єдність усіх елементів оформлення, проте, порівняно із деякими виданнями попередніх років (незважаючи на чорно-білий друк), знижена їх художня й естетична якість. Зображення стилізовані та спрощені згідно з вимогами відповідності віковій категорії молодших школярів; в оформленні схем, таблиць, нумерації завдань використано синій колір; кольори контурів зображень здебільшого чорні (додаток Г.3. рис. Г.3.16; рис. Г.3.17; рис. Г.3.20).

Оформлення підручника «Математика», 4 кл. авторів Н. Віленкін, О. Чесноков, С. Шварцбуд (1984) [69] відрізняється реалістичністю предметних

зображень і лаконічнішою геометричних малюнків. Видання різнокольорове, має привабливу змістовну обкладинку, організовану систему виділень за допомогою жирного шрифту і підкреслення синьою лінією тем та меж матеріалу уроку. Проте у його візуальному ряді не спостерігається більше ніяких видів ілюстрацій, окрім тих, які відображають зміст завдань (додаток Г.3. рис. Г.3.18).

Наприкінці 80-х рр. кардинально змінився підхід до ілюстрування підручників з природознавства. У початковій школі продовжували користуватися виданнями 60–70-х рр., які хоч і перевидавалися, але все ж зберігали тенденції ілюстрування, характерні для видань минулого десятиліття: використовувалися зображення різних видів (сюжетний малюнок, фотографія, карта, схема, таблиця), що розміщувалися в тексті і в основному виконували функцію його доповнення. Прикладом такого оформлення є «Природознавство», 4 кл. М. Скаткіна (1986) [316] (додаток Г.3. рис. Г.3.28). Незважаючи на різносторонність і дотримання вимог в його оформленні, підручник програвав новим виданням у дизайні.

Вдалим зразком демонстрування змін у розробці ілюстративного матеріалу підручників з природознавства став «Світ навколо тебе», 2 кл. Н. Бібік, Н. Коваль (1987) [29]. Оформлення цього видання розроблене не лише з урахуванням усіх існуючих на той час вимог, але й відображає технологічний розвиток у житті й діяльності людини (додаток Г.3. рис. Г.3.29). Проте у ньому збільшилась кількість тексту і зображень ідеологічного характеру. Так, наприклад, у підручнику подано матеріали на зразок «Москва – столиця Радянського Союзу» [29, с. 64–65], «Наша Республіка» [29, с. 68], «9 травня – день перемоги» [29, с. 97], «22 квітня – день народження В. І. Леніна», які яскраво проілюстровані.

Загалом оформлення підручників з природознавства цього періоду демонструє спрямованість на екологічне виховання учнів, утвердження природозберігаючої та природостворюючої діяльності людини. Як показав аналіз, у підручниках 80-х рр. ілюстративний матеріал представлено значно

ширше, ніж у виданнях попередніх десятиліть. Вважаємо доцільним використання позитивного досвіду у створенні наочного ряду цих підручників у процесі ілюстрування нових навчальних видань.

Вивчення навчального предмета «Образотворче мистецтво» забезпечувалось такими виданнями для початкової школи: «Образотворче мистецтво», 1–3 кл. В. Проців, М. Кириченко, К. Щербакова (1982) [293]; «Образотворче мистецтво», 4 кл. М. Солом'яний, О. Боровиков (1980) [345]; «Образотворче мистецтво», 4–6 кл. М. Солом'яний, В. Єлін, Г. Коробов, М. Дейнеко (1984) [346] (додаток Г.3. рис. Г.3.30–32). Натурне обстеження зазначених видань свідчить про те, що саме у підручниках з образотворчого мистецтва ілюстративний матеріал застосовувався у найбільшій видовій різноманітності й забезпечував багатofункціональність наочного ряду. У цих книгах зазвичай присутній тематично ілюстрований шмуцтитул перед кожним розділом, оформлення форзаців здійснено із дидактичним змістом; продумана роль вміщених зображень, які забезпечували формування в дітей умінь і навичок (технічний малюнок), знань про види образотворчого мистецтва (репродукції, фотографії творів мистецтва); умінь порівнювати, аналізувати, творчо інтерпретувати власне бачення (зразки варіантів виконання завдання). Важливу роль відіграють ілюстрації, що демонструють типові помилки в зображенні предметів з природи.

Позитивним явищем цього етапу є те, що в оформленні деяких підручників було введено зображення героїв мультфільмів (наприклад, «Буквар», 1 кл. Н. Ф. Скрипченко, М. С. Вашуленко (1986); «Математика», 3 кл. М. В. Богданович (1988), що забезпечувало реалізацію мотиваційної функції ілюстративного матеріалу.

Варто зазначити, що ілюстративний матеріал до підручників для початкової школи у цей період розробляли такі художники: В. Волинський, І. Горобієвська, А. Жуковський, Є. Ільницький, Є. Котляр, І. Кошель, Є. Матвєєва, М. Неварикаша, Н. Панченко, І. Прокопенко, А. Резніченко, Н. Сосніна, М. Шевченко, О. Шоломій, К. Щепкіна та ін.

Аналіз тематики ілюстрацій підручників досліджуваного періоду представлено в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Видова різноманітність ілюстративного матеріалу в підручниках 80-х рр. ХХ століття, адресованих молодшим школярам

Вид ілюстрації		«Буквар»	«Читанка»	«Українська мова»	«Російська мова»	«Математика»	«Природознавство»	«Образотворче мистецтво»
Клас		1	1-3	1-3	1-4	1-4	2-4	1-4
Художній малюнок	Сюжетні ілюстрації та казкові персонажі	+	+	+	+	+	-	-
	Ілюстрації реалій життя	+	+	+	+	+	+	-
	Предметні малюнки	+	+	+	+	+	+	+
	Репродукції	-	+	-	+	-	-	+
	Історичні та документальні	+	+	+	+	+	+	-
Умовні позначення	-	-	+	+	+	-	-	
Фотографія		-	-	+	+	-	+	+
Портрети видатних діячів		+	+	+	+	-	+	+
Технічний малюнок		-	-	-	-	-	+	+
Схематичне зображення		-	-	-	+	+	+	+
Карти		+	-	+	+	-	+	-
Декоративні елементи		-	-	-	-	-	-	-
Символіка (радянська)		+	+	+	+	+	+	+

Результати дослідження дають підстави дійти висновку, що в аналізованих нами підручниках для 1–4 класів наочні зображення мають

достатньо широку видову різноманітність, яка підібрана відповідно до особливостей навчальних предметів, а тематика ілюстрацій книг цікава й особистісно значуща для молодших школярів.

Відповідно до того, що у 80-х рр. ХХ століття з'явилися нові тенденції в теорії підручникотворення (розробка прийомів мотивації навчальної діяльності, усунення перевантаження навчальним матеріалом, стимулювання творчої діяльності, посилення функцій підручника засобами ілюстративного матеріалу), їх оформлення почало набувати нових рис: підвищення виразності тематичного спрямування візуального ряду відповідно до змісту підручника і специфіки навчальних предметів; розширення функціональності та різноманітності ілюстративного матеріалу; ширше застосування системи умовних позначень і дидактичного оформлення форзаців підручників; посилення виховної спрямованості (візуалізація тогочасних ідей виховання); використання ілюстрацій здоров'язберігаючої (догляд за собою) та організаторської (розпорядок дня школяра) тематики; посилення мотиваційної спрямованості (зображення героїв мультфільмів і казок); практика ілюстрування і дизайну книжкового блоку продовжувала розвиватися відповідно до розвитку науки і техніки; характерна естетизація оформлення та ілюстрування навчальних книг (стильова єдність та професійність виконання візуального ряду; використання тематично ілюстрованого шмуцтитулу; візуалізація понять (час, епоха, минуле) або алегорій (пори року)); спостерігається запозичення ілюстрацій з різних видань (одна і та ж ілюстрація могла бути в декількох підручниках) та використання малюнків з різними стильовими ознаками, що порушувало стильову єдність візуального ряду; продовжувалося видання підручників, перекладених із російських різнокольорових видань, у чорно-білому форматі; послаблення ідеологічного тиску з боку радянської влади наприкінці 80-х років сприяло збільшенню зображень національного спрямування.

Таким чином, у 80-х рр. ХХ століття спостерігаємо вдосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи.

2.4. Ілюстрування підручників для початкових шкіл України в умовах становлення державної незалежності

Період становлення державної незалежності України характеризується активізацією процесу відродження національної навчальної книги та створенням підручників нового покоління з урахуванням актуальних потреб освіти і досягнень науково-технічного прогресу. Зміни підходів до підручникотворення загалом і в початковій освіті зокрема відбувалися під впливом розвитку науки і техніки, а також домінуючої в суспільстві ідеології. У центрі уваги були загальнотеоретичні питання, пов'язані з вирішенням проблем шкільного підручника: вимоги до укладання навчальних видань, їх структури, оформлення; поліграфічні, санітарно-гігієнічні та естетичні показники якості.

Новим етапом розвитку галузі ілюстрування шкільних підручників вважаємо період становлення державної незалежності України (1991), унаслідок чого розпочався активний процес переробки навчальних планів, програм; були підготовлені й видані нові підручники. Процеси модернізації змісту освіти детермінували оновлення підручничого фонду для початкової школи, а відтак і підходів до ілюстративного оформлення нових навчальних видань.

М. Токар у статті «Національна складова в ілюструванні української дитячої книги у другій половині ХХ – початку ХХІ століття» стверджує, що у 90-х рр. «виникали нові підходи до дитячої ілюстрації, при тому, що продовжували працювати художники вже з певними напрацьованими підходами, не завжди відбиваючи процеси сьогодення, залишаючись вірними вже знайденому художньому почерку. Тому в окремих випадках рік виходу книги і художня мова, притаманна ілюстратору, не завжди співпадають з новими тенденціями» [360, с. 51–55]. Подібна практика демонструє продовження традицій оформлення навчальних видань для початкової школи, сформованих у минулі десятиріччя. Проте значна частина авторів та

ілюстраторів реагувала на запити часу, про що свідчить зміна підходів до дизайну і підготовки візуального ряду значної кількості нових підручників.

У 1989–1990 рр. завершився перехід 4-річної початкової школи на новий зміст освіти, втілений у нових навчально-методичних комплексах. У педагогічній пресі все частіше піднімалися питання інтелектуального та творчого розвитку молодших школярів (як стверджує К. Нечипоренко). Проте підручники з окремих навчальних предметів для 3-річної та 4-річної початкової школи готувались одними і тими ж авторами, тому новостворені підручники для 4-річної школи суттєво не відрізнялися від тих, які функціонували на той час ще у 3-річній початковій школі [239, с. 247].

Після проголошення незалежності України постала потреба вирішення нагальних питань і у сфері освіти. Поряд із упорядкуванням законодавчої бази галузі необхідно було кардинально змінити програми, створити нові підручники та іншу навчальну літературу для початкової ланки освіти [1, с. 17]. «Проблеми, що постали, мали принципове значення. Зокрема, важливу роль у функціонуванні шкільних освітніх систем, у тому числі в Україні, відігравали й відіграють підручники. Вони були і залишаються одним з найважливіших елементів навчально-методичного комплексу і сутнісним компонентом освітньої системи» [361, с. 134]. Тож 90-ті рр. ХХ століття ознаменувалися побудовою нового змісту початкової освіти відповідно до мети та завдань національної школи [188]. Зазначене зумовило пошук ефективних шляхів вирішення проблеми створення національних шкільних підручників як основних засобів навчання і важливого механізму реалізації оновленого змісту освіти [403]. У той же час на офіційному рівні не було визначено чітких вимог і методологічних принципів їх конструювання.

З 1991 по 2001 р. у вітчизняних педагогічних журналах («Рідна школа», «Шлях освіти», «Українська мова і література в школі», «Початкова школа» та багатьох інших) активно обговорювалися питання, що стосувалися оновлення змісту, структури, ілюстрування та поліграфічної якості шкільних підручників з метою відображення в них національної ідеології. Значна увага приділялася

таким проблемам: розробка підручників нового покоління (розвивально-інтегративного типу), створення державного науково-видавничого центру експериментального підручника (С. Атаманенко, В. Клименко, А. Фурман, О. Цедик); експериментальне дослідження концепції розвивального підручника (нового покоління); аналіз праць К. Ушинського, Я. А. Коменського, В. Сухомлинського та ін. стосовно проблем підручника, стабільність шкільних програм і підручників; поліграфічне та художнє оформлення шкільних підручників (В. Горпинюк та ін.); формування в учнів уміння працювати з підручником.

Свідченням інтересу українських учених до проблем покращення якості шкільних підручників, їх поліграфічного оформлення та добору відповідного ілюстративного ряду є публікації науковців у започаткованих в середині 90-х рр. виданнях збірника наукових праць «Проблеми сучасного підручника», науково-педагогічного журналу «Підручник ХХІ століття», (Р. Арцишевський, Л. Березівська, Н. Бібік, Н. Буринська, І. Гудзик, Я. Кодлюк, О. Савченко, О. Топузов та ін.).

У 90-х рр. минулого століття збагатився також арсенал художніх прийомів українських митців. М. Токар відзначає, що це відбулося «за рахунок, перш за все, знайомства з раніше забороненими або цензурованими напрямками в образотворчому мистецтві ХХ століття. Фовізм та експресіонізм, кубізм та сюрреалізм почали раптово, але не випадково, виникати у художніх пошуках в галузі книжкової ілюстрації» [360, с. 73]. Дослідниця вважає, що застосування зображень на основі ознак певних напрямів образотворчого мистецтва в оформленні дитячої літератури залишається дискусійним і потребує розгляду фахівцями в галузі дитячої психології та педагогіки [360, с. 73]. На нашу думку, такі зображення можуть посилювати сприйняття учнями складних понять і розширювати уяву, розвивати творчі здібності.

Зауважимо, що процеси демократизації, які відбувалися в цей період у суспільстві й державі, а також зменшення цензурних рамок щодо підготовки й оформлення навчальних видань не завжди позитивно впливали на результати

ілюстрування підручників. Як стверджує М. Токар, «тяжіння до експериментів, застосування недозволеного раніше в українському вимірі бажання заново відкривати національні традиції і взагалі всіляко пропагувати національні елементи» [360, с. 139] відбувалося паралельно з падінням «якості поліграфії та й власне ілюстрації, інколи зробленої поспіхом у сумнівних кооперативних видавництвах. Цьому ще більше сприяв дефіцит української книжки в умовах нетривкої економіки та розпадом старих зв'язків і правил. Тільки наприкінці 1990-х ситуація починає вирівнюватися, а новітні видавці стають на ноги, даючи змогу знову професійно стати до роботи художникам-ілюстраторам» [360, с. 139–140].

Прикладом вдалого, на наш погляд, поєднання класичних та новаторських на той час художніх прийомів в ілюструванні шкільних підручників є буквар «Материнка» Д. Чередниченка (1992) [395]. Так в окремих ілюстраціях відчувається вплив сюрреалізму (наприклад, зображення сонця у вигляді дівчинки-українки, що ніби іде понад хмарами) [395, с. 156]. Оформлення обкладинки, зміст сюжетних ілюстрацій та відповідне трактування буквиць дають змогу зануритись в особливості і традиції української культури (додаток Г.4. рис. Г.4.2).

Автор ілюстрацій З. Васіна взяла за зразок українську народну картину з її безпосередністю, щирістю, яскравими кольорами, примітивним малюнком. Однак аналіз представленого в підручнику наочного ряду демонструє осмислену стилізацію під «наївне мистецтво» і добре продуману роль кожного малюнка в підручнику. Професійно створені сюжетні композиції, вдале застосування шрифтів різної конфігурації, кольорових і чорно-білих малюнків засвідчують різносторонній підхід (у плані художнього і дидактичного) в ілюстративному матеріалі цього підручника.

Своєрідно передано національний колорит у виданні «Буквар», 1 кл. Н. Скрипченко, М. Вашуленко (1997) [322], де поряд зі звичними для цих підручників ілюстраціями вміщено складні художні композиції, що створені на основі відображення національного одягу, побуту, символів, народної казки

тощо (додаток Г.4. рис. Г.4.4). Як і в інших виданнях букварів цих авторів (1990, 1995, 1999 [320; 321; 323]), в ілюстративному оформленні домінує художній малюнок, через який представлено різні види зображень (карта, схема, таблиця, портрет). Побудова візуального ряду базується на принципі «від простого до складного». Це ми можемо простежити на прикладі розміщення на початку підручника змістовних ілюстрацій без тексту (додаток Г.4. рис. Г.4.3.3), кількість та складність яких поступово збільшується до кінця книги. Відповідно ускладнюється і робота з наочним рядом (додаток Г.4. рис. Г.4.4.3).

Велика увага приділялась відображенню в ілюстративному матеріалі підручників образів рідної землі, родини, мови, Вітчизни, держави. Так у статті «Образ Батьківщини в підручниках з читання для молодших школярів у період відродження національної школи в Україні (1991–2001)» Т. Гавриленко зазначає, що «візуалізація образу Батьківщини посилюється завдяки вміщеним у підручниках репродукціям картин художників та малюнків до текстів для читання. Їхній зміст суголосний художнім і науково-пізнавальним творам та сприяє збагаченню уявлень молодших школярів про історію, традиції, звичаї, побут українського народу, відомих українців, рідну природу, державні та національні символи» [82,с.57].

Ще однією особливістю в ілюструванні видань зазначеного періоду є широке використання прийому «олюднення» тварин: зображення тварин, персонажів казок в українському одязі і у звичних для людей побутових ситуаціях (наприклад, ілюстрації до казок «Коза-Дерева» та «Два півники» у «Букварі» Н. Скрипченко, М. Вашуленка (1997) [322, с. 6–7]).

На нашу думку, аналізовані букварі 90-х рр. минулого століття є прикладом вдалої комплексної роботи над підручником для молодшого шкільного віку. Значення ілюстрацій визначається цілим рядом завдань: зміст зображень пов'язаний зі зрозумілими для дітей речами, явищами, діями, а візуальний ряд підручника мотивує до прочитання тексту, одночасно даючи дитині можливість відволіктися, відпочити, переключити увагу на картинку,

але в той же час залишаючи текст як головний об'єкт сприйняття. У цих підручниках виявлено найвищу ілюстративність, а також оптимальну видову різноманітність – за характером зв'язку з текстом. Наявна значна кількість малюнків із текстівками, які представлені методично доцільно, з чіткими і зрозумілими підписами (короткими або розгорнутими). У підручнику «Буквар» (1990 та 1995) [320; 321] ілюстрації вирізняються високою якістю та естетичною цінністю, чіткістю, контрастністю і оптимально підбраною гамою кольорів (додаток Г.4. рис. Г.4.1; рис. Г.4.3; рис. Г.4.4).

Таким чином, для ілюстрування «Букварів» Н. Скрипченко та М. Вашуленко характерне використання зображень, функції яких різноманітні. Вони сприяють образному розкриттю змісту тексту вцілому або його фрагментів, пояснюють його, полегшують процес засвоєння понять, про які йдеться.

Як зазначалося вище, експерименти в книжковій графіці 90-х рр. ХХ століття не завжди мали позитивний результат. Про це свідчить аналіз ряду підручників, що забезпечували вивчення навчального предмета «Українська мова»: «Українська мова», 1 кл. М. Білецька, М. Вашуленко (1992) [35]; «Українська мова», 2 кл. М. Білецька, М. Вашуленко (1991) [34]; «Рідна мова й мовлення», 1 кл. Л. Варзацька, Ж. Голокозакова, Л. Паламар (1995) [60]; «Рідна мова й мовлення», 4 кл. Л. Варзацька, М. Вашуленко, О. Мельничайко, В. Скуратівський (1997) [59]). Помітно, що в ілюструванні підручників з української мови хоч і спостерігається тенденція до їх «осучаснення», проте художня цінність самих зображень часто була знижена, що візуально простежується при їх розгляді (обмежена кольорова гама, скутість рухів людей, узагальнення їх рис, одягу тощо).

Серед позитивних зрушень виокремлюємо не лише збільшення кількості ілюстрацій, а й зміну їх характеру: на відміну від зображень пам'яток матеріальної культури, сюжетних композицій роботи піонерів, пейзажів тощо, ілюстратори почали розробляти більш функціональний наочний ряд (додаток Г.4. рис. Г.4.7). Також новою особливістю в ілюструванні підручників

з української мови стало широке використання фотографій і умовних позначень як обов'язкового елемента наочного ряду навчальних книг (додаток Г.4. рис. Г.4.6.2).

Варто відзначити наявність експериментів у виборі масштабів зображень (у минулому десятилітті така практика була присутня в підручниках з «Природознавства»). Наприклад, у підручнику «Рідна мова й мовлення», 1 кл. Л. Варзацька, Ж. Голокозакова, Л. Паламар (1995) невиправдане збільшення масштабу ілюстрацій у пропорційному співвідношенні до формату підручника призводить до того, що вони сприймаються агресивними, жорсткими і не відповідають у цілому концепції навчального видання (додаток Г.4. рис. Г.4.8.2).

У ході аналізу ілюстративного матеріалу підручників 90-х років минулого століття, адресованих молодшим школярам, нами було розглянуто ряд читанок, переважна більшість їх – це підручники авторів Н. Скрипченко, О. Савченко: «Читанка» Н. Скрипченко, О. Савченко, 1 кл. (1992) [338]; «Читанка» 3(2) кл., Н. Скрипченко, О. Савченко (1992, 1997, 1998) [335; 336; 337]; «Читанка» 2 кл., Н. Скрипченко, О. Савченко (1993) [327]; «Читанка» 4(3) кл., Н. Скрипченко, О. Савченко (1993, 1997) [331; 332]; «Первоцвіт» 1 кл., Н. Скрипченко, О. Савченко (1997) [337].

Одразу зазначимо, що видання цих книг різних років містили однотиповий ілюстративний матеріал, а відрізнялися лише оформленням обкладинок і форзаців (додаток Г.4. рис. Г.4.10. 1; рис. Г.4.13. 1; рис. Г.4.15. 1; рис. Г.4.16. 1; рис. Г.4.19. 1; рис. Г.4.20. 1; рис. Г.4.22. 1). Візуальний ряд видань охоплює такі види: художні малюнки до літературних текстів, репродукції картин художників, фотографії, портрети; наявні також ілюстрації, які містилися у виданнях 80-х років минулого століття (наприклад, таблиця, за якою потрібно скласти розповідь (додаток Г.4. рис. Г.4.15. 3; рис. Г.3.13. 2)). Суперечності у використанні реалістичних малюнків разом зі стилізованими (або декоративними) позбавляє оформлення такого важливого аспекту як стильова єдність. У нових підручниках, порівняно з тими, що вийшли друком

раніше, було зменшено кількість ілюстрацій. Водночас, завдяки введенню портретів заборонених раніше імен класиків української літератури та історичних постатей і подій, у читанках авторів Н. Скрипченко, О. Савченко (додаток Г.4. рис. Г.4.19) «розширюється відновлюючий перерваний зв'язок між літературними поколіннями» [360].

Оформлення підручника «Первоцвіт», 1 кл. Н. Скрипченко, О. Савченко (1997) [334] відрізняється від аналізованих вище навчальних книг включенням невеликої кількості нових художніх малюнків та дизайном обкладинки (помітне застосування комп'ютерного редагування у вигляді заливки фону за допомогою градієнтного переходу від зеленого до жовтого кольору). Зберігається тенденція до використання ілюстрацій з попередніх видань або підручників інших авторів (додаток Г.4. рис. Г.4.18).

У зазначений період було видано підручники з читання авторки О. Верес: «Ластівка», 2 кл. (1992) [66], «Писанка», 4 кл. (1992) [67], «Біла хата», 3 кл. (1992) [65]. В їх оформленні та ілюструванні простежується порушення стильової єдності; складається враження, ніби зображення відбиралися без перебору (хоча деякий зв'язок простежується у стилістиці оформлення палітурки і кількох ілюстрацій в книжковому блоці). Незважаючи на те, що художник намагався певною мірою дотримуватися вимоги видової різноманітності, про що свідчить наявність декоративних елементів (заставки, кінцівки), репродукцій картин художників, портретів письменників, всі зображення виконані у зовсім відмінних і протилежних образотворчих техніках (додаток Г.4. рис. Г.4.11; рис. Г.4.12; рис. Г.4.14). Зауважимо, що одному підручнику («Писанка» – 4 кл. (1992)) стильова єдність притаманна. Зображення розроблено з передачею українського колориту (додаток Г.4. рис. Г.4.12). Художник обрав за одиницю оформлення не лише частини сторінок видання, а й його розгортки і цілі сторінки. Зображення обрамлені в декоративну рамку. Проте ілюстративного матеріалу в підручнику дуже мало, і навіть використання площини цілого розвороту на початку підручника та

сторінкових ілюстрацій в середині не забезпечує вимоги щодо рівня його ілюстративності.

Повноцінно зреалізовано дидактичні показники якості в навчальному виданні «Наталочка», 2 кл. А. Каніщенко (1992) [162]. В оформленні цього підручника використано зображення, що відповідають віковим особливостям молодших школярів; присутній поділ на розділи за допомогою ілюстрованих шмуцтитулів; наявні ілюстрації різної величини і розміщення, умовні позначення, а також забезпечуються варіанти роботи з ними; дотримано стильову єдність ілюстративного матеріалу (додаток Г.4. рис. Г.4.17). Проте загалом візуальний ряд недостатньо привабливий і не відповідає встановленим на той час вимогам естетичної цінності; зображення мають надто узагальнену форму і забарвлення.

Серед підручників для читання, що були видані у період 90-х рр., яскраво виділяється «Сходинки-2», 2 кл. І. Білого (1998) [36]. Ілюстративний матеріал цього видання має ідеологічне забарвлення національного спрямування, що було досить важливим для зазначеного періоду і не втратило актуальності в наш час. Підручник оформлений нетипово, проте має привабливий вигляд. Характер зображень вирізняється чіткістю, лаконічністю форм і кольорів; наявні заставки відповідно до тематики підручника, система умовних позначень, виділення текстових елементів кольором (додаток Г.4. рис. Г.4.21). Особливо вдало застосована ілюстрація, у якій чітко відображено багатоплановість пейзажу (додаток Г.4. рис. Г.4.21.3). Незважаючи на складність мотиву, він подається у такій формі, яка не утруднює її сприйняття дітьми молодшого шкільного віку. Для візуалізації цього явища застосовано прийом лінійної перспективи, коли предмети у міру їх віддалення від глядача зображуються на площині вище і зменшуються їх розміри щодо тих, які зображені ближче. На початку підручника окремою сторінкою подається зведений покажчик сигналів-символів.

М. Токар зауважує, що «для даного періоду характерним є поєднання національного коріння з інтернаціональним, казкового світу з реальним,

старовинних предметів з портретами героїв, які мають явних натурників-«прототипів» з сучасності» [360, с. 113]. Усе це можемо спостерігати саме в оформленні підручників, присвячених вивченню таких начальних предметів як «Українська мова» та «Русский язык».

Як і в минулі роки, вивчення російської мови у школах з українською мовою навчання забезпечувалося добре підготовленими та ілюстрованими виданнями, які були розроблені ще у попереднє десятиліття й активно перевидавалися. Серед аналізованих нами підручників – «Букварь», 1 кл. Н. Вашуленко, А. Матвеева, Л. Назарова, Н. Скрипченко (1991) [64], оформлення якого схоже із «Букварем», 1 кл. Н. Скрипченко, М. Вашуленко (1995) [321]. Ілюстративний ряд забезпечує реалізацію аналогічних функцій і виконаний в одній стилістиці. Проте в підручнику з російської мови все ще залишаються тексти й зображення, які характеризуються присутністю радянської ідеології.

Ще одним прикладом вдалого ілюстрування шкільної навчальної літератури є «Русский язык», 1 кл. И. Гудзик, В. Величковская (1990) [117]. З першого погляду видання приваблює змістовним оформленням обкладинки (додаток Г.4. рис. Г.4.35. 1) та розміщенням гри на форзаці. У книжковому блоці, за поширеним принципом ілюстрування букварів 80–90-х рр. – «від простого до складного», розміщено художні малюнки, фотографії, схеми, серед яких присутні казкові персонажі (Буратіно, Лікар Ай-Болить), а також сюжетні ілюстрації із зображенням Леніна. Усі малюнки виконані на високому художньому рівні і відповідають віку молодших школярів за своєю формою, змістом, характером. Важливим елементом мотивації навчальної діяльності є розміщення «картинок-ігор» як у межах частини однієї сторінки (додаток Г.4. рис. Г.4.35.4), так і на розгортці підручника (гра «Школа»).

Оформлення та ілюстративний ряд підручників «Русский язык», 3 кл. і 3(2) кл. И. Гудзик (1990, 1991) [116; 115] та «Русский язык», 4 кл. И. Гудзик, Г. Иваницкая (1991) [118] кардинально відрізняються між собою і схожі з підручниками з української мови цього ж періоду. З огляду на те, що

візуальний ряд цих видань забезпечує реалізацію дидактичних функцій підручника, він відповідає встановленим на той час вимогам щодо ілюстративності, функціональності, комунікативності й навіть видової різноманітності, проте художня цінність і якість поліграфії помітно знизилася порівняно з виданнями попередніх років.

У період 90-х рр. минулого століття були популярними підручники з математики М. Богдановича: «Математика», (2(1) кл. (1993) [39]; «Математика», 2 кл. (1991) [38]; «Математика», 3(2) кл. (1997) [41]; «Математика», 4(3) кл. (1993, 1995, 1998) [42; 43; 44]. Ілюстрування цих видань базувалося на тих же принципах, які були в основі візуального ряду усіх попередніх видань автора: використання в основному предметних малюнків, що відображають зміст завдань чи доповнюють їх, таблиць, схем, діаграм, «помічника» (казковий персонаж, який «супроводжує учня») (додаток Г.4. рис. Г.4.25; рис. Г.4.28; рис. Г.4.30; рис. Г.4.32; рис. Г.4.33). Тому візуальний ряд не зазнав суттєвих змін, адже малюнки забезпечували реалізацію тих самих функцій; змінювалася лише їх форма за способом зображення чи задля дотримання стильової єдності. Подібно оформлена також «Математика», 4 кл. М. Богданович, Л. Кочина, М. Левшин (1991) [50]. У цьому підручнику використано чимало завдань та ілюстрацій з «Математики» М. Богдановича іншого року видання (додаток Г.4. рис. Г.4.27).

Особливої уваги в плані естетичності й привабливості навчальних видань заслуговують такі книги: «Математична веселка», М. Богданович (1995) [47]; «Математика», 1 кл. М. Богданович, Л. Кочина (1990) [48]; «Математика», 1 кл. М. Богданович, Л. Кочина (1992) [49]. Видання оформлені в яскраві палітурки відповідного змісту; помітний високий рівень ілюстративності, чіткість, яскравість малюнків, виконаних в одному стилі та відповідно до вікових особливостей молодших школярів; зображення казкових персонажів для роботи над завданнями, що формують певні уявлення («Однакова кількість, неоднакова кількість», «Спереду, позаду, поруч, під, над» тощо) (додаток Г.4.

рис. Г.4.23.2), роблять підручник цікавим та привабливим і водночас заохочують до навчання.

У початкових класах шкіл з українською мовою навчання продовжували користуватися підручниками з математики, перекладеними з російських видань авторів М. Моро, М. Бантової, в ілюструванні яких ще відчувалася радянська ідеологія. Так, наприклад, в «Математиці» для 2 кл. (1991) [231] використовуються завдання про піонерів і відповідні сюжетні ілюстрації (додаток Г.4. рис. Г.4.26.3). Щодо змістовності, функціональності та образотворчих якостей візуального ряду, то їм притаманні ті ж ознаки, що і підручникам інших авторів. Тому можемо констатувати той факт, що в ілюструванні навчальних видань з математики у зазначений період існувала певна специфіка, якої дотримувалися різні автори і художники.

Нами також проаналізовано в зазначеному аспекті такі підручники з природознавства: «Світ навколо тебе», 2 кл. Н. Бібик, Н. Коваль (1991) [30]; «Природознавство», 2(3) кл. Л. Нарочна, А. Низова, В. Онищук (1991) [238]; «Природознавство», 3(2) кл. Н. Коваль, Л. Нарочна (1995) [178]; «Природознавство», 4(3) кл. Н. Коваль, Л. Нарочна (1995) [177]; «Природознавство», 3(2) кл. Н. Коваль, Л. Нарочна (1997) [179]; «Природознавство», 4(3) кл. Н. Коваль, Л. Нарочна (1997) [176].

Натурне обстеження та аналіз ілюстративного ряду цих видань дає підстави стверджувати, що, порівняно із підручниками минулого десятиліття, коли в ілюструванні навчальної літератури з природознавства було помітне суттєве покращення і новизна, в 90-ті рр. вони практично залишилися без змін. Так, у перевиданнях «Світ навколо тебе», 2 кл. Н. Бібик, Н. Коваль (1991) [30] були вилучені ілюстрації з радянською символікою і змістом, а в основному концепція візуального ряду залишалася такою ж, як і в перших виданнях, хоч і зазнали формальної трансформації окремі малюнки (додаток Г.4. рис. Г.4.39).

У деяких книгах все ще була присутня радянська тематика у вигляді зображень і змісту текстів (наприклад, оформлення шмуцтитулу в підручнику «Природознавство» для 2(3) кл. Л. Нарочна, А. Низова В. Онищук (1991) [238]

за допомогою тексту на тему: «Наша Батьківщина на глобусі і карті» і відповідного малюнка (додаток Г.4. рис. Г.4.40) [230]).

Із позитивних зрушень, яких було досягнуто в ілюструванні навчальної літератури з цього предмета, варто вказати на використання великої кількості фотографій.

Зауважимо, що у розробці цього структурного компонента підручників автори і художники надавали значної уваги формуванню в учнів екологічної культури. Свідченням цього є використання зображень, що демонструють бережливе ставлення до природи, навколишньої дійсності, природоохоронну діяльність тощо (додаток Г.4. рис. Г.4.40. 1). За допомогою ілюстрацій у поєднанні з текстовим матеріалом автори також залучають учнів до розуміння важливості здоров'язбереження дитини: виконання фізичних вправ, турбота про власне здоров'я, дотримання особистої гігієни (додаток Г.4. рис. Г.4.44. 5)), а також режиму дня (додаток Г.4. рис. Г.4.39. 3).

Підручники з образотворчого мистецтва 90-х рр., як і попередніх, є зразком комплексного підходу до їх ілюстрування. У нашому дослідженні ми аналізували такі навчальні видання: «Образотворче мистецтво», 1–2 кл. В. Вільчинський (1990) [70]; «Образотворче мистецтво», 3(2) кл. М. Кириченко (1992) [170]; «Образотворче мистецтво», 3(2) кл. М. Кириченко (1997) [171].

Підручники «Образотворче мистецтво» М. Кириченка оформлені з використанням багатой палітри видової різноманітності ілюстративного матеріалу, що вдало застосовується там, де він найповніше виконує свої функції. Серед ілюстрацій підручника змістовні заставки на початку розділів, репродукції картин художників, приклади учнівських малюнків, технічні малюнки, що відображають етапи роботи над завданням, фото і художнє зображення пам'яток мистецтва та інших предметів матеріальної культури України. Також застосовано виділення текстів за допомогою кольору (додаток Г.4. рис. Г.4.46). Єдиним нюансом, що надає цим підручникам надмірної науковості, є відсутність «помічника» чи казкового персонажу, який міг би посилити інтерес дитини до книги.

Оригінальний і цікавий підхід до використання в підручнику одного лише ілюстративного матеріалу (без тексту) характерний для книги «Образотворче мистецтво», 1 кл. В. Вільчинський. Видання укладено на основі візуального ряду, і текст подається лише у вигляді назв розділів: «Живопис», «Аплікація» (додаток Г.4. рис. Г.4.45.2, 3). Проте, незважаючи на відсутність текстів, зображення підібрані й подані у певній послідовності; вони доповнюють одне одного, повністю забезпечують розуміння понять і етапи виконання завдань. Тому вважаємо, що такий підхід можливо і варто використовувати для підготовки навчальних видань для молодших школярів з метою урізноманітнення роботи з підручником.

Також ми проаналізували підручник з музики – «Музичний букварик», 1–2 кл. Р. Дверій (1997) [120]. Оформлення цього видання нагадує підручники 80-х рр. (автори О. Раввінов, С. Брандель, І. Ситко): приваблива змістовна обкладинка (додаток Г.4. рис. Г.4.47. 1); у книжковому блоці наявні чорно-білі зображення, виконані за допомогою ліній і плям. Проте в підручнику малюнки більш стилізовані; для виокремлення важливих для запам'ятовування або розуміння текстів застосовано синій колір (додаток Г.4. Рис. Г.4.47. 2, 3).

Цікавим елементом рубрикації, що був обов'язковим у візуальному ряді видань 90-х рр., є піктограми – невеличкі значки чи малюнки, що слугують для виокремлення різних компонентів підручника. Їх почали вводити в навчальних книгах у кінці 80-х років; широкого застосування вони набули вже у 90-х рр. у вигляді невеликого стилізованого кольорового об'єкта (додаток Г.4. рис. Г.4.42. 3), а інколи – казкового персонажу. Емоційність цього елемента посилюється ще й тим, що цей персонаж постає перед учнями у різних формах виконаної ним діяльності та з цікавою мімікою (щось показує рукою вгорі, задумливо торкається пальцем губ, розглядає об'єкт через лупу тощо) відповідно до назв рубрик («Перевір себе», «Поміркуй», «З'ясуй», «Спостерігай» та ін.). Такий елемент ми виявили ще у підручниках 60-х років з математики авторів М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова, Н. Шаріженко (додаток Г.2. рис. Г.2.28; рис. Г.2.29).

У більшості аналізованих нами навчальних книгах 90-х рр. ХХ століття використовуються також сигнали-символи (позначають завдання підвищеної складності, матеріали для додаткової роботи), хоч до них не завжди подано пояснення. Система умовних позначень в основному охоплює найважливіші й найбільш поширені в підручниках види завдань. Зображення таких елементів відповідають змісту, який у них вкладається (наприклад, хатинка означає домашнє завдання, дзвоник – роботу на уроці, знак питання вказує на завдання чи запитання тощо).

Для умовних позначень здебільшого використовуються один або два кольори. Найбільш вдалий, на наш погляд, дизайн сигналів-символів у підручниках з української мови, особливість яких – різноманітність значень, що пояснюються на початку підручника. А найпростіші умовні позначення – у книгах з математики (складаються з кружечків і зірочок та мають в основному дрібні розміри). У читанках зазначеного періоду такі символи відсутні. Зауважимо, що надмірно спрощена форма і не завжди зрозуміла символіка умовних позначень є не зовсім доступною для молодших школярів і потребує додаткового пояснення вчителя.

У 90-х рр. ХХ століття значно розширилося коло художників, які розробляли ілюстративний матеріал до підручників для початкової школи: О. Александрова, І. Бабенцова, С. Бондар, З. Васіна, В. Волинський, Л. Гончарова, І. Горобієвська, В. Гура, О. Грибова, А. Жуковський, Н. Закревська, Є. Ільницький, Є. Котляр, Н. Костинська, І. Кошель, Л. Кузнєцова, В. Ландарь, В. Лопарев, Н. Луценко, М. Марущинець, Є. Матвєєва, П. Машков, М. Неварикаша, Є. Орро, Н. Панченко, І. Прокопенко, А. Резніченко, С. Скачко, А. Сокира, В. Чупранік, Т. Чуприніна, Є. Шевченко, М. Шевченко, А. Шоломій, О. Шоломій, К. Щепкіна, К. Штанко, О. Янченко та ін.

З метою виявлення видової різноманітності та з'ясування оптимальності вибору певного виду ілюстрацій ми провели кількісний їх аналіз у навчальних книгах окресленого періоду. Результати представлено в табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Видова різноманітність ілюстративного матеріалу в підручниках, адресованих молодшим школярам, виданих у 90-х рр. ХХ століття

Вид ілюстрації	«Буквар»	«Читанка»	«Українська мова»	«Російська мова»	«Математика»	«Природознавство»	«Музика»	«Образотворче мистецтво»
	1 кл.	1-3 кл.	1-3 кл.	2-4 кл.	1-4 кл.	2-4 кл.	1-2 кл.	1-3 кл.
Художній малюнок	Сюжетні ілюстрації	+	+	+	+	+	-	-
	Персонажі з казок та мультфільмів		+		+	+		
	Ілюстрації реалій життя людей	+	+	+	+	+	-	-
	Предметні малюнки	+	+	+	+	+	+	+
	Репродукції художніх творів	-	+	-	+	-	-	-
Історичні та документальні	+	+	+	+	+	+	-	+
Фотографія	-	-	-	-	-	+	-	+
Портрети видатних діячів	+	+	+	+	-	+	+	+
Технічний малюнок	-	-	-	-	-	+	-	+
Схематичне зображення	-	-	-	-	+	+	+	+
Карти	-	-	-	-	-	+	-	-
Декоративні елементи	-	+	+	-	-	-	-	-
Символіка (національна)	+	+	+	радянська	-	-	-	-
Умовні позначення		+	+	+	+	+	+	-
Піктограми	-	+	+	-	+	+		
Виділення текстових елементів кольором	+	+	+	+	+	+	+	+

Як видно з табл. 2.4, найбільшу видову різноманітність ілюстративного матеріалу спостерігаємо в підручниках «Природознавство» та «Образотворче

мистецтво, дещо меншу – у читанках, найменшу – у навчальних книгах з математики.

Щодо кожного окремого виду, топерше місце за кількістю фотографій посідають підручники з курсу «Природознавство», а найменше їх – у навчальних книгах з української мови, математики (їх немає зовсім). Читанки містять портрети видатних діячів (зокрема письменників). Значною перевагою цих книг є наявність у них великої кількості сюжетних ілюстрацій до художніх творів та казкових персонажів, чимало з яких мають великий розмір (деякі – на цілий розворот), динамічні, змістовні й естетично привабливі. Проте таких зображень небагато і більшу частину книжкового блоку складає одноманітний текст із включенням ілюстрацій малого розміру, які відрізняються від великих манерою виконання.

Декоративні елементи, що мають суто прикрашальне значення (буквиці, заставки, кінцівки), зазвичай використовуються рідко і непродумано. Наприклад, у підручнику «Біла хата» О. Верес заставки «випадають» із загальної концепції художнього оформлення тому, що вони виконані в різних образотворчих техніках (з фоном і без фону, декоративна або художня тощо) (додаток Г. 4 рис. Г.14.2). Також менше застосовуються зображення героїв казок і мультфільмів; переважно ми можемо їх спостерігати в підручниках М. Богдановича «Математика», інколи у букварях і книгах з російської мови. Технічний малюнок (демонстрування етапів роботи, послідовності) найбільш повно виконує свої функції у підручниках з образотворчого мистецтва і музики.

Таким чином, в ілюструванні навчальних книг 90-х рр. спостерігається зміна ідеології з радянської на національну; помітні багатофункціональність та використання всієї видової різноманітності наочних зображень; урізноманітнилися образотворчі техніки та їх поєднання (кольорові і чорно-білі ілюстрації, живописні, декоративні, дитячі малюнки) у підготовці ілюстративного матеріалу; помітне зниження якості поліграфії та стильової єдності наочного ряду; набули широкого використання система умовних позначень, змістовних заставок перед розділами та піктограм, змістовне

оформлення форзаців; включення у візуальний ряд героїв мультфільмів та казок посилювало мотиваційну функцію підручників; кольоровий друк усіх підручників для початкової школи. Успішна реалізація наукового досвіду та відповідність дидактичному, гігієнічному та художньо-естетичному критеріям якості ілюстративного матеріалу спостерігається в ілюструванні букварів

2.5. Науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи

У процесі аналізу ілюстративного матеріалу підручників (паперових) другої половини ХХ століття, адресованих учням початкової школи, ми виявили загальні проблеми, які стосуються їх оформлення й ілюстрування, а також досягнення, що варто врахувати розробникам сучасної навчальної літератури для початкової ланки освіти.

Серед досягнень процесу ілюстрування навчальних видань досліджуваного періоду – насамперед еволюція його функціональності та образотворчої форми: перехід від ролі просто доповнювати поданий у підручнику текст до повноправного структурного компонента навчального видання, від класичного реалізму в зображенні об'єктів і явищ – до застосування різноманітності художніх технік, форм стилізації відповідно до появи та популярності нових напрямів в образотворчому мистецтві України. Практика ілюстрування розвивалася відповідно до рівня розвитку науки і техніки і мала позитивну динаміку.

Якщо порівнювати ілюстративний матеріал підручників другої половини ХХ століття і сучасних, то прогрес очевидний: зросла відповідальність авторів за змістовне наповнення підручників; книги відбираються на конкурсній основі, визначаються відповідальні за їх якість; можливості книжкової графіки

із застосування комп'ютерної обробки створюють умови для того, щоб навчальні видання були оформлені бездоганно.

Були сформульовані та зреалізовані на практиці ергономічні та психодидактичні основи укладання та ілюстрування навчальної літератури. У наочному ряді вітчизняних підручників набули конкретного відображення запити до національного спрямування вміщуваних зображень та їх багатофункціональності, що відповідає вимогам особистісно орієнтованої парадигми освіти. У підручниках з окремих навчальних предметів («Природознавство», «Образотворче мистецтво») почали успішно застосовуватися види ілюстрацій, різні не лише за своїм призначенням, але й за формою. Були створені експериментальні видання.

Основними недоліками в ілюструванні шкільних підручників окресленого періоду, яких варто уникати в підручникотворенні майбутнього, були:

- у візуальному матеріалі видань другої половини ХХ століття спостерігається надмірна увага до відображення радянської ідеології, що виявляється у використанні зображень відповідної тематики;

- підготовку і друк підручників українською мовою часто здійснювали із недостатньо продуманим ілюстративним матеріалом та використанням гіршої якості поліграфії, ніж у таких самих виданнях російською мовою;

- зазвичай велика увага приділялась оформленню підручників для першого класу, а у виданнях для другого, третього і четвертого класів ілюстративність різко зменшувалась або використовувались малюнки дуже малого розміру у співвідношенні з форматом книги;

- надмірна реалістичність і складність зображень у підручниках 50-х років була важкою для їх сприйняття молодшими школярами;

- використання неякісних малюнків та порушення стильової єдності візуального ряду у виданнях 90-х рр. знижували не лише ефективність роботи з наочним рядом, але й привабливість книги.

Зауважимо, що ми не ставимо своїм завданням аналізувати всі помилки в ілюструванні навчальних видань, а лише найпомітніші. Наводимо їх для того,

щоб привернути увагу видавців, редакторів до ілюстрування шкільних підручників і, відповідно, проблем мотивації навчальної діяльності учнів, адже привабливе функціональне оформлення книги і наочний ряд сприятимуть і заохочуватимуть до роботи з цим видом навчальної літератури.

Досліджуваний нами період – другої половини ХХ століття – в українському підручникотворенні позначився значним поживленням у розробці теорії шкільного підручника науковцями, зміною підходів до ілюстративного оформлення книги та створенням ряду навчальних видань, які можуть слугувати прикладом для наслідування при укладанні та ілюструванні сучасних. Тому ми врахували цей досвід у розробці науково-методичних рекомендацій щодо ілюстрування підручників для початкової ланки освіти. Наші рекомендації базуються на вимогах до дидактичної функціональності наочного ряду підручника, його естетичної цінності, дотримання санітарно-гігієнічних норм та поділяються на *загальні* і *спеціальні*.

Ілюстративний матеріал підручника ми розуміємо як комплекс зображень, безпосередньо спрямованих на реалізацію змісту освіти, тому серед **загальних вимог до ілюстративного матеріалу** підручників, адресованих молодшим школярам, ми виокремили такі:

– враховуючи основну роль ілюстративного матеріалу підручника в навчальному процесі (наочна опора мислення), вважаємо, що видання, адресовані молодшим школярам, повинні бути добре ілюстровані;

– у процесі укладання підручників автори мають передбачати, які ілюстрації знадобляться для розкриття, пояснення або доповнення інформації, що подається в тексті. Тому розробка усього візуального матеріалу видання має відбуватися в умовах тісної співпраці автора з ілюстратором, творче бачення якого повинно підпорядковуватися перш за все педагогічним завданням, які реалізуються в підручнику;

– наочний ряд навчального видання має бути функціональним, забезпечувати реалізацію провідних функцій підручника – інформаційної, розвивальної, мотиваційної, виховної. Тому при розробці наочного ряду та

елементів оформлення підручника потрібно враховувати специфіку навчального предмета (ілюстрація підручника вважається функціональною лише тоді, коли вона відповідає його особливостям і дидактичним принципам навчання), взаємозв'язок функцій ілюстративного матеріалу підручника (пізнавальна, інформаційна, розвивальна, конкретизації уявлень, систематизаційна, цільова, запам'ятовування і закріплення знань, інтеграції, ергономічна, виховна, мотиваційна, естетична), а також дотримання рівноваги між функціями, які виконують ілюстрації та підписи до них;

– для того, щоб ілюстративне оформлення підручника було якісним, необхідно визначати завдання й можливості наочних зображень на науковій основі;

– оскільки молодші школярі краще сприймають реалістичні малюнки, автори повинні перевіряти доступність змісту зображень тим, кому вони адресовані: зважати на читабельність (дитина не повинна відгадувати, що саме зображено на малюнку) ілюстрацій і добирати їх відповідно до поставлених завдань;

– зображувані на ілюстраціях предмети мають включати в себе всі необхідні для їх належної ідентифікації деталі (що, зокрема, надійно забезпечує контурний рисунок);

– для забезпечення тематичної взаємопов'язаності усього візуального ряду конкретного підручника при підготовці ілюстративного матеріалу важливо враховувати особливості кожного навчального предмета;

– необхідно включати малюнки, які мають естетичну цінність: багаті за своєю суттю, оскільки до них належать ілюстрації про побут, архітектуру, ремесла, пам'ятки історії, красу і багатство природи, традиції. Відчувається в них і естетика поведінки — охайність в одязі, красива постава тощо. Усі вони естетизують життя людини, вчать бачити, відчувати, розуміти і творити прекрасне;

– ілюстративний матеріал має бути сучасним: відображати вподобання учнів-адресатів, сучасні предмети, суспільство, технології тощо;

– важливо дотримуватися стильової єдності всього ілюстративного оформлення видань, не допускаючи непродуманого змішування стилів, жанрів, художніх підходів;

– підручник повинен бути привабливим для молодших школярів: виконаний на високому художньому і поліграфічному рівні візуальний ряд, змістовне оформлення обкладинки, заповнення площі форзаців елементами навчального матеріалу або художньо оформленими іграми, що стосуються навчальної дисципліни, уведення казкових персонажів, які «супроводжують» учня в підручнику, тощо. З іншого боку, привабливий зовнішній вигляд навчального видання не має суперечити вимогам нормативної документації щодо оформлення текстової частини та поєднання візуальної і вербальної інформації книги у зручній для сприйняття та запам'ятовування формі;

– шрифт як основний елемент друкованого видання, який має змістове навантаження, насамперед повинен полегшувати сприйняття тексту.

Спеціальні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для молодших школярів:

а) вимоги щодо зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом:

– при розробці наочного ряду підручника для початкової школи необхідно дотримуватися оптимального співвідношення між використанням провідних, рівнозначних та обслуговуючих текст ілюстрацій;

– з метою урізноманітнення ілюстративного матеріалу застосовувати різні форми зв'язку тексту та наочності: ілюстрація доповнює текст, ілюстрація і текст взаємодоповнюють один одного, підтвердження і конкретизація осмисленого учнями тексту за допомогою наочних зображень, забезпечення розуміння учнями зв'язків між предметами чи явищами на основі наочної опори, подача завдань у підручнику за допомогою малюнків, наочний супровід інструктажу щодо виконання завдань (Л. Занков) (за умови оптимального поєднання текстового і наочного матеріалу дитині молодшого шкільного віку легше і цікавіше сприймати навчальний матеріал);

– взаємозв'язок ілюстративного матеріалу з текстом підручників, адресованих молодшим школярам радимо встановлювати у таких формах (згідно з дослідженням Б. Карлаваріса): для підручників першого класу – тісний зв'язок з текстом за умови передачі основного змісту понять в малюнках; у виданнях для другого класу також тісний зв'язок з текстом, що рівноцінно відображає його зміст; у підручниках для третього класу відношення ілюстративного матеріалу до тексту повинно бути таким, щоб ілюстрація могла більш вільно трактувати зміст тексту (наприклад, репродукція картини), проте у підручниках природничо-математичного циклу варто дотримуватись такого взаємозв'язку, коли ілюстрація супроводжує текст; у підручниках для четвертого класу ілюстрації повинні відображати зміст тексту, але вже не потрібно ілюструвати кожен його частину, а для навчальних видань з математики і природознавства зв'язок ілюстрацій і тексту необхідний з навчальною метою, коли пояснення в тексті доповнюються поясненнями у зображеннях;

– дотримуватися узгодженості в розташуванні зображень та пов'язаних з ними текстових елементів: запитань або завдань, що стосуються зображеного в ілюстрації, текстівок, посилань. Такий прийом буде орієнтувати учнів на осмислення ознак предметів;

– візуально основний текст має бути структурований з витриманими пропорціями рубрик згідно з єдиним стереотипним зразком;

– основні та додаткові тексти повинні чітко розрізнятися візуально за шрифтовим рішенням, кольором;

б) вимоги до зв'язку ілюстративного матеріалу з апаратом організації засвоєння:

– у виданнях для першого класу, особливо на перших сторінках підручників, варто розмішувати ілюстрації, що виступають як самостійний носій інформації (реалізують навчальну функцію). Оскільки дитина ще не вміє читати, такий підхід не лише забезпечуватиме легкість у сприйнятті

навчального матеріалу з перших занять, а й мотивуватиме дітей до подальшої роботи з підручником;

– враховуючи те, що види ілюстрацій за способом відображення дійсності (фотографії, малюнки, репродукції, схематичні ілюстрації) мають свою специфіку і виконують різні функції у процесі засвоєння знань, необхідною умовою якісного ілюстративного оформлення підручників для молодших школярів вважаємо оптимальний вибір конкретного виду зображення відповідно до його ролі в підручнику чи певному завданні;

– у процесі ілюстрування важливо враховувати ступінь реалістичності зображень. Для учнів першого класу найсприйнятнішою є проста реалістична ілюстрація, зрозуміла й дотепна, з чіткими контурами, незначною мірою деталізації (найпотрібніші елементи), спрощеною подачею пластичності зображуваних об'єктів та простору, а також простотою відображення матеріальності, структурності матеріалів (волосся, тканини, хутро, дерево тощо);

– оптимальне використання жанрового розмаїття ілюстративного матеріалу для молодших школярів полягає в тому, що перевага повинна надаватися предметним та сюжетним малюнкам, і водночас поступово доречно вводити інші види ілюстрацій: репродукції, фотографії, схеми, плани, діаграми, графіки, таблиці тощо;

– для забезпечення повного розкриття змісту і кращого засвоєння учнями навчального матеріалу доцільно об'єднувати потрібні види ілюстрацій у єдину систему (візуальний ряд);

– для посилення ефекту запам'ятовування важливо супроводжувати ілюстрації підписами (екскліпації, посилення, текстівки), які мають мати єдиний стиль щодо характеру формулювання, розташування та способу візуального подання;

в) вимоги щодо зв'язку ілюстративного матеріалу з апаратом орієнтування:

– досить продуманою і зрозумілою за своєю формою повинна бути розроблена система умовних позначень (щоб учні могли легко орієнтуватися в підручнику);

– необхідно ретельно визначати кількість і характер умовних позначень, що використовуватимуться: вони мають добре розрізнятися візуально, а також чітко узгоджуватися зі змістом позначених ними завдань;

– за своєю формою умовні позначення мають бути лаконічними, зрозумілими і вживатися по всьому тексту;

– для полегшення орієнтування учнів у розділах і темах підручника варто застосовувати зображення для виокремлення певних рубрик. Такі зображення потрібно розробляти з урахуванням специфіки навчального предмета і вікових особливостей школярів (від простіших, зрозумілих форм до складніших, символічних);

– орієнтування також може полегшувати оформлення колонтитулів (доцільно використовувати кольорові лінії, тексти, символічні зображення тощо).

Окрему групу складають вимоги, що стосуються відповідності ілюстративного матеріалу віковим особливостям молодших школярів:

– увесь наочний ряд будь-якого підручника потрібно розробляти з урахуванням вимог доступності віковим і психофізичним можливостям учнів-адресатів;

– з метою ілюстрування підручників для учнів 1 класу початкової школи потрібно використовувати прості, зрозумілі зображення (перевага надається символічному зображенню об'єктів, ніж надмірно реалістичному), без зайвої деталізації, з чіткими контурами, яскравих і насичених локальних кольорів. Не потрібно також підкреслювати в малюнках об'єм і фактуру об'єктів, а також простір. Вибираючи розмір зображень, доречно використовувати ілюстрації на цілу сторінку чи розворот книги, а у змістовому відношенні до тексту ілюстрації мають мати перевагу;

– наочні зображення підручників для 2 класу також повинні бути простими і реалістичними, стилізація яких передбачає включення лише тих деталей, які зрозумілі дітям і необхідні з навчальною метою. Важливо використовувати чіткі контури, а в кольоровому вирішенні відображати інтенсивність тону. Пластичність об'єктів та простір, як і для підручників 1 класу, не підкреслені, але може використовуватися фон без відображення перспективи. Щодо тексту, то перевага надається рівноправним ілюстраціям, доцільно також включати зображення великого розміру;

– в ілюструванні підручників, адресованих учням 3 класу, потрібно використовувати нескладні реалістичні зображення (допускається стилізація). Малюнки повинні мати чіткі контури та кольори, у яких застосовувати більше відтінків, ніж у зображеннях для 1 і 2 класів. Неабияке значення має деталізація зображень та незначне вираження пластичності, фактури і простору (лише на принципах лінійної перспективи). За відношенням до тексту – ілюстрації, які супроводжують текст, в основному середнього розміру;

– ілюстративний матеріал підручників для 4 класу має характеризуватися реалістичністю, позитивністю та дотепністю. Контури малюнків присутні, проте не різкі і не завжди повні. Широко представлені деталі основних об'єктів, але відсутні у зображенні другорядних. Реалістичність наочного ряду підкреслювати достатньою кількістю кольорів для передачі пластичності об'єктів, простору і фактури (зрозумілі малюнки, які подаються в загальних рисах). Розмір ілюстрацій середній, але іноді і на цілу сторінку. Доречно використовувати різні види зв'язку зображень з текстом та посилювати функціональність самих ілюстрацій;

– слід враховувати особливості дитячого сприйняття кольору та уважно вибирати манеру і техніку виконання ілюстрацій: колір ілюстрацій для учнів початкової школи має бути інтенсивним, переважно без відтінків, підкреслено яскравим, але не надмірно (його потрібно застосовувати з великою обережністю, враховуючи психофізичні можливості сприйняття кольору молодшими школярами);

– ілюстрації повинні бути контрастними. Це забезпечує легкість фокусування погляду молодшого школяра на зображенні, оскільки в дітей цього віку ще недостатньо розвинене вміння зосереджуватись;

– з метою розвитку в учнів початкової школи уяви важливо відокремлювати зображення предметів, фігур від тла, особливо якщо воно складне, загромаджене деталями, яскраве. Предметні малюнки в підручниках доцільно подавати без тла або на однорідному, рівному тлі, що не заважає сприйняттю контурів і форми об'єктів;

– важливе значення має колір фону: занадто активний, яскравий, насичений відволікає увагу учнів від зображення предмета, відтак школярі сприймають його як щось більш матеріальне, ніж сам зображуваний предмет, тому фон повинен бути максимально нейтральним і не обмежуватися контуром.

Художньо-естетичні вимоги:

– з огляду на те, що головна специфіка впливу візуального ряду (порівняно з текстовим матеріалом підручника) полягає в тому, що він діє на зорові аналізатори читача і той сприймає його всіма органами чуття – ілюстрація має бути зорієнтована на індивідуальний життєвий досвід дитини, тому однією із важливих характеристик ілюстративного матеріалу навчальної книги є якість графічної мови її наочних зображень;

– важливо забезпечити оптимальний рівень стилізації (спрощення), щоб узагальнення художником зображуваного не призвело до його нерозуміння молодшими школярами;

– доречно формувати більш-менш «універсальні» ціннісні орієнтири в стилістиці візуального ряду, що будуть прийнятні і для авторів, і для користувачів підручників, хоча, безумовно, в їх розробці варто орієнтуватися насамперед на педагогічну доцільність;

– композиція сюжетних малюнків повинна бути добре продумана і чітка, щоб забезпечувати концентрацію уваги учнів на необхідних об'єктах;

– важливо правильно зображати відношення предметів до простору у тих випадках, коли розглядаються відповідні поняття (зверху, знизу, збоку, ближче,

далі тощо). Кожен предмет має відповідні просторові характеристики. Крім того, об'єкт зображення переважно існує у конкретному середовищі, у відповідному співвідношенні з ним. Для ілюстрації важливо, які з просторових характеристик показано, а які – ні, де її композиційний центр;

– для оптимізації сприймання дітьми наочного матеріалу варто застосовувати різні види ілюстрацій за їх розміщенням у книзі: ілюстрації, що займають цілу сторінку (сторінкові), півсторінки, розміщені у тексті, такі, що займають площу розвороту, заставки і кінцівки;

– з метою подолання одноманітності ілюстрування доречним є внесення творчих елементів у наочний ряд шляхом застосування альтернативних засобів зображення (наприклад, ми спостерігали використання колажу на основі малюнка і монотипії в ілюстраціях підручника зі співів). Проте важливою залишається проблема наукової вивіреності, методичної спрямованості, функціональності будь-яких нововведень, їхньої відповідності віковим можливостям сприйняття молодших школярів;

– в ілюструванні навчальних видань особлива роль належить художнику, однак забезпечити яскравість зображень, а також використанню нових художніх прийомів можливо лише за умови комплексного підходу авторів, редакторів, художників, видавців та інших учасників процесу до створення книги. Тому доцільно залучати художників провідних видавництв («А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», «Ранок», «Видавництво Старого Лева» та ін.), видання яких вважаються високоякісними і престижними не лише в Україні, а також кафедр видавничої справи (Львівська академія друкарства) і дослідницьких лабораторій шкільного підручника, які могли б не лише забезпечити створення привабливого і сучасного візуального ряду, але й здійснювати його комплексне експертне оцінювання;

Гігієнічні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи:

– одним із важливих показників якісного ілюстративного оформлення підручників для початкової ланки освіти є ступінь насиченості видання

наочними зображеннями. Оскільки учні зазначеної вікової категорії потребують «опори» на візуальне трактування того, про що йдеться в тексті, а також виявляють більший інтерес до книг з малюнками, рекомендуємо дотримуватися пропорційного співвідношення ілюстративного матеріалу та тексту відповідно до віку учнів-адресатів. Так, ілюстративність підручників для 1–2 кл. має становити не менше 50%, а для 3–4 кл. – не менше 30%;

– у випадках, коли підручник укладається для двох або більше вікових категорій, видання слід оформляти згідно з вимогами для молодшої з указаних груп;

– в ілюструванні навчальних видань для молодших школярів радимо уникати використання заборонених прийомів щодо підготовки візуального ряду: друкувати текст на кольоровому чи сірому фоні, а також ділянках кольорових ілюстрацій оптичною густиною більше 0,3; використовувати для основного та додаткового тексту виворітний шрифт і кольорові фарби на кольоровому фоні;

– щодо якості шрифтової графіки, то важливо дотримуватися застосування шрифтів напівжирного та курсивного накреслення кеглем не менше кегля шрифту основного тексту; у разі застосування рисованих (художніх) шрифтів кегль шрифту повинен бути не менше 16 пунктів зі збільшенням інтерліньяжу не менше ніж на 4 пункти; для друкування виокремленого тексту кольоровими фарбами потрібно застосовувати шрифт кеглем не менше кегля шрифту основного тексту; у всьому обсязі видання для основного, додаткового та виокремленого тексту, крім заголовків, дозволяється застосовувати шрифти не більше чотирьох гарнітур або чотирьох накреслень однієї гарнітури; для виокремленого тексту доречно використовувати не більше трьох кольорових фарб – синьої, червоної, чорної;

– для текстівок та екскліпацій рекомендовано застосовувати шрифти кеглем не менше 12 пунктів і розміщувати їх від краю ілюстрації на відстані не менше 4 мм;

– шрифтове оформлення тексту букварів повинно забезпечуватися використанням рублених шрифтів нормального, прямого напівжирного або жирного накреслення кеглем не менше 18 пунктів. Для зображення окремих букв у букварній частині букварів допустиме використання рублених шрифтів прямого напівжирного та жирного накреслення кеглем не менше 36 пунктів. Текст букваря має бути складений шрифтом однієї гарнітури;

– якість поліграфічного виконання повинна забезпечуватися використанням якісного паперу та якістю поліграфічного набору (воно має бути однаковим в усьому обсязі видання).

Додаткові рекомендації до використання ілюстративного матеріалу:

– окремі малюнки в підручниках доцільно присвячувати відображенню гігієни, здорового способу життя, охороні природи, економічному вихованню тощо;

– за потреби практикувати включення ілюстрованих додатків у вигляді додаткових сторінок (наприклад, види рослин у підручнику з природознавства) або вкладених наочних таблиць, що можуть використовуватися на уроці окремо (ілюстрована абетка, табличка множення тощо);

– рекомендуємо, по можливості, обмежити використання фотоілюстрацій, оскільки якісне фото, як правило, містить багато зайвих елементів, а неякісне може сформувати хибне уявлення про об'єкти, що вивчаються;

– ілюстративний матеріал для конкретного підручника має розроблятися спеціально і подаватися в оригінальній формі; передрук із попередньо віддрукованого поліграфічним методом візуального матеріалу не рекомендується і з міркувань можливих порушень авторського права, і через неможливість подальшого якісного відтворення зображень.

У цьому контексті актуальним є ширше фахове обговорення видавничих і редакторських проблем шкільних підручників, створення ефективного алгоритму роботи з навчальним текстом. Щоб кожний наступний підручник був кращим, досконалішим, потрібно збирати позитивний і негативний

матеріал, аналізувати, осмислювати його, пропонувати до розповсюдження найкращі зразки, а невдалі вилучати.

Висновки до розділу 2

Здійснене натурне обстеження і аналіз ілюстративного матеріалу понад 140 підручників для початкової школи, на основі дидактичного, гігієнічного і художньо-естетичного критеріїв та відповідних їм показників якості цього компонента навчальної книги дало змогу розкрити тенденції ілюстрування навчальних видань другої половини ХХ століття, адресованих молодшим школярам.

1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги – ознаменувався тим, що в цей період було науково доведено важливість ілюстративного матеріалу як структурного компонента шкільного підручника, що тісно пов'язаний з предметним змістом книги, є носієм певної інформації, а також важливим засобом виховного впливу. Поглиблювали заявлений аспект проблеми наукові праці, у яких розкривалися особливості створення візуального ряду навчальних видань, відповідність зображень віковим особливостям школярів; були зроблені спроби класифікації ілюстративного матеріалу та обґрунтування дидактичних вимог до нього. Проте аналіз візуального ряду підручників 50-х рр. минулого століття дає підстави стверджувати, що в ілюструванні навчальних видань художники й автори спиралися на традиції книжкової графіки 1930–1940-х рр.

Виявлено такі позитивні тенденції використання ілюстративного матеріалу в структурі навчальних книг, виданих у 50-х рр. ХХ століття: розроблення наочного ряду підручників з урахуванням зв'язку з текстом та відповідно до специфіки навчальних предметів; функціональність ілюстративного матеріалу (реалізація пізнавальної, інформаційної,

комунікативної функції) і підпорядкованість змісту книги; професійне виконання малюнків та стильова єдність візуального ряду аналізованих видань.

Негативними тенденціями визначено: обмеження видової різноманітності ілюстративного матеріалу сюжетними та предметними малюнками, репродукціями картин художників; перевага в навчальних книгах чорно-білих ілюстрацій; невідповідність наочного ряду віковим особливостям школярів через їхню надмірну реалістичність та деталізацію для максимально точної передачі всіх особливостей зображуваного, тому гігієнічним вимогам відповідали лише окремі видання; перевидання для українських шкіл підручників, перекладених з російських різнокольорових видань, у чорно-білому форматі та на папері гіршої якості.

Для 2-го етапу (60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників) характерним було те, що шкільний підручник став розглядатися як важливий багатофункціональний засіб організації навчального процесу. Спостерігається підвищення уваги науковців до проблеми ілюстрування навчальної літератури. У комплексних дослідженнях, присвячених шкільному підручнику, учені поглибили розуміння ролі у ньому ілюстративного матеріалу, зокрема обгрутовано педагогічну доцільність та функціональність наочного ряду в навчальних виданнях; вивчалися різні типи зв'язку з текстом, видова різноманітність; дослідники аналізували візуальний ряд чинних тоді підручників та намічали шляхи його подальшого вдосконалення. Автори і художники-ілюстратори почали практично застосовувати теоретичні напрацювання учених 50-х рр.

Безпосередній вплив на ілюстрування навчальних видань мали нормативні документи, зокрема прийнятий Верховною Радою УРСР «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959), який зумовив підготовку нових підручників для загальноосвітньої школи, та водночас політехнізацію і посилення ідеологічного змісту їхнього ілюстративного матеріалу.

Аналіз ілюстративного матеріалу низки підручників 60–70-х рр. ХХ століття дав змогу виокремити такі позитивні тенденції використання зазначеного структурного компонента навчальної книги: політехнізація змісту наочних зображень; тематичне спрямування візуального ряду видань відповідно до специфіки навчальних предметів і наявність змістовного оформлення палітурок; розширення видової різноманітності (поява фотографій, умовних позначень, казкового персонажа, який «супроводжує» учня в підручнику, планів, карт і схем у підручниках із природознавства) та функціональності (інформаційна, розвивальна, мотиваційна, виховна функції) ілюстративного матеріалу; урізноманітнення образотворчих технік створення художньої форми візуального ряду, що сприяло поліпшенню їхнього сприймання молодшими школярами (відхід від детального тонального малюнка та перевага лаконічних, чітких форм наочних зображень).

Негативними тенденціями визначено насамперед ідеологізацію змісту наочного ряду усіх тогочасних видань для молодших школярів; розроблення візуального ряду підручників у чорно-білому форматі; друк кольорового ілюстративного матеріалу в ахроматичній гамі. Використовувалися підручники взагалі без ілюстрацій.

У 80-х рр. ХХ століття (3-й етап – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи) теорія шкільного підручника збагатилася новими напрацюваннями: розробка прийомів мотивації учіння школярів, усунення перевантаження предметного змісту, стимулювання творчої діяльності, посилення функціональності підручника засобами ілюстративного матеріалу. Навчальну книгу стали розглядати як складну і цілісну багатофункціональну систему, ураховуючи структурно-функціональний підхід. Унаслідок оприлюднення численних досліджень науковців щодо підготовки шкільної літератури, результатів аналізу ілюстративного матеріалу тогочасних підручників та обґрунтування вимог до цього структурного компонента, напрацювання дослідників були успішно реалізовані в низці підручників для початкової ланки освіти (переважно в

букварях та підручниках із російської мови). Указувалося на необхідність удосконалення художньої форми візуального ряду видань, що було пов'язано з великою увагою підручничознавців до єдності всіх елементів книги: форми, оформлення, ілюстрування та тексту.

Відповідно до розвитку теорії шкільного підручника та змін у мистецтві книжкової графіки помітні нові позитивні тенденції в ілюструванні навчальних видань цього періоду: підвищення виразності тематичного спрямування візуального ряду відповідно до змісту підручника і специфіки навчальних предметів; оптимальність вибору видів ілюстративного матеріалу до навчальних завдань; дидактичне оформлення форзаців підручників; ширше застосування системи умовних позначень; посилення виховної спрямованості (візуалізація тогочасних ідей виховання); використання ілюстрацій здоров'язберезувальної (догляд за собою) та організаторської (розпорядок дня школяра) тематики, реалізація мотиваційної функції ілюстративного матеріалу (включення елементів мультиплікації та казкових героїв); відображення у наочному ряді досягнень науки і техніки; естетизація оформлення та ілюстрування навчальних книг (стильова єдність та професійність виконання візуального ряду; використання тематично ілюстрованого шмуцтитулу; зображення понять (час, епоха, минуле) або алегорій (пори року); послаблення ідеологічного тиску з боку радянської влади наприкінці 80-х рр. і збільшення зображень, які демонструють ознаки української культури, символіки тощо.

Негативними тенденціями цього етапу визначено: запозичення ілюстрацій з різних видань (одна і та ж ілюстрація могла бути в різних підручниках); використання в читанках малюнків із різними стильовими ознаками; збереження практики перевидання підручників із незначними змінами (чи без змін) у візуальному ряді або перекладених із російськомовних навчальних книг у чорно-білому форматі.

Новим етапом у процесі ілюстрування підручників для початкової школи вважаємо період становлення державної незалежності України (4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу

підручників), який характеризується відродженням вітчизняної книги; модернізацією змісту освіти, створенням підручничкового фонду для початкової школи, посиленням функціонального навантаження підручника як важливого засобу навчання, виховання та розвитку школярів, актуалізацією національних художніх традицій, а відтак оновленням змісту та форми ілюстративного матеріалу нових навчальних видань.

Аналіз ілюстративного матеріалу підручників, виданих у 90-х рр. ХХ століття, дав змогу виокремити такі позитивні тенденції: національне спрямування візуального ряду підручників (зміна ідеологічного змісту з радянського на національний); багатofункціональність ілюстративного матеріалу навчальних видань; використання всієї видової різноманітності наочних зображень; обов'язковими елементами наочного ряду підручників стали дидактичне оформлення форзаців відповідно до специфіки навчальних предметів (іноді у вигляді гри) та система умовних позначень; включення піктограм та тематичного оформлених шмуцтитулів, що полегшувало орієнтування учня в книзі; урізноманітнення прийомів і технік виконання та розміщення наочних зображень у підручниках; вдале поєднання чорно-білої ілюстрації з кольоровою; кольоровий друк усіх підручників для початкової школи. Успішна реалізація наукових надбань та відповідність дидактичному, гігієнічному і художньо-естетичному критеріям якості ілюстративного матеріалу спостерігається в ілюструванні букварів.

Негативними тенденціями визначено: втрату стильової єдності візуального ряду (спроби урізноманітнити прийоми і техніки виконання наочного ряду, а також поєднувати їх і навіть використовувати як ілюстрації дитячі малюнки призвело до порушення стильової єдності всіх елементів оформлення), що було найбільш характерне для підручників з української мови і читанок; помітне зниження якості поліграфії.

Результатом дослідження проблеми стали науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках, адресованих молодшим школярам, які базуються на вимогах до дидактичної та

естетичної цінності наочного ряду підручника, дотримання санітарно-гігієнічних норм у процесі його створення та поділяються на *загальні* (вимоги до зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом та іншими структурними компонентами підручника) і *спеціальні* (вимоги, що стосуються відповідності ілюстративного матеріалу віковим особливостям молодших школярів; гігієнічні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи; художньо-естетичні; додаткові рекомендації до використання ілюстративного матеріалу).

Основні висновки і результати дослідження, що стосуються зазначеного розділу, висвітлені у наших публікаціях [185; 267; 410].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення проблеми ілюстрування підручників для початкової школи України другої половини ХХ століття.

1. З'ясовано сутність поняття «ілюстративний матеріал підручника». Цей структурний компонент трактується як комплекс наочних зображень і оформлювальних елементів підручника, що сприяють більш глибокому засвоєнню змісту, підвищують інтерес до навчальної книги і, відповідно, до процесу навчання, а також впливають на формування світогляду школяра, збагачення його чуттєвого досвіду, естетичне виховання. Зазначене поняття охоплює такі компоненти: саме зображення, словесний супровід, що входить безпосередньо в зображення (екскліпації), посилання в тексті і підписи до ілюстрацій (текстівки).

Основними функціями ілюстративного матеріалу дослідники вважають такі: пізнавальну, інформаційну, розвивальну, конкретизації уявлень, систематизаційну, цільову, запам'ятовування і закріплення знань, інтеграції, ергономічну, виховну, мотиваційну, естетичну. Відомий підхід, згідно з яким ілюстративний матеріал підручників має повноцінно реалізувати провідні функції навчальної книги, адресованої молодшим школярам, – інформаційну, розвивальну, виховну і мотиваційну. Узагальнено погляди вчених щодо видової різноманітності ілюстративного матеріалу та запропоновано авторське бачення його класифікації за такими ознаками: відношенням до тексту, призначенням, способом відображення дійсності, характером наочного образу, за жанром, характером зображення, художньою технікою, розміщенням у книзі.

2. Розроблено модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи, яка охоплює три групи критеріїв (дидактичний, гігієнічний, художньо-естетичний) та відповідні їм показники, що визначають якість цього компонента в структурі навчальної книги. Загальні критерії виокремлені з

урахуванням вікових особливостей учнів-адресатів. Розроблена модель слугувала засобом визначення тенденцій ілюстрування навчальних видань для молодших школярів у досліджуваній період.

3. Виокремлено етапи ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття та визначено тенденції кожного з них:

– 50-ті рр. ХХ століття – помітне використання в навчальних книгах спеціально розробленого з дидактичною метою ілюстративного матеріалу, який було визнано рівноправним компонентом структури шкільного підручника; зображення виконані професійно, з дотриманням стильової єдності всього візуального ряду, проте переобтяжені надмірною деталізацією і реалістичністю відображення об'єктів і явищ, що ускладнює їхнє сприйняття учнями молодшого шкільного віку; в оформленні навчальних видань надається перевага чорно-білій ілюстрації;

– 60–70-ті рр. ХХ століття характеризуються політехнізацією змісту наочних зображень підручників; тематичним спрямуванням візуального ряду видань відповідно до специфіки навчальних предметів; розширенням видової різноманітності та функціональності ілюстративного матеріалу; появою лаконічних, чітких форм у підручниковій ілюстрації; помітним посиленням ідеологізації змісту наочного ряду всіх тогочасних видань для молодших школярів; зберігається тенденція розроблення візуального ряду підручників у чорно-білому форматі та друку кольорового ілюстративного матеріалу в ахроматичній гамі;

– 80-ті рр. ХХ століття – помітне підвищення виразності тематичного спрямування візуального ряду відповідно до змісту підручників і специфіки навчальних предметів; спостерігається посилення виховної та мотиваційної функцій ілюстративного матеріалу, збільшення його видової різноманітності в структурі навчальних видань; зафіксовано появу дидактично оформлених форзаців та системи умовних позначень, піктограм. Ілюстративний матеріал підручників характеризується професійним виконанням, урахуванням вимог відповідності віку учнів-адресатів. Водночас помітне порушення стильової

єдності візуального ряду в читанках. Спостерігається також практика перевидання підручників із використанням однакових ілюстрацій або всього візуального ряду, а також видання в чорно-білому форматі перекладених з російських;

– 90-ті рр. ХХ століття характеризуються зміною радянського ідеологічного спрямування наочного ряду на національне; багатofункціональністю та різноманітністю ілюстративного матеріалу; використанням системи умовних позначень, тематичних оформлювальних елементів та піктограм; високоякісним ілюстративним оформленням букварів. Помітне порушення стильової єдності елементів оформлення та ілюстративного матеріалу підручників, зумовлене експериментальним застосуванням різних образотворчих прийомів і технік, та зниження якості поліграфії.

4. Підготовлено науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи, які поділяються на загальні (вимоги до зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом та іншими структурними компонентами підручника) і спеціальні (вимоги, що стосуються відповідності ілюстративного матеріалу віковим особливостям молодших школярів; гігієнічні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи; художньо-естетичні; додаткові рекомендації до використання ілюстративного матеріалу). Виокремлено основні ідеї, які доцільно творчо використовувати при ілюструванні підручників для шкіл першого ступеня:

– постійне оновлення всієї системи ілюстративного матеріалу з урахуванням суспільно-політичних, соціально-культурних умов, змісту освіти та розвитку мистецтва книжкової графіки;

– тематичне спрямування наочного ряду підручників відповідно до специфіки навчальних предметів;

– багатofункціональність і оптимальність використання видової різноманітності ілюстративного матеріалу;

– відповідність візуального ряду віку учнів-адресатів;

- професійне виконання ілюстративного матеріалу та стильова єдність усіх елементів ілюстрування й оформлення навчальної книги;
- наявність зображень, що сприяють формуванню національних та загальнолюдських цінностей;
- включення в підручники ілюстрацій, які спрямовані на науково-пошукову діяльність молодших школярів, розвиток у дітей творчого мислення;
- посилення мотиваційної функції підручників засобами ілюстративного матеріалу (зображення, що відповідають інтересам учнів-адресатів; креативні елементи).

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми й актуалізує доцільність подальшого вивчення питання ілюстрування підручників для початкової ланки освіти в таких напрямках: особливості ілюстрування навчальних книг для молодших школярів поза визначеними нами хронологічними межами; оновлення підходів до використання ілюстративного матеріалу у структурі підручників нового покоління; аналіз зарубіжного досвіду з проблеми ілюстрування підручників для початкової школи, а також вивчення можливостей сучасних технологій книготворення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська дитяча книга 1970–1990-х років: основні тенденції розвитку ілюстрації: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.04 / АН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 1993. 21 с.
2. Адаменко О. В. Розвиток педагогічної науки в Україні (1950–2000 рр.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Луган. нац. пед. ун-т. ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2006. 44 с.
3. Акири И. «Роль и значение понятийных карт в учебнике» *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць / ред. кол.; голов. ред. О. М. Топузов. К.: Педагогічна думка, 2018. Вип.20, С. 10–16.
4. Алямовская Г. В. Проблемы использования цвета в учениках. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1982. Вып. 10. С. 123–136.
5. Андросова О., Раввінов О. Музыка: підручн. для 3 кл. Київ: Музична Україна, 1972. 119 с.
6. Андреева В. А. Особенности системы иллюстрирования в дизайн-концепции школьного учебника. *Текст. Книга. Книгоиздание*. Томск: Национальный исследовательский Томский государственный университет. 2013. № 1(3). С. 75–82.
7. Антал Ю. Некоторые дидактические вопросы иллюстрирования учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1974. Вып. 1. С. 194–202.
8. Арцишевська М., Арцишевський Р. Творення підручників: школа Яна Амоса Коменського. *Підручник XXI століття*. 2003. № 1/4. С. 98–106.
9. Атабеков Н. А. Словарь-справочник иллюстратора научно-технической книги. Москва: Книга, 1974. 285 с.
10. Афанасьев В. А. Українське радянське мистецтво в 1960–1980-х рр.: нариси з історії українського мистецтва. Київ: Мистецтво, 1984. 224 с.

11. Бабанский Ю. К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса: Методические основы. Москва: Просвещение, 1982. 192 с.
12. Бай І. Б. Ілюстративне оформлення українських підручників для молодших школярів у Галичині (друга половина ХІХ століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. 2006. №2. С. 48–51.
13. Бай І. Б. Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини: (ІІ половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпатський нац. ун-т імені Василя Стефаника. Івано–Франківськ, 2005. 20 с.
14. Бай І. Б. Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини: (ІІ половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника. Івано–Франківськ, 2005. 232 с.
15. Балбус Т. А., Погонєць І. В. Книжкова графіка: навч. посіб. Кременець: Кременецький педагогічний коледж КОГПА ім. Тараса Шевченка, 2018. 35 с.
16. Баренбаум И. Е. История книги: учебник для студентов библиотечных факультетов институтов культуры и педагогических вузов. Изд. 2-е, перераб. Москва: Книга, 1984. 248 с.
17. Баренбаум И. Е. Полиграфическое и художественное оформление книги: учебно-методич. пособие по курсу «История книги». Ленинград: ЛГИК, 1968. 50 с.
18. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования: характеристика, подготовка, конструирование учебных зданий: От рукописи – к книге. Москва: Книга, 1986. 288 с.
19. Бейлинсон В. Г., Зуев Д. Д. О функциональном подходе к оценке школьных учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1977. Вып. 5. С. 42–54.

20. Бейнарис Н. С. Функции, значимость и особенности создания иллюстрации в концепции детской учебной книги. *Текст. Книга. Книгоиздание*. Томск, 2014. № 1. С. 115–125.
21. Белічко Н. Ю. Українська книжкова графіка 50–70-х років ХХ ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2003. Вип. 8. С. 126–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2003_8_9 (дата звернення: 10.09.2018).
22. Белинский В. Г., Чернышевский Н. Г., Добролюбов Н. А. О детской литературе. Москва: Гос. изд-во детской лит-ры, 1954. 430 с.
23. Бенуа А. Н. Азбука в картинах (Факсимальное воспроизведение книги Азбука в картинах Александра Бенуа 1904 г.). Москва: Книга, 1990. 71 с.
24. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у ХХ столітті крізь призму джерелознавства: наук.-допом. бібліогр. покажч. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. 251 с.
25. Березівська Л. Д. Реформування освіти в Україні у ХХ столітті: монографія. Київ: Богданова А. М., 2008. 406 с.
26. Беспалько В. П. Теория учебника: дидактический аспект. Москва: Педагогика, 1988. 160 с.
27. Бібік Н. М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворенні. *Підручник ХХІ ст*. 2003. № 1/4. С. 48–52.
28. Бібік Н. М., Коваль Н. С. Світ навколо тебе: пробний підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Київ: Рад. школа, 1987. 111 с.
29. Бібік Н. М., Коваль Н. С. Світ навколо тебе: пробний підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Київ: Рад. школа, 1987. 111 с.
30. Бібік Н. М., Коваль Н. С. Світ навколо тебе: пробний підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. 4-те вид., перероб. Київ: Рад. школа, 1991. 111 с.
31. Бібліографія підручникотворення (1991–2011 рр.). Ін-т інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. Відділення організації видання навч. л-ри; / ред. О. А. Уод; упоряд.: О. В. Николюк, Н. І. Петросова, С. С. Ющенко. 2-ге вид., випр. Київ; Тернопіль: Мандрівець, 2013. 120 с.

32. Білецька М. А., Вашуленко М. С. Українська мова: пробний підруч. для 1 кл. дослід. шк. Київ: Рад. школа, 1983. 169 с.
33. Білецька М. А., Вашуленко М. С. Українська мова: підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Київ: Рад. школа, 1987. 174 с.
34. Білецька М. А., Вашуленко М. С. Українська мова: підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. 4-те вид., доп. і перероб. Київ: Рад. школа, 1991. 272 с.
35. Білецька М. А., Вашуленко М. С. Українська мова: підруч. для 1 кл. триріч. початкової шк. Київ: Рад. школа, 1992. 223 с.
36. Білий І. О. Сходинки-2: читанка для 2 кл. триріч. початкової шк. Київ: А.С.К., 1998. 336 с.
37. Біличенко О. Л. Культурно-виховна роль книги в умовах формування інформаційного суспільства: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 07.00.08 / Харківська державна академія культури. Харків, 2001. 20 с.
38. Богданович М. В. Математика: підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. 5-те вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1991. 208 с.
39. Богданович М. В. Математика: підруч. для 2 кл. чотириріч. і 1 кл. триріч. початкової шк. 5-те вид. Київ: Освіта, 1993. 208 с.
40. Богданович М. В. Математика: підруч. для 3 кл. чотириріч. початкової школи. Київ: Рад. школа, 1988. 255 с.
41. Богданович М. В. Математика: підруч. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 7-ме вид. Київ: Освіта, 1997. 224 с.
42. Богданович М. В. Математика: підруч. для 4 кл. чотирирічн. і 3 кл. триріч. початкової шк. Київ: Освіта, 1993. 240 с.
43. Богданович М. В. Математика: підруч. для 4 кл. чотириріч. і 3 кл. триріч. початкової шк. 2-ге вид. Київ: Освіта, 1995. 240 с.
44. Богданович М. В. Математика: підруч. для 4 кл. чотириріч. і 3 кл. триріч. початкової шк. 3-те вид. Київ: Освіта, 1998. 240 с.
45. Богданович М. В. Математика: пробний підруч. для 1 кл. дослідн. шкіл. Київ: Рад. школа, 1983. 127 с.

46. Богданович М. В. Математика: пробний підруч. для 2 кл. дослідн. шкіл. Київ: Рад. школа, 1983. 176 с.
47. Богданович М. В. Математична веселка. 3-тє вид. Київ: Освіта, 1995. 95 с.
48. Богданович М. В., Кочина Л. П. Математика: підруч. для 1 кл. чотириріч. початкової шк. 5-тє вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1990. 128 с.
49. Богданович М. В., Кочина Л. П. Математика: підруч. для 1 кл. чотириріч. початкової шк. 6-тє вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1992. 128 с.
50. Богданович М. В., Кочина Л. П., Левшин М. М. Математика: підруч. для 4 кл. чотириріч. початкової шк. 2-тє вид. Київ: Рад. шк., 1991. 287 с.
51. Бондар Л. С. Розвиток змісту початкової освіти (40–80-ті роки ХХ століття). *Рідна школа*. 2013. № 6. С. 64–68.
52. Бондар О. В. Проблема ілюстрування шкільних підручників в уявленнях педагогів 50-х років ХХ століття. *Наукова молодь: досягнення та перспективи: матеріали ІV Міжнар. наук.-практ. конф.* (11–12 берез. 2008 р., м. Луганськ). Луганськ : Знання, 2008. С. 34 – 37.
53. Бондар О. В. Проблема шкільного підручника у періодичних фахових вітчизняних виданнях (50-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Луганський нац. пед. ун-т. ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2011. 23 с.
54. Брылов Г. А. Иллюстрация в книге журнале и газете. Москва-Ленинград: ОГИЗ – ИЗОГИЗ, 1931. 87 с.
55. Буквар: перша читанка для вселюдних шкіл. Львів: Державне видавництво шкільних книжок у кураторії Львівського шкільного округу у Львові, 1929. 127 с.
56. Бутнік-Сіверський Б. Принципи ілюстрування дитячої книжки. Київ: Культура, 1929. 67 с.
57. Вагин А. А. Методика преподавания истории в средней школе. М.: Просвещение, 1968. 443 с.

58. Варзацька Л. О. Підручник рідної мови і мовлення для початкових класів як модель особистісно зорієнтованого розвивального навчання. *Проблеми сучасного підручника*. 2006. Вип. 6. С. 270–278.
59. Варзацька Л. О., Вашуленко М. С., Мельниченко О. І., Скуратівський Л. В. Рідна мова: підруч. для 4 кл. чотириріч. і 3 кл. триріч. початкової шк. / за ред. М. С. Вашуленка. 5-те вид. Київ: Рад. школа, 1997. 256 с.
60. Варзацька Л. О., Голокозакова Ж. Г., Паламар Л. М. Рідна мова й мовлення: підруч. для 1 кл. триріч. початкової шк. Київ: Бліц, 1995. 384 с.
61. Васич С. Тесты по определению качества иллюстраций. Функции художественно-графического оформления учебников: пер. с сербо-хорв. / под ред. Г. М. Донского. Москва, 1986. С. 51.
62. Вашуленко М. С., Мельниченко О. І. Українська мова: підруч. для 3 кл. чотириріч. початкової шк. Київ: Рад. школа, 1988. 255 с.
63. Вашуленко М. С., Мельниченко О. І., Захарчук Н. Г. Українська мова: пробн. підруч. для 2 кл. досл. шкіл. Київ: Рад. школа, 1983. 159 с.
64. Вашуленко Н. С., Матвеева А. Н., Назарова Л. К., Скрипченко Н. В. Букварь: учебн. для 1 кл. четырехлетн. начальной шк. 5-е изд. Київ: Рад. школа, 1991. 128 с.
65. Верес О. Біла хата: Читанка для 3 кл. чотириріч. початкової шк.. Київ: Освіта, 1992. 288 с.
66. Верес О. Ластівка: Читанка для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Київ: Освіта, 1992. 240 с.
67. Верес О. Писанка: Читанка для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Київ: Освіта, 1992. 271 с.
68. Віленкін Н. Я., Нешков К. І., Шварцбурд С. Й., Сьомушкін О. Д., Чесноков О. С., Нечаєва Т. Ф. Математика: підруч. для 4 кл. / за ред. О. І. Маркушевича. Київ: Рад. школа, 1970. 255 с.
69. Віленкін Н. Я., Чесноков О. С., Шварцбурд С. Й. Математика: підруч. для 4 кл. Київ: Рад. школа, 1984. 255 с.

70. Вільчинський В. М. Образотворче мистецтво: підруч. для 1–2 кл. чотирирічн. початк. шк. Київ: Рад. школа, 1990. 127 с.
71. Височан Л. М. Дидактичні основи побудови підручників з природничо-математичних дисциплін для початкових шкіл України (1958–1991): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ, 2008. 20 с.
72. Войтиченко-Варнавська Т., Коваленко К. Читанка: підруч. для 3 кл. Київ: Рад. школа, 1955. 350 с.
73. Войтиченко-Варнавська Т., Коваленко К. Читанка: підруч. для 3 кл. Вид. 8-ме, скороч. Київ: Рад. школа, 1963. 351 с.
74. Волгина Л. Вопросы иллюстрирования учебников по истории. *Вопросы совершенствования школьных учебников*: материалы II пленума ученого методического совета при министерстве просвещения СССР. Москва: Просвещение, 1975. С. 112–118.
75. Волков Н. Н. О восприятии рисунка на уроке. *Советская педагогика*, 1947. С. 83–93.
76. Волков В. Сучасний підручник: проблеми видавничої підготовки. *Книжковий огляд* №3, 2004. URL: <http://www.web-standart.net/magaz.php?aid=7063> (дата звернення: 14.11.2018).
77. Волошина Н. Підручникотворення на порозі третього тисячоліття. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2005. № 3. С. 2–4.
78. Вопросы совершенствования школьного учебника: материалы II пленума Ученого методического совета при Министерстве просвещения СССР / ред. кол. М. Н. Скаткин, В. В. Горелов, В. Г. Бейлинсон [составитель], Л. П. Свитков, И. С. Матрусов. Москва: Просвещение, 1975. 312 с.
79. Гавриленко П. І., Глущенко В. Д., Горовий А. І., Кисельов Ф. С., Марчук М. П., Ременюк Є. М. Читанка: підруч. для 2 кл. Вид. 5-те. Київ: Рад. школа, 1959. 255 с.

80. Гавриленко П. І., Глущенко В. Д., Горовий А. І., Кисельов Ф. С., Марчук М. П., Ременюк Є. М. Читанка: підруч. для 2 кл. Вид. 12-те. Київ: Рад. школа, 1966. 255 с.

81. Гавриленко Т. Л. Конструювання змісту початкової освіти на нових методологічних і дидактичних принципах у період відродження національної школи в Україні (1991–1996). *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум»*: Серія: Педагогічні науки / Нац. ун-т «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2020. Вип. 8 (164). С. 278–285. (співавт. Л. М. Кузьомко).

82. Гавриленко Т. Л. Образ Батьківщини в підручниках з читання для молодших школярів у період відродження національної школи в Україні (90-ті рр. ХХ ст.). *Українські педагоги про національно-патріотичне виховання*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. семінару / ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського та ін. Київ, 2016. С. 56–57. URL: <http://dnpb.gov.ua/wpcontent/uploads/> (дата звернення: 23.12.2020).

83. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІст.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2019. 577 с.

84. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. як історико-педагогічна проблема. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки* / Луган. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2012. № 15, ч. 1. С. 234–240.

85. Гавриленко Т. Л. Розвиток початкової освіти в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття: історико-педагогічний аспект: монографія / НАПН України, Ін-т педагогіки НАПН України; за ред. Л. Д. Березівської. Київ: Фенікс, 2019. 384 с.

86. Гавриленко Т. Л. Тенденції розвитку підручникотворення в початковій освіті в перше десятиліття державної незалежності України (1991–2001). *Освітній дискурс. Педагогічні науки*: зб. наук. пр. / Нац. пед.

- ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2020. Вип. 10. С. 25–38. (співавт. Г. М. Розлуцька)
87. Гавриленко Т. Л. Трансформація змісту початкової освіти в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки* / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. Вип. 130. С. 89–95.
88. Гайсинюк Н. Сучасний погляд на розвиток функції підручника. *Вісник книжкової палати*, 2002. № 5. С. 13–14.
89. Герчук Ю. Я. История графики и искусства книги: учеб. пособие. Москва: Аспект Пресс, 2000. 320 с.
90. Герчук Ю. Я. Советская книжная графика. Москва: Знание, 1986. 128 с.
91. Герчук Ю. Я. Художественная структура книги. Москва: Книга, 1984. 208 с.
92. Герчук Ю. Я. Художественные миры книги. Москва: Книга, 1989. 238 с.
93. Гільбух Ю. З. Психологічні проблеми оптимізації підручника для початкової школи. *Початкова школа*. 1976. № 6. С. 50–57.
94. Гиттис И. В. Начальное обучение истории: очерки по методике преподавания истории. Изд. 2-е. Ленинград: Учпедгиз, Ленингр. отд-ние, 1940. 244 с.
95. Гірняк А. Зміст, структура та оформлення розвивального підручника. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3-4(9-10). С. 234–241.
96. Гірняк А. Н. Система традиційного підручникотворення та її психолого-дидактичний аналіз. Тернопіль: інститут ЕСО, 2004. 68 с.
97. Гов'ядовська Н. О. Буквар: підруч. для 1 кл. Вид. 6-те. Київ: Рад. школа, 1961. 96 с.
98. Гов'ядовська Н. О. Читанка: підруч. для 1 кл. Київ: Рад. школа, 1957. 163 с.

99. Гов'ядовська Н. О. Читанка: підруч. для 1 кл. Київ: Рад. школа, 1971. 271 с.
100. Голубинская Н. М., Ленская Н. Н., Сурмачевский В. И. К вопросу об иллюстрировании учебников географии. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1981. Вып. 9, С. 99–108.
101. Гончарова Н. А. Иллюстрация в учебной книге. *Книга: исслед. и материалы*. 1969. Сб. 18. С. 109–116.
102. Гончарова Н. А. О научных основах иллюстрирования учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1978. Вып. 6. С. 65–84.
103. Гончарова Н. А. Основные проблемы оформления советского школьного учебника: дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.00. Москва, 1969. 343 с.
104. Горбунцова Т. Ю., Скрипниченко Н. Ф., Шинкаренко О. Ф. Читанка: підруч. для 1 кл. Київ: Рад. школа, 1968. 247 с.
105. Городівський В. М., Бурдейна А. А. Українська мова: підруч. для 3 кл. Вид. 2-ге. Київ: Рад. школа, 1974. 223 с.
106. Городівський В. М., Бурдейна А. А. Українська мова: підруч. для 3 кл. Вид. 13-те, перероб. Київ: Рад. школа, 1987. 223 с.
107. Горпинюк В. П. Ілюстративний матеріал як складова його структури. *Педагогіка і психологія*. 1995. № 1. С. 54–62.
108. Граник Г. Г., Бондаренко С. М., Концевая Л. А. Когда книга учит. Москва: Педагогика, 1988. 192 с.
109. Граник Г. Г. Учитель, учебник и школьники. Москва, 1977. 64 с.
110. Грищенко А. С. Реформування шкільної освіти середини ХХ ст. у пресі Київської області (за матеріалами газетного фонду Державного архіву Київської області). *Архіви України*. Київ, 2014. № 6(294). С. 109–116.
111. Гудзик И. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г. Русский язык: учебн. для 1 кл. Киев: Рад. школа, 1980. 127 с.
112. Гудзик И. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г. Русский язык: учебн. для 1 кл. 2-е изд., перераб. Киев: Рад. школа, 1983. 127 с.

113. Гудзик И. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г. Русский язык: учебн. для 1 кл. трехлетн. нач. шк. с укр. яз. обучения, 5-е изд. Киев: Рад. школа, 1988. 127 с.
114. Гудзик И. Ф., Гурская В. В. Русский язык: учебн. для 2 кл. четырехлет. нач. шк. с укр. яз. обучения. Киев: Рад. школа, 1987. 176 с.
115. Гудзик И. Ф. Русский язык: учебн. для 3 кл. четырехлетн. и 2 кл. трехлетн. нач. шк. 4-е изд., перераб. Киев: Рад. школа, 1991. 320 с.
116. Гудзик И. Ф. Русский язык: учебн. для 3 кл. четырехлетн. нач. шк. с укр. яз. обуч. 3-е изд. Киев: Рад. школа, 1990. 286 с.
117. Гудзик И. Ф., Величковская В. Ф. Русский язык: учебн. для 1 кл. четырехлетн. нач. шк. с укр. яз. обуч. 5-е изд. Киев: Рад. школа, 1990. 127 с.
118. Гудзик И. Ф., Иваницкая Г. М. Русский язык: учебн. для 4 кл. четырехлетн. нач. шк. с укр. яз. обуч. 2-е изд. Киев: Рад. школа, 1991. 287 с.
119. Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века: сводный каталог в двух книгах. Книга первая. Москва: ИНДРИК, 2003. 641 с.
120. Дверій Р. Є. Музика: підручн. для 1–2 класів загальноосвітн. шк. Львів: ВНТЛ, 1997. 70 с.
121. Демосфенова Г. Л. Как иллюстрируется книга. Москва: Изд. академии художеств СССР, 1961. 64 с.
122. Декларація про державний суверенітет України. Верховна Рада УРСР; Декларація від 16.07.1990 № 55-ХІІ 16 липня 1990 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення 12.10.2016).
123. Денисенко Л. Про вибір ілюстрацій для шкільного підручника. *Підручник XXI ст.* 2003. № 1/4. С. 52–53.
124. Денисюк Т. Ф. Історіографічний аналіз розвитку змісту початкової освіти України у 50–90-х роках ХХ століття. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/7587/97/> (дата звернення 4.11.2017).
125. Деполович Л. Буквар. 5-те вид., перероб. Київ: Рад. шк., 1958. 114 с.

126. Державний стандарт початкової загальної освіти. Початкова школа. 2001. №1. С. 28–54.
127. Державні санітарні правила і норми. Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей. *Підручник XXI ст.* 2003. № 1/4. С. 183–195.
128. Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании. Сборник документов за 1917–1947 гг. Вып. I., / сост. канд. пед. наук Н. И. Болдырев, Москва–Ленинград: Аккад. пед. наук РСФСР, 1947. 319 с.
129. Добкин С. Ф. Основы издательского дела и книгопечатания: учебник для книготорговых техникумов. Изд. 2-е, перераб. Москва: Книга, 1972. 256 с.
130. Добролюбов Н. А. Эстетика. Литература. Критика: сб. статей и материалов Академии Наук СССР (Институт русской литературы (Пушкинский дом). Ленинград: Наука, 1988. 198 с.
131. ДСТУ 3018–95. Видання. Поліграфічне виконання. Терміни та визначення. [Чинний від 1996-01-01]. Вид. офіц. Київ: Держстандарт України, 1995. 14 с.
132. ДСТУ України 29.5–2001. Видання книжкові. Поліграфічне виконання. [Чинний від 2001-01-07]. Заг. техн. вимоги. Київ: Держстандарт України, 2001. URL: <http://www.chytomo.com/rozdil/standarty/vydannya-dlya-diteypolihrafichne-vykonannya-hstu29-62002.html> (дата звернення: 28.10.2015).
133. Дульский П., Мексин Я. Иллюстрация в детской книге. Казань: Изд. автора, печ., 1925. 149 с.
134. Єфімова М. П. Дизайн дитячої книги України: проектно-художні принципи і засоби: дис... канд. мистецтвозн.: 17.00.07. Харків, 2015. 390 с.
135. Жданова Р. Інформація про навчальну книгу XVIII – початку XX століття з фондів бібліотек України – підґрунтя для створення сучасного українського підручника. *Вісник книжкової палати: науково-практичний журнал*, 2007. № 10(135). С. 12–13.

136. Жерар Ф.-М., Роеж'єр К. Як розробляти та оцінювати шкільні підручники / пер. з франц. М. Марченко. Київ: «К. І. С.», 2001. 339 с.
137. Жидецький Ю. Видавничо-поліграфічне виконання підручників: сучасний стан і перспективи. *Рідна школа*. 2003. №7. С. 22–24.
138. Жосан О. Е. Становлення та розвиток радянської шкільної навчальної літератури в Україні (1921–1991 роки): монографія. Кіровоград: Ексклюзив-Систем, 2015. 360 с.
139. Жосан О. Е. Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні (20-ті – 80-ті роки ХХ століття): монографія. Кіровоград: Ексклюзив-систем, 2013. 656 с.
140. Жосан О. Е. Шкільний підручник: яким йому бути. *Управління школою*. 2012. № 13–15 (349–351). С. 73–77.
141. Зайцева В. І. Мистецька спадщина ілюстрування творів Івана Котляревського як стильовий орієнтир у сучасній українській книжковій графіці URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apitphk_2016_37_26. (дата звернення: 24.12.2019).
142. Закон ССРСР «Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в ССРСР». М.: Политиздат, 1959. 28 с.
143. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. К.: Рад. школа, 1959. 26 с.
144. Занков Л. В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. Москва: Учпедгиз, 1960. 312 с.
145. Занков Л. В. Некоторые вопросы теории учебника для начальных классов. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1978. Вып. 6. С. 34–45.
146. Занков, Л.В. Сочетание слова учителя и средств наглядности в обучении. М.: АПН РСФСР, 1958. 380 с.
147. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги. Київ: Вид-во Акад. наук УРСР, 1960. 183 с.

148. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва: Українська рукописна книга. Львів: Світ, 1995. 480 с.
149. Запаско Я. П. Першодрукар Іван Федоров: Нарис [Передмова В. Шпиці]. Львів: Каменяр, 1964. 111 с.
150. Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Видання Івана Федорова. Львів: Вища Школа, 1983. 206 с.
151. Збірник наказів та розпоряджень міністерства освіти Української РСР. Київ: Рад. школа, 1951. №20. С. 5–7.
152. Зільберштейн В. І., Повх В. О. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР. Педагогіка: респ. наук.-метод. зб. / М-во освіти УРСР. Київ, 1968. Вип. 5: Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967). С. 57–67.
153. Зубець Ю. С. До ювілею перших підручників. *Рідна школа*. Київ: Освіта, 1993. № 8. С. 66.
154. Зубко Н. Н. Основні тенденції національного підручникотворення в Україні у 50–80-х рр. ХХ ст. *Вісник книжкової палати*. 2016. № 3. С. 30–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkr_2016_3_11 (дата звернення: 16.09.2017).
155. Зубко Н. Н. Підручник з хімії для загальноосвітніх навчальних закладів в Україні (1921–2014): історико-книгознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 / Українська академія друкарства. Київ, 2016. 299 с.
156. Зуев Д. Д. Школьный ученик. Москва: Педагогика, 1983. 239 с.
157. Иваницкая Г. М., Пашковская Н. А., Суворова Н. В., Цыганенко Г. П. Русский язык: Учебник для 4 кл. школ с укр. яз. обучения. Киев: Рад. школа, 1988. 175 с.
158. Известия Академии педагогических наук РСФСР. Москва: Издательство Академии педагогических наук РСФСР. Вып 63. 1955. 191 с.
159. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
160. Как перестраивается учебная книга: материалы Главсоцвоза и ГИЗА. Наркомпрос РСФСР. ГОСИЗДАТ, 1930. 31 с.

161. Каким быть учебнику: Дидактические принципы построения: в 2-х ч. Ч. 1 / под ред. И. Я. Лернера, Н. М. Шахмаева. Москва: Изд-во РАО, 1992. 169 с.
162. Каніщенко А. П. Наталочка: Поурочна читанка для 2 кл. чотириріч. початкової шк. Ч П. Київ: Освіта, 1996. 240 с.
163. Карлаварис Б. Иллюстрации в школьных учебниках как средство воспитания учащихся. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1979. Вып. 7. С. 208–218.
164. Карлаварис Б. Педагогическая ценность иллюстрации в учебниках. *Функции художественно-графического оформления учебников: пер. с серб.-хорв.* / под. ред. Г. М Донского. Москва: Просвещение, 1986. С. 69–77.
165. Карлаварис Б. Художественный вкус детей и иллюстрации в учениках. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1975. Вып. 3. С. 178–185.
166. Кацпржак Е. И. История письменности и книги. Москва: Искусство, 1955. 356 с.
167. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923); НАН України, Центр пам'яткознавства. Київ: Логос, 1996. 339 с.
168. Кисин Б. М. Графическое оформление книги. ГИЗЛЕГПРОМ, 1946. С. 283–343.
169. Кыверляг А. А. К пониманию учащимся иллюстраций учебников естественно-математического цикла. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1978. Вып. 6. С. 185 – 196.
170. Кириченко М. А. Образотворче мистецтво: підручн. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. Київ: Освіта, 1992. 128 с.
171. Кириченко М. А. Образотворче мистецтво: підручн. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 2-ге вид. перероб. і допов. Київ: Освіта, 1997. 128 с.
172. Коваль А. П., Помагайба В. И., Савицкая Г. И. Русский язык: учеб. для 3 кл. школ с украинским языком обучения. Изд. 6-е. Киев: Рад. школа, 1976. 240 с.

173. Коваль А. П., Волошановская Н. И., Помагайба В. И. Русский язык: учеб. для 2 кл. школ с украинским языком обучения. Изд. 8-е. Киев: Рад. школа, 1978. 174 с.
174. Коваль А. П., Волошиновская Н. И. Русский язык: учеб. для 2 кл. школ с украинским языком обучения. Изд. 13-е, перераб. и дополн. Киев: Рад. школа, 1983. 240 с.
175. Коваль А. П., Михайлюк А. П. Русский язык: учеб. для 2 кл. школ с украинским языком обучения. Изд. 16-е. Киев: Рад. школа, 1989. 240 с.
176. Коваль В. С., Нарочна Л. К. Природознавство: підручн. для 4 кл. чотириріч. і 3 кл. триріч. початкової шк. Київ: Освіта, 1997. 112 с.
177. Коваль В. С., Нарочна Л. К. Природознавство: підручн. для 4 кл. чотириріч. і 3 кл. триріч. початкової шк. 2-ге вид. Київ: Освіта, 1995. 112 с.
178. Коваль В. С., Нарочна Л. К. Природознавство: підручн. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 6-те вид., перероб. Київ: Освіта, 1995. 144 с.
179. Коваль В. С., Нарочна Л. К. Природознавство: підручн. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 7-ме вид., перероб. Київ: Освіта, 1997. 144 с.
180. Кодлюк Я. П. Аналіз і оцінювання шкільних підручників : дидактичний аспект. *Підручник XXI ст.* 2003. № 1/4. С. 72–79.
181. Кодлюк Я. П. Ілюстративний матеріал як структурний компонент шкільного підручника (дидактичний аспект). *Рідна школа.* 2003. № 12. С. 26–29.
182. Кодлюк Я. П. Інновації в початковій освіті України другої половини ХХ століття. *Наукові записки. Серія: Педагогіка.* 2009. № 4. С. 32–38.
183. Кодлюк Я. П. Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи. *Проблеми сучасного підручника.* 2014. Вип. 14. С. 284–292. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psp_2014_14_34 (дата звернення: 12.10.2015).
184. Кодлюк Я. Підручник для початкової школи: теорія і практика. Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. 288 с.

185. Кодлюк Я. П., Погонєць І. В. Тенденції ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття (1950–1980 рр.). *Імідж сучасного педагога*: електрон. наук. фаховий журнал / Полтав. обл. ін-т післядипл. пед. освіти ім. М. В. Остроградського; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України; редкол.: Н. І. Білик (гол. ред.) [та ін.]. Полтава: ПОШПО, 2020. № 5 (194). С. 72–79.

186. Кодлюк Я. П. Розвиток підручникотворення в початковій освіті України в 60-80-х роках ХХ ст. *Шлях освіти*. 2003. № 1. С. 50–55.

187. Кодлюк Я. П. Теоретичні основи побудови підручника для початкової школи: структурний підхід. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. 2008. № 6. С. 73–77.

188. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення в початковій освіті: підручник. Київ: Наш час, 2006. 368 с.

189. Кодлюк Я. П. Теорія і практика підручникотворення у галузі початкової освіти України: (1960–2000 рр.): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2005. 448 с.

190. Кодлюк Я. П. Шкільний підручник як модель процесу навчання: історія, теорія, практика: результати науково-дослідної роботи (2008–2013 рр.). Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2014. 46 с.

191. Козловская Е. В., Помагайба В. И., Савицкая Г. И. Русский язык: учеб. для 4 кл. школ с украинским языком обучения. Киев: Рад. школа, 1960. 143 с.

192. Коменский Я. А. Мир чувственных вещей в картинках или изображение и наименование всех важнейших предметов в мире и действий в жизни: пер. с лат. Ю. Н. Дрейзина / под ред. А. А. Красновского. 2-е изд. Млсква: Учпедгиз, 1957. 352 с.

193. Кондаков М. И. Новое содержание образования и совершенствование учебного процесса. Москва: Знание, 1974. 64 с.

194. Константинов Н. А., Медынский Е. Н. Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет. Москва: Издательство министерства просвещения РСФСР. 1948. 471 с.
195. Корчевська (Хребтова) Н. Р. До проблеми реалізації мотиваційної функції навчальної книги: оцінювання дизайну підручника. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2009. № 4. С. 166–172.
196. Кравець В. П. Історія класичної та зарубіжної педагогіки та шкільництва: навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів. Тернопіль, 1996. 436 с.
197. Кравець Н. П. Ілюстративний матеріал читанок і проблема формування читача. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2010. № 7. С. 260–270.
198. Кравчук О. Деякі проблеми і перспективи шкільного підручникотворення на основі особистісно-орієнтованої парадигми навчання. *Географія та основи економіки в школі*. 2006. № 6(56). С. 10–13.
199. Кришмарел В. Ю. До питання про ілюстрації в шкільних підручниках: особливості предметів духовно-морального спрямування. *Проблеми сучасного підручника*. 2014. Вип. 14. С. 341–349.
200. Кузнецов Ю. Б. Проблеми сучасного підручника. *Вісник АПН України*. 2008. № 2. С. 18.
201. Кузьменко В. В. Теоретичні і методичні засади формування в учнів наукової картини світу в історії розвитку шкільної освіти (XX століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 44 с.
202. Кузьминский Н. С. Иллюстрирование учебной книги. Москва: НИИ ОГИЗА, 1933. 152 с.
203. Куленко М. Я. Основы графического дизайна: Підручник. Вид. 2-е, доп. і випр. К.: Кондор, 2007 р. 492 с.

204. Лагутенко О. Graphien графіки: нариси з історії української графіки ХХ століття. К.: Грані-Т, 2007. 168 с.
205. Ламонова О. В. Київська книжкова графіка кінця 50-х – початку 70-х років ХХ століття. Тенденції розвитку, стилістика, майстри: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: 17.00.05 / АН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ, 2006. 20 с.
206. Ламонова О. В. Українська графіка першої третини ХХ століття: загальноєвропейські тенденції та національні особливості розвитку: дис... д-ра мистецтвознавства: 17.00.05 / АН України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Київ., 2008. 429 с.
207. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 304 с.
208. Лернер И. Я. Методологические проблемы дидактической теории построения ученика. Каким быть учебнику: дидактические принципы построения / под ред. И. Я. Лернера, Н. М. Шахмаева. Ч. 1. Москва: Изд-во РАО, 1992. С. 7–26.
209. Лихтенштейн Е. С., Михайлов А. И. Редактирование научной, технической литературы и информации: учебн для вузов. Москва: Высш. школа, 1974. 312 с.
210. Лукіна Т. О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і моніторингу. Метод. посібн. Київ: ВЦ Академія, 2004. 200 с.
211. Ляхов В. Оформление советской книги. Москва: Книга, 1966. 130 с.
212. Ляшенко О. І. Вимоги до підручника та критерії його оцінювання/ *Підручник ХХІ століття*. 2003. № 1–4. С. 60–65.
213. Материалы по вопросам перестройки средней школы. Москва: Изд. АПН, 1958. 123 с.
214. Материалы II пленума ученого методического совета при министерстве просвещения СССР. Москва: Просвещение, 1975. С. 225–271.

215. Медвідь Л. Створення перших друкованих навчальних книг. *Початкова школа*. 1998. № 4. С. 57–58.
216. Менчинская Н. А. Психологические требования к ученику. *Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы*. Москва: Изв. Акад. пед. наук РСФСР. 1955. Вып. 63. С. 157–158.
217. Методичні рекомендації потенційним авторам щодо підготовки підручників для 1 класу закладів загальної середньої освіти: Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 11 січня 2018 року. URL: http://ru.osvita.ua/doc/files/news/588/58851/List_mon_Metodichni_rekomendaciyi_1_kl.pdf (дата звернення: 12.03.2018).
218. Мітюров Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. Київ: Рад. школа, 1971. 107 с.
219. Микк Я. А. Критерии оптимальной сложности учебной литературы для школьников с разным уровнем развития. Тартуский государственный университет. Повышение качества учебной литературы. Советская педагогика и школа XVII, 1985. 198 с.
220. Микк Я. А. Оптимизация сложности учебного текста: В помощь авторам и редакторам. Москва: Просвещение, 1981. 119 с.
221. Миронов М. М. Читанка: підруч. для 3 кл. Київ: Рад. школа, 1956. 343 с.
222. Миронов М. М. Літературна читанка: підруч. для 3 кл. Вид. 8-ме. Київ: Рад. школа, 1940. 172 с.
223. Михайлова Л. В. Гигиеническая оценка внешнего оформления учебников и учебных книг для I–X классов средней школы. *Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы*. Москва: Изв. Акад. пед. наук РСФСР. 1955. Вып. 63. С. 171–191.
224. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика: підруч. для 1 кл. / Київ: Рад. школа, 1969. 224 с.

225. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика: підруч. для 1 кл. Вид. 2-ге. Київ: Рад. школа, 1974. 224 с.
226. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика: підруч. для 1 кл. Вид. 2-ге. Київ: Рад. школа, 1988. 191 с.
227. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика: підруч. для 1 кл. У П ч. Ч. I. / за участю Н. Л. Шариженко. Київ: Рад. школа, 1968. 143 с.
228. Моро М. Г., Бантова М. О., Бельтюкова Г. В. Математика: підруч. для 1 кл. У П ч. Ч. II. / за участю Н. Л. Шариженко. Київ: Рад. школа, 1968. 143 с.
229. Моро М. Г., Бантова М. О. Математика: підруч. для 2 кл. Київ: Рад. школа, 1968. 288 с.
230. Моро М. Г., Бантова М. Г. Математика: підруч. для 2 кл. Вид. 4-те, виправ. Київ: Рад. школа, 1971. 240 с.
231. Моро М. Г., Бантова М. О. Математика: підруч. для 2 кл. триріч. початкової шк. 3-тє вид. Київ: Рад. школа, 1991. 206 с.
232. Мороз П. В. Використання карикатур в шкільному підручнику історії (методика роботи в умовах дослідницького навчання). *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2006. Вип.13. С. 147–167.
233. Мороз П. В. Методика розвитку в школярів вміння бачити проблеми засобами ілюстрацій підручника історії стародавнього світу. URL: http://histlab.edukit.kiev.ua/nashi_publicacii/statti/metodika_rozvitku_v_shkolyariv_vminnya_bachiti_problemi_zasobami_ilyustracij_pidruchnika_istorii_starodavnjogo_svitu/ (дата звернення: 24.07.2017).
234. Мороз П. Підручник Історії Стародавнього світу: методика розвитку в школярів уміння бачити проблеми засобами ілюстрацій. *Історія в школі*. Київ: Етносфера, 2011, № 5/6. С. 33–38.
235. Нарочна Л. К., Низова А. М. Природознавство: підруч. для 2 кл. Київ: Рад. школа, 1968. 208 с.

236. Нарочна Л. К., Низова А. М. Природознавство: підруч. для 2 кл. Вид. 10-те. Київ: Рад. школа, 1977. 112 с.
237. Нарочна Л. К., Онищук В. О. Природознавство: підруч. для 3 кл. Київ: Рад. школа, 1969. 71 с.
238. Нарочна Л. К., Низова А. М., Онищук В. О. Природознавство: підруч. для 2 і 3 кл. триріч. початкової шк. 3-тє вид. Київ: Рад. школа, 1991. 208 с.
239. Нечипоренко К. Зміст освіти в початкових школах Радянської України в 1958–1991 рр. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол. Побірченко Н. С. та ін. Умань: ФОП Жовтий О. О. 2014. Вип. 9. Ч. 1. С. 240–248.
240. Низовий М. А. Вступ до книгознавства: навч. посібник. Київ: Кондор, 2009. 144 с.
241. Никоненко Т. Культурологічні передумови розвитку української графіки ХХ століття. *Актуальні проблеми сучасного дизайну*: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (23 квітня 2020 р., м. Київ): В 2-х т. Т. 1. Київ : КНУТД, 2020. С. 53–56. URL: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/15995/1/APSD2020_V1_P053-056.pdf (дата звернення: 27.10.2020).
242. Нілова І. Д. Художні компоненти структури навчальної книги як засіб розвитку пізнавального інтересу молодших школярів: дис. ... канд. пед. наук : 07.00.08. Київ, 1997. 212 с.
243. Новоспаский В. В. Фотография в книге. Москва: Книга, 1973. 119 с.
244. Об изменении системы школьного образования (основные положения). Москва, АПН РСФСР, 1958. 14 с.
245. Об учебниках для начальной и средней школы: Постановление ЦК ВКП(б) 12 февраля 1933 г. *Народное образование в СССР*.

Общеобразовательная школа: сб. документов. 1917–1973 гг. М.: Политиздат, 1974. С. 170–172.

246. Овдієнко О. Книжкове мистецтво на Україні (1917–1974). Львів: Вища школа, 1974. 148 с.

247. О задачах школы в 1946/47 учебном году. Тезисы доклада Министерства просвещения РСФСР А. Г. Калашникова. Материалы к докладу о введении одиннадцатилетнего срока обучения в средней школе. Москва: Учпедгиз, 1946. 39 с.

248. Олійник В. А. До проблеми вивчення української книжкової графіки кінця ХХ ст. (на матеріалах фондів музею книги і друкарства України). *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. 2013. Вип.19. Т. 1. URL: [file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Мои%20документы/Downloads/Uk_msshrr_2013_19\(1\)_29.pdf](file:///C:/Documents%20and%20Settings/Admin/Мои%20документы/Downloads/Uk_msshrr_2013_19(1)_29.pdf) (дата звернення: 27.12.2019).

249. Онишків З. Використання можливостей завдань підручників для індивідуалізації навчальної роботи на уроках у початковій школі. *Наукові записки. Тернопіль. Серія: педагогіка*. 2008. № 6. С. 84–90.

250. Организация управления общеобразовательной школой в современных условиях: сб. науч. ст./ НИИ педагогики УССР, Киев, гос. пед. ин-т. им. А. М. Горького / под ред. Д. И. Румянцева. Киев: КГПИ, 1989. 75 с.

251. Освіта України. Нормативно-правові документи. Київ: Міленіум, 2001.

252. Основы оформления советской книги / под ред. А. А. Сидорова и В. И. Истрина. Москва: Искусство, 1956. 502 с.

253. Основні документи про школу: збірник-довідник / упорядн. Є. С. Березняк. Київ: Рад. шк., 1982. 399 с.

254. Особливості оформлення дитячої літератури. Цікаві факти про книжки: веб-сайт. URL: <http://knig.org.ua/?s=Особливості+оформлення+дитячої+літератури> (дата звернення: 10.09.2018).

255. Оформление книги: Конкурсы. Мнения. Проблемы / сост. Е. Я. Лавашова. Москва: Книга, 1988. 143 с.
256. Пальчевський С. С. Роль і місце ілюстрацій у загальнодидактичній структурі підручника. URL: <https://westudents.com.ua/glavy/49663-rol-mstse-lyustratsy-u-zagalnodidaktichny-struktur-pdruchnika-.html> (дата звернення: 10.09.2018).
257. Пасічний А. М. Образотворче мистецтво. Словник-довідник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. 216 с.
258. Пасічник О. С. Тенденції конструювання змісту підручників з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів України (80-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Житомир. держ. ун-т імені Івана Франка. Житомир, 2011. 20 с.
259. Пахомов В. Книжное искусство: в 2-х т. Москва: Искусство, 1961. Т. 1. 422 с.
260. Пахомов В. Книжное искусство : в 2-х т. Москва: Искусство. Т. 2. 430 с.
261. Пелех О. П. Проблеми сучасного підручника початкової школи. *Проблеми сучасного підручника*. Луцьк, 2007. Вип. 7. С. 73–77.
262. Перовский Е. И. Методическое построение и язык учебника для средней школы (общие требования). *Методические, психологические и гигиенические требования к учебнику для средней школы*. Москва: Изв. Акад. пед. наук РСФСР. 1955. Вып. 63. С. 93.
263. Пироженко Л. В. Реформування змісту загальної середньої освіти (середина 60-х – початок 80-х рр. ХХ століття): Монографія. К.: Педагогічна думка, 2013. 304 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/6974/1/mono.pdf> (дата звернення: 06.04.2020).
264. Погонєць І. В. Види ілюстративного матеріалу у структурі дитячої книги (на прикладі ілюстрацій Ростислава Глужка). *Творчість Ростислава Глужка в контексті розвитку української діаспори ХХ століття: збірник матеріалів науково-мистецького симпозіуму «Художньо-мистецькі рецепції*

творчості Ростислава Глуква в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.» (Кременець, 11–12 травня 2017 р.). Кременець: Кременецька обласна гуманітарно педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, 2017. С. 45–52.

265. Погонєць І. В. З історії ілюстрування шкільних підручників в Україні. *Вісник Закарпатського художнього інституту: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 13–14 травня 2014 р.)/ Ред. кол.: Небесник І. І. та ін. Ужгород: Закарпатський художній інститут, 2014. Вип. 5: «Ерделівські читання». С. 144–148.

266. Погонєць І. В. Ілюстрування шкільних підручників: історико-педагогічна ретроспектива. *Український педагогічний журнал* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2016. № 1. С. 122–134.

267. Погонєць І. В. Особливості ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття. *Гуманітарний корпус: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика»* (Вінниця, 27 серпня 2020 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. Вип. 35 (Том 2). С. 78–81.

268. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди* – Дод. 2 до Вип. 35, Том I (13): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». Київ: Гнозис, 2015. С. 137–140.

269. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до класифікації ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття. *Молодий вчений: науковий журнал*. Херсон, 2015. № 5 (20). Ч. 3. С. 137–140.

270. Погонєць І. В. Роль ілюстративного матеріалу у структурі підручників, адресованих молодшим школярам (друга половина ХХ століття). *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць* / ред. кол.; голов. ред. О. М. Топузов. К.: Педагогічна думка, 2017. Вип. 18. С. 122–134.

271. Погонєць І. В. Функції ілюстративного матеріалу у структурі українських шкільних підручників у першій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми гуманітарної освіти*: збірник наукових праць / За заг. ред. Ломаковича А. М., Бенери В. Є. Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2014. Вип. 10. С. 66–69.

272. Подобєдова О. И. О природе книжной иллюстрации. Москва: Знание, 1967. 80 с.

273. Помагайба В. И., Савицкая Г. И., Коваль А. П. Русский язык: учеб. для 3 кл. школ с украинским языком обучения. Изд. 2-е. (экспериментальный). Киев: Рад. школа, 1969. 248 с.

274. Помагайба В. И., Савицкая Г. И., Коваль А. П. Русский язык: учеб. для 3 кл. школ с украинским языком обучения. Изд. 2-е. (экспериментальный). Київ: Рад. школа, 1970. 248 с.

275. Пометун О. Сучасний підручник: Нові підходи – нові рішення. *Історія в школі*. Київ: Етносфера, 2008. № 5–6. С. 24.

276. Попков А. В. Дидактические основы иллюстрирования учебников средней общеобразовательной политехнической школы (на мат. учебн. истор. и географ. для V – VII классов сред. школы): дис... канд. пед. наук: 13.00.02. Харків, 1959. 376 с.

277. Попков А. В. Из истории иллюстрирования школьных учебников. *Проблемы школьного ученика*. Москва: Просвещение, 1978. Вып. 6. С. 197–210.

278. Попова Н. Проблемы гигиенического оформления школьных учебников на современном этапе / Вопросы совершенствования школьных учебников. Материалы II пленума ученого методического совета при министерстве просвещения СССР. Москва: Просвещение, 1975. С. 85–91.

279. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». *Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР*. 1938. № 33. С. 5–7.

280. Постанови партії та уряду про школу. Київ – Харків: Рад. шк., 1947. 152 с.

281. Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи: Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 07.08.1935 р. *Ком. освіта*. 1935. № 7/8. С. 6–8.

282. Про затвердження Державних санітарних норм і правил «Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»: наказ Міністерства охорони здоров'я України № 77/13344 від 30.01.2007 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0077-07#Text> (дата звернення: 08.11.2012).

283. Про затвердження стабільних підручників на 1933–1934 н. р. від 1–2.06.1933р. Бюлетень Народного Комісаріату освіти. 1933. Додаток до бюлетеня № 20/21. С. 3–5.

284. Про заходи до дальшого поліпшення роботи шкіл УРСР: постанова ЦККП(б)У від 24.08.1946 р. *Збірник наказів та розпоряджень міністерства освіти Української РСР*. Київ: Рад. школа, 1947. № 1. С. 7–11.

285. Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в УРСР. *Збірник наказів та інструкцій міністерства освіти УРСР*. 1966. № 1. С. 2–8.

286. Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР: наказ №579 від 12.05.1949 р. *Збірник наказів та розпоряджень міністерства освіти Української РСР*. Київ: Рад. школа, 1947. № 8. С. 2–5.

287. Про підсумки роботи шкіл Української РСР в 1948/49 навчальному році і чергові завдання на 1949/50 навчальний рік: Наказ № 981 від 23.09.1949 р. *Збірник наказів та розпоряджень міністерства освіти Української РСР*. Київ: Рад. школа, 1949. №17–18. С. 35–36.

288. Проданович Т. Дидактические основы использования иллюстраций в современных учениках. Функции художественно-графического оформления учебников: пер. с сербо-хорв. / под ред. Г. М. Донского. Москва, 1986. С. 45–50.

289. Прокопів Л. Використання методів і форм організації навчання у малокомплектних школах (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова. Серія 17. Випуск 30. С. 156–164.

290. Прокопів Л. Особливості підручникотворення навчальних комплектів з читання для початкової (зокрема малокомплектної) школи (80–90-ті рр. ХХ ст.). Проблеми дитинства у контексті сучасної педагогіки: зб. наук. праць на пошану Василя Сухомлинського/ за ред. М. Чепіль, М. Ярушак. Дрогобич, 2018. С. 196–203.

291. Прокопів Л. Ідеї Василя Сухомлинського у контексті реформування Нової української школи. Педагогіка Василя Сухомлинського: від традицій до інновацій. зб. наук. праць / за ред. М. Чепіль. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2018. С. 191–197.

292. Прокопів Л. Використання методів і форм організації навчання в малокомплектній школі (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). Професійна підготовка фахівців у вимірі нових освітніх реалій: український і зарубіжний досвід: *монографія*. Івано-Франківськ: НАІП, 2019. С. 142–149.

293. Проців В. І., Кириченко М. А., Щербакова К. В. Образотворче мистецтво: навч. посібн. для 1–3 кл. Вид. 2-ге. Київ: Рад. школа, 1982. 158 с.

294. Проць Н. Особливості використання наочності і ТЗН у період навчання грамоти. *Початкова школа*. 1987. № 9. С. 26–33.

295. Психологические проблемы построения школьных учебников / под ред. Г. Г. Граник. Москва: Просвещение, 1979. 180 с.

296. Пчолко О. С., Поляк Г. Б. Арифметика: підруч. для 1 кл. початкової школи. Київ: Рад. школа, 1956. 143 с.

297. Пятьсот лет после Гуттенберга 1468–1968: статьи исследования материалы / Академия наук СССР научный совет/ История мировой культуры / под ред. Е. С. Лихтенштейна, А. А. Сидорова. Москва: Наука, 1968. 415 с.

298. Раввінов О. Г., Брандель С. Я., Ситко І. Я. Співи: підруч. для 1 кл. восьмиріч. і середньої школи. Київ: Рад. школа, 1961. 96 с.

299. Раввінов О. Г., Брандель С. Я., Ситко І. Я. Співи: підруч. для 2 кл. восьмиріч. і середньої школи. Київ: Рад. школа, 1961. 87 с.

300. Раввінов О. Г., Яценко М. П. Співи: підруч. для 3 кл. восьмиріч. і середньої школи. Київ: Рад. школа, 1961. 105 с.
301. Рывчин В. И. О художественном конструировании учебников. Москва: Книга, 1980. 127 с.
302. Рывчин В. И. Полиграфические и эмоционально-эстетические критерии оценки школьного учебника. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1977. Вып. 5. С.124–131.
303. Рывчин В. И. Проблемы типологии иллюстративного материала. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1975. Вып. 3. С. 161–177.
304. Рокитнянский В. Р. О пользе изучения истории учебника. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1985. Вып. 15. С. 187.
305. Руссова С. Український буквар по підруч. А. Потебні [Електронна копія]. Вид. 3-тє. Електрон. текст. дані (1 файл : 35,6 Мб). Київ: Всеуито, 1918 (Київ: НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2017). URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9312> (дата звернення: 28.03.2020).
306. Савченко О. Я. Без якісного підручника якісна шкільна освіта неможлива. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 1999. С. 3–6.
307. Савченко О. Я. Якість і варіативність шкільних підручників як умова запровадження Державних стандартів початкової освіти. *Початкова школа*. 2001. №8. С. 10–12.
308. Саженок Б. С., Саженок М. Т. Буквар: підруч. для 1 кл. Вид. 3-тє, перероб. Київ: Рад. школа, 1969. 96 с.
309. Серєда Ф. Я., Стефанцев М. П. Українська мова: підруч. для 2 кл. Вид. 2-ге. Київ: Рад. школа, 1974. 118 с.
310. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Укр. Вільний Ун-т та ін. Київ: Наук. думка, 2001. 912 с.
311. Сидоров А. А. История оформления русской книги. Изд 2-е, исправ. и допол. Москва: Книга, 1964. 391 с.

312. Сидоров А. А. Русская графика начала XX века. Очерки истории и теории. Москва: Искусство, 1969. 250 с.
313. Скаткін М. М. Книга для читання з природознавства. Вид. 4-те. Київ: Рад. школа, 1958. 144 с.
314. Скаткін М. М. Природознавство: підруч. для 4 кл. Київ: Рад. школа, 1961. 248 с.
315. Скаткін М. М. Природознавство: підруч. для 4 кл. Київ: Рад. школа, 1975. 148 с.
316. Скаткін М. М. Природознавство: підруч. для 4 кл. Вид. 6-те. Київ: Рад. школа, 1986. 99 с.
317. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. 3-тє вид., перероб. Київ: Рад. школа, 1985. 113 с.
318. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. триріч. початкової шк. 4-те вид. Київ: Рад. школа, 1986. 113 с.
319. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. чотириріч. і триріч. початкової шк. Вид. 3-тє. Київ: Рад. школа, 1988. 127 с.
320. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. чотириріч. і триріч. початкової шк. 5-те вид., перероб. Київ: Рад. школа, 1990. 127 с.
321. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. чотириріч. і триріч. початкової шк. 9-те вид. Київ: Освіта, 1995. 144 с.
322. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. чотириріч. і триріч. початкової шк. 11-те вид., перероб. Київ: Освіта, 1997. 144 с.
323. Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С. Буквар: підруч. для 1 кл. чотириріч. і триріч. початкової шк. 13-те вид. Київ: Освіта, 1999. 143 с.
324. Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Ткаченко Н. С. Читанка: підруч. для 2 кл. Київ: Рад. школа, 1973. 283 с.
325. Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Шинкаренко О. Ф. Читанка: підруч. для 1 кл. Київ: Рад. школа, 1972. 239 с.

326. Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Шинкаренко О. Ф. Читанка: підруч. для 1 кл. триріч. поч. Школи. 15-те вид. Київ: Рад. школа, 1986. 192 с.
327. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. 5-те вид. Київ: Освіта, 1993. 366 с.
328. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 2 кл. У П Ч. Ч. I. Вид. 2-ге. Київ: Рад. школа, 1988. 192 с.
329. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 2 кл. У П Ч. Ч. II. Вид. 2-ге. Київ: Рад. школа, 1988. 192 с.
330. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 3 кл. чотириріч. початкової шк. Київ: Рад. шк., 1988. 336 с.
331. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 4 кл. чотириріч. і 3 кл. триріч. початкової шк. 3-те вид. перероб. Київ: Освіта, 1993. 336 с.
332. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 4 кл. чотирирічн. і 3 кл. триріч. початкової шк. 5-те вид. перероб. Київ: Освіта, 1997. 288 с.
333. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Жаленко К. М. Читанка: підруч. для 3 кл. Київ: Рад. шк., 1983. 289 с.
334. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Первоцвіт: Читанка для 1 кл. триріч. початкової шк. 2-ге вид., перероб. Київ: Освіта, 1997. 289 с.
335. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 5-те вид. перероб. Київ: Освіта, 1992. 288 с.
336. Скрипченко Н. Ф., Савченко Н. Ф. Читанка: підруч. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 7-ме вид. перероб. Київ: Освіта, 1997. 288 с.
337. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка: підруч. для 3 кл. чотириріч. і 2 кл. триріч. початкової шк. 8-ме вид. Київ: Освіта, 1998. 288 с.

338. Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я. Читанка : підруч. для 1 кл. триріч. початкової. шк. 5-те вид. перероб. Київ: Освіта, 1992. 288 с.
339. Скрипченко Н. Ф., Ткаченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю. Читанка: підруч. для 2 кл. 5-те вид. перероб. Київ: Рад. школа, 1977. 192 с.
340. Скрипченко Н. Ф., Ткаченко Н. С., Горбунцова Т. Ю. Читанка: підруч. для 2 кл. чотириріч. початкової шк. 14-те вид. Київ: Рад. школа, 1989. 240 с.
341. Скрипченко Н. Ф., Шинкаренко О. Ф., Горбунцова Т. Ю. Читанка: підруч. для 1 кл. 6-те вид. перероб. Київ: Рад. школа, 1976. 192 с.
342. Слюсаренко Н. В. Теорія і практика трудової підготовки дівчат у школах України (кінець XIX – XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2010. 40 с.
343. Смагін І. І. Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920–1990 рр.): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 40 с.
344. Современное состояние и задачи советской графики: материалы 3-й научной конф. 25-29 мая 1950 г. Москва: Изд. Академии художеств СССР, 1951. 217 с.
345. Солом'яний М. Ф., Боровиков О. Я. Образотворче мистецтво: навч. посібн. для 4 кл. Вид. 3-тє. Київ: Рад. школа, 1980. 96 с.
346. Солом'яний М. Ф., Єлін В. Ю., Коробов Г. С., Лейнеко М. Г. Образотворче мистецтво: навч. посібн. для 4–6 кл. Київ: Рад. школа, 1984. 218 с.
347. Сотська Г., Шмельова Т. Словник мистецьких термінів. Херсон: Стар, 2016. 52 с.
348. Список типового навчального обладнання для початкових, семирічних і середніх шкіл / відпов. ред. І. М. Рачок. Київ: Рад. школа, 1957. 116 с.

349. Справочные материалы для создателей учебных книг / сост. В. Г. Бейлинсон. Москва: Просвещение, 1991. 304 с.
350. Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть (Еволюція образної системи). Київ: Наук. думка, 1982. 332 с.
351. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.
352. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори: у 5-ти т. Київ, 1977. Т. 3. С. 5–279.
353. Сухомлинський В. О. Наочність – стежка пізнання і світло, що осяває цю стежку. Вибрані твори: у 5-ти т. Київ, 1976. Т. 2. 670 с.
354. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Київ: Рад. школа, 1988. 310 с.
355. Тетюров В. А. Природознавство: підруч. для 4 кл. початк. школи. Вид. 10-те. Київ: Рад. школа, 1944. 30 с.
356. Тимошик М. С. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834–1999: монографія. Київ: Наша культура і наука, 1999. 308 с.
357. Ткаченко В. І. Тенденції розвитку шкільної мовної освіти в Україні (1959–2013 рр.): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Терноп. нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2019. 20 с.
358. Товпинец П. П. К дидактической характеристике функций ученика. *Теоретические проблемы современного школьного учебника*: сб. науч. трудов / отв. ред. И. Я. Лернер, Н. М. Шахмаев. Москва, 1989. С. 35–44.
359. Токар М. І. Національна складова в ілюструванні української дитячої книги у другій половині ХХ – початку ХХІ століття. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків: ХДАДМ, 2018. № 1. С. 51–55.
360. Токар М. І. Образи героїв української дитячої літератури в книжковій ілюстрації другої половини ХХ – початку ХХІ століття: дис. ... канд.

мистецтвознавства: 17.00.05 / Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв, Львів. нац. акад. мистецтв. Львів, 2018. 403 с.

361. Томаченко О. В. Українські шкільні підручники 1990–2009 рр. З історії: здобутки і проблеми написання. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, вип. XXXIV. 2012. С. 134–139.

362. Топузов О. М. Дидактична прогностика в контексті теоретико-методичного забезпечення сучасного підручника. *Проблеми сучасного підручника*. Київ, 2006. Вип. 6. С. 154–159.

363. Удовиченко П. П. Загальноосвітня школа на сучасному етапі. Київ: Рад. школа, 1968. 30 с.

364. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: у 2 т. Т. 1. Київ: Рад. школа, 1983. 488 с.

365. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 188 с.

366. Функции художественно-графического оформления учебников: Современ. учеб. кн.: Пер. с серб.-хорв. / под ред. Г. М. Донского. Москва: Просвещение, 1986. 128 с.

367. Фурман А. Розвивальний підручник: підходи до розуміння і створення. *Рідна школа*. 1995. № 6. С. 45–49.

368. Фурсова Л. Підручник спрямований у майбутнє. *Українська мова і література в школі*. 2007. №6. С.27–28.

369. Хелстовська О. О. Використання ілюстративного матеріалу на уроках мови та літератури. *Таврійський вісник освіти*. 2014. № 1(45). Ч. 1. С. 250–259.

370. Хитріна М. Позатекстові форми передачі інформації в навчальному документі. *Вісник книжкової палати*, 2002. № 5. С. 14–18.

371. Хребтова Н. Р. Мотиваційний компонент у змісті підручників для початкової школи: дис... канд. пед. наук: 13.00.09 / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2011. 316 с.

372. Хребтова Н. Р. Мотиваційна спрямованість підручників для початкової школи: науково-методичні рекомендації. Тернопіль: ТНПУ імені Володимира Гнатюка, 2010. 116 с.
373. Хрущ К. І., Коломієць Т. П., Острицька Є. Д. Українська мова: підруч. для 1 кл. Вид. 4-те, перероб. Київ: Рад. школа, 1976. 136 с.
374. Хрущ К. І., Коломієць Т. П., Острицька Є. Д. Українська мова: підруч. для 1 кл. Вид. 10-те, перероб. Київ: Рад. школа, 1982. 142 с.
375. Цейтлін Н. Ю. Поради вчителю, як виготовляти навчальні посібники. Вид. друге. Київ: Радянська школа, 1956. 246 с.
376. Цетлин В. С. О структуре учебника. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, 1982. Вып. 13. С. 22–34.
377. Цимбалюк О. Виховні можливості текстового й ілюстративного матеріалу букваря. *Початкова школа*. 2008. № 11. С. 3–5.
378. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 1 кл. початкової школи. Вид. 11-те. Київ: Рад. школа, 1950. 88 с.
379. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 1 кл. початкової школи. Вид. 12-те перероб. Київ: Рад. школа, 1951. 88 с.
380. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 1 кл. початкової школи. Вид. 16-те перероб. Київ: Рад. школа, 1955. 88 с.
381. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 1 кл. восьмиріч. школи. Київ: Рад. школа, 1960. 79 с.
382. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 1 кл. Вид. 9-те. Київ: Рад. школа, 1968. 120 с.
383. Чавдаров С. Х., Саженик Б. С. Українська мова: підруч. для 1 кл. Вид. 5-те, перероб. і допов. Київ: Рад. школа, 1973. 224 с.
384. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 2 кл. початкової школи. Вид. 11-те. Київ: Рад. школа, 1950. 56 с.
385. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 2 кл. початкової школи. Вид. 16-те перероб. Київ: Рад. школа, 1955. 56 с.

386. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 2 кл. початкової школи. Вид. 20-те. Київ: Рад. школа, 1959. 56 с.
387. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 2 кл. восьмиріч. школи. Вид. 3-тє. Київ: Рад. школа, 1962. 119 с.
388. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 2 кл. Вид. 9-те. Київ: Рад. школа, 1968. 120 с.
389. Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С. Українська мова: підруч. для 2 кл. Вид. 14-те. Київ: Рад. школа, 1973. 119 с.
390. Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С. Українська мова: підруч. для 3 кл. восьмиріч. Школи. Київ: Рад. школа, 1960. 158 с.
391. Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С. Українська мова: підруч. для 3 кл. Вид. 14-те. Перероб. і доповн. Київ: Рад. школа, 1971. 186 с.
392. Чавдаров С. Українська мова: підруч. для 4 кл. початкової школи. Вид. 17-те. Київ: Рад. школа, 1956. 146 с.
393. Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С. Українська мова: підруч. для 4 кл. восьмиріч. Школи. Київ: Рад. школа, 1960. 158 с.
394. Чегодаев А. Д. Страницы истории советской живописи и советской графики. Москва: Изд. Советский художник, 1984. 486 с.
395. Чередниченко Д. С. Материнка Буквар: підруч. для 1 кл. чотириріч. I триріч. початкової шк. Київ: Освіта, 1992. 160 с.
396. Черепанов В. С., Казаринов А. С. К решению проблемы педагогической экспертизы школьных учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва, 1991. Вып. 20. С. 230–236.
397. Черняков Б. І. Ілюстрування альманахів та книг в Україні 1830–1850-х років: матеріали до лекції. Київ, 2004. 26 с.
398. Шахмаев Н. Теоретические проблемы школьного учебника. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, Вып. 13. С. 7–21.
399. Швець С. Українські шкільні підручники. Катеринослав: Вид. Укр. Учительського Т-ва, 1917. 12 с.

400. Шпаков А. П. Художник і книга українська радянська книжкова графіка шляхи становлення і розвитку. Київ : Мистецтво, 1973. 256 с.
401. Шевченко Т. Г. Буквар південноукраїнський 1861 року: для мол. та серед. шк. віку / упоряд. М. М. Ілляша; Вступ. Слово О. Т. Гончара; Післямова В. М. Яцюка. Київ: Веселка, 1991. 63 с.
402. Штрицель Х. Пути усиления воспитательной роли учебников. *Проблемы школьного учебника*. Москва: Просвещение, Вып. 13. С. 75–83.
403. Шугай Я. М. Розвиток початкової освіти у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (1932 –1958 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Терноп. нац. пед. ун-т імені Володимира Гнатюка. Тернопіль–Херсон, 2019. 314 с.
404. Юрьев Ф. Цвет в искусстве книги. Київ: Вища школа, 1987. 248 с.
405. Юсов Б. Проблемы художественного оформления учебника. Вопросы совершенствования школьных учебников. Материалы II пленума ученого методического совета при министерстве просвещения СССР. Москва: Просвещение, 1975. С. 71–83.
406. Янкович О. І. Розвиток здоров'язбережувальних технологій у навчально-виховному процесі початкової школи (1991–2016 рр.). *Людинознавчі студії*: збірник наукових праць / Дрогобицький ДПУ імені Івана Франка. Сер. Педагогіка. 2017. Вип 4/36. С. 301–312.
407. Янкович О. І. Розвиток освітніх технологій у теорії та практиці вищої педагогічної освіти України (1957–2005) : автореф. дис. ... д-ра ... пед. наук: 13.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2009. 42 с.
408. Яремків М., Кругляк О. Мистецтво: види, жанри. Словник-довідник образотворчих термінів. Тернопіль: Підручники і посібники, 2010. 80 с.
409. Ясько А. М. Роль и значение различных типов наглядных пособий в процессе формирования научных понятий: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Харьков, 1952. 16 с.

410. Pohonets Ivanna. Textbooks illustration features for junior schoolchildren in the establishment of state independence of Ukraine period (1990–2000). *Journal of Education, Health and Sport*. 2020. 10 (6). P. 415–424.

411. Pohonets I. Typology of school textbooks' illustrative material (the second half of the XX century). Proceedings of the VIII International Academic Congress “Applied and Fundamental Studies in Eurasia, Africa and America” (South Africa, Cape Town, 18-20 June 2015). “UCT Press”, 2015. Vol. III. P. 228–235.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації, відомості про апробацію та довідки про впровадження результатів дисертації

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет. імені Григорія Сковороди* – Дод. 2 до Вип. 35, Том I (13): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». Київ: Гнозис, 2015. С. 137–140.

2. Погонєць І. В. Ілюстрування шкільних підручників: історико-педагогічна ретроспектива. *Український педагогічний журнал* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2016. № 1. С. 122–134.

3. Погонєць І. В. Роль ілюстративного матеріалу у структурі підручників, адресованих молодшим школярам (друга половина ХХ століття). *Проблеми сучасного підручника*: зб. наук. праць / ред. кол.; голов. ред. О. М. Топузов. К.: Педагогічна думка, 2017. Вип. 18. С. 122–134.

4. Кодлюк Я. П., Погонєць І. В. Тенденції ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття (1950–1980 рр.). *Імідж сучасного педагога*: електрон. наук. фаховий журнал / Полтав. обл. ін-т післядипл. пед. освіти ім. М. В. Остроградського; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України; редкол.: Н. І. Білик (гол. ред.) [та ін.]. Полтава: ПОШПО, 2020. № 5 (194). С. 72–79.

5. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до класифікації ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття. *Молодий вчений*: науковий журнал. Херсон, 2015. № 5 (20). Ч. 3. С. 137–140.

6. Погонєць І. В. Функції ілюстративного матеріалу у структурі українських шкільних підручників у першій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми гуманітарної освіти*: збірник наукових праць / За заг. ред. Ломаковича А. М., Бенери В. Є. Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2014. Вип. 10. С. 66–69.

7. Pohonets Ivanna. Textbooks illustration features for junior schoolchildren in the establishment of state independence of Ukraine period (1990–2000). *Journal of Education, Health and Sport*. 2020. 10 (6). P. 415–424.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Погонєць І. В. З історії ілюстрування шкільних підручників в Україні. *Вісник Закарпатського художнього інституту*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 13–14 травня 2014 р.)/ Ред. кол.: Небесник І. І. та ін. Ужгород: Закарпатський художній інститут, 2014. Вип. 5: «Ерделівські читання». С. 144–148.

9. Pohonets I. Typology of school textbooks' illustrative material (the second half of the XX century). Proceedings of the VIII International Academic Congress "Applied and Fundamental Studies in Eurasia, Africa and America" (South Africa, Cape Town, 18-20 June 2015). "UCT Press", 2015. Vol. III. P. 228–235.

10. Погонєць І. В. Види ілюстративного матеріалу у структурі дитячої книги (на прикладі ілюстрацій Ростислава Глуква). *Творчість Ростислава Глуква в контексті розвитку української діаспори ХХ століття: збірник матеріалів науково-мистецького симпозіуму «Художньо-мистецькі рецепції творчості Ростислава Глуква в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.»* (Кременець, 11–12 травня 2017 р.). Кременець: Кременецька обласна гуманітарно педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, 2017. С. 45–52.

11. Погонєць І. В. Особливості ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття. *Гуманітарний корпус: матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика»* (Вінниця, 27 серпня 2020 р.). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. Вип. 35 (Том 2). С. 78–81.

Продовження додатка А

Відомості про апробацію результатів дисертації

Основні результати дослідження представлено на наукових та науково-практичних конференціях різних рівнів:

– *міжнародних*: «Ерделівські читання» (Ужгород, 2014), «ІV Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2015), «Applied and Fundamental Studies in Eurasia, Africa and America» (South Africa, Cape Town, 2015), «Теорія та практика управління педагогічним процесом» (Одеса, 2015), «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2015, 2016, 2017), «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія і практика» (Київ, 2020);

– *всеукраїнській*: «Мистецька освіта як чинник людиностановлення» (Тернопіль, 2013);

– *регіональних*: «Х звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу за 2013 рік» (Кременець, 2014); на науково-мистецькому симпозіумі «Художньо-мистецькі рецепції творчості Ростислава Глуква в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.» (Кременець, 2017).

Продовження додатка А

Довідки про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, Запорізька обл. 71100
E-mail: rector@bdpu.org.ua; http://bdpu.org

Тел. +38(06153) 3-62-44, факс +38(06153) 4-74-68
Код згідно з ЄДРПОУ 02125220

17.06.2020 № *57-28/580*

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Погонець Івanni Василівни

*«Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл
України (друга половина ХХ століття)»*,

поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження І. В. Погонець «Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина ХХ століття)» впроваджувалися в освітній процес Бердянського державного педагогічного університету впродовж 2018–2020 рр.

Наукові напрацювання дисертантки сприяли поглибленню знань студентів про історію розвитку підручникотворення в Україні на прикладі підручників для молодших школярів, виданих у другій половині ХХ століття. Майбутні педагоги мали змогу ознайомитися із еволюцією ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи, а також факторами впливу на процес ілюстрування навчальних видань для молодших школярів у досліджуваний період. Також було розглянуто проблему аналізу й оцінювання досліджуваного структурного компонента підручника, що особливо важливо в умовах розробки варіативної навчальної літератури для нової української школи.

Удосконаленню професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи, формуванню позитивної мотивації до роботи з навчальною книгою сприяли підготовлені дисертанткою науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках, адресованих молодшим школярам, а також публікації авторки у фахових педагогічних виданнях України.

Оприлюднені в наукових виданнях результати науково-дослідної роботи І. В. Погонець використовувалися в ході викладання нормативних дисциплін (педагогіки, історії педагогіки, методик навчання освітніх галузей та ін.), спецкурсів, а також під час проходження студентами педагогічної практики, виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань, підготовки курсових та магістерських робіт.

Результати впровадження обговорено та схвалено на засіданні кафедри початкової освіти (протокол № 13 від 05.06.2020) Бердянського державного педагогічного університету.

Завідувач кафедри
Ректор

Алла КРАМАРЕНКО

Ігор БОГДАНОВ

УКРАЇНА
Тернопільська обласна рада
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія
ім. Тараса Шевченка
вул. Ліцейна, 1, м. Кременець,
Тернопільська обл., 47003
тел/факс: (035-46) 2-19-91
ел. пошта: kgpa@ukrpost.ua

UKRAINE
Ternopil Regional Council
Taras Shevchenko Regional
Humanitarian-Pedagogical Academy
of Kremenets
1, Litseina St. Kremenets,
Ternopil Region, 47003
phone/fax: (035-46) 2-19-91
e-mail: kgpa@ukrpost.ua

№ 01-09/4-133

« 03 » 06 2020 р.

Довідка
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Погонець Іванни Василівни
на тему «Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України
(друга половина ХХ століття)»,
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Протягом 2016–2020 рр. в освітній процес Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка впроваджувалися результати дисертаційного дослідження І. В. Погонець «Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина ХХ століття)».

Запропоновані дисертанткою матеріали використовувалися в ході викладання нормативних дисциплін, спецкурсів, виконання студентами індивідуальних навчально-дослідних завдань та підготовки курсових робіт. Результати дисертаційного дослідження сприяли формуванню у майбутніх учителів образотворчого мистецтва цілісного уявлення про ілюстрування шкільних підручників для молодших школярів, виданих у другій половині ХХ століття. Було розглянуто еволюцію ілюстративного матеріалу підручника, а також фактори впливу на процес ілюстрування навчальних видань для молодших школярів у досліджуваній період. Розроблені дисертанткою науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи дали змогу поглибити знання студентів про вимоги до оформлення навчальної книги.

Дисертаційні напрацювання І. В. Погонець заслуховувалися під час проведення науково-методичних семінарів, а також науково-мистецького симпозиуму «Художньо-мистецькі рецепції творчості Ростислава Глужка в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.», присвяченого 90-й річниці від дня народження художника (Кременець, 2017).

Результати впровадження обговорено на засіданні кафедри мистецьких дисциплін та методик їх викладання (протокол № 21 від 18 червня 2020 року) Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка.

Завідувач кафедри
мистецьких дисциплін
та методик їх викладання

В. о. ректора

О. Н. Дем'ячук,
доктор педагогічних наук, професор

А. М. Ломакович, професор

УКРАЇНА
 МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
 ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА**
 вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
 тел. (0352)43-58-80, факс (0352)43-60-02
 e-mail: info@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
 MINISTRY OF EDUCATION AND
 SCIENCE OF UKRAINE
**TERNOPIL VOLODYMYR HNATIUK
 NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY**
 2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
 tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 02
 e-mail: info@tnpu.edu.ua

Від " 17 " 06 2020 р. № 535-40/03 На № _____ від " _____ " _____ 20__ р.
 Довідка

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Погонець Іванни Василівни

на тему «**Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіль України (друга половина ХХ століття)**»,

поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження І. В. Погонець «Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіль України (друга половина ХХ століття)» впроваджувались в освітній процес факультету підготовки вчителів початкових класів Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка впродовж 2016–2020 рр.

Запропоновані дисертанткою матеріали використовувалися в ході викладання нормативних дисциплін, спецкурсів та виконання студентами індивідуальних навчально-дослідних завдань і сприяли формуванню у них цілісного уявлення про ілюстрування шкільних підручників для початкових шкіль України у другій половині ХХ століття. Було розглянуто проблему ролі ілюстративного матеріалу у структурі початкової книги, а також підходи до аналізу і оцінювання досліджуваного структурного компонента підручника.

Розроблені І. В. Погонець науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи дали змогу поглибити знання студентів про роботу з навчальною книгою у навчанні дітей молодшого шкільного віку. У вдосконаленні підготовки майбутніх учителів початкової школи також використовувалися публікації дисертантки, опубліковані у фахових виданнях України.

Результати впровадження обговорено на засіданні кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти (протокол № 10 від 17 червня 2020 року) Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Завідувач кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти

О. І. Янкович,
 доктор педагогічних наук, професор

Ректор

Б. Б. Буяк,
 доктор філософських наук,
 професор

**ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, тел. (0522) 32-08-89, факс (0522) 32-08-89
E-mail: mails@kspu.kr.ua, код ЄДРПОУ 02125415

27 квітня 2020 р. № 257 / 1-Н
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ПОГОНЕЦЬ ІВАННИ ВАСИЛІВНИ
**«Педагогічні основи ілюстрування підручників
для початкових шкіл України (друга половина ХХ століття)»**,
поданого на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Результати дисертаційного дослідження І. В. Погонєць «Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина ХХ століття)» впроваджувалися в освітній процес факультету педагогіки та психології Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка впродовж 2018-2020 рр.

Наукові напрацювання І. В. Погонєць сприяли формуванню в майбутніх учителів початкової школи умінь аналізувати різні види ілюстративного матеріалу у процесі організації роботи з підручником; поглибленню знань студентів про особливості ілюстрування підручників для початкових шкіл України та книжкової графіки у другій половині ХХ століття; розкриттю наукових підходів до аналізу й оцінювання цього структурного компонента книги.

Суттєву допомогу в удосконаленні професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи надали розроблені дисертанткою науково-методичні рекомендації щодо вимог до ілюстрацій для молодших школярів та ефективного використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи, а також публікації у фахових педагогічних виданнях України.

Результати впровадження обговорено на засіданні кафедри педагогіки дошкільної та початкової та освіти (протокол № 10 від 23 квітня 2020 року) Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

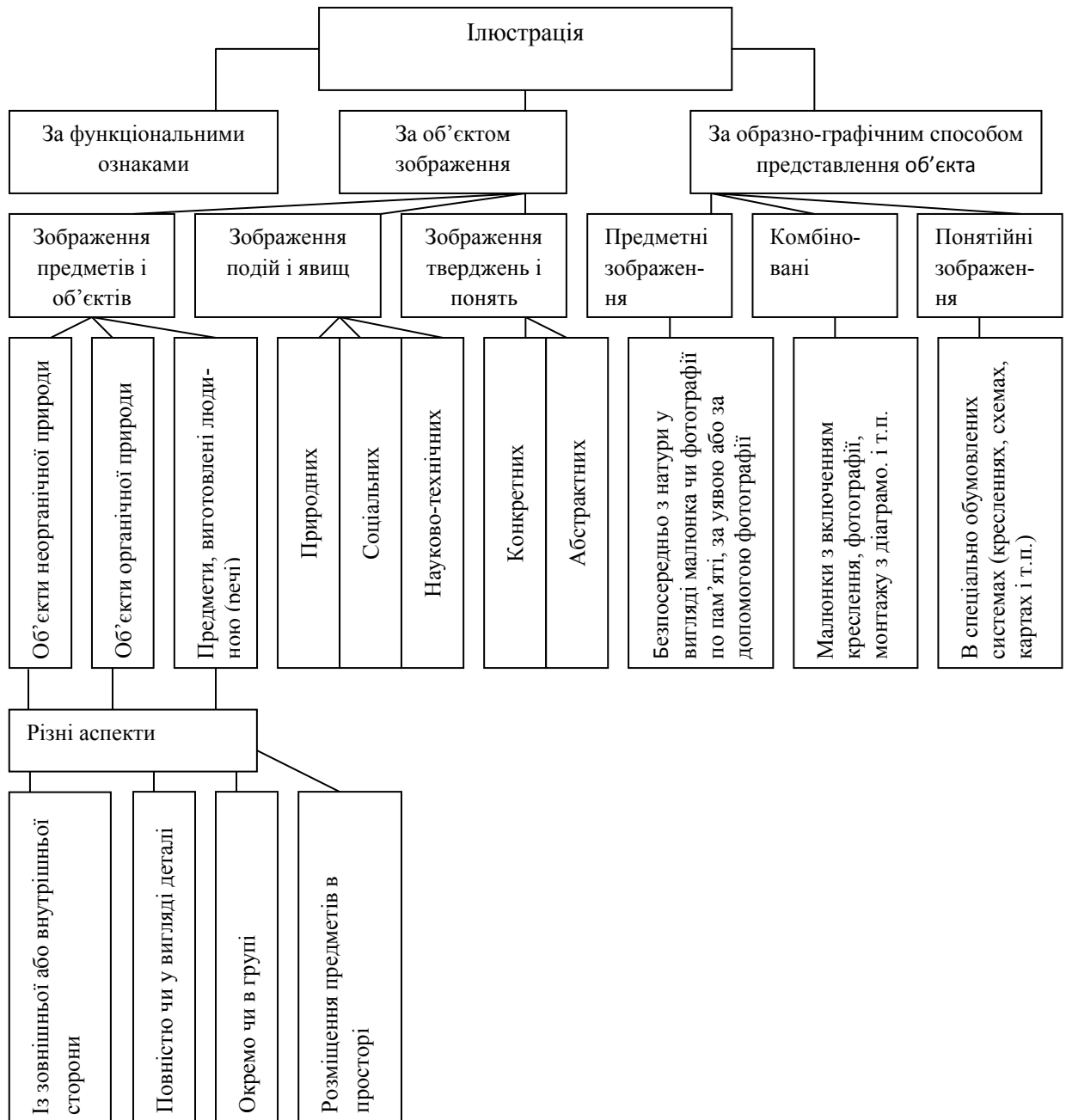
Проректор з наукової роботи

Сергій МИХИДА

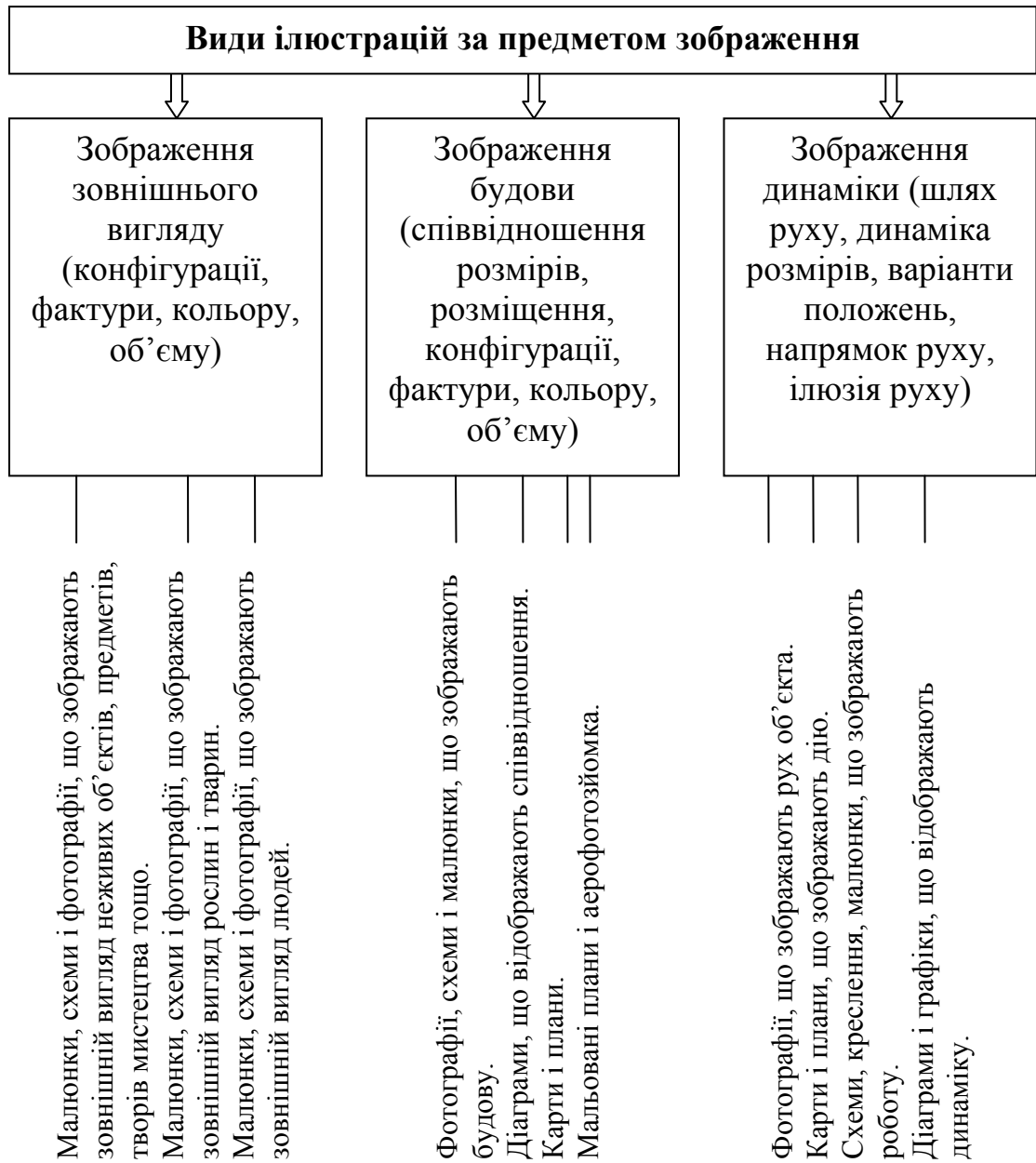

Додаток Б
Наукові підходи до розгляду окремих проблем, пов'язаних з ілюструванням шкільних підручників для початкової школи, виданих у другій половині ХХ століття

Додаток Б.1
Класифікація навчальної ілюстрації за В.Ляховим, В.Дольським, Н.Гончаровою [102, с. 76]

Додаток Б.2
Класифікація ілюстрацій за ознакою – предмет зображення
(за В. Ривчіним) [302, с. 176]

Додаток Б.3
Вимоги щодо ілюстрування підручників відповідно до їх тематики
за К. Кузьмінським [202, с. 64–69]

Вимоги до ілюстрування букварів:

- зовнішнє оформлення повинно бути привабливим;
- усі наочні зображення повинні бути зрозумілими призначеній віковій категорії учнів, сприяти засвоєнню навчального матеріалу;
- текст та ілюстрації повинні бути одним цілим: в одних випадках текст має бути матеріалом для ілюстрації, в інших навпаки – зображення повинно слугувати для складання тексту (картинка-задача);
- ілюстрація в букварі повинна характеризуватися реалістичністю, простотою композиції, чіткістю та емоційністю;
- ілюстратори повинні застосовувати прості прийоми художньої манери (графіка, живопис) у створенні ілюстрацій;
- характер малюнків має бути наближеним до лінійного зображення із поступовим введенням додаткових засобів виразності, що виявляють світлотінь об'єктів;
- контури фігур і предметів повинні бути достовірними їх анатомічній будові і перспективному ракурсу, чіткими і замкненими;
- тематика зображень має бути зрозумілою дітям і мотивувати їх до пошуку опису в тексті;
- дотримання однакової масштабності всього візуального ряду;
- зображення окремих предметів подавати у науковій достовірності і точності;
- забарвлення ілюстрацій повинно бути площинним;
- мінімальний розмір малюнка в підручнику не повинен бути меншим ніж один квадратний сантиметр;
- відсутність ілюстрацій складних і незрозумілих для дітей предметів [202, с. 64–65].

Вимоги до ілюстрування мовних підручників:

- ілюстрування підручника повинно здійснюватися у залежності від його виду (граматики, книги для читання);
- малюнки-завдання у граматиках повинні бути зрозумілими, чіткими та реалістичними, сприяти учневі у формулюванні відповіді;
- у книгах для читання усі наочні зображення мають бути тісно пов'язані з текстом і не містити зайвої інформації;
- характер зображень має базуватися на простоті та чіткості (чим менший вік учнів-адресатів тим чіткішою і простішою має бути ілюстрація);
- зображення обладнання виробництва та техніки повинні бути науково достовірними і точними, проте, у підручниках для молодших школярів такі об'єкти повинні бути зрозумілими учням [202, с. 64–65]

Продовження додатка Б.3

Вимоги до ілюстрування підручників з математики:

- усі креслення в підручниках повинні відрізнятися правильністю побудови, точністю, повною відповідністю з текстом та співпаданням усіх позначень;
- усі підписи мають бути чіткими з використанням однакової гарнітури і кеглю шрифту;
- важливим є дотримання стильової єдності усіх підписів, креслень та інших елементів ілюстративного матеріалу [202, с. 61–62].

Вимоги до ілюстрування підручників з природознавства:

- залучати до ілюстрування підручників художників різних спеціальностей, що зумовлюється специфікою видової різноманітності візуального ряду цих книг (креслення, схеми, карти, діаграми, зображення рослин і тварин тощо) з метою забезпечення їх наукової достовірності та реалістичності;
- необхідним є обґрунтований вибір художньої техніки і способу наочної подачі об'єктів вивчення;
- малюнки інструментів та різноманітного обладнання, техніки повинні бути науково достовірними і точними;
- для зображення складних механізмів варто використовувати фотографію, або графічні художні техніки [202, с. 62–69].

Додаток Б.4
Модель оцінювання ілюстрацій за Б. Карлаварісом
1. Елементи, що оцінюються об'єктивно. 2. Частково об'єктивні
елементи. 3. Художні елементи (суб'єктивні) [164, с. 76]

Співвідношення тексту і ілюстрацій (1)		Тип ілюстрації (2)	Якість ілюстрації (3)
<p>А. Характеристика</p> <p>1. Основний текст</p> <p>1.1. Хрестоматія: літературний текст.</p> <p> Ілюстрація: жанрова реалістична фантастична</p> <p>1.2. Науковий текст – об'єктивний</p> <p> Ілюстрація: об'єктивна; реалістична.</p> <p>2. Додатковий текст</p> <p>2.1. Хрестоматія: правдивий текст</p> <p> Ілюстрація: правдива реалістична фантастична</p> <p>2.2. Науковий текст – літературний</p> <p> Ілюстрація: жанрова реалістична фантастична</p> <p>3. Короткий текст – задачі</p> <p>3.1 і 3.2. Хрестоматія і науковий текст, перш за все – об'єктивний</p> <p> Ілюстрація: правдива об'єктивна</p>	<p>Б. Об'єм інформації текст ілюстрації</p> <p> 0 100</p> <p> 20 80</p> <p> 40 60</p> <p> 60 40</p> <p> 20 80</p> <p> 100 0</p> <p>1. Домінуюча ілюстрація</p> <p>2. Рівноправна ілюстрація</p> <p>3. Супроводжуюча текст ілюстрація</p> <p>4. Ілюстративне оздоблення - віньєтка</p>	<p>1. Художня ілюстрація</p> <p>2. Фотографія</p> <p>3. Репродукція</p> <p>4. Схема</p>	<p>Критерії оцінювання</p> <p>1. Дидактично- педагогічна цінність</p> <p>2. Естетична цінність</p> <p>3. Ідеологічна цінність</p> <p>4. Необхідні вимоги: Тип шрифту і довжина рядка Розмір ілюстрації Верстка Розмір сторінки і об'єм книги Обкладинка Колір паперу</p>

Додаток В
Характеристика ілюстративності підручників для початкових шкіл України (1950 - 2000)

Автор	Назва	Клас	Видавництво	Рік видання	Кількість сторінок	Кількість ілюстрацій	Малюнки	Репродукції	Таблиці	Схеми	Карти	Діаграми	Символічні	Декоративні	Фотографії	Примітка
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
«Українська мова»																
Деполович Л.	Буквар 	1	«Рад. школа»	1958 5-те вид. перероб.	114	59	+	+	+	+	-	-	+	-	-	Ілюстрації чорно-білі
Гов'ядовська Н. О.	Буквар 	1	«Рад. школа»	1961 6-те вид.	96	167	+	-	-	+	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Саженок Б. С., Саженок М. Т.	Буквар 	1	«Рад. школа»	1969 3-тє вид.	96	133	+	-	+	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Ващуленко М. С.	Буквар 	1	«Рад. школа»	1985 3-тє вид. перероб.	113	225	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С.	Буквар 	1	«Рад. школа»	1986 4-те вид.	113	225	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
				1987	113	225	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації Ідентичний з виданням (1986)
Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С.	Буквар 	1 (4-річна, 3-річна)	«Рад. школа»	1988 3-тє вид.	127	162	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
				1989 4-тє вид.	127	162	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації Ідентичний з виданням (1988)
Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С.	Буквар 	1 (4-річна, 3-річна)	«Рад. школа»	1990 5-тє вид, порероб.	127	162	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації Ідентичний з виданнями (1988, 1989)
Чередниченко Д. С.,	Материнка. Український буквар 	1	«Освіта»	1992	160	252	+	-	-	+	+	-	+	-	-	Кольорові і та чорно- білі ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С.	Буквар 	1 (4-річна, 3-річна)	«Освіта»	1995 9-тє вид.	144	190	+	-	-	+	-	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації

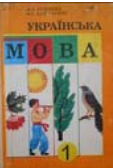

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С.	Буквар 	1 (4-річна, 3-річна)	«Освіта»	1997 11-те вид.	143	217	+	-	-	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Вашуленко М. С.	Буквар 	1 (4-річна, 3-річна)	«Освіта»	1999 13-те вид.	143	200	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	1	«Рад. школа»	1950 11-те вид.	88	76	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	1		1951 Вид. 12-те перероб.	88	76	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	1		1955 Вид. 16-те перероб.	88	76	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації

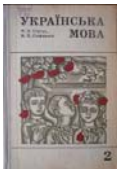
Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	1	«Рад. школа»	1960	79	63	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	1	«Рад. школа»	1968 9-ге вид.	120	86	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Чавдаров С. Х., Саженюк Б. С.	Українська мова 	1	«Рад. школа»	1973 5-ге вид. перероб. і доповн.	224	69	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Хрущ К. І., Коломієць Т. П., Острицька Є. Д.	Українська мова 	1	«Рад. школа»	1976 4-ге вид., перероб.	136	53	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Хрущ К. І., Коломієць Т. П., Острицька Є. Д.	Українська мова 	1	«Рад. школа»	1982 10-ге вид., перероб.	142	88	+	-	+	+	-	-	-	+	+	Кольорові ілюстрації

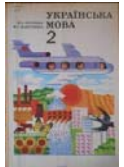

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Білецька М. А. Вашуленко М. С.	Українська мова 	1	«Рад. школа»	1983	169	73	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Пробний для дослідних шкіл Чорно-білі ілюстрації
Білецька М. А. Вашуленко М. С.	Українська мова 	1 (3-річна)	«Освіта»	1992	223	72	+	-	+	+	-	-	+	+	-	Кольорові ілюстрації
Варзачка Л. О., Голокозакова Ж. Г., Паламар Л. М.	Рідна мова й мовлення 	1 (3-річна)	«Бліц»	1995	384	159	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1950 Вид. 11-те	56	58	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1955 Вид. 16-те перероб.	56	58	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1959 Вид 20-те	56	58	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Чавдаров С. Х.,	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1962 3-тє вид.	119	49	+	-	-	-	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Чавдаров С. Х.,	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1968 9-тє вид.	120	46	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Чавдаров С. Х., Саженок Б. С.	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1973 14-тє вид.	119	43	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Середа Ф. Я., Стефанцев М. П.	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1974 2-тє вид.	118	32	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Ващуленко М. С., Мельничайко О. І., Захарчук Н. Г.	Українська мова 	2	«Рад. школа»	1983	159	53	+	-	-	-	-	-	-	-	-	Пробний, для дослідних шкіл Чорно-білі ілюстрації
Білецька М. А., Ващуленко М. С.	Українська мова 	2 (4-річна)	«Рад. школа»	1987	174	68	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Білецька М. А., Ващуленко М. С.	Українська мова 	2 (4-річна)	«Рад. школа»	1991 4-те вид., доп. і перероб.	272	98	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Чавдаров С. Х., Саженок Б. С.	Українська мова 	3 (8-річна)	«Рад. школа»	1960	158	42	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Чавдаров С. Х., Саженок Б. С.	Українська мова 	3	«Рад. школа»	1971 12-те вид., доп. і перероб..	186	22	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Городівський В. М., Бурдейна А. А.	Українська мова 	3	«Рад. школа»	1974	223	11	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Городівський В. М., Бурдейна А. А.	Українська мова 	3	«Рад. школа»	1987 13-те вид, перероб.	223	83	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Вашуленко М. С., Мельничайко О. І.	Українська мова 	3 (4-річна)	«Рад. школа»	1988	255	88	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Варзачка Л. О., Вашуленко М. С. (ред.), Мельничайко О. І., Скурапівський Л. В.	Рідна мова РІДНА МОВА 	4(3)	«Освіта»	1997 5-те вид.	256	42	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Чавдаров С. Х.	Українська мова 	4	«Рад. школа»	1956 Вид. 17-те	146	34	+	-	+	-	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Чавдаров С. Х., Саженок Б. С.	Українська мова 	4 (8-річна)	«Рад. школа»	1960	158	23	+	-	+	-	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Гов'ядовська Н. О.	Читанка 	1	«Рад. школа»	1957	163	157	+	-	-	-	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Горбунцова Т. Ю., Скрипченко Н. Ф., Шинкаренко О. Ф.	Читанка 	1	«Рад. школа»	1968	247	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Без ілюстрацій
Гов'ядовська Н. О.	Читанка 	1	«Рад. школа»	1971	271	158	+	-	-	-	-	-	+	+	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Шинкаренко О. Ф.	Читанка 	1	«Рад. школа»	1972	239	168	+	-	-	-	-	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Шинкаренко О. Ф.	Читанка 	1	«Рад. школа»	1976 6-те вид. перероб.	192	99	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Шинкаренко О. Ф.	Читанка 	1	«Рад. школа»	1986 15-те вид.	192	106	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Жаленко К. М.	Читанка 	1	«Рад. школа»	1983	289	48	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Пробний для дослідних класів Ілюстрації чорно-білі
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	1 (3-річна)	«Освіта»	1992 2-ге вид., перероб.	288	71	+	+	+	-	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка «Первоцвіт» 	1 (3-річна)	«Освіта»	1997 2-ге вид., перероб.	320	67	+	+	+	-	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Гавриленко П. І., Глущенко В. Д., Гроровой А. І., Кисельов Ф. С., Марчук М. П., Ременюк Є. М.	Читанка 	2	«Рад школа»	1959 5-те видання	255	161	+	+	-	+	-	-	+	-	-	Ілюстрації чорно-білі, окремі кольорові вставки з репродукціями
Гавриленко П. І., Глущенко В. Д., Гроровой А. І., Кисельов Ф. С., Марчук М. П., Ременюк Є. М.	Читанка 	2	«Рад школа»	1966 12-те видання	255	161	+	+	-	+	-	-	+	-	-	Ілюстрації чорно-білі, окремі кольорові вставки з репродукціями
Скрипченко Н. Ф., Горбунцова Т. Ю., Ткаченко Н. С.	Читанка 	2	«Рад школа»	1973	287	147	+	-	-	-	-	-	-	+	-	Пробний Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Ткаченко Н. С., Горбунцова Т. Ю.	Читанка 	2	«Рад школа»	1977 5-те вид., перероб.	172	80	+	-	-	-	-	-	-	+	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Ткаченко Н. С., Горбунцова Т. Ю.	Читанка 	2	«Рад школа»	1989 14-те вид.	240	108	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	2 (4-річна)	«Рад. школа»	1988 УПЧ, ЧІ 2-ге вид.	192	45	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	2 (4-річна)	«Рад. школа»	1988 УПЧ, ЧІІ 2-ге вид.	192	47	+	+	+	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації Вставки з репродукціями
Верес Оксана	Читанка «Ластівка» 	2 (4-річна)	«Освіта»	1992	240	66	+	-	-	-	-	-	-	+	-	Кольорові ілюстрації
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	2 (4-річна)	«Освіта»	1993 5-ге вид.	366	45	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Каніщенко А. П.	Поурочна читанка «Наталочка» 	2 (4-річна)	«Освіта»	1996 (ч. 2)	240	31	+	-	-	-	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Білий І. О.	Сходинки-2 	2 (3-річна)	«А. С. К.»	1998	336	47	+	-	-	-	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Войтиченко-Варнавська Т. П., Коваленко К. Я.	Читанка 	3	«Рад. школа»	1955	350	141	+	+	+	-	-	-	+	-	+	Ілюстрації чорно-білі
Миронов М. М.	Читанка 	3	«Рад. школа»	1956	343	110	+	+	+	+	+	-	+	-	-	Ілюстрації чорно-білі
Войтиченко-Варнавська Т. П., Коваленко К. Я.	Читанка 	3	«Рад. школа»	1963 8-вид., скороч.	351	168	+	+	+	-	+	-	+	+	-	Ілюстрації чорно-білі
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	3(2)	«Освіта»	1992 5-те вид., перероб.	336	55	+	+	-	-	-	-	-	+	-	Кольорові ілюстрації

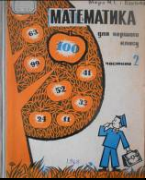
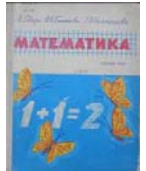
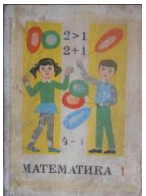
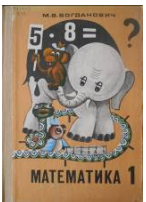

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	3(2)	«Освіта»	1997 7-ге вид, перероб.	336	55	+	+	-	-	-	-	-	+	-	Кольорові ілюстрації	
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	3(2)	«Освіта»	1998 8-ме вид.	336	64	+	+	-	-	-	-	-	+	-	Кольорові ілюстрації	
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я.	Читанка 	3(4- річна)	«Рад. школа»,	1988	336	55	+	+	-	+	+	-	-	+	-	Кольорові ілюстрації	
Верес О.	Читанка «Біла хата» 	3(4- річна)	«Освіта»	1992	288	93	+	-	-	-	-	-	+	+	+	Кольорові ілюстрації	
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Волошина Н. Й.	Читанка ЧИТАНКА 	4(3)	«Освіта»,	1993 3-ге вид, перероб.	336	41	+	+						+	+	+	Кольорові ілюстрації

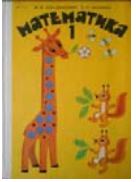

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Скрипченко Н. Ф., Савченко О. Я., Волошина Н. Й.	Читанка 	4(3)	«Освіта»	1997 5-те вид., перероб.	288	45	+	+	-	-	-	-	+	+	+	Кольорові ілюстрації
Верес Оксана	Читанка «Писанка» 	4 (4-річна)	«Освіта»	1992	271	32	+	-	-	-	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
«Математика»																
Автор	Назва	Клас	Видавництво	Рік видання	Кількість сторінок	Кількість ілюстрацій	Малюнки	Репродукції	Таблиці,	Схеми	Карти	Діаграми	Символічні	Декоративні	Фотографії	Примітка
Пчолко О. С., Поляк Г. Б.	Арифметика 	1	«Рад. школа»	1956	143	177	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Ілюстрації чорно-білі Переклад з російського видання російське видання кольорове
Моро М. Г., Бантова М. О., Бельпокова Г. В., за участю Шариженко Н. Л.	Математика (ч. 1) 	1	«Рад. школа»	1968	143	191	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Ілюстрації чорно-білі Переклад з російського видання

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Моро М. Г., Бантова М. О., Бельпокова Г. В., за участю Шариженко Н. Л.	Математика (ч. 2) 	1	«Рад. школа»	1968	143	144	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Ілюстрації чорно-білі Переклад з російського видання
Моро М. Г., Бантова М. О., Бельпокова Г. В.	Математика 	1	«Рад. школа»	1969	224	354	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Ілюстрації в трьох фарбах (червоний, чорний, сірий) Переклад з російського видання
Моро М. Г., Бантова М. О., Бельпокова Г. В.	Математика 	1	«Рад. школа»	1974	191	312	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації Переклад з російського видання
Богданович М. В.	Математика 	1	«Рад. школа»	1983	127	119	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Пробний, для дослідних шкіл Чорно-білі ілюстрації
Богданович М. В., Кочина Л. П.	Математика 	1 (4-річна)	«Рад. школа»	1990 5-ге вид., перероб.	128	425	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Богданович М. В., Кочина Л. П.		1 (4-річна)	«Рад. школа»	1992 6-те вид, перероб.	128	425	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації Ідентичний з виданням (1990)
				1994	128	425	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації Ідентичний з виданнями (1990, 1992)
Богданович М. В., Кочина Л. П.		1 (4-річна)	«Освіта» 10-те видання	2000 8-ме вид.	128	425	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації Ідентичний з виданнями (1990, 1992, 1994)
Моро М. Г., Бантова М. О., Бельпокова Г. В.		1 (3-річна)	«Рад. школа»	1988	191	284	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації Переклад з російського видання
Богданович М. В.		1 (2)	«Освіта»	1995 3-тє вид.	95	167	+	-	-	+	-	+	-	+	-	Кольорові ілюстрації
Моро М. Г., Бантова М. О.		2	«Рад. школа»	1968	288	127	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації Переклад з російського видання

Продовження додатка В

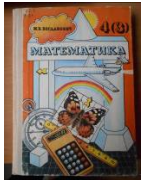
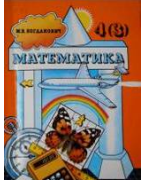
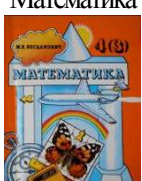

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Моро М. Г., Бантова М. О.	Математика 	2	«Рад. школа»	1971 4-те вид. виправ.	240	112	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Ілюстрації чорно-білі
Богданович М. В.	Математика 	2	«Рад. школа»	1983	176	126	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Пробний, для дослідних шкіл Ілюстрації чорно-білі
Моро М. Г., Бантова М. О.	Математика 	2 (3-річна)	«Рад. школа»	1989	206	150	+	-	+	+	-	+	-	-	-	Кольорові ілюстрації Переклад з російського видання
				1991 3-те вид.	206	150	+	-	+	+	-	+	-	-	-	-
Богданович М. В.	Математика 	2 (4-річна)	«Рад. школа»	1991 5-те вид., перероб.	208	212	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Богданович М. В.	Математика 	2(1)	«Освіта»	1993 5-те вид.	208	212	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Пчолко О. С., Поляк Г. Б.	Арифметика	3	«Рад. школа»	1955	174	106	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Ілюстрації чорно-білі Переклад з російського видання
Богданович М. В.	Математика 	3 (4-річна)	«Рад. школа»	1988	255	190	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Богданович М. В.	Математика 	3(2)	«Освіта»	1997 7-ме вид.	224	120	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Пчолко О. С., Бантова М. О., Моро М. Г., Пшикало А. М.	Математика (підручник)	3	«Рад. школа»	1983	192	134	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Переклад з російського видання
Пчолко О. С., Бантова М. О., Моро М. Г., Пшикало А. М.	Математика (підручник)	3 (3-річна)	«Рад. школа»	1992	192	134	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Переклад з російського видання
Віленкін Н. Я., Нешков К. І., Шварцбург С. Й., Сьомушкін О. Д., Чесноков О. С., Нечасва Т. Ф.	Математика 	4	«Рад. школа»	1970	255	284	+	-	+	+	+	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Віленкін Н. Я., Чесноков О. С., Шварцбург С. Й.,	Математика 	4	«Рад. школа»	1984	255	198	+	-	+	+	+	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Богданович М. В.	Математика 	4(3)	«Освіта»	1993	240	109	+	-	+	+	+	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Богданович М. В.	Математика 	4(3)	«Освіта»	1995 2-ге вид.	240	106	+	-	+	+	+	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Богданович М. В.	Математика 	4(3)	«Освіта»	1998 3-тє вид.	240	86	+	-	+	+	+	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації
Богданович М. В., Кочина Л. П., Левшин М. М.	Математика 	4 (4-річна)	«Рад. школа»	1991	287	160	+	-	+	+	+	-	-	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

«Російська мова»																
Автор	Назва	Клас	Видавництво	Рік видання	Кількість сторінок	Кількість ілюстрацій	Малюнки	Репродукції	Таблиці,	Схеми	Карти	Діаграми	Символічні	Декоративні	Фотографії	Примітка
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Вцуленко Н. С., Матвеева А. Н., Назарова Л. К., Скрипченко Н. Ф.	Букварь 	1 (4-річна)	«Рад школа»	1991	128	180	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Гудзик І. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г.	Русский язык 	1	«Рад школа»	1980	127	302	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Гудзик І. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г.	Русский язык 	1	«Рад школа»	1983 2-ге вид, перероб.	127	302	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Гудзик І. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г.	Русский язык 	1	«Рад школа»	1988 5-те вид.	127	302	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Гудзик І. Ф., Гурская В. В.	Русский язык (учебник)	1	«Рад школа»	1983	128	226	+	-	+	+	+	-	+	-	+	Кольорові ілюстрації Для експериментальних шкіл
Гудзик І. Ф., Величковская В. Ф.	Русский язык 	1 (4-річна)	«Рад школа»	1990 5-те вид.	127	276	+	+	-	+	+	+	-	+	-	Кольорові ілюстрації
Гудзик І. Ф., Мельничук Е. А., Озерова Н. Г.	Русский язык	1 (3-річна)	«Рад школа»	1990	127	302	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Помагайба В. И., Коваль А. П., Волошановская Н. И.	Русский язык 	2	«Рад школа»	1968, 1969	287	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Без ілюстрацій Експериментальний
Коваль А. П., Волошановская Н. И., Помагайба В. И.	Русский язык 	2	«Рад школа»	1978	174	59	+	-	+	+	+	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Коваль А. П., Волошановская Н. И.	Русский язык 	2	«Рад школа»	1983 13-те вид, перероб. І доповн.	240	62	+	-	+	+	+	-	+	-	+	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Гудзик І. Ф., Гурская В. В.	Русский язык 	2(4)	«Рад. школа»	1987	176	223	+	-	+	+	-	-	+	-	+	Кольорові ілюстрації
Помагайба В. И., Савицкая Г. И., Коваль А. П.	Русский язык 	3	«Рад. школа»	1969	248	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	Без ілюстрацій Експериментальний
Помагайба В. И., Савицкая Г. И., Коваль А. П.	Русский язык 	3	«Рад. школа»	1970	248	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	Без ілюстрацій Експериментальний
Коваль А. П., Помагайба В. И., Савицкая Г. И.	Русский язык 	3	«Рад. школа»	1976 6-те вид.	240	27	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Коваль А. П., Михайлюк Л. К.	Русский язык 	3	«Рад. школа»	1989 16-те вид.	240	67	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові та чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Гудзик І. Ф.	Русский язык 	3 (4-річна)	«Рад школа»	1990 3-ге вид.	286	96	+	+	+	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Гудзик І. Ф.	Русский язык 	3(2)	«Рад школа»	1991 4-ге вид, перероб.	320	102	+	+	-	-	-	-	+	+	-	Кольорові ілюстрації
Козловская Е. В., Помагайба В. И., Савицкая Г. И.	Русский язык 	4	«Рад школа»	1960	143	45	+	+	-	-	-	-	+	+	-	Чорно-білі ілюстрації Вклеєні сторінки з репродукціями кольорові
Иваницкая Г. М., Пашковская Н. А., Сулова Н. В., Цыганенко Г. П.	Русский язык 	4	«Рад школа»	1988 17-ге вид.	175	56	+	+	+	-	-	-	+	-	-	Кольорові ілюстрації
Гудзик І. Ф., Иваницкая Г. М.	Русский язык 	4 (4-річна)	«Рад школа»	1991 2-ге вид.	287	74	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Кольорові та чорно- білі ілюстрації

Продовження додатка В

Природознавство																
Автор	Назва	Клас	Видавництво	Рік видання	Кількість сторінок	Кількість ілюстрацій	Малюнки	Репродукції	Таблиці,	Схеми	Карти	Діаграми	Символічні	Декоративні	Фотографії	Примітка
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Скапкін М. М.	Книга для читання з природознавства 	4	«Рад. школа»	1958 Вид. 4-ге	144	83	-	+	+	+	-	-		-	-	Чорно-білі ілюстрації Кольорова вкладка Переклад з російського видання
Скапкін М. М.	Природознавство 	4	«Рад. школа»	1961	248	255	+	-	+	+	+	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації, кольорові карти Переклад з російського видання
Нарочна Л. К., Низова А. М.	Природознавство 	2	«Рад. школа»	1968	208	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Без ілюстрацій. Для експериментальних шкіл
Нарочна Л. К., Онищук В. О.	Природознавство 	3	«Рад. школа»	1969	71	55	+	-	+	+	+	-	-		+	Чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Скаткін М. М.	Природознавство 	4	«Рад. школа» 4-ге видання	1975	148	177	+	-	+	+	+	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації Кольорові додатки
Нарочна Л. К., Низова А. М.	Природознавство 	2	«Рад. школа»	1977	112	102	+	-	+	+	+	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації
Скаткін М. М.	Природознавство 	4	«Рад. школа» 6-ге видання	1986	99	80	+	-	+	-	+	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації Переклад з російського видання
Бібік Н. М., Коваль Н. С.	Світ навколо тебе 	2 (4-річна)	«Рад. школа»	1987	111	130	+	-	+	+	+	-	+	+	+	Кольорові ілюстрації Пробний
Нарочна Л. К., Низова А. М.	Природознавство	2	«Рад. школа»	1991	111	130	+	-	+	+	+	-	-	+	+	Кольорові ілюстрації Пробний
Нарочна Л. К., Низова А. М., Онищук В. О.	Природознавство 	2-3 (3-річна)	«Рад. школа»	1991	208	315	+	-	+	+	+	-	-	+	+	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Бібік Н. М., Коваль Н. С.	Світ навколо тебе 	2(4-річна)	«Рад. школа»	1991 4-ге вид, перероб.	111	130	+	-	+	+	+	-	-	+	+	Кольорові ілюстрації Пробний Ідентичний з виданням (1987), проте, вилучено радянську символіку
Коваль Н. С., Нарочна Л. К.	Природознавство 	3(2)	«Освіта»	1995 6-ге вид, перероб.	144	75	+	-	+	+	+	-	-		+	Кольорові ілюстрації
Коваль Н. С., Нарочна Л. К.	Природознавство 	3(2)	«Освіта»	1997 7-ме вид, перероб.	144	75	+	-	+	+	+	-	-		+	Кольорові ілюстрації Ідентичний з попереднім виданням (1995)
Коваль Н. С., Нарочна Л. К.,	Природознавство 	4(3)	«Світ»	1995	112	63	+	-	+	-	+	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації
Коваль Н. С., Нарочна Л. К.,	Природознавство 	4(3)	«Освіта»	1997	112	65	+	-	+	-	+	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації

Продовження додатка В

Образотворче мистецтво																
Автор	Назва	Клас	Видавництво	Рік видання	Кількість сторінок	Кількість ілюстрацій	Малюнки	Репродукції	Таблиці,	Схеми	Карти	Діаграми	Символічні	Декоративні	Фотографії	Примітка
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Солом'яний М. Ф., Боровиков О. Я.	Образотворче мистецтво 	4 (навч. посібн.)	«Рад. школа»	1880	96	90	+	+	-	+	-	-	-	+	+	Кольорові та чорно-білі ілюстрації
Проців В. І., Кириченко М. А., Щербакова К. В.	Образотворче мистецтво 	1-3 (навч. посібн.)	«Рад. школа»	1882	158	207	+	+	+	+	-	-	+	+	+	Кольорові ілюстрації
Солом'яний М. Ф., Слін В. Ю., Коробов Г. С., Дейнеко М. Г.	Образотворче мистецтво 	4-6 (навч. посібн.)	«Рад. школа»	1884	218	274	+	+	+	+	-	-	+	+	+	Чорно-білі ілюстрації Кольорові ілюстрації та репродукції окремими листами
Вільчинський В. М.	Образотворче мистецтво 	1–2 (4-річна)	«Рад. школа»	1990	127	417	+	+	+	+	-	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації У підручнику немає тексту

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Кириченко М. А.	Образотворче мистецтво 	3(2)	«Рад. школа»	1992	128	284	+	+	+	+	-	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації
Кириченко М. А.	Образотворче мистецтво 	3(2)	«Освіта»	1997 2-ге вид., перероб. і доповн.	128	284	+	+	+	+	-	-	-	-	+	Кольорові ілюстрації Ідентичний з виданням (1992)
Музика																
Автор	Назва	Клас	Видавництво	Рік видання	Кількість сторінок	Кількість ілюстрацій	Малюнки	Репродукції	Таблиці,	Схеми	Карти	Діаграми	Символічні	Декоративні	Фотографії	Примітка
Раввінов О. Г., Брандель С. Я., Ситко І. Я.	Співи 	1	«Рад. школа»	1961	96	136	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Раввінов О. Г., Брандель С. Я., Ситко І. Я.	Співи 	2	«Рад. школа»	1961	87	82	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації

Продовження додатка В

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
Раввінов О. Г., Яценко М. П.	Співи 	3	«Рад. школа»	1961	105	108	+	-	+	+	-	-	+	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Андросова О., Раввінов О.	Музика 	3	«Музична Україна»	1972	119	38	+	-	-	-	-	-	+	-	-	Чорно-білі та кольорові ілюстрації
Дверій Р. Є.	Музика 	1–2	ВНТЛ	1997	70	117	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації
Трудове навчання																
Автор	Назва	Клас	Видавництво	Рік видання	Кількість сторінок	Кількість ілюстрацій	Малюнки	Репродукції	Таблиці,	Схеми	Карти	Діаграми	Символічні	Декоративні	Фотографії	Примітка
Мадзигон В. Н., Семькин Н. П., Воловиченко А. И., Дусь П. Н., Журавель С. В., Кондраток Г. А., Тарнопольский Д. М., Цесельский В. Л. и др.	Трудове обучение	4 (навч. посібн.)	«Рад. школа»	1981	173	165	+	-	+	+	-	-	-	-	-	Чорно-білі ілюстрації Кольорові додатки На російській мові

Додаток Г
Приклади ілюстративного матеріалу у підручниках для початкових шкіль України другої половини ХХ століття

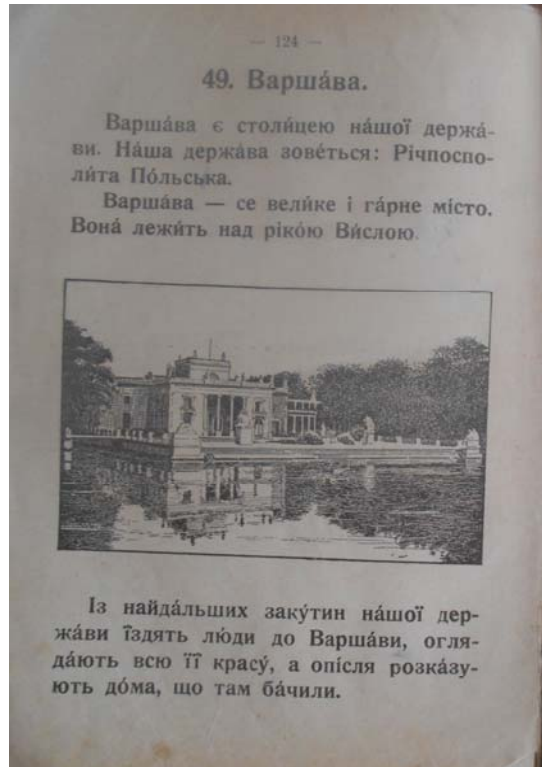
1

2

3

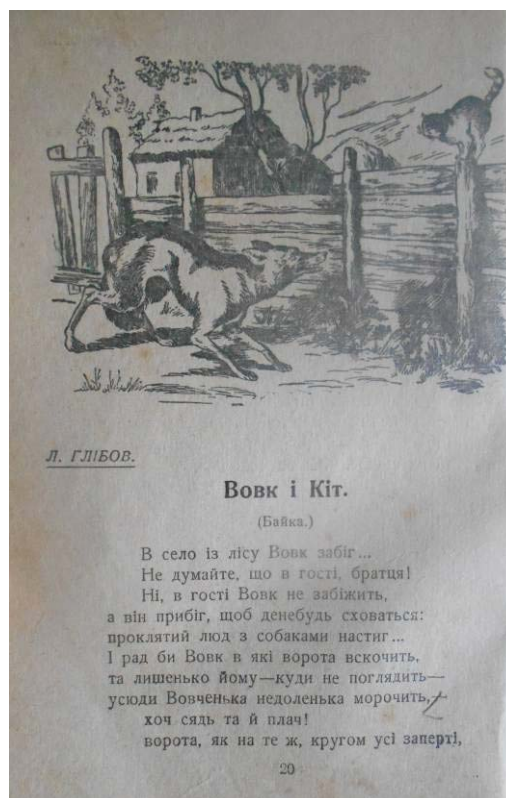

4

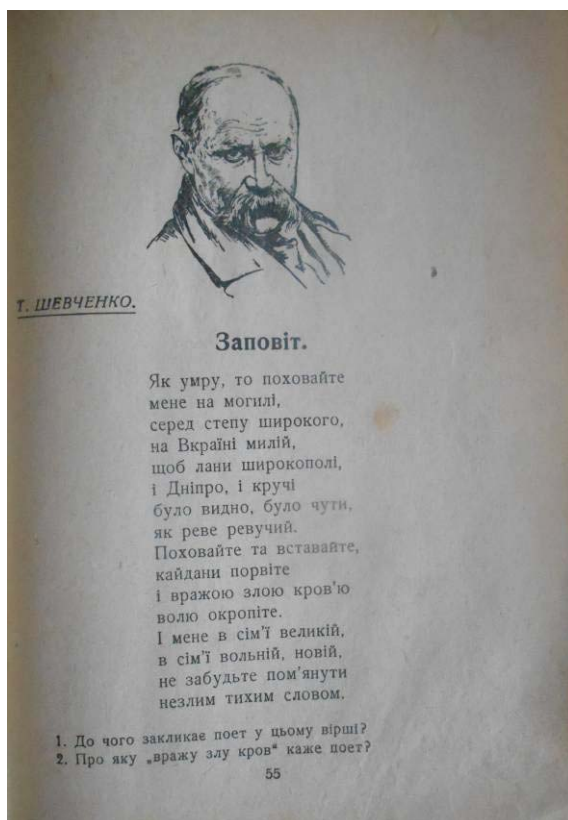
Рис. Г.1. «Буквар: перша читанка для все людних шкіль», 1929 р. (Видавець - Державне видавництво шкільних книжок у кураторії Львівського шкільного округу у Львові, Львів): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

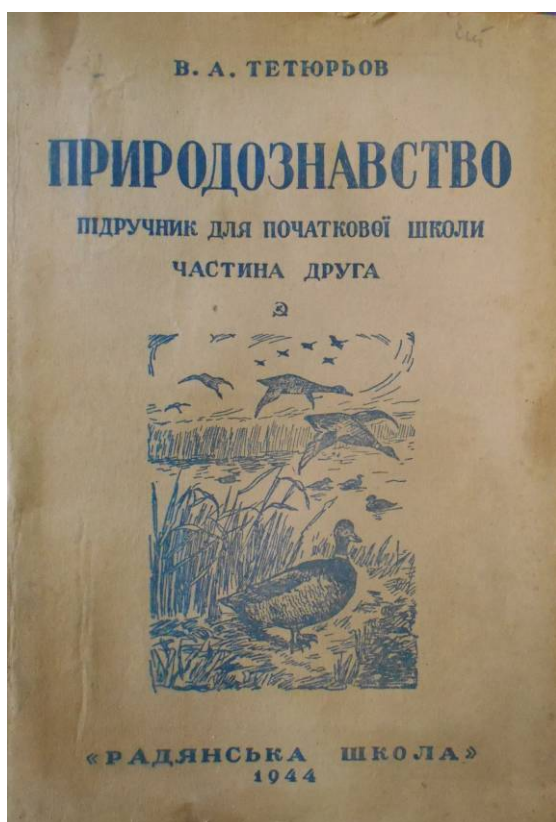

3

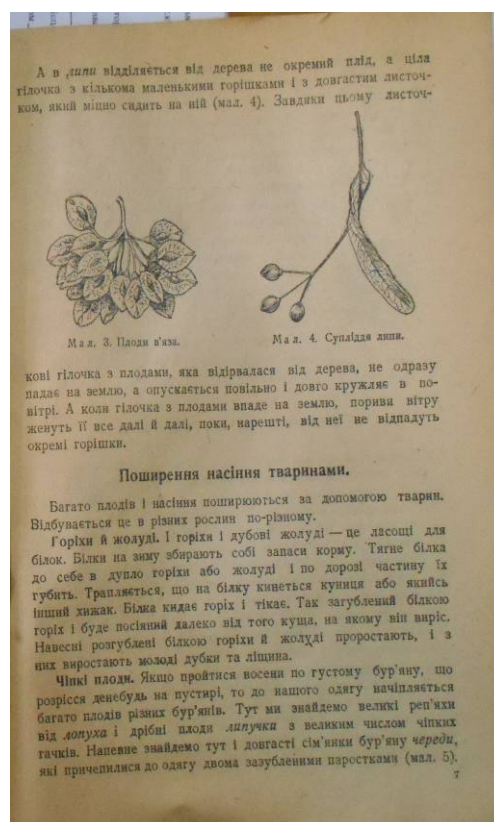

4

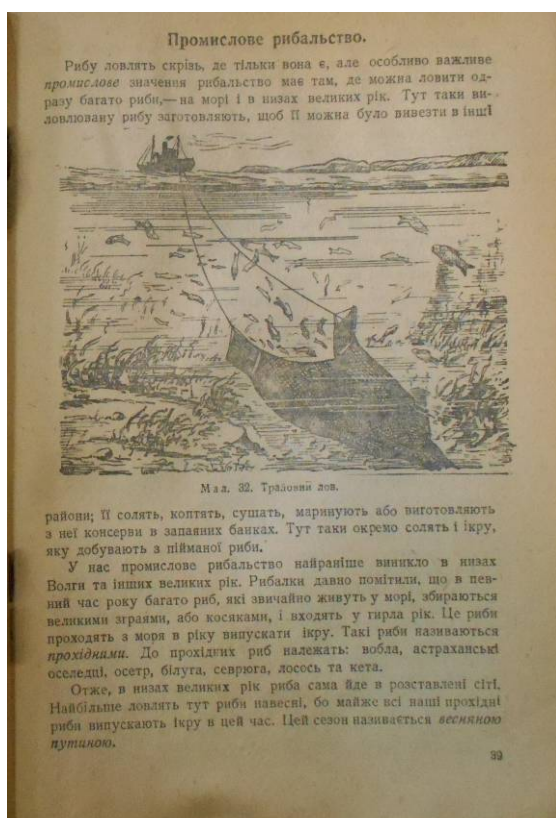
Рис. Г.2. М. М. Миронов «Літературна читанка» 3 кл., 1940 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

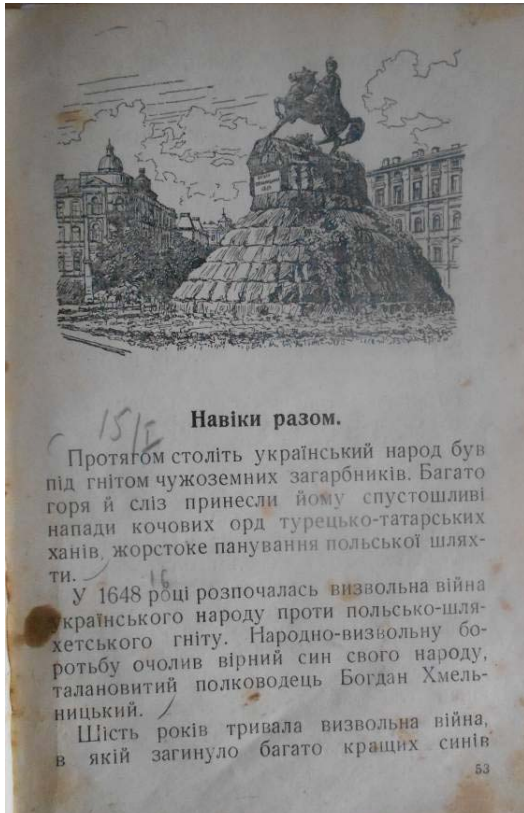
4

Рис. Г.3. В. А. Тетюров «Природознавство» 4 кл. поч. шк., 1944 р. (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

Додаток Г.1
Приклади ілюстративного матеріалу підручників для початкових шкіл України, виданих у 50-х рр. XX століття

1

2

3

Рис. Г.1.1. Л. Дєполович. «Буквар», 1958 р., (К.: Рад. школа): 1 — розворот підручника; 2, 3 — сторінки підручника.

1

2

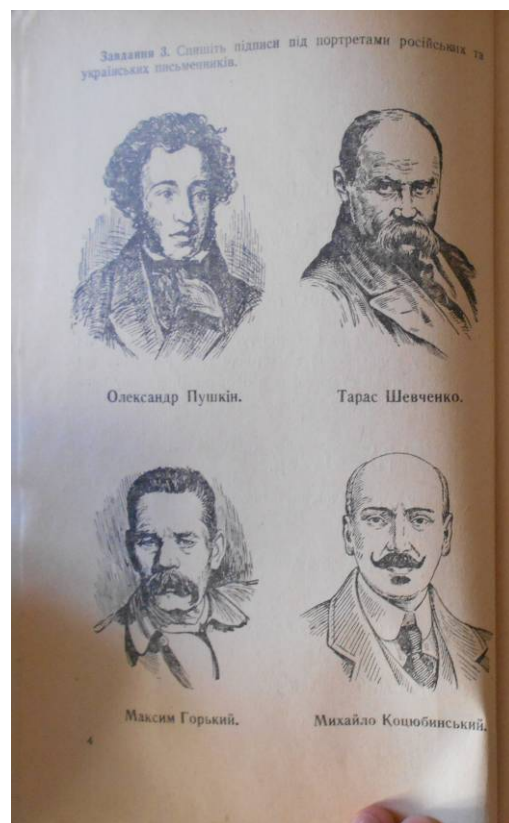

3

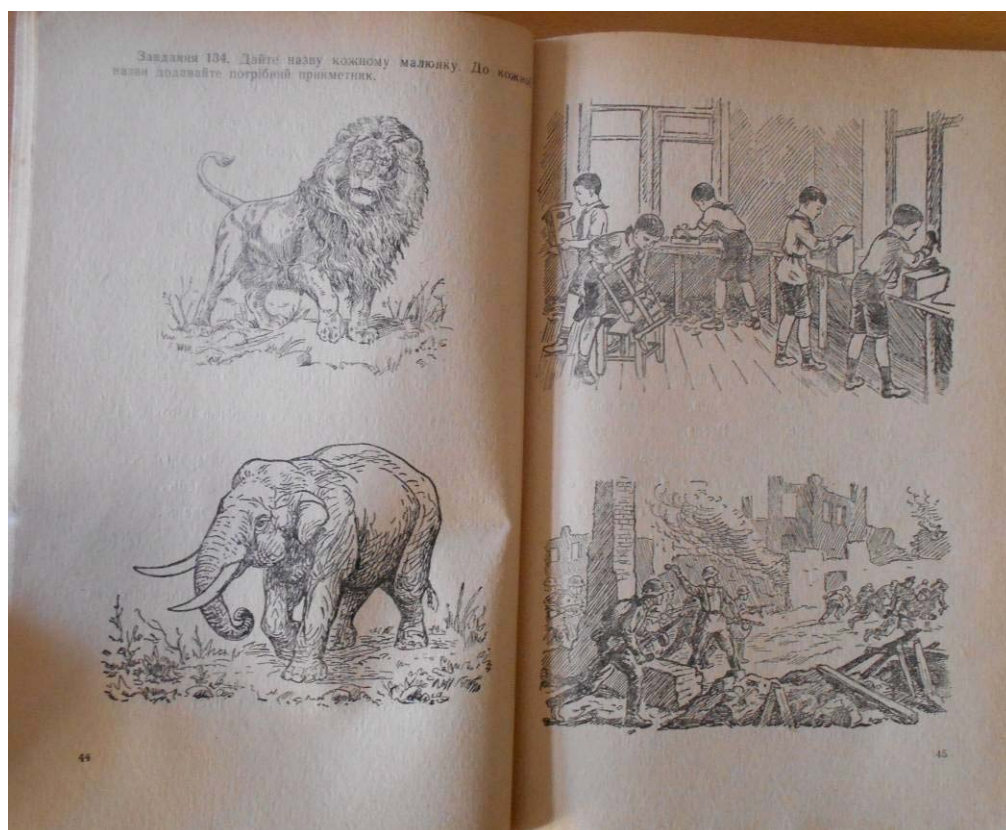
Рис. Г.1.2. С. Чавдаров «Українська мова» 1 кл. поч. шк., 1950 р. Вид. 11-те (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

3

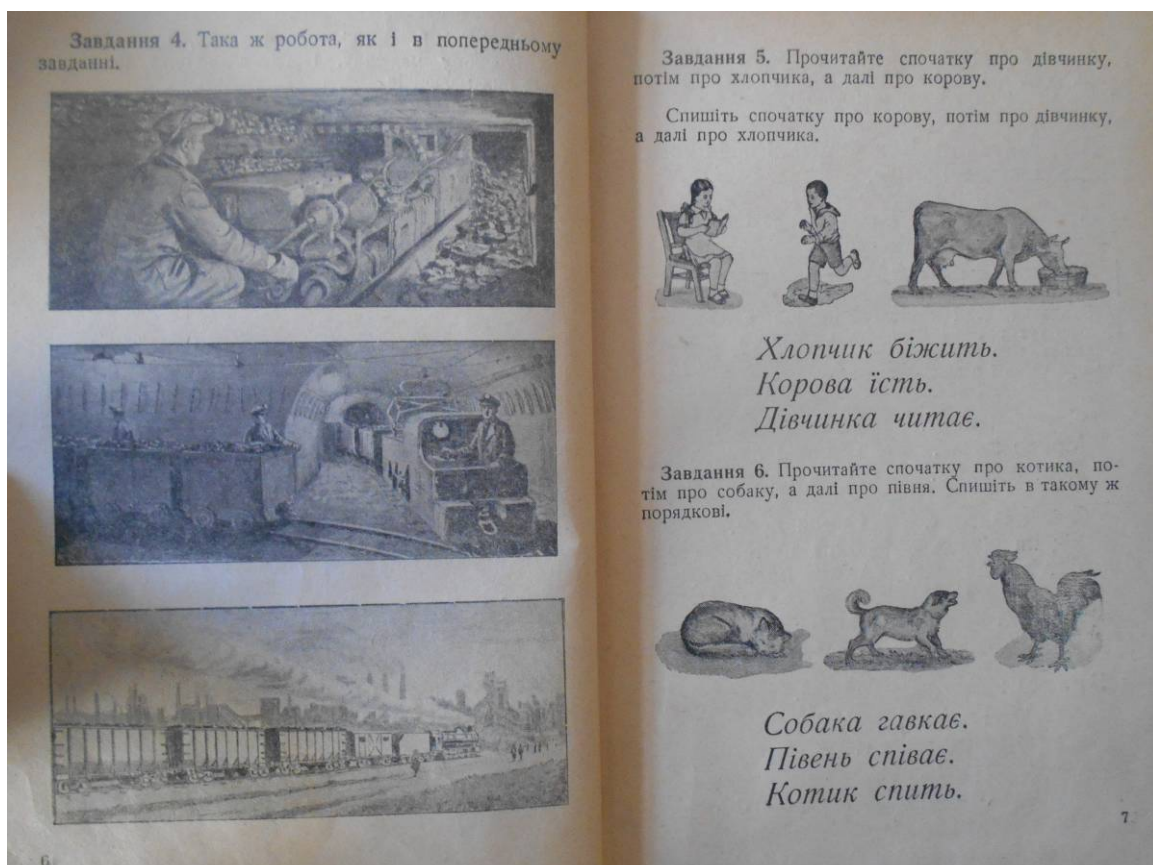
Рис. Г.1.3. С. Чавдаров «Українська мова» 2 кл. поч. шк., 1950 р. Вид. 11-те (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

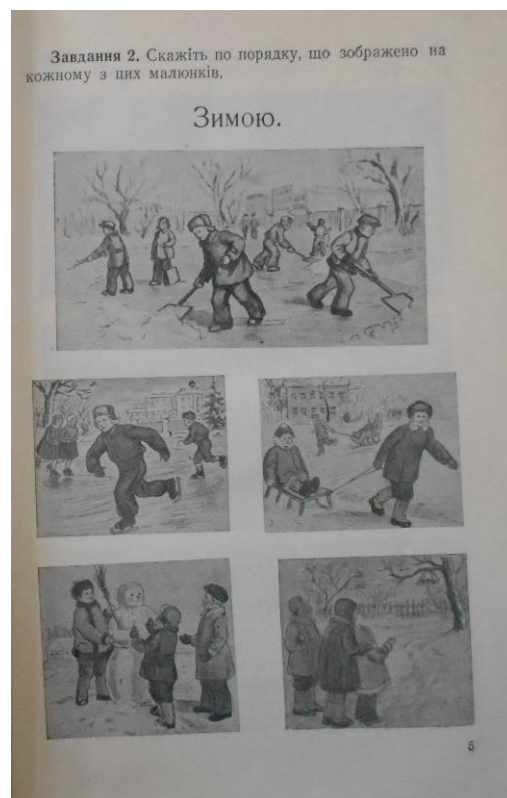

3

Рис. Г.1.4. С. Чавдаров «Українська мова» 1 кл. поч. шк., 1951 р. Вид. 12-те, перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

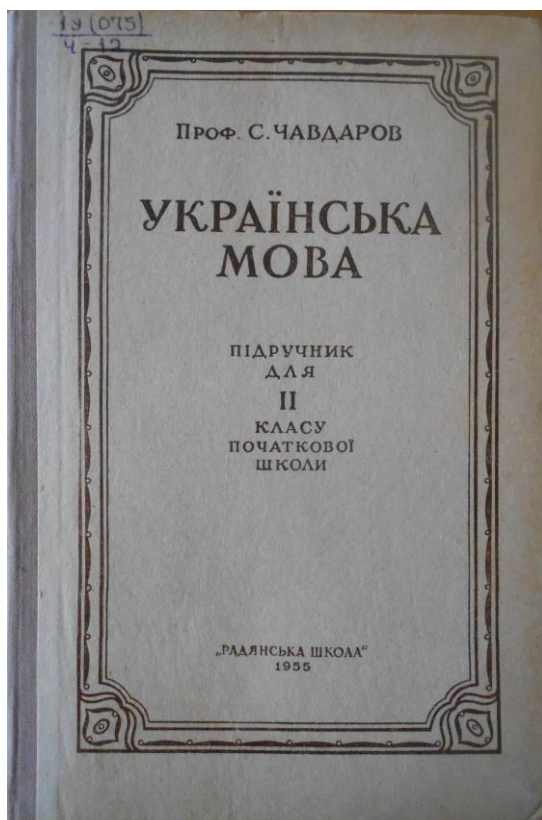

2

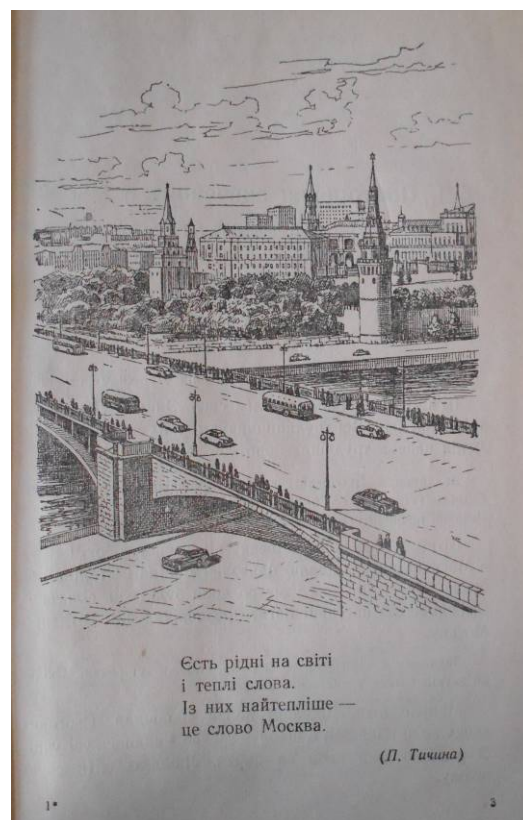

3

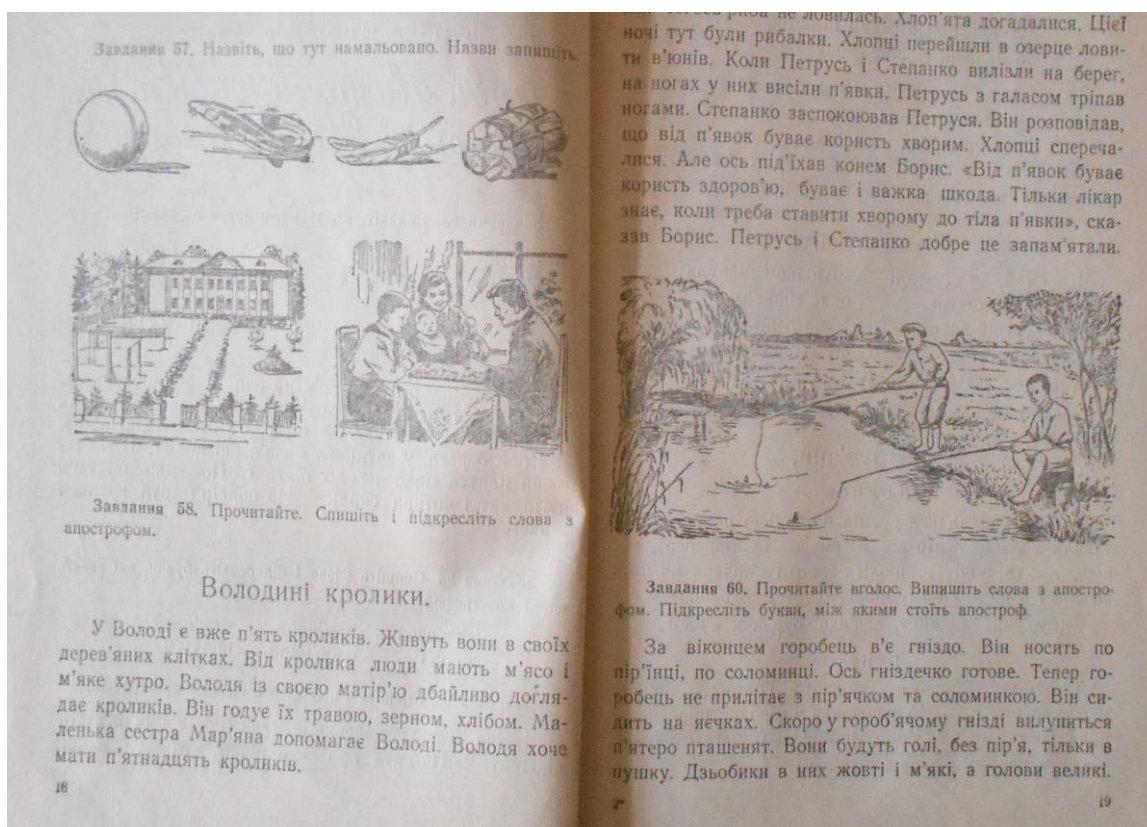
Рис. Г.1.5. С. Чавдаров «Українська мова» 1 кл. поч. шк., 1955 р. Вид. 16-те, перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

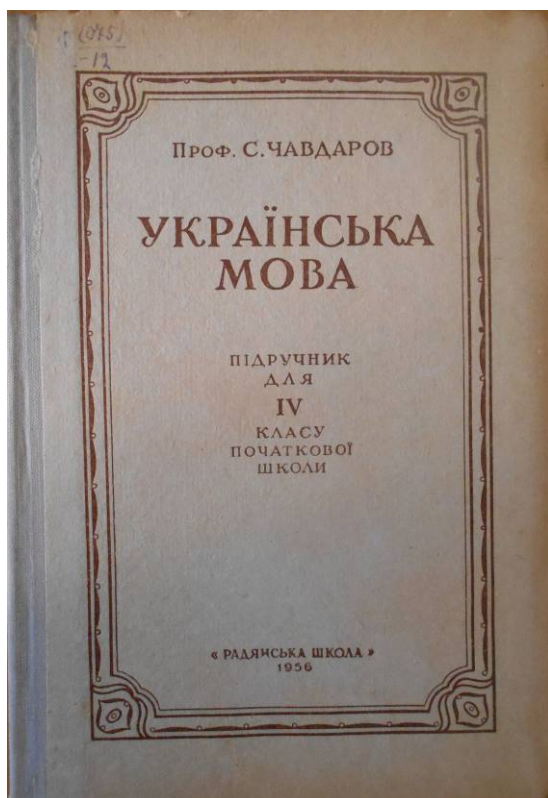

2

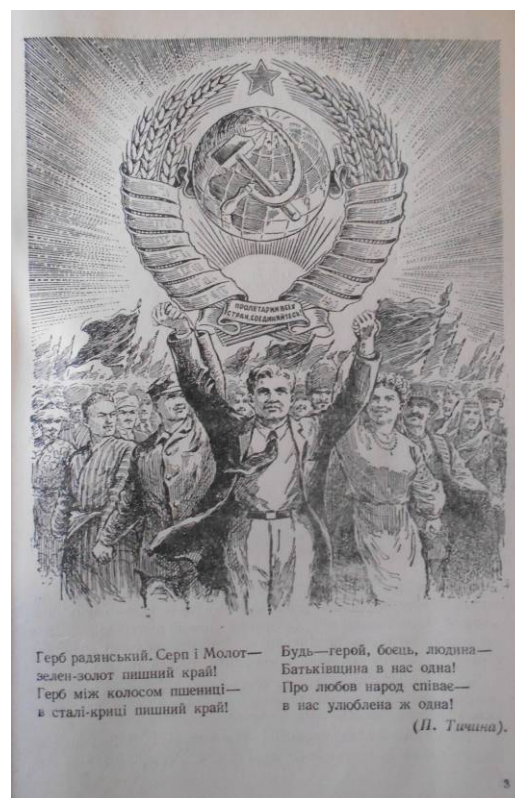

3

Рис. Г.1.6. С. Чавдаров «Українська мова» 2 кл. поч. шк., 1955 р. Вид. 16-те, перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

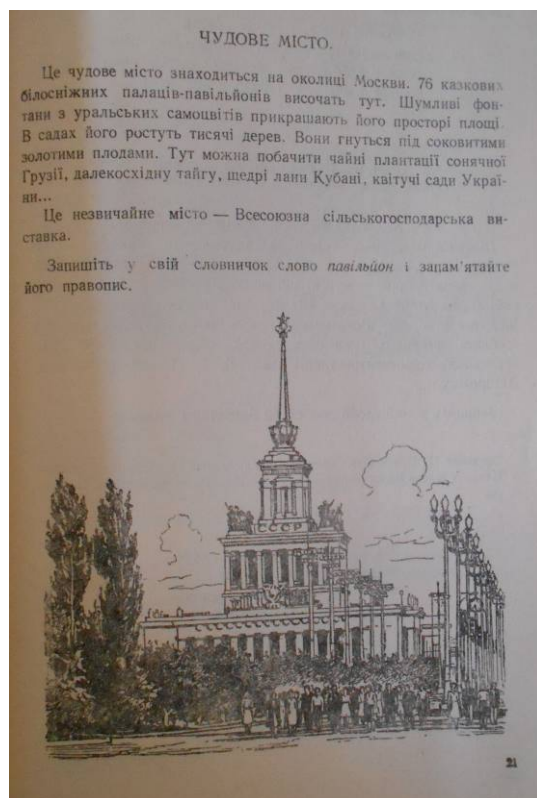
1

2

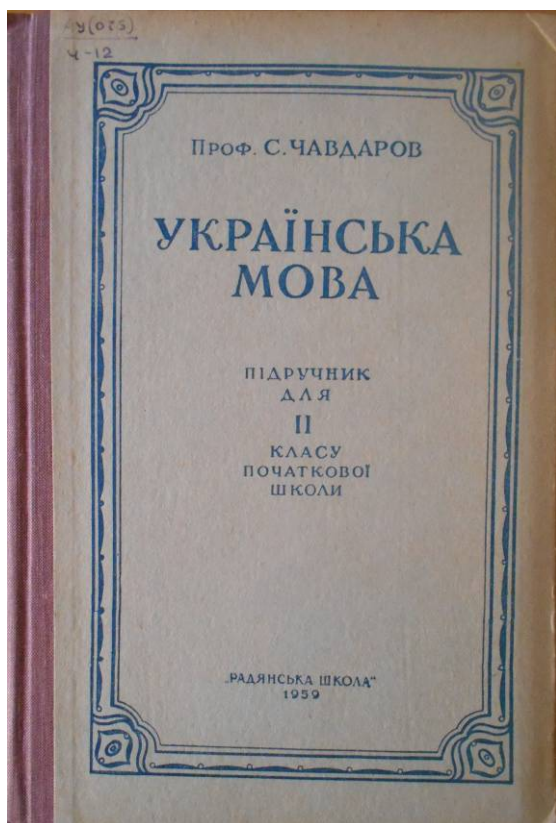

3

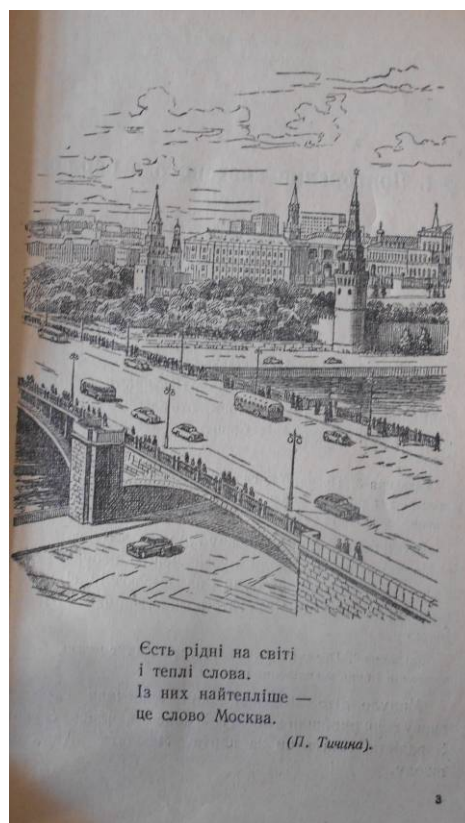

4

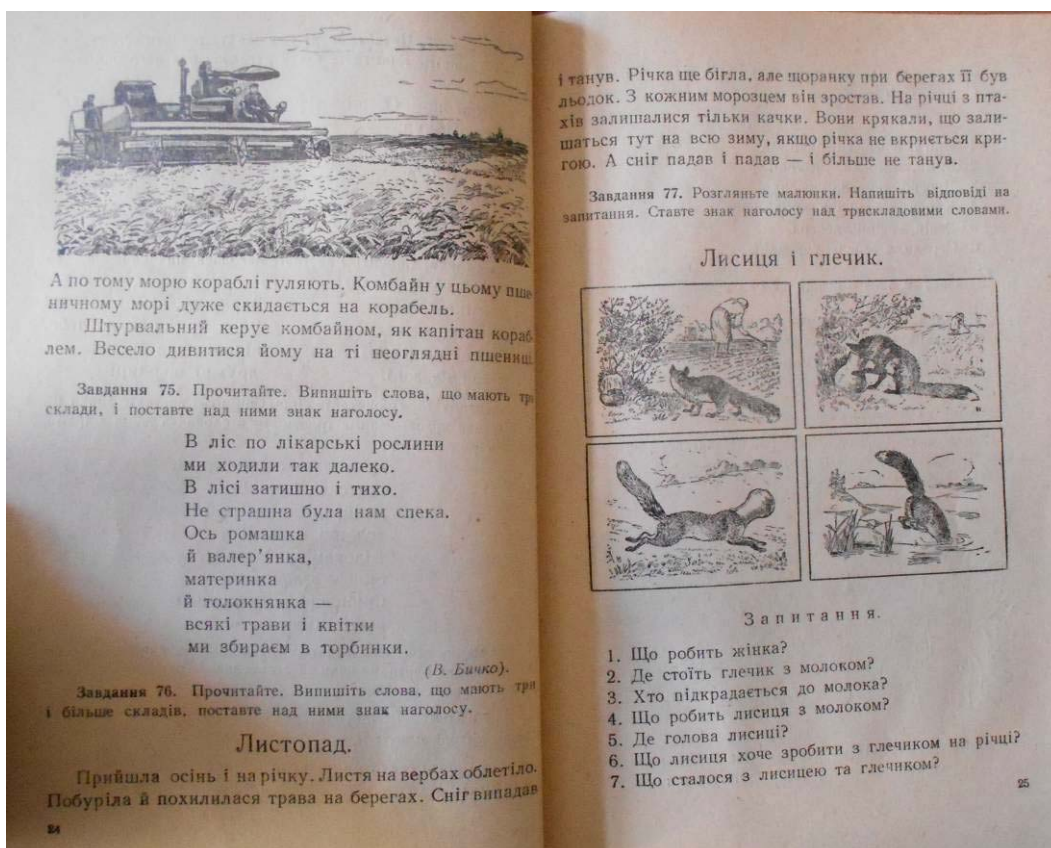
Рис. Г.1.7. С. Чавдаров «Українська мова» 4 кл. поч. шк., 1956 р. Вид. 17-те (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

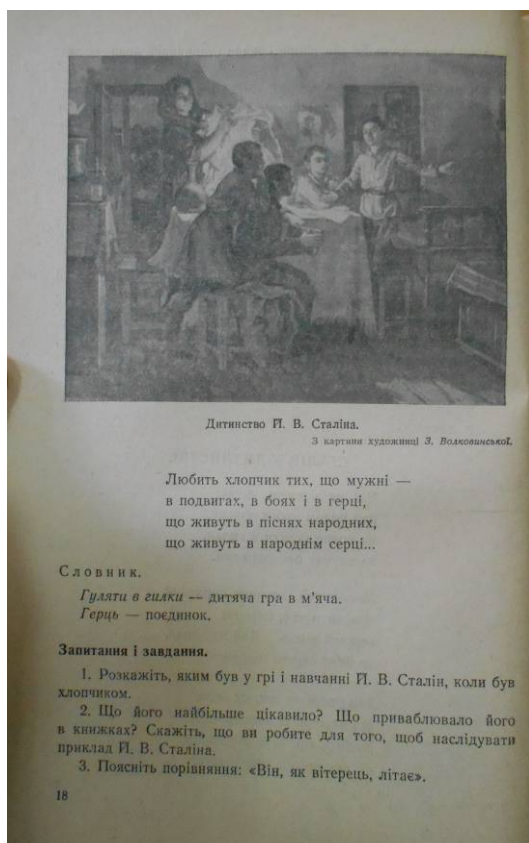
Рис. Г.1.8. С. Чавдаров «Українська мова» 2 кл. поч. шк., 1959 р. Вид. 20-те (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2 — сторінка підручника; 3 — розворот підручника.

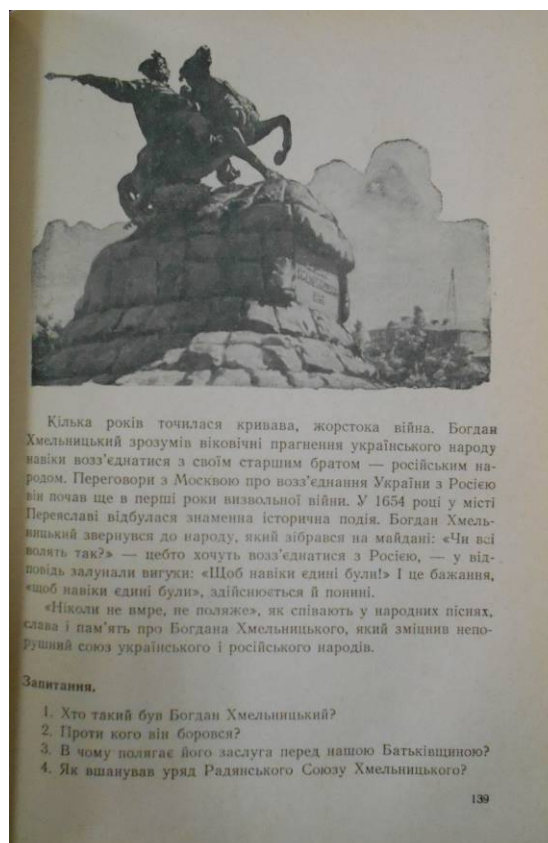
1

2

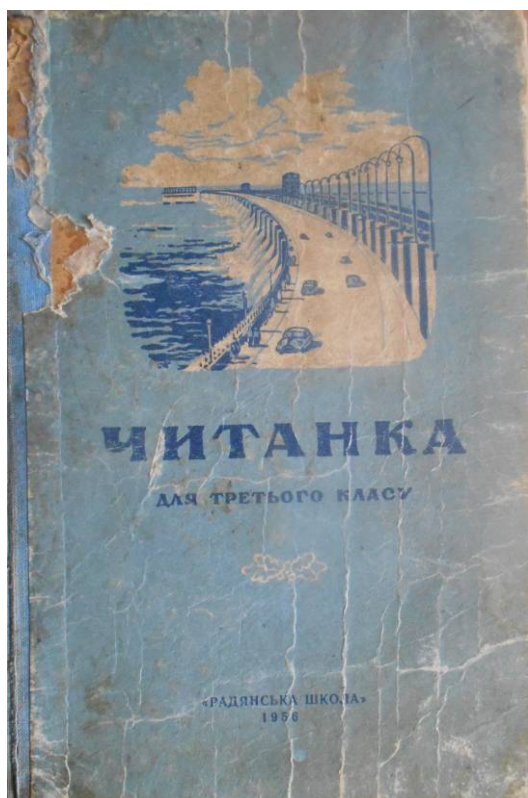
3

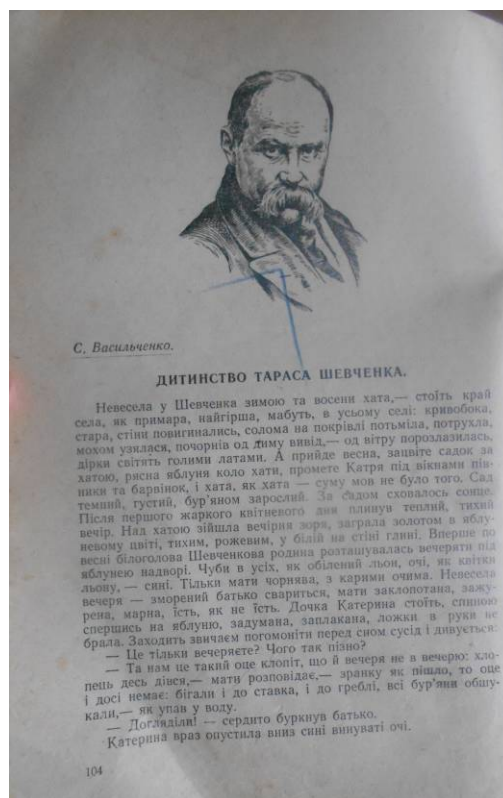
4

Рис. Г.1.9. Т.Войтиченко-Варнавська, К. Коваленко «Читанка» 3 кл., 1955 р. (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

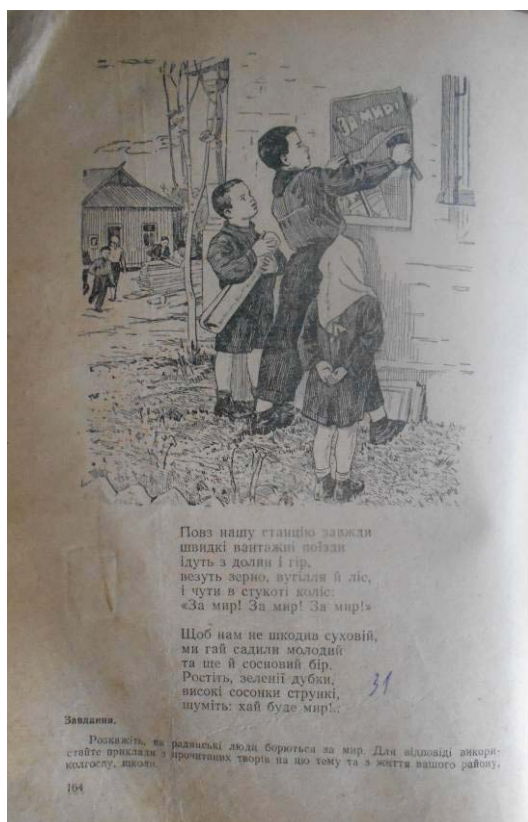

1

2

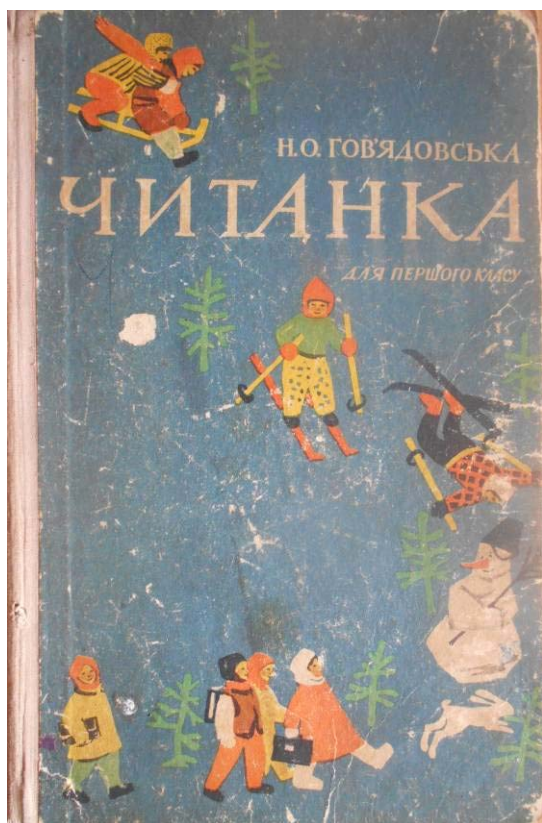

3

4

Рис. Г.1.10. М. М. Миронов «Читанка» 3 кл., 1956 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

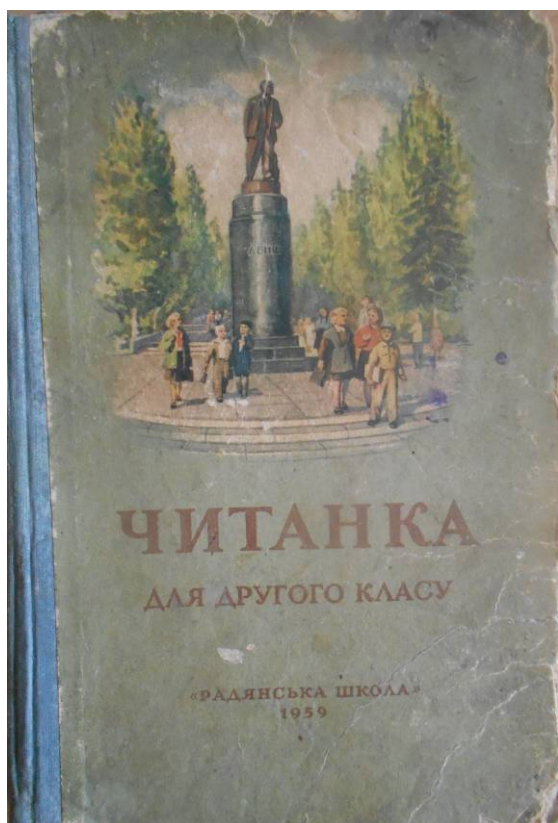

3

4

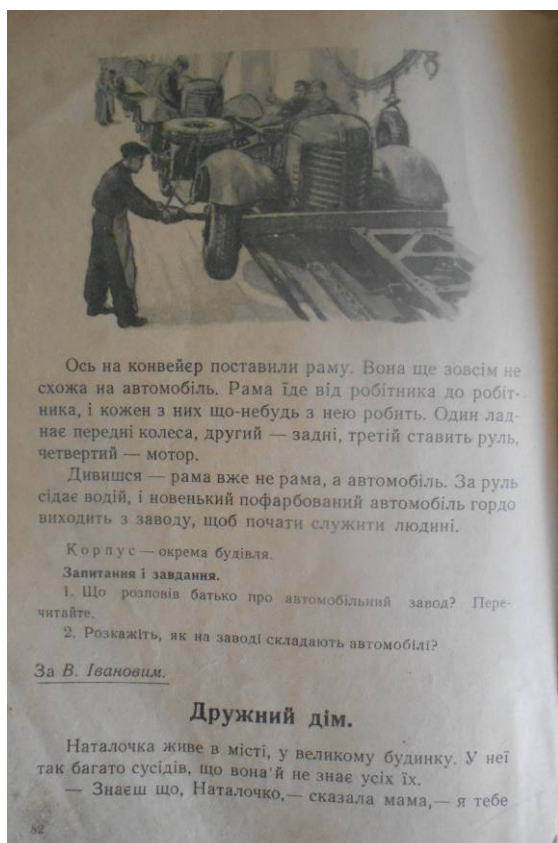
Рис. Г.1.11. Н. О. Гов'ядовська «Читанка» 1 кл., 1957 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

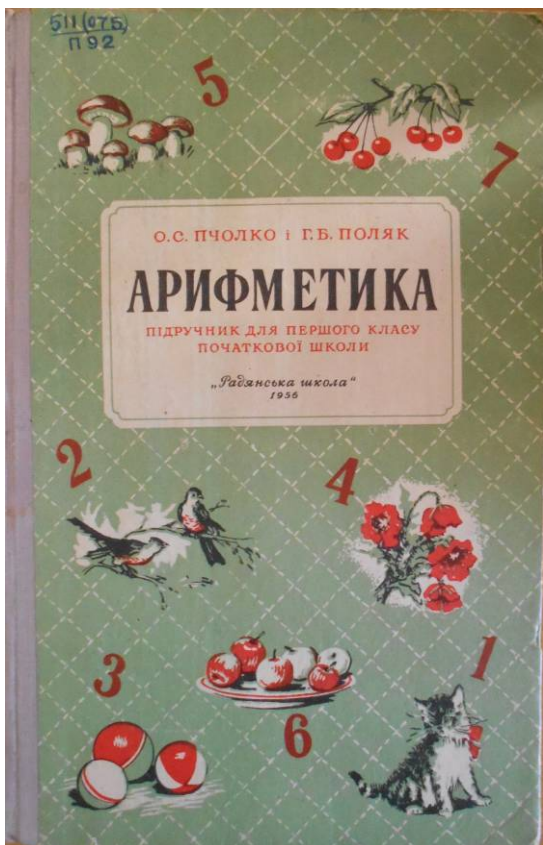

3

4

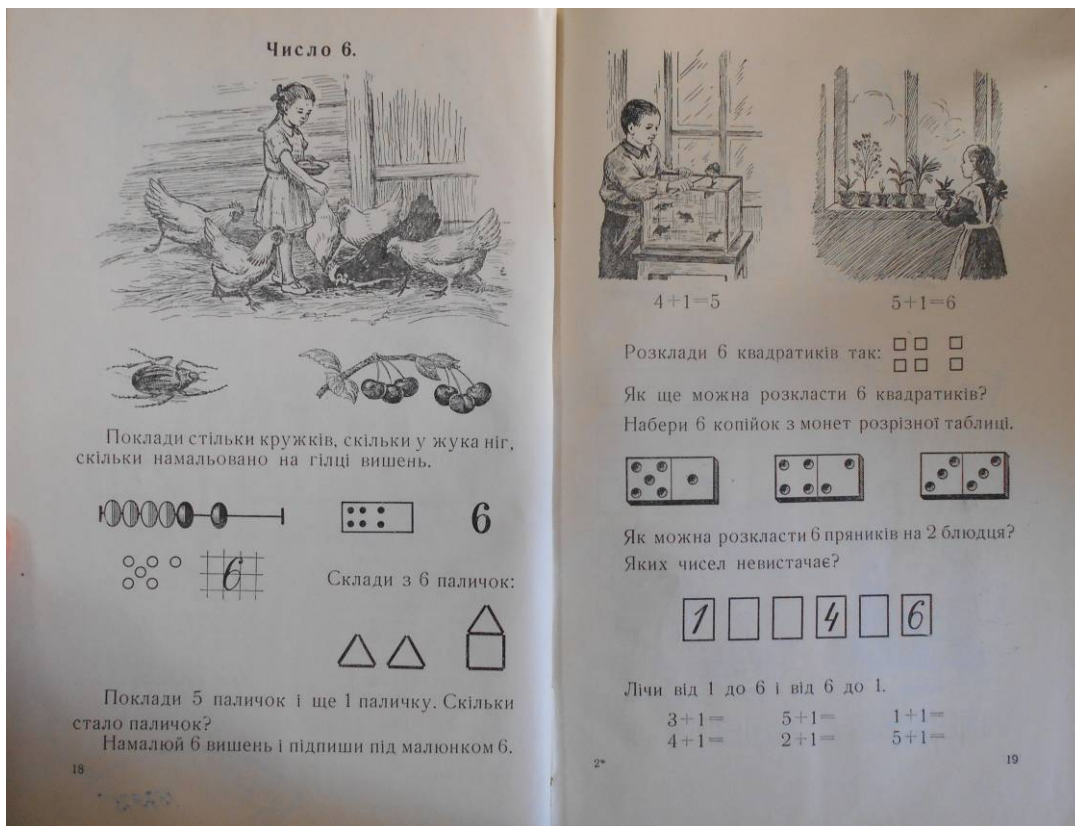
Рис. Г.1.12. П. І. Гавриленко, В. Д. Глущенко, А. І. Горовий, Ф. С. Кисельов, М. П. Марчук, Є. М. Ременюк «Читанка» 2 кл., 1959 р. Вид. 5-те (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

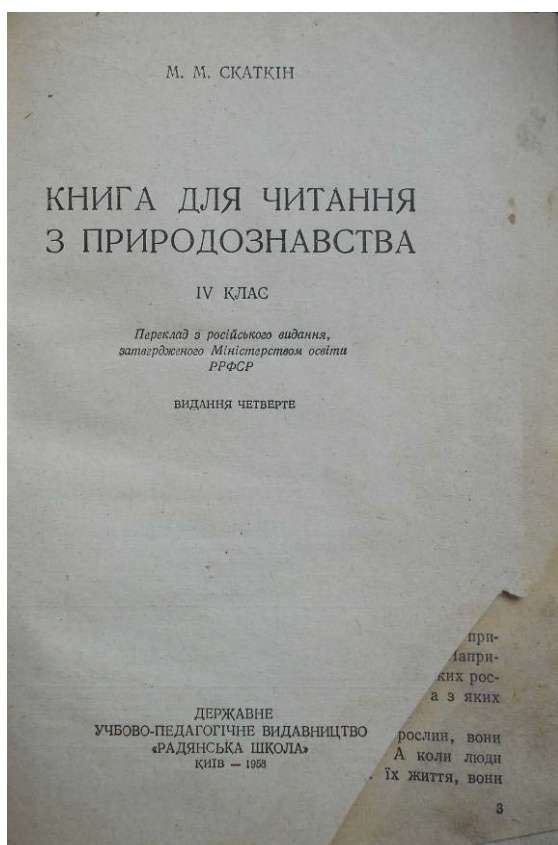

2

3

Рис. Г.1.13. О. С. Пчолко, Г. Б. Поляк «Арифметика» 1 кл. поч. шк., 1956 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

З цих дослідів дізналися, що вода та інші рідини при нагріванні розширюються, а при охолодженні стискуються.

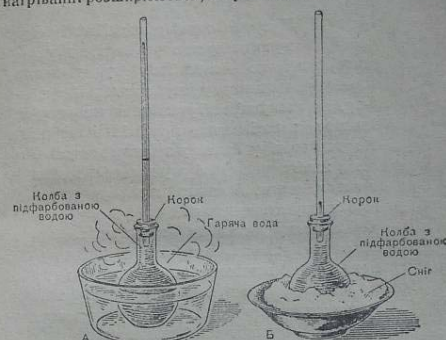

Рис. 4. Вода розширюється при нагріванні (А) і стискується при охолодженні (Б).

Запитання і завдання.

1. Чому ж пролився гас?
2. Зарисуйте досліди і запишіть висновки з них.

Термометр.

1.

Хлопчик, який довго гуляв у морозний день на вулиці, зайшов у кімнату.

— Ой, як тут тепло! — сказав він, знімаючи з себе пальто.

В цей час у кімнату зайшла мама. Вона прийшла з кухні, де готувала обід біля гарячої плити.

— Як тут холодно! — вигукнула вона, закутуючись у теплу хустку.

9

3

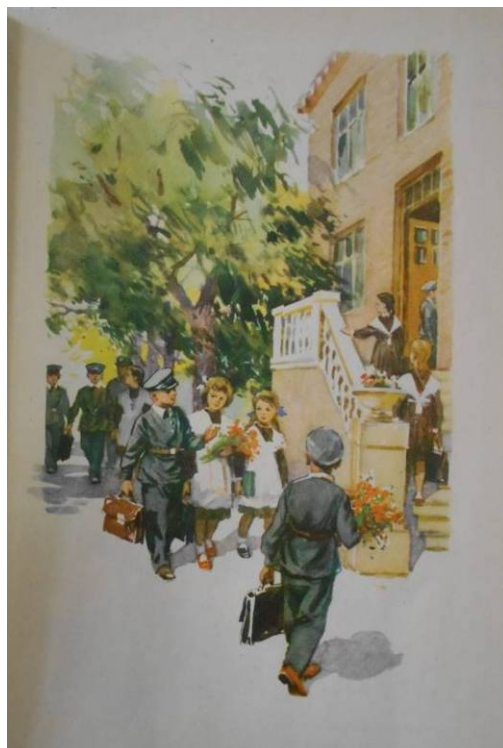
Рис. Г.1.14. М. М. Скаткін «Книга для читання з природознавства», 1958 р. Вид. 4-те (К.: Рад. школа): 1 — титул підручника; 2 — сторінка підручника; 3 — розворот підручника

Додаток Г.2

Приклади ілюстративного матеріалу підручників для початкових шкіл України, виданих у 60–70-х рр. XX століття

1

2

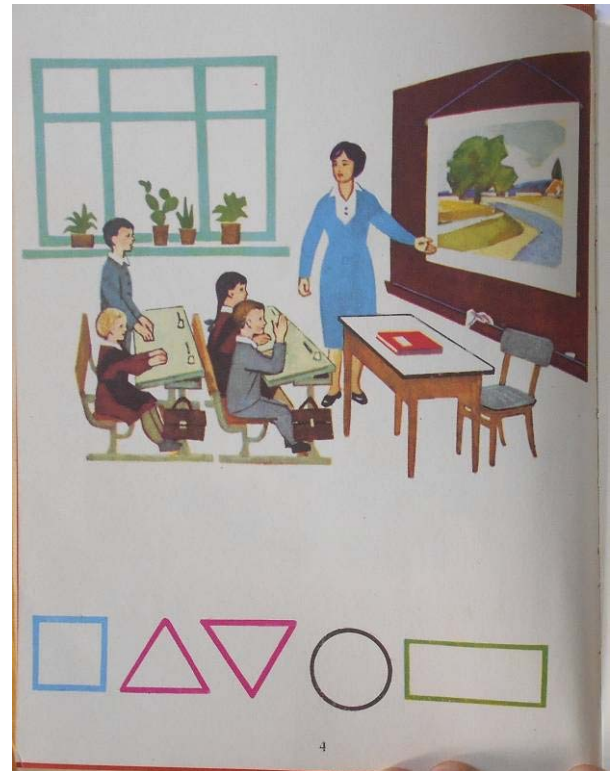

3

Рис. Г.2.1. Н. О. Гов'ядовська «Буквар» 1 кл., 1961 р. Вид. 6-те (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

3

4

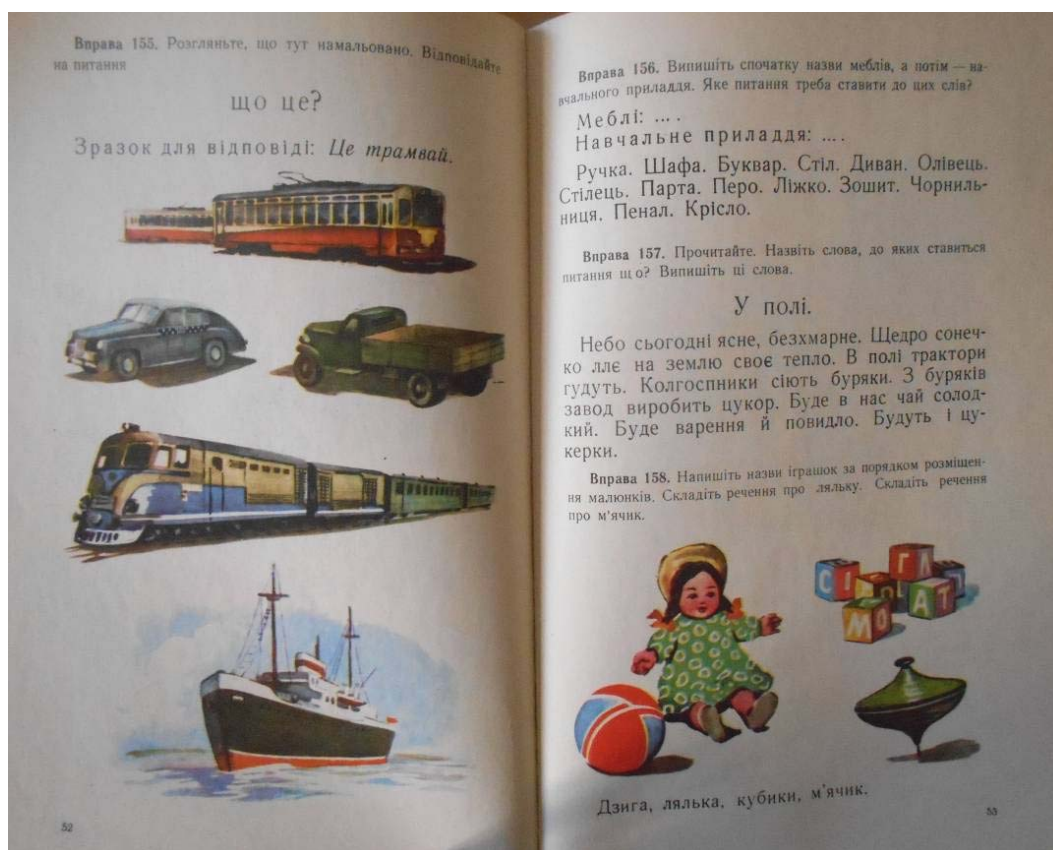
Рис. Г.2.2. Б. С. Саженик, М. Т. Саженик «Буквар» 1 кл., 1969 р. Вид. 3-тє, перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

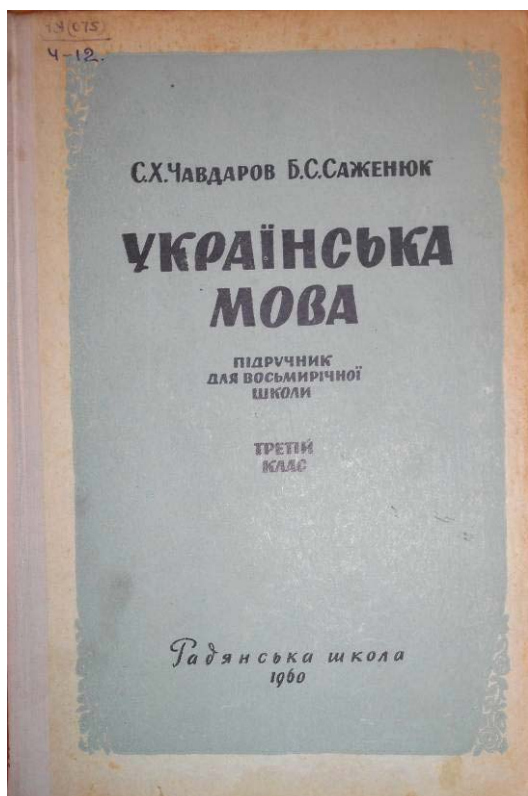
2

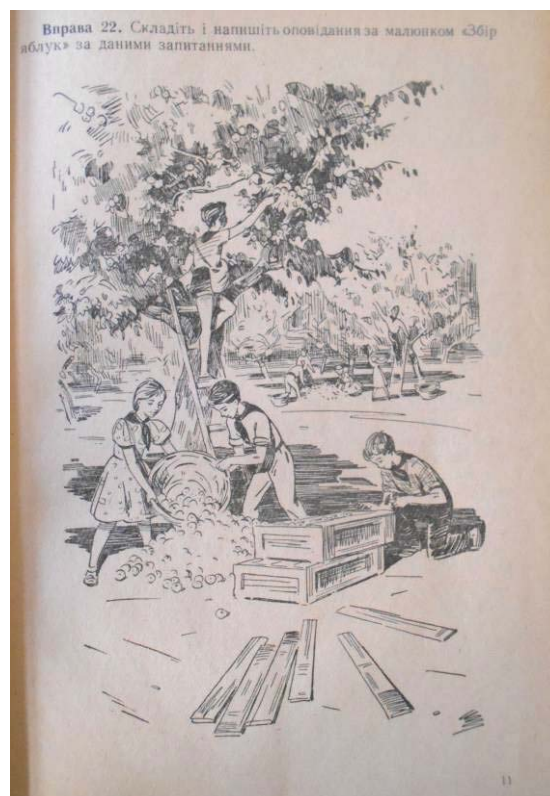
3

Рис. Г.2.3. С. Чавдаров «Українська мова» 1 кл. восьмиріч. шк., 1960 р. (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2 — сторінка підручника; 3 — розворот підручника.

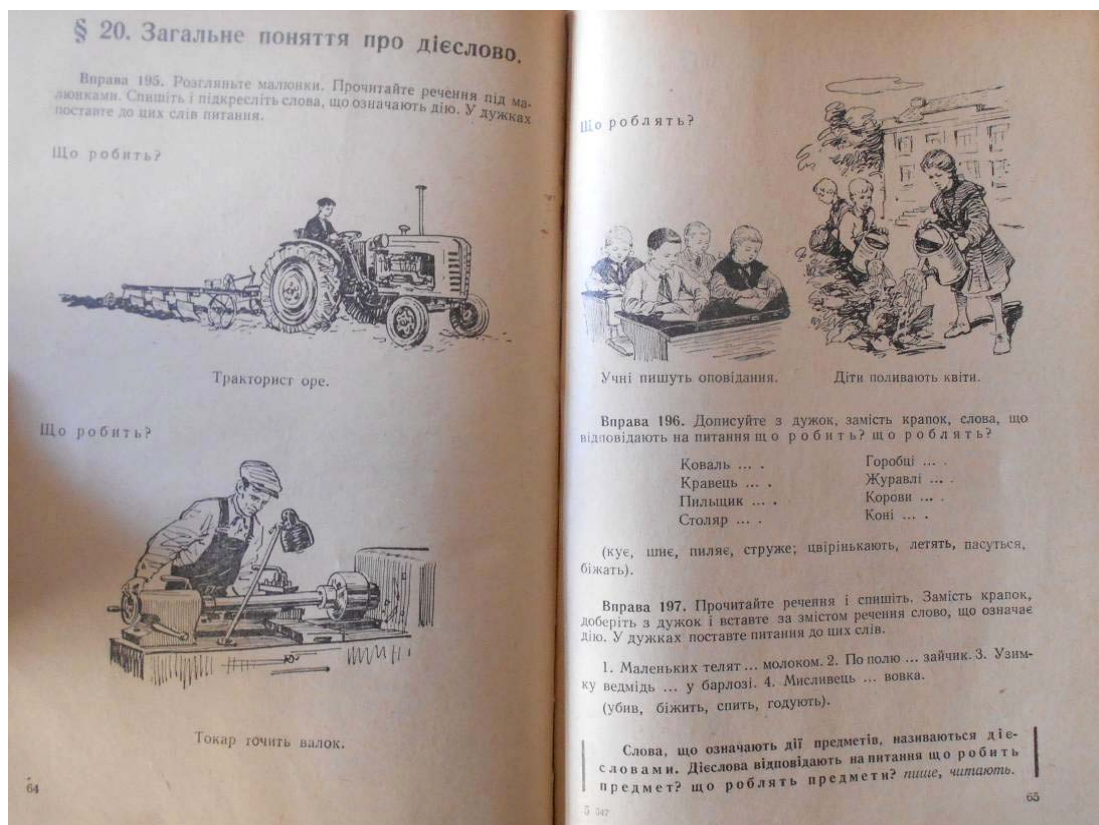

1

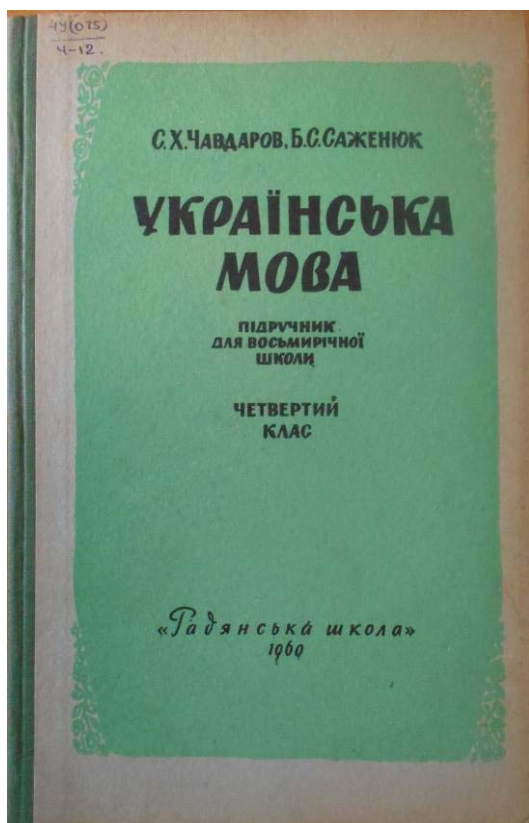

2

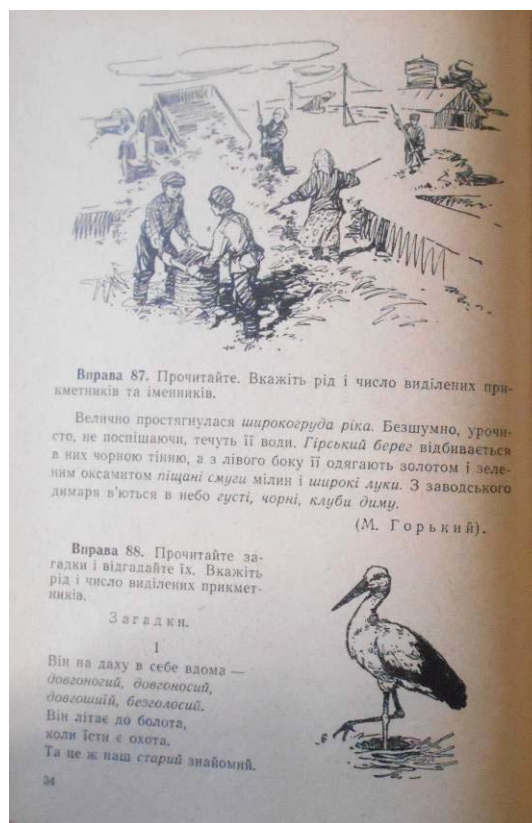

3

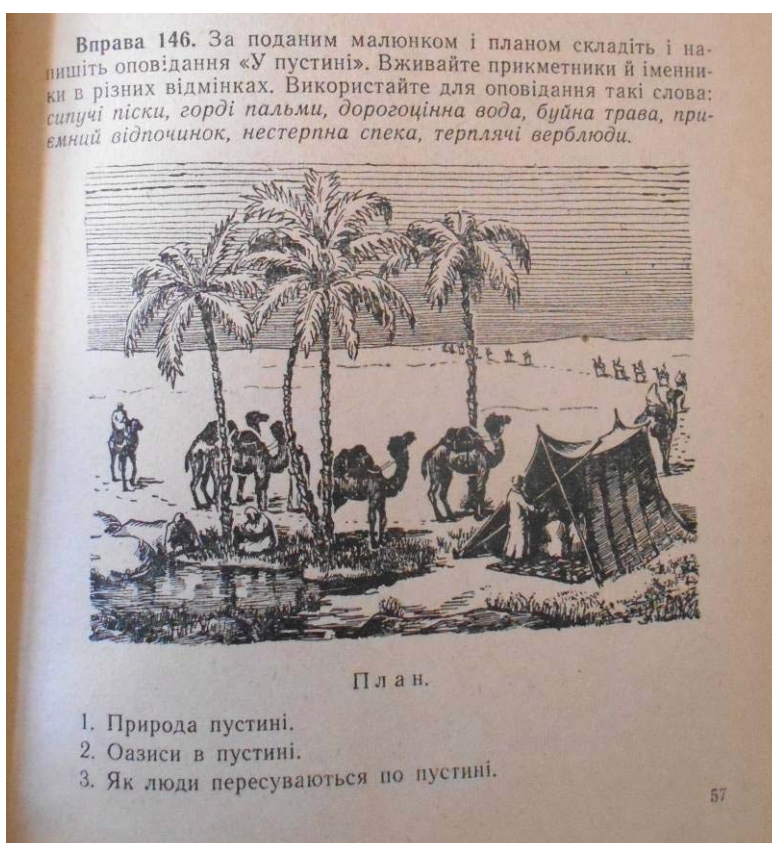
Рис. Г.2.4. С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк «Українська мова» 3 кл. восьмиріч. шк., 1960 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

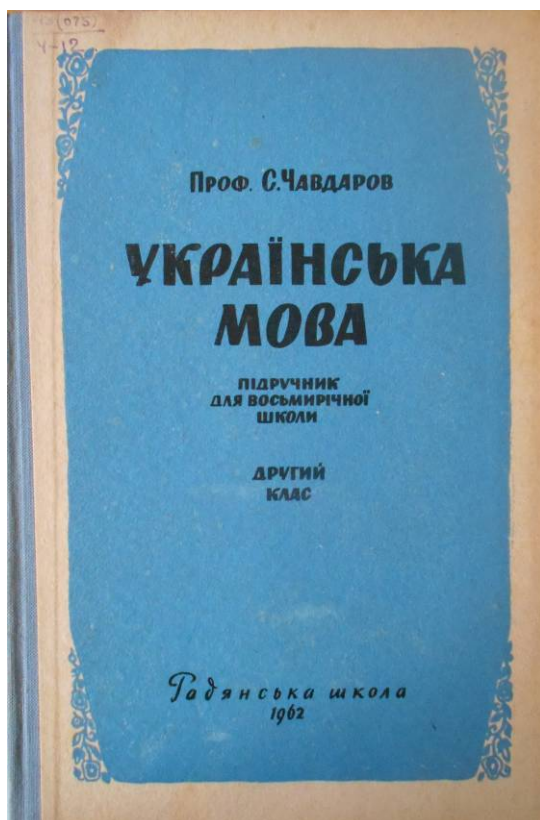

2

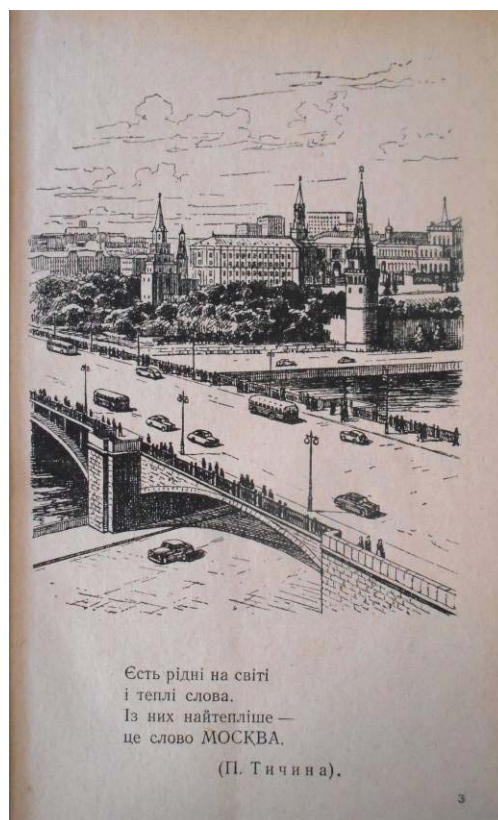

3

Рис. Г.2.5. С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженюк «Українська мова» 4 кл. восьмиріч. шк., 1960 р. (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2 — сторінка підручника; 3 — фрагмент сторінки підручника.

1

2

3

Рис. Г.2.6. С. Чавдаров «Українська мова» 2 кл. восьмиріч. шк., 1962 р. Вид. 3-тє (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

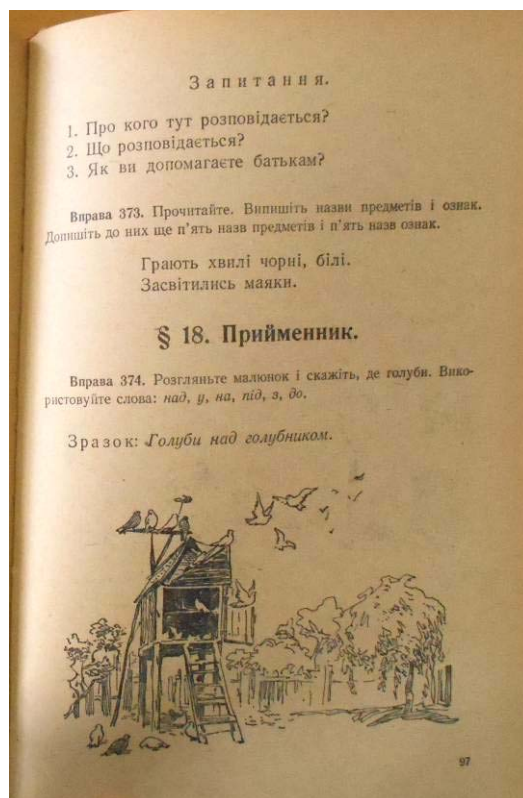

3

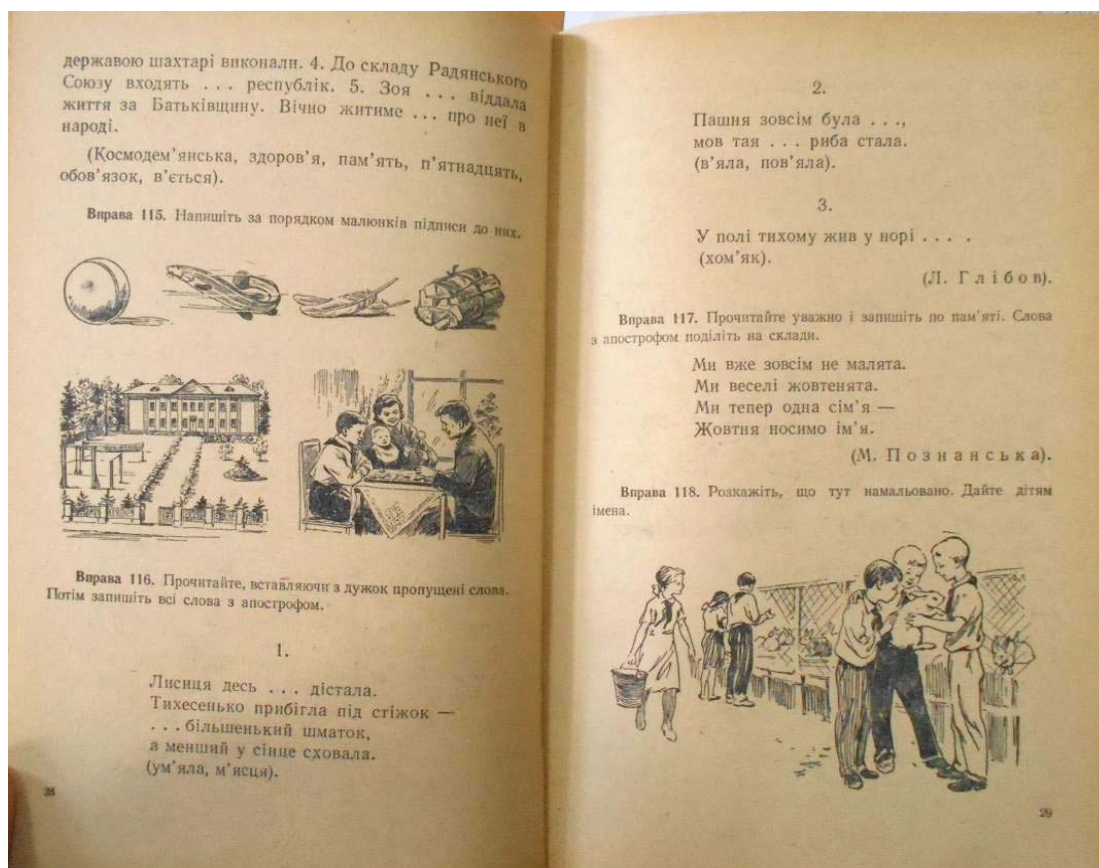
Рис. Г.2.7. С. Чавдаров «Українська мова» 1 кл., 1968 р. Вид. 9-те (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

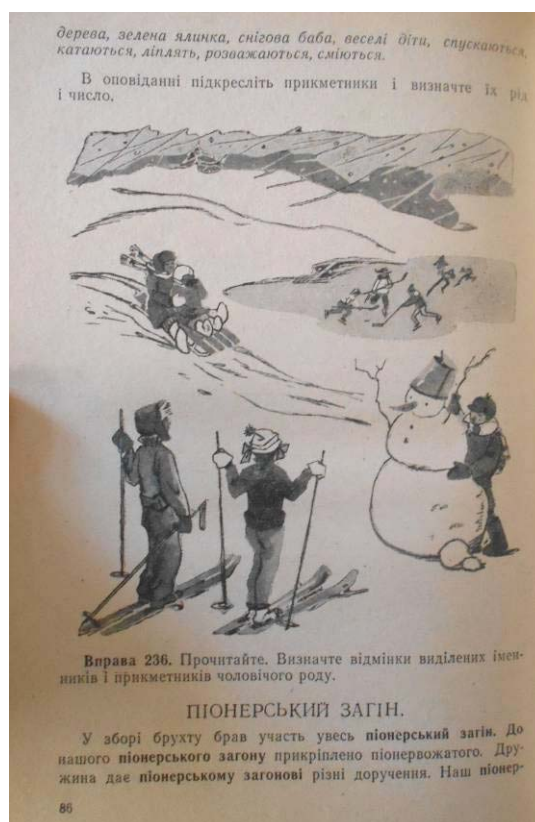

3

Рис. Г.2.8. С. Чавдаров «Українська мова» 2 кл., 1968 р. Вид. 9-те (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2 — сторінка підручника; 3 — розворот підручника.

1

2

3

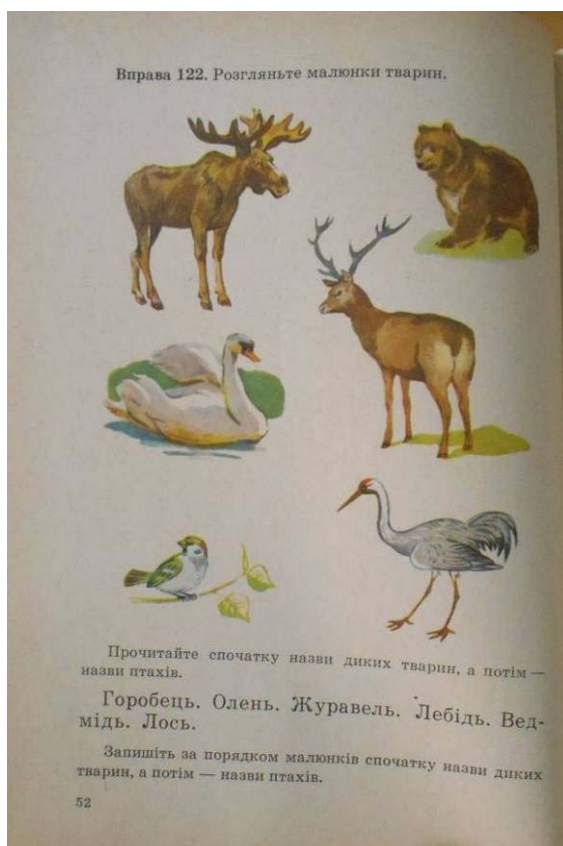
Рис. Г.2.9. С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк «Українська мова» 3 кл., Вид. 14-те. перероб. і доп., 1971 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – фрагмент сторінки підручника.

1

2

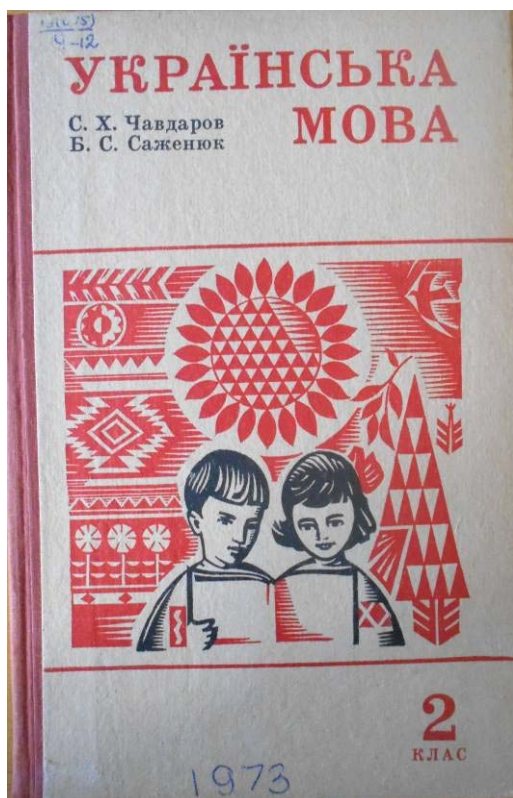

3

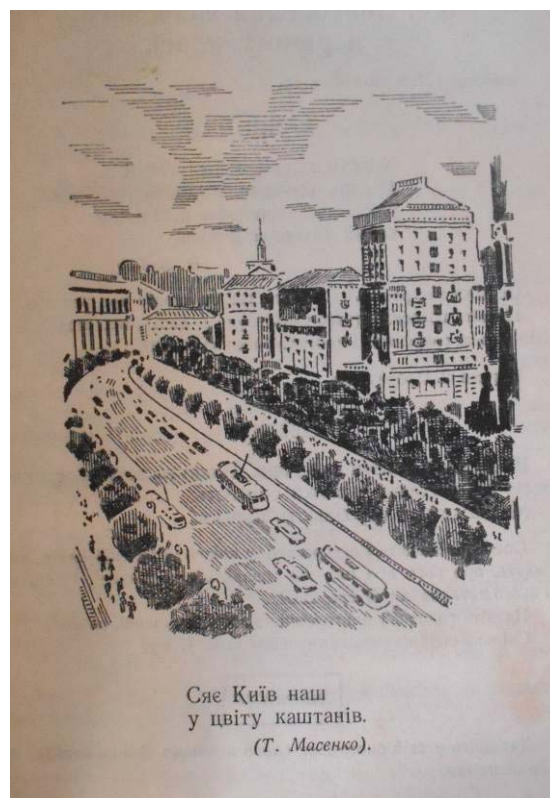

4

Рис. Г.2.10. С. Х. Чавдаров, Б. С. «Українська мова» 1 кл., 1973 р. Вид. 5-те, перероб. і доп. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

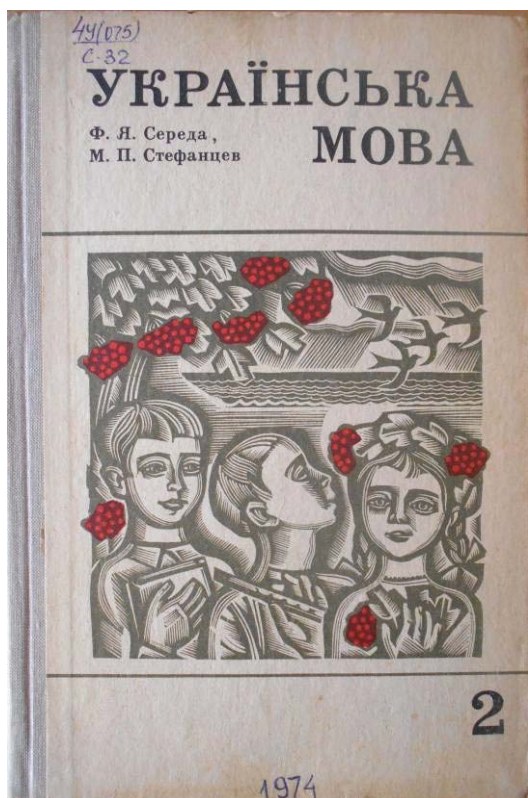
2

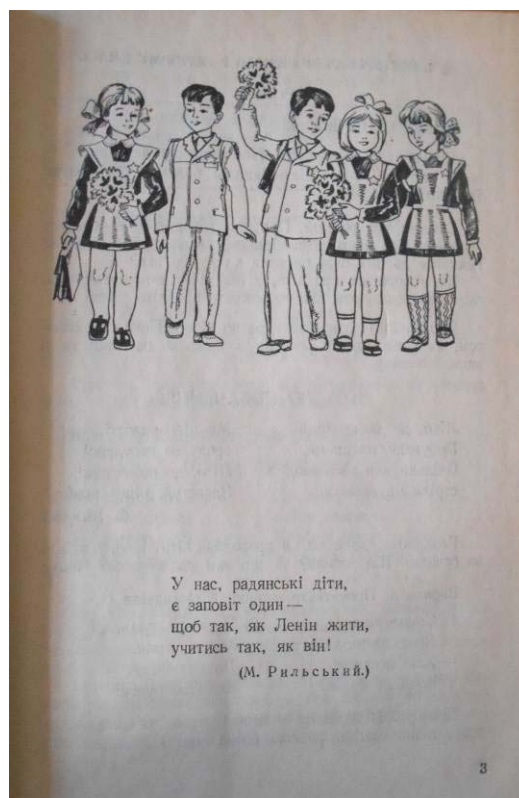
3

Рис. Г.2.11. С. Х. Чавдаров, Б. С. Саженьюк «Українська мова» 2 кл., 1973 р. Вид. 14-те. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – фрагмент сторінки підручника.

1

2

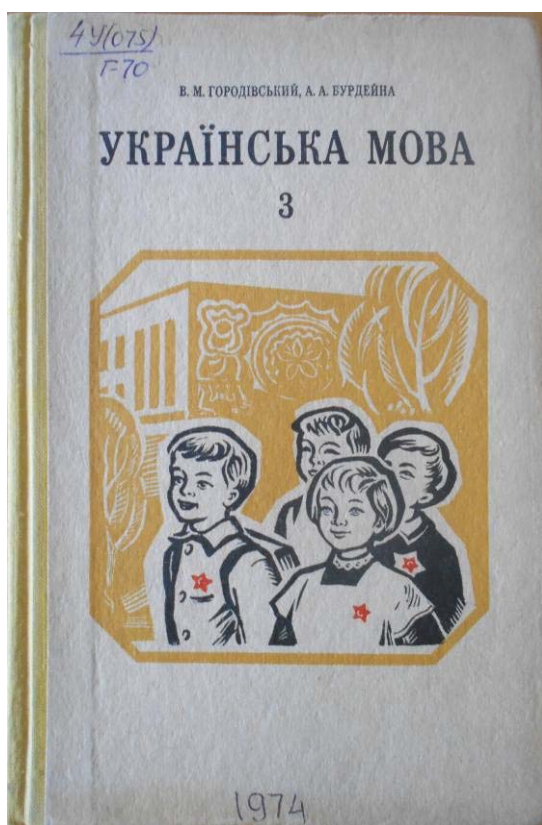

3

4

Рис. Г.2.12. Ф. Я Серета, М. П. Стефанцев «Українська мова» 2 кл., 1974 р. Вид. 2-ге (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

Рис. Г.2.13. В. М. Городівський, А. А. Бурдейна «Українська мова» 3 кл., 1974 Р. Вид. 2-ге (Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, – фрагменти сторінок підручника.

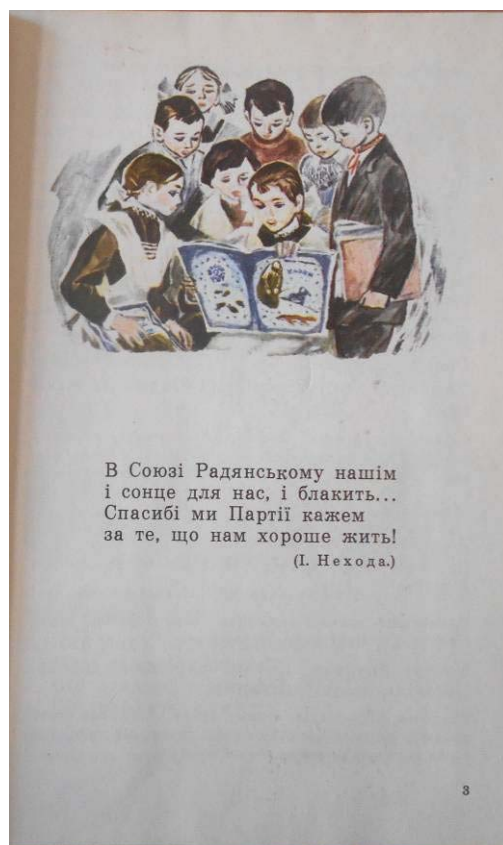
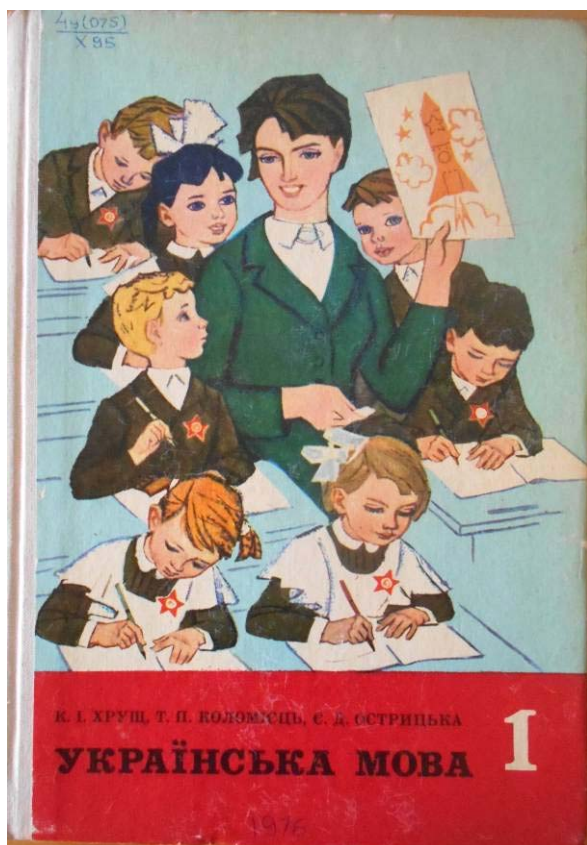
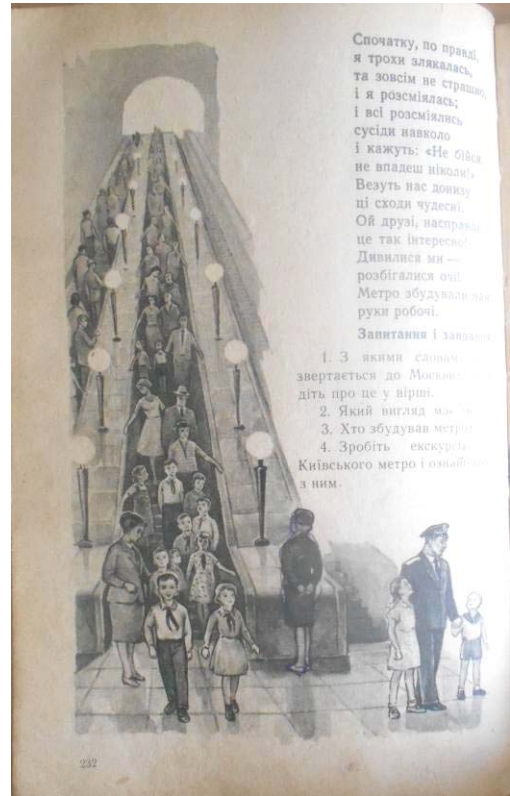

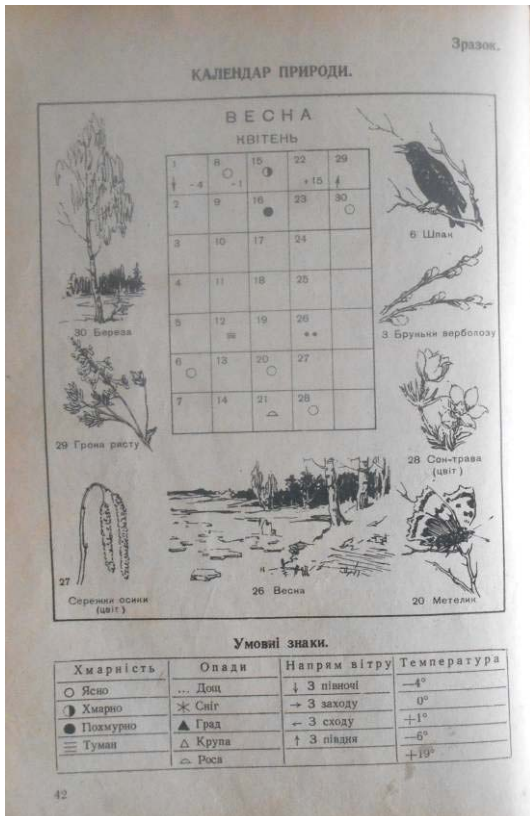
Рис. Г.2.14. К. І. Хрущ, Т. П. Коломієць, Є. Д. Острицька «Українська мова» 1 кл., 1976 р. Вид. 4-те, перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

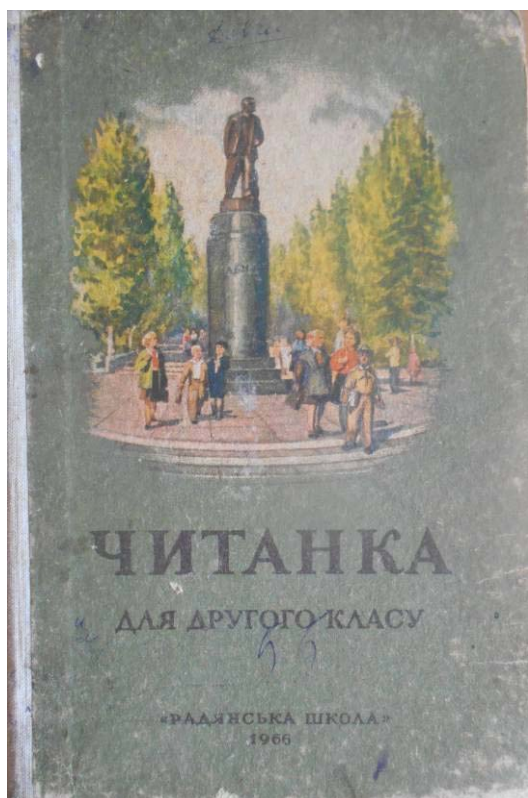

3

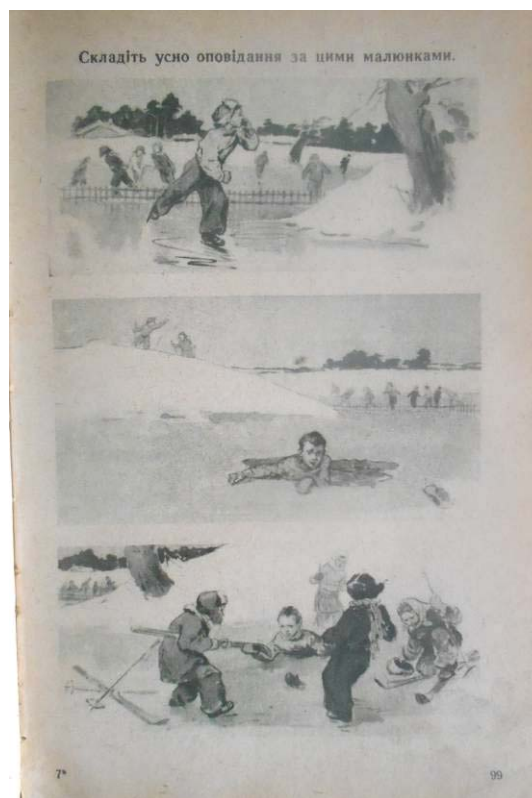

4

Рис. Г.2.15. Т.Войтиченко-Варнавіська, К. Коваленко «Читанка» 3 кл., 1963 р. Вид. 8-ме, скороч. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

Рис. Г.2.16. П. І. Гавриленко, В. Д. Глущенко, А. І. Горовий, Ф. С. Кисельов, М. П. Марчук, Є. М. Ременюк «Читанка» 2 кл., 1966 р. Вид. 12-те. (К.: Рад. Школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

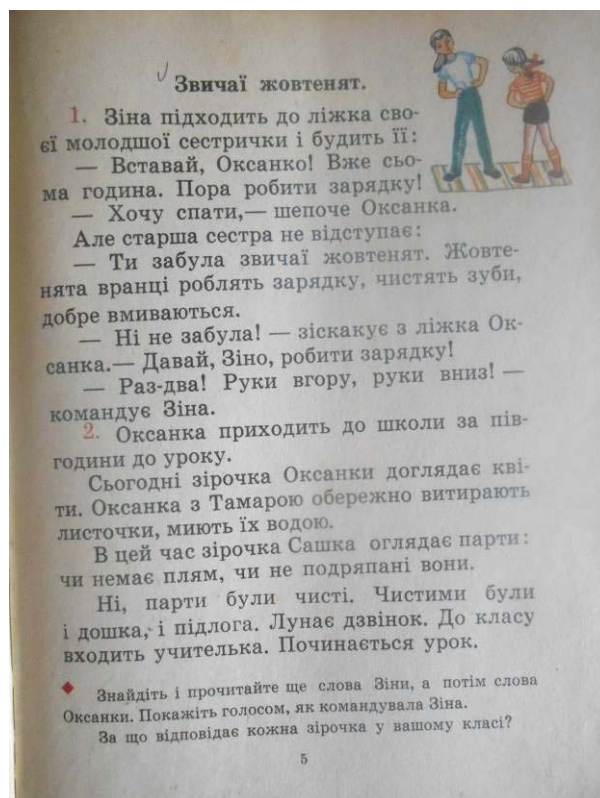

1

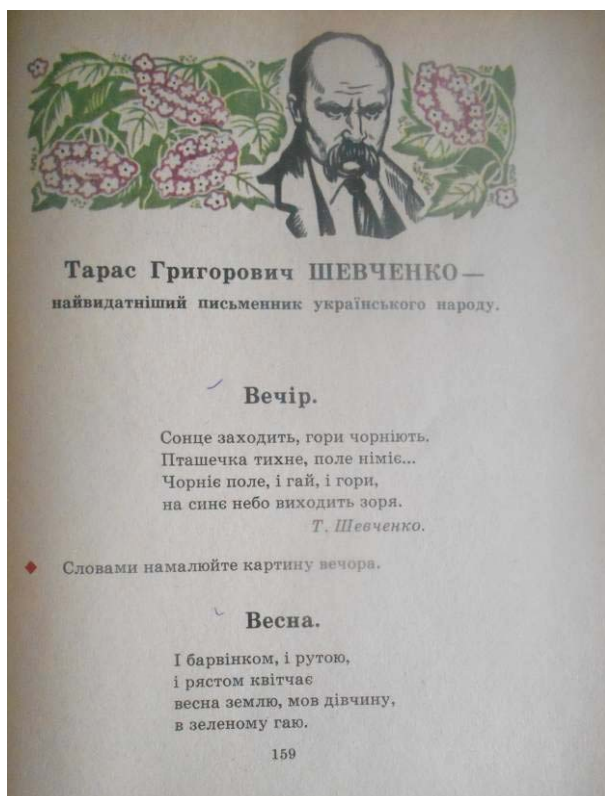
Рис. Г.2.17. Т. Ю. Горбунцова, Н. Ф. Скрипченко, О. Ф. Шинкаренко «Читанка» 1 кл., 1968 р. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника (підручник не містить ілюстративного матеріалу).

1

2

3

4

Рис. Г.2.18. Н. О. Гов'ядовська «Читанка» 1 кл., 1971 р. (К. : Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

Рис. Г.2.19. Н. Ф. Скрипченко, Т. Ю. Горбунцова, О. Ф. Шинкаренко
«Читанка» 1 кл., 1972 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 –
сторінки підручника.

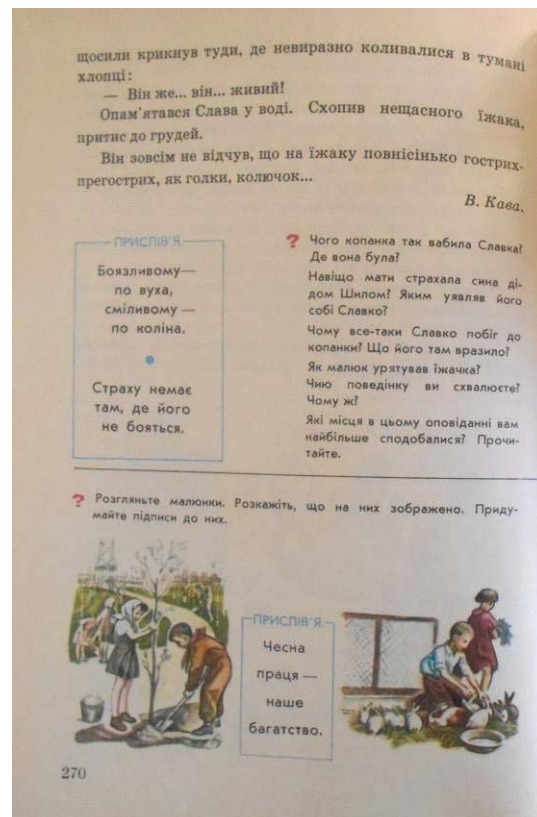
1

2

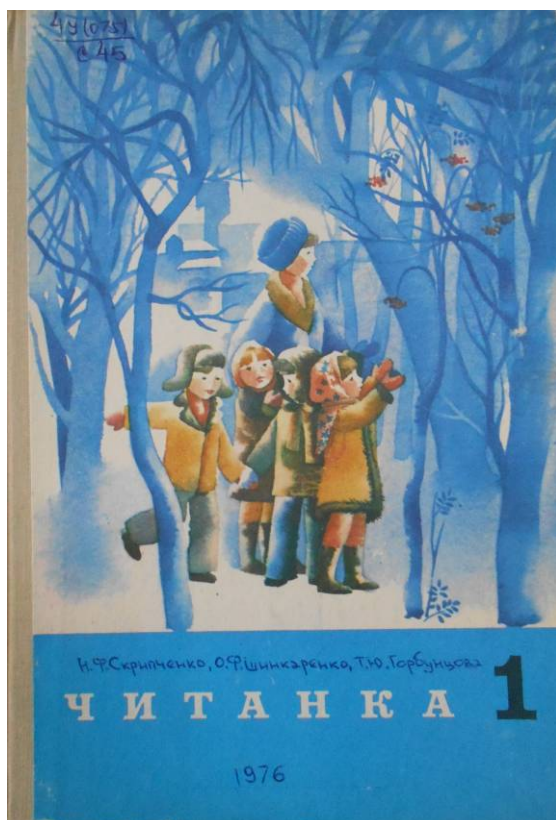

3

4

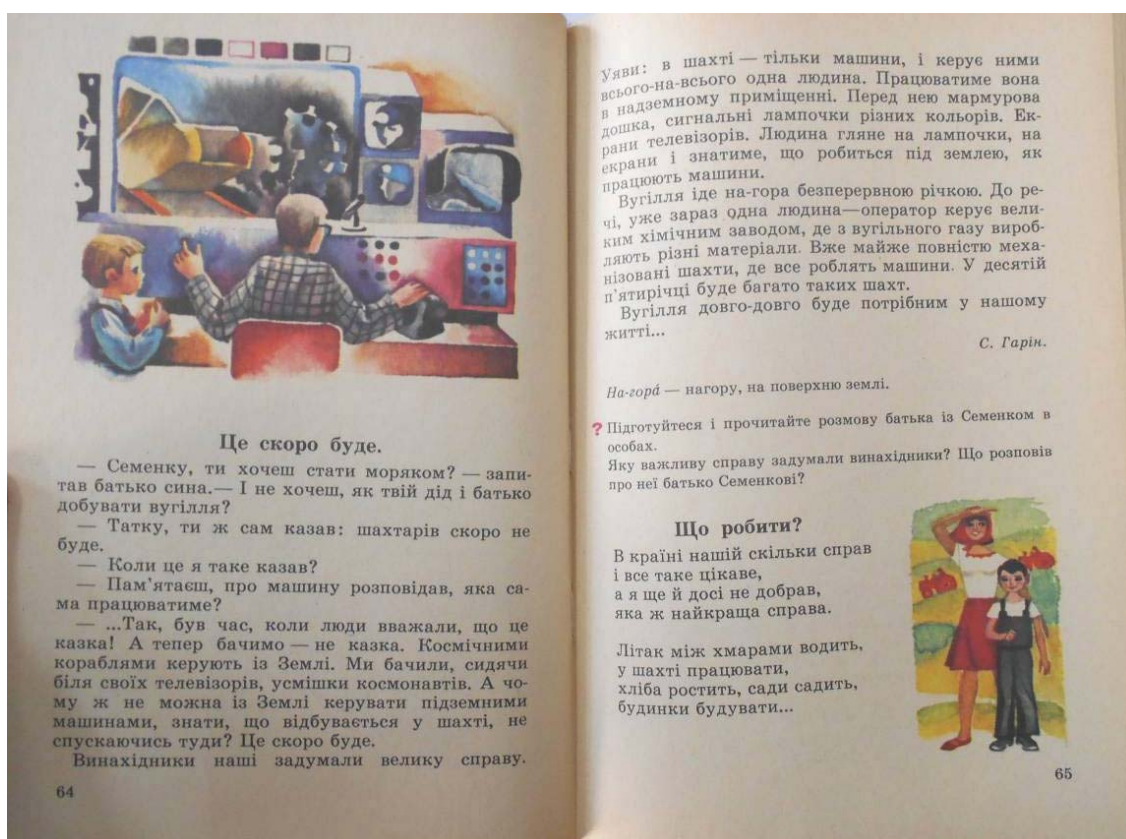
Рис. Г.2.20. Н. Ф. Скрипченко, Т. Ю. Горбунцова, Н. С. Ткаченко «Читанка» 2 кл., 1973 р. (Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

1

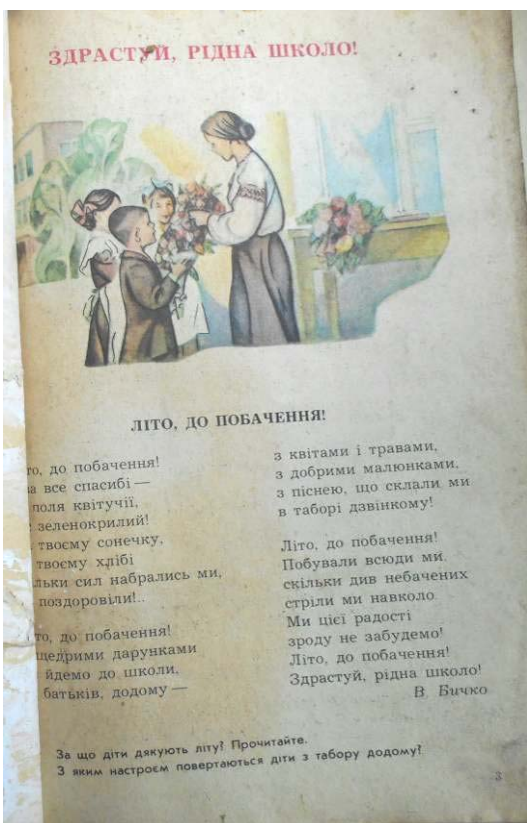

2

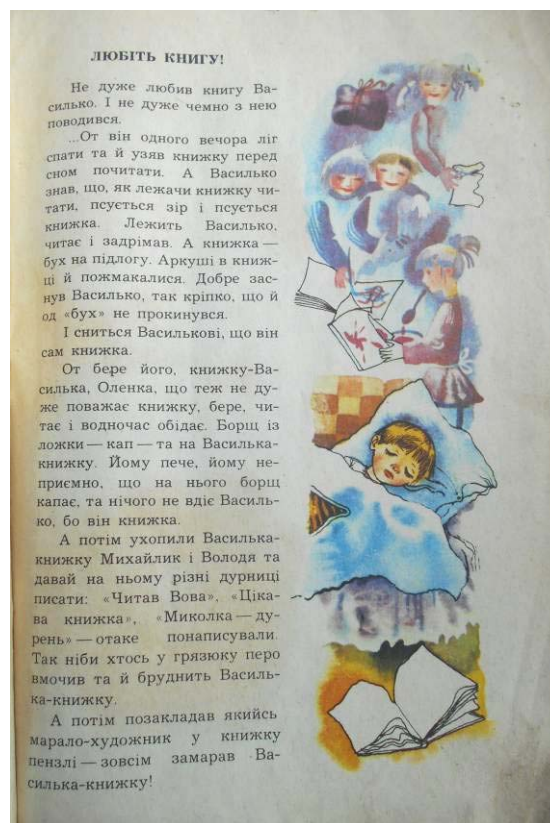

3

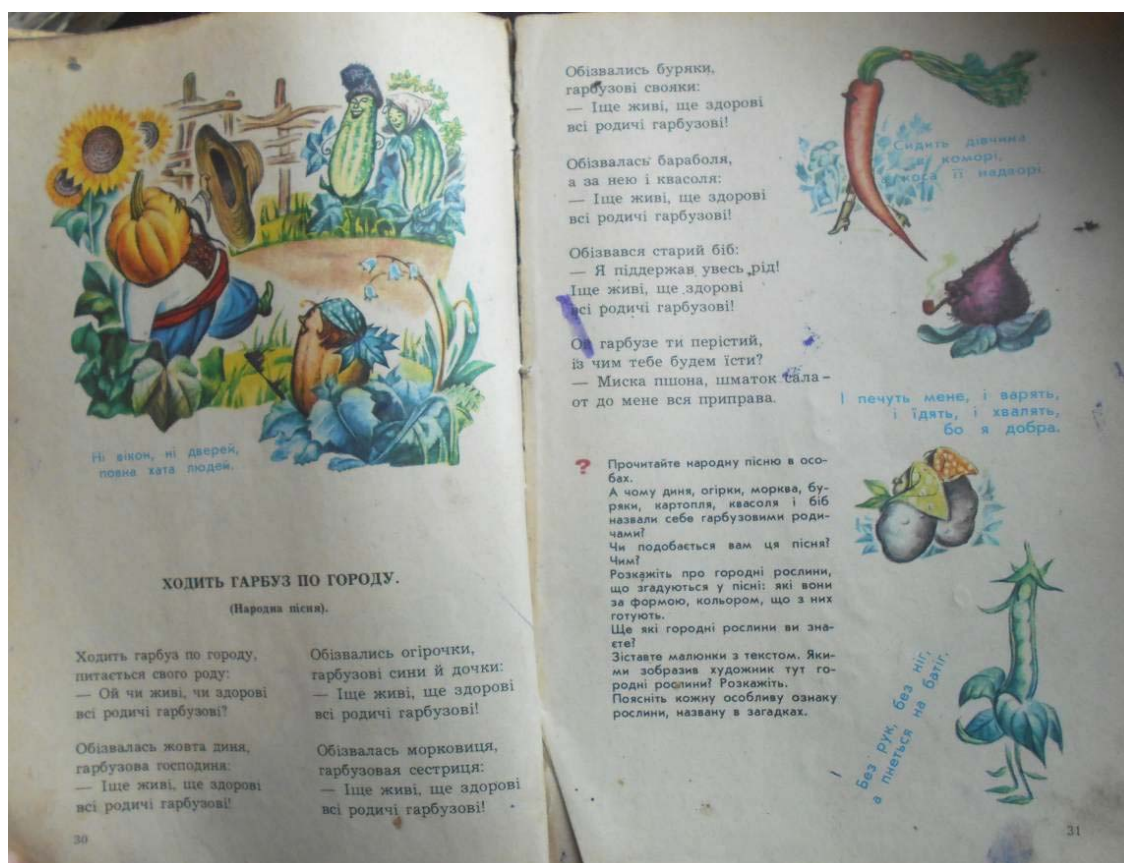
Рис. Г.2.21. Н. Ф. Скрипченко, О. Ф. Шинкаренко, Т. Ю. Горбунцова «Читанка» 1 кл., 1976 р. 6-те вид. перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

1

2

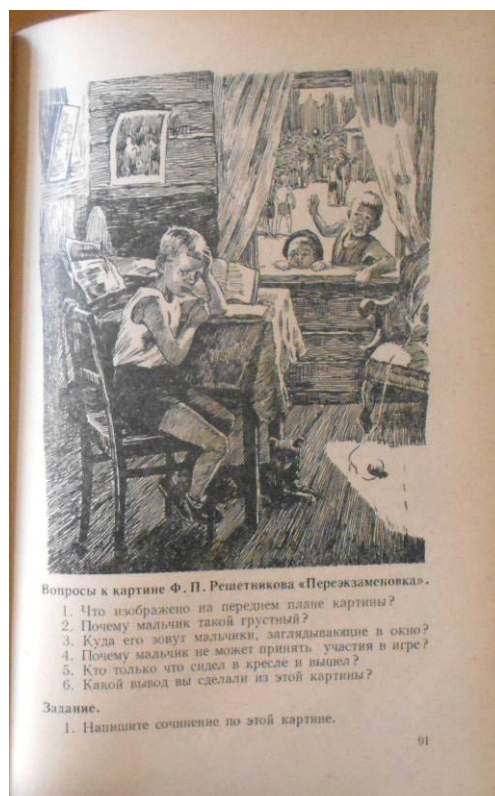

3

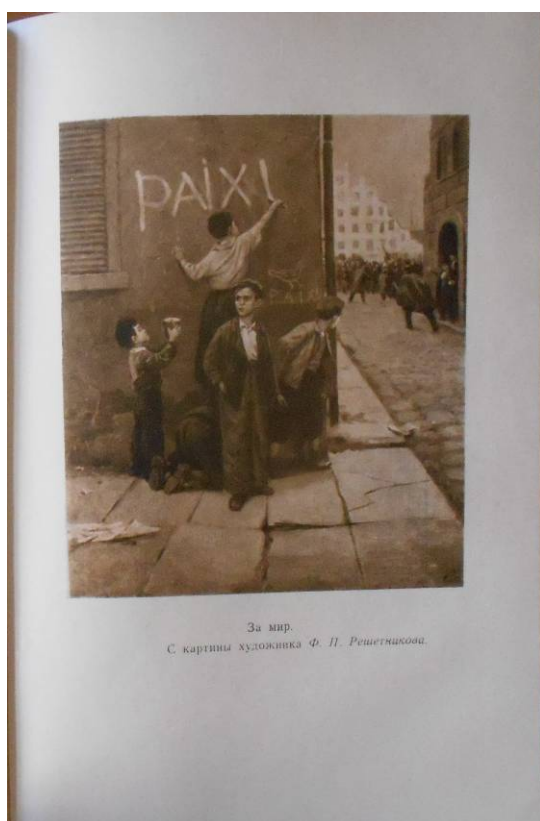
Рис. Г.2.22. Н. Ф. Скрипченко, Н. С. Ткаченко, Т. Ю. Горбунцова «Читанка» 2 кл., 1977 р. 5-те вид. перероб. (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2 — сторінка; 3 — розворот підручника.

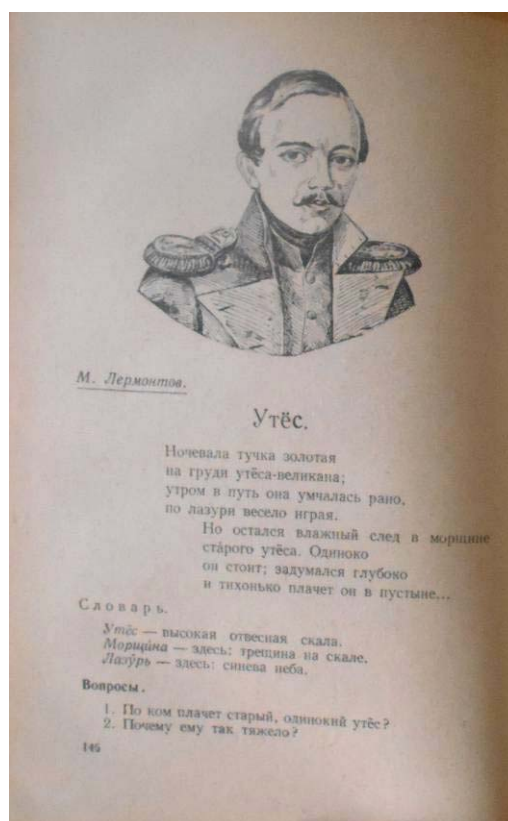
1

2

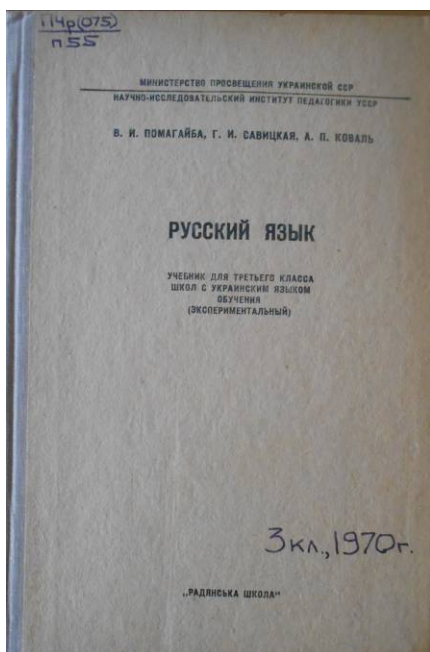

3

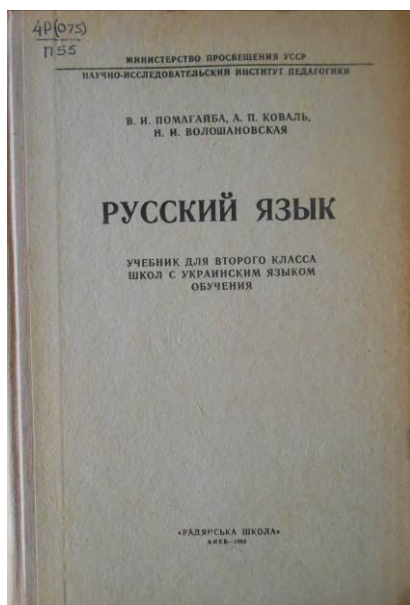
4

Рис. Г.2.23. Е. В. Козловская, В. И. Помагайба, Г. И. Савицкая «Русский язык» 4 кл., 1960 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

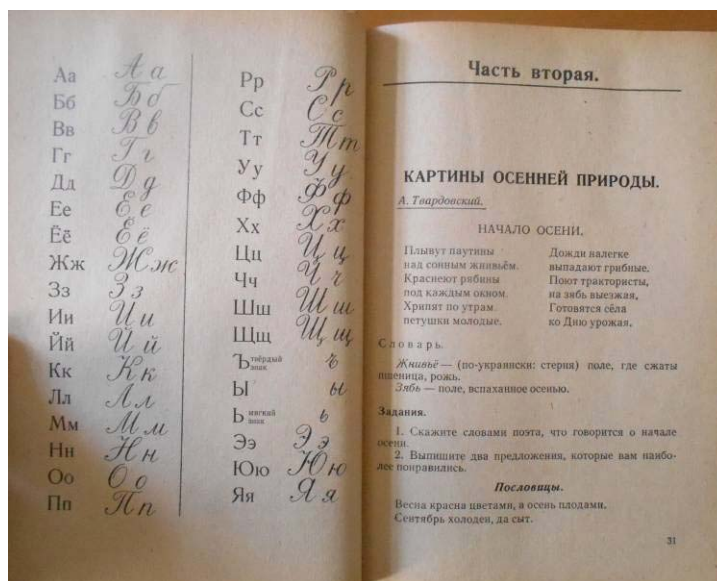

1

Рис. Г.2.24. В. И. Помагайба, Г. И. Савицкая, А. П. Коваль «Русский язык»: 3 кл., 1969 г. Изд. 2-е. (К.: Рад. школа): 1 – обложинка підручника (підручник не містить ілюстративного матеріалу).

1

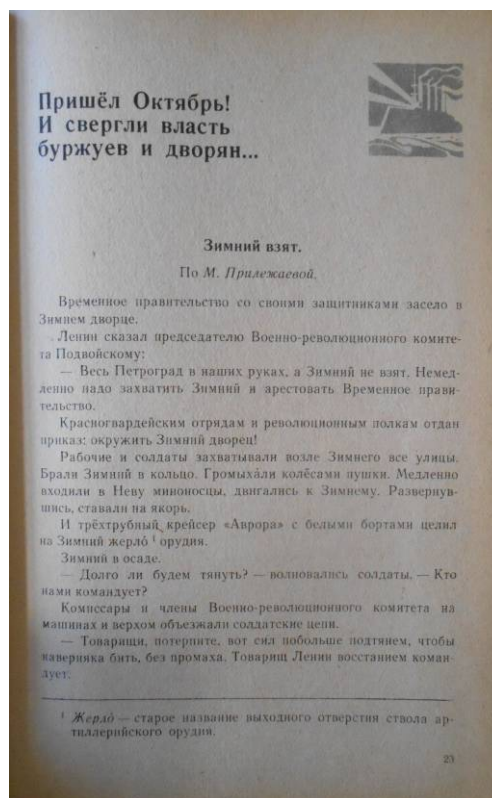

2

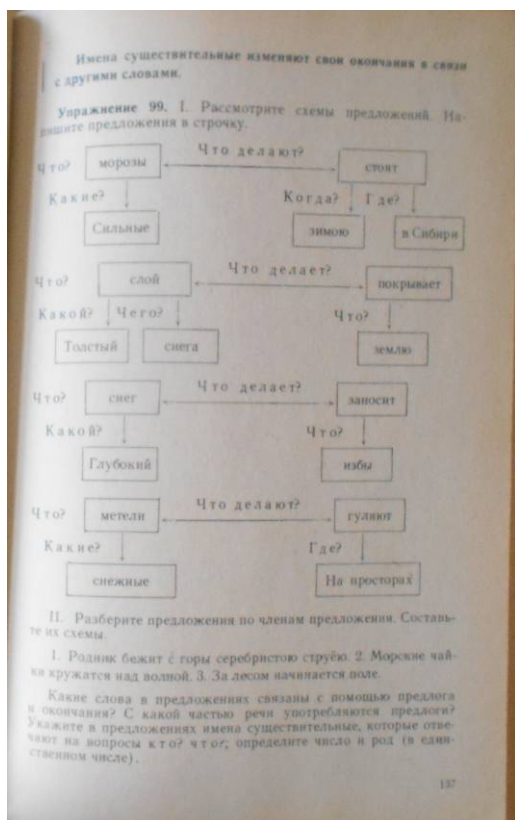
Рис. Г.2.25. В. И. Помагайба, Г. И. Савицкая, А. П. Коваль «Русский язык»: 3 кл., 1970 г. Изд. 2-е. (К.: Рад. школа): 1 – обложинка підручника; 2 – розворот підручника (підручник не містить ілюстративного матеріалу).

1

2

3

4

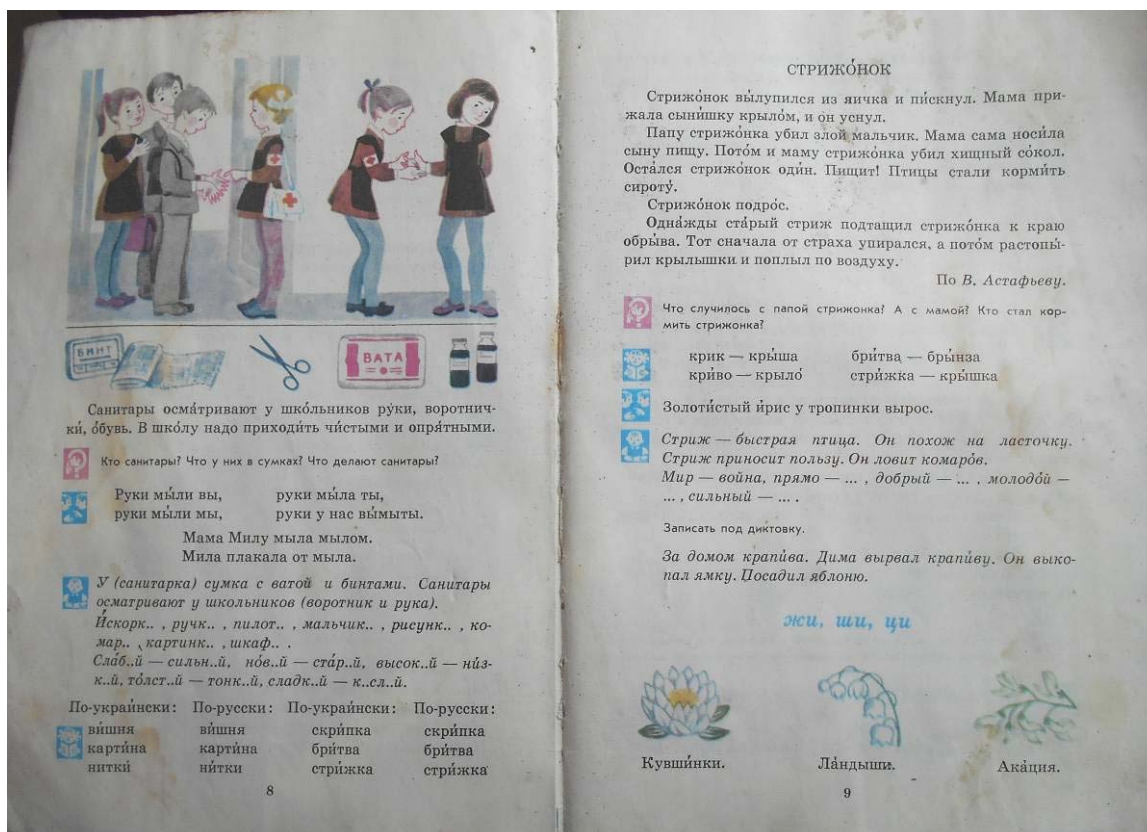
Рис. Г.2.26. А. П. Коваль, В. И. Помагайба., Г. И. Савицкая «Русский язык» 3 кл., 1976 г. Изд. 6-е (К.: Рад. школа): 1 — обложка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

1

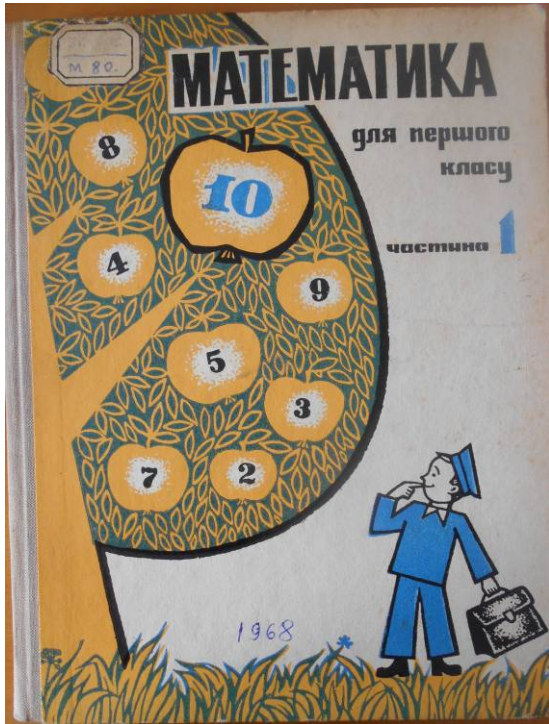

2

3

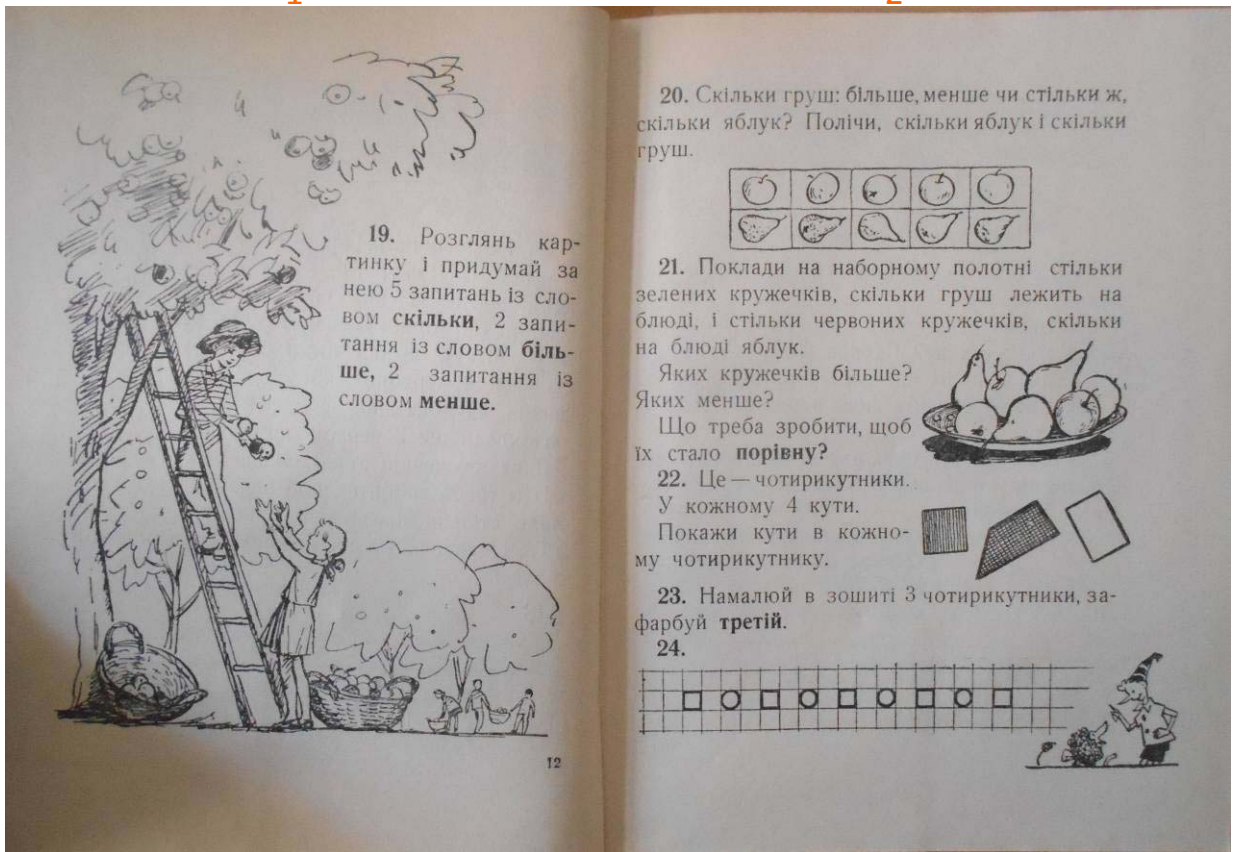
Рис. Г.2.27. А. П. Коваль, Н. И. Волошановская, В. И. Помагайба «Русский язык» 2 кл., 1978 г. Изд. 8-е (Рад. школа): 1 — обложка підручника; 2 — сторінка; 3 — розворот підручника.

1

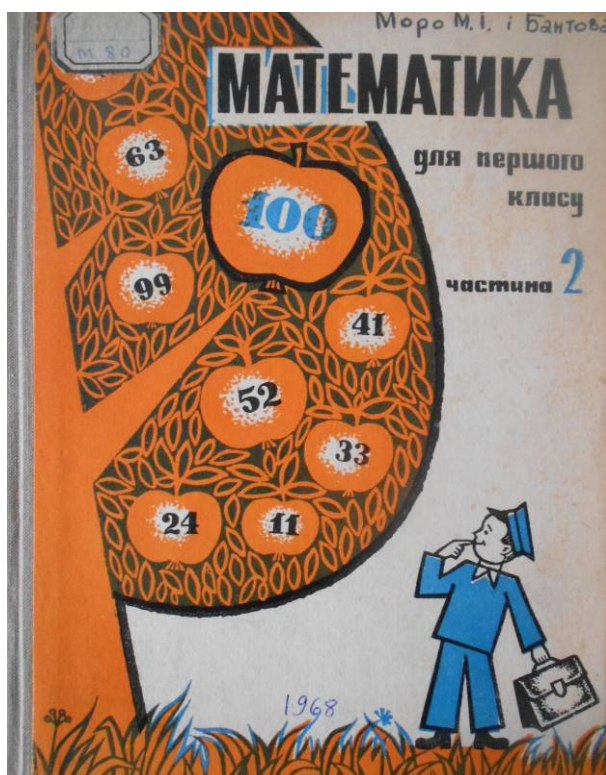
2

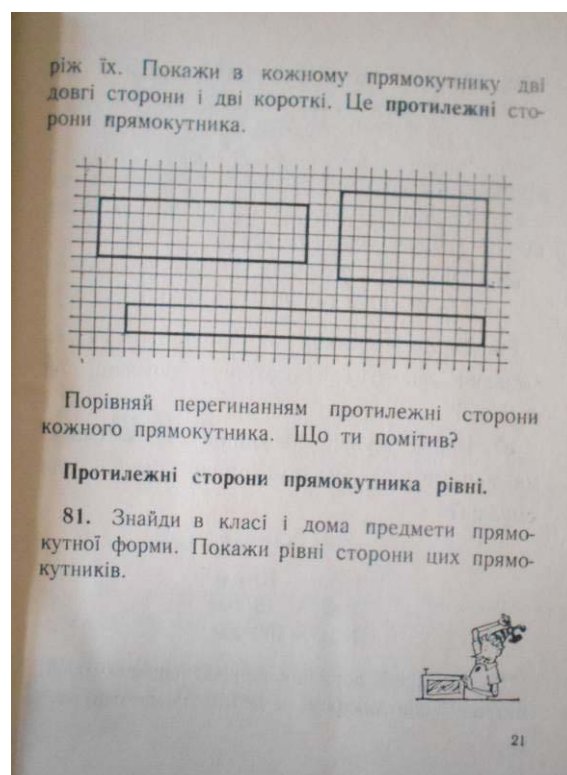
3

Рис. Г.2.28. М. Г. Моро, М. О. Бантова, Г. В. Бельтюкова, Н. Л. Шаріженко «Математика» 1 кл., 1968 р. У II ч. Ч. I. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

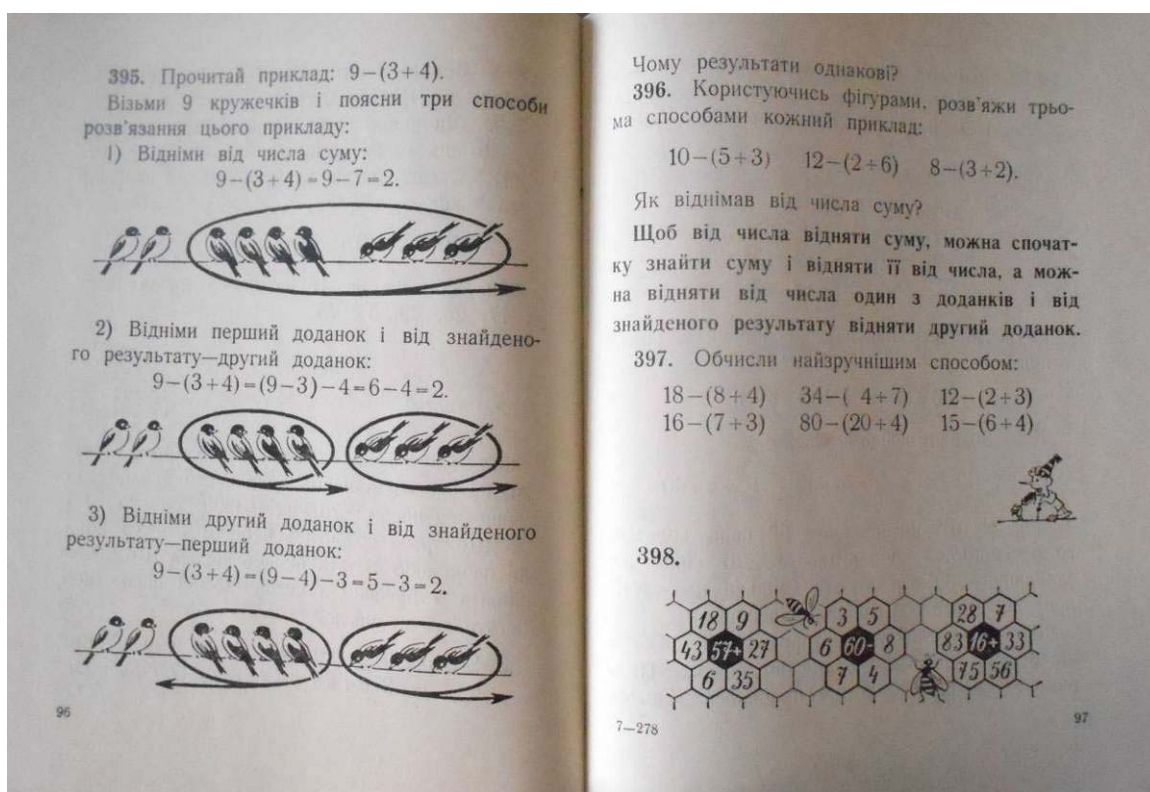

1

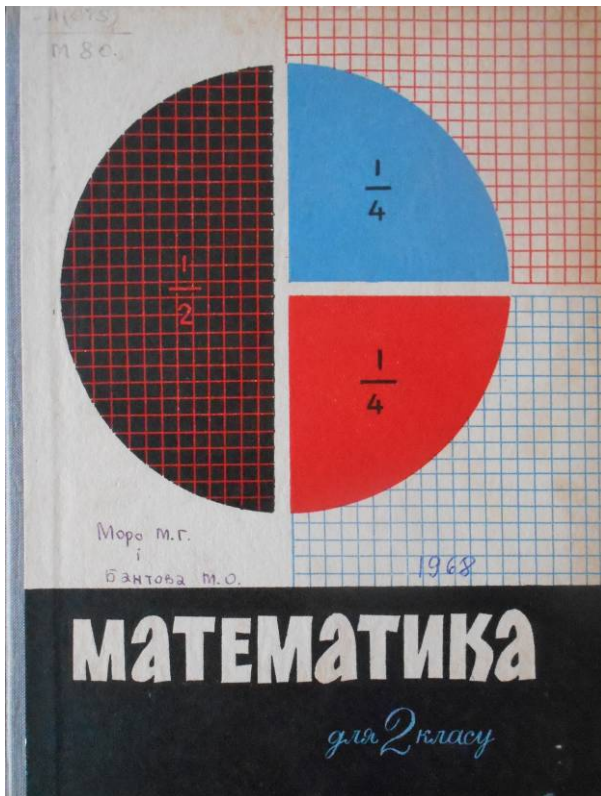

2

3

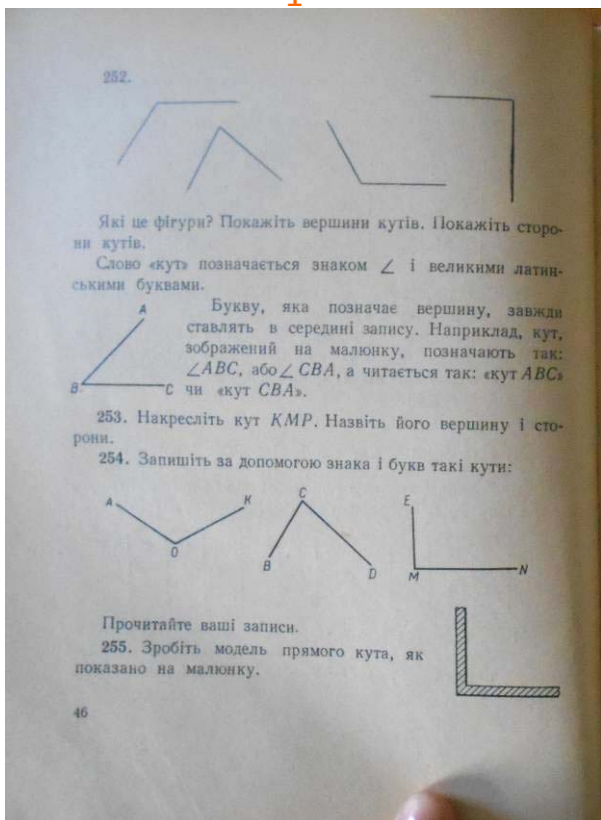
Рис. Г.2.29. М. Г. Моро, М. О. Бантова, Г. В. Бельтюкова, Н. Л. Шаріженко «Математика» 1 кл., 1968 р. У II ч. Ч. II. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

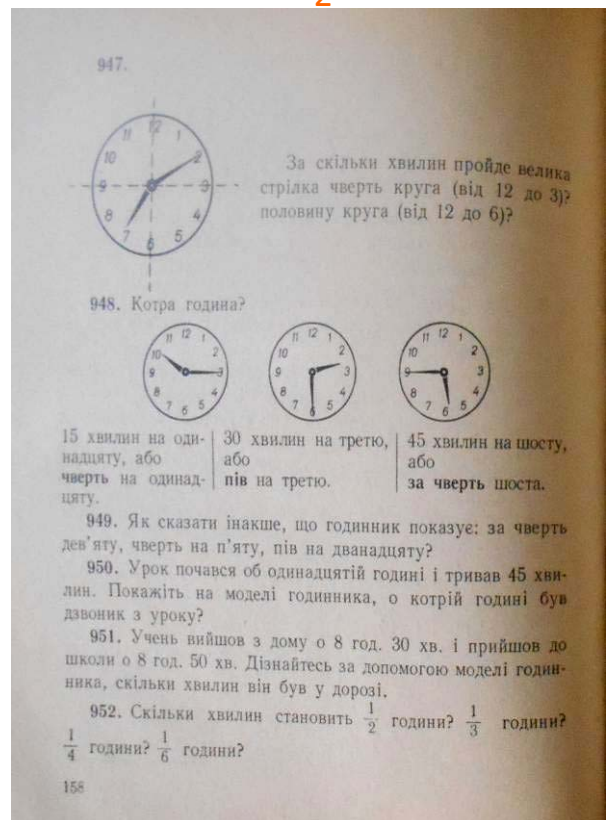
1

2

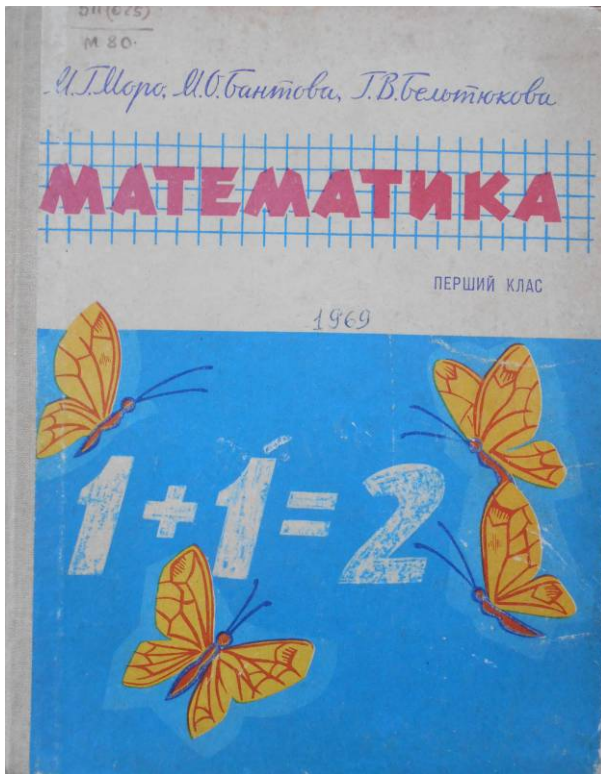

3

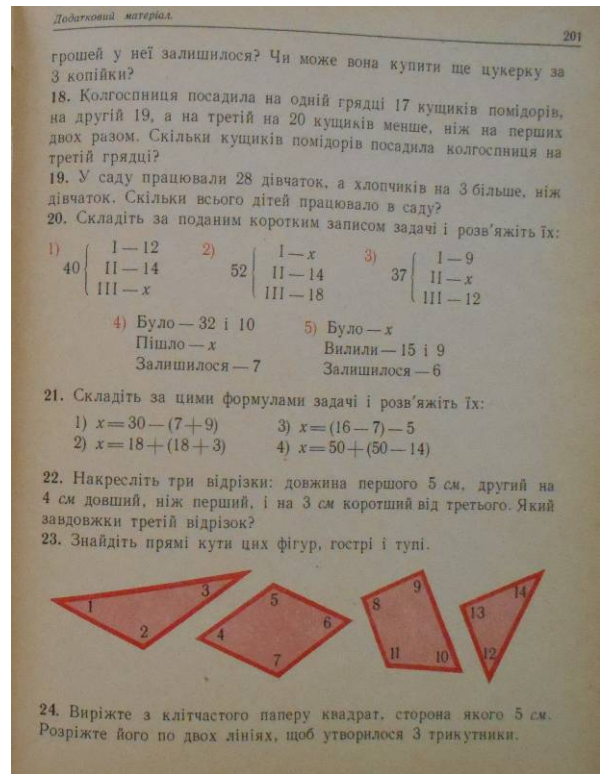

4

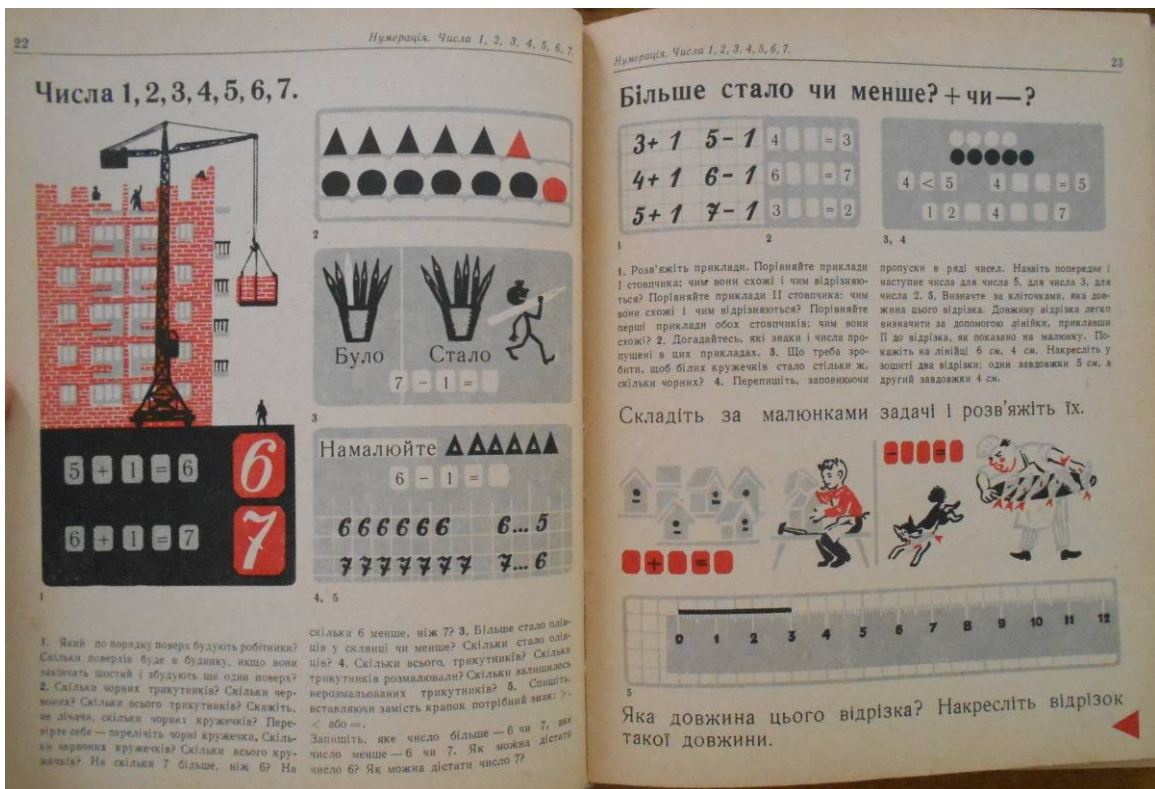
Рис. Г.2.30. М. Г. Моро, М. О. Бантова «Математика» 2 кл., 1968 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

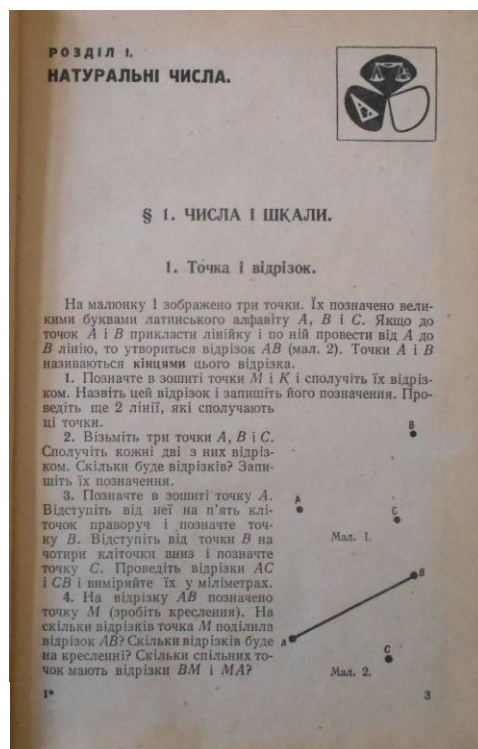

3

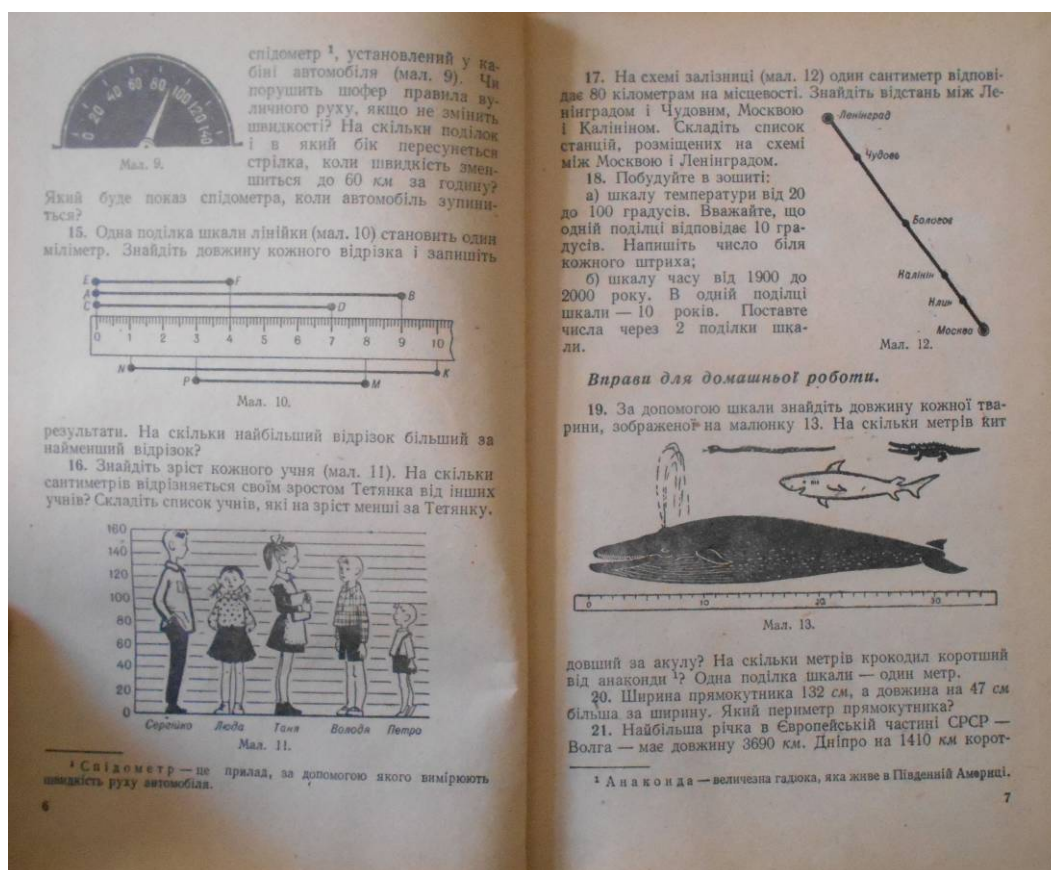
Рис. Г.2.31. М. Г. Моро, М. О. Бантова, Г. В. Бельтюкова «Математика» 1 кл., 1969 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

1

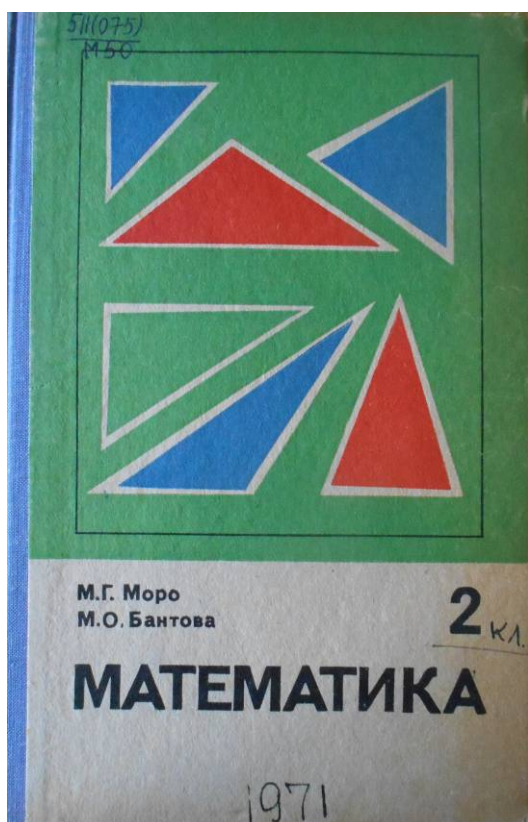

2

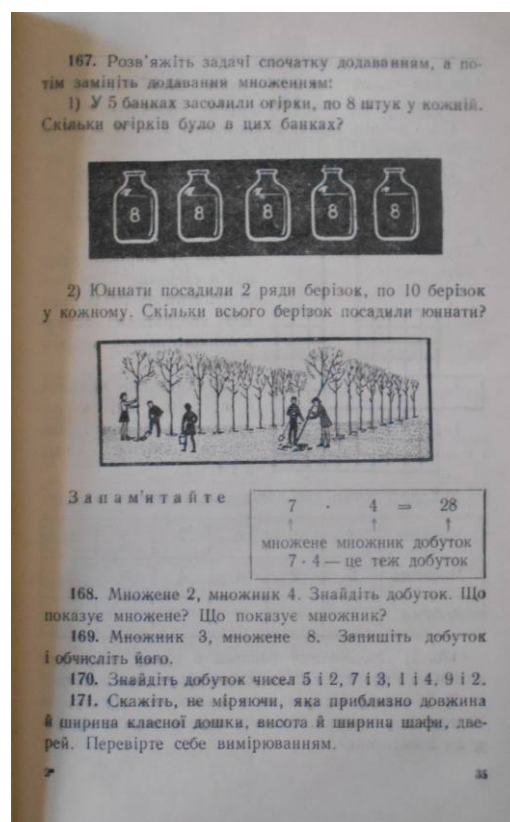

3

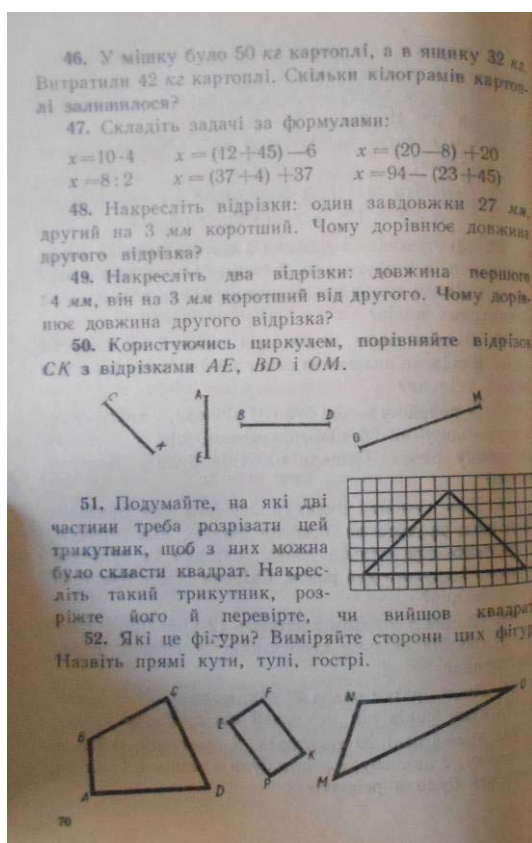
Рис. Г.2.32. Н. Я. Віленкін, К. І. Нешков, С. Й. Шварцбурд, О. Д. Сьомушкін, О. С. Чесноков, Т. Ф. Нечаєва «Математика» 4 кл., 1970 р. (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2 — сторінка; 3 — розворот підручника.

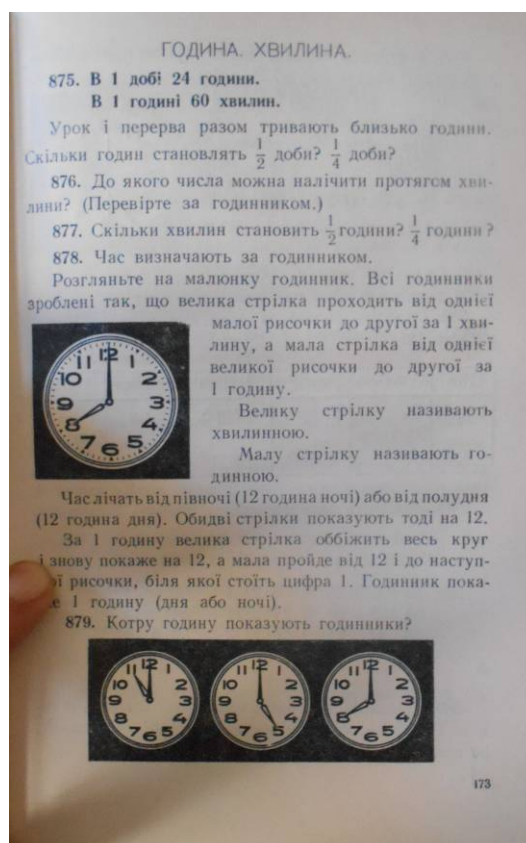
1

2

3

4

Рис. Г.2.33. М. Г. Моро, М. О. Бантова «Математика» 2 кл., 1971 р. Вид. 4-те, виправ. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

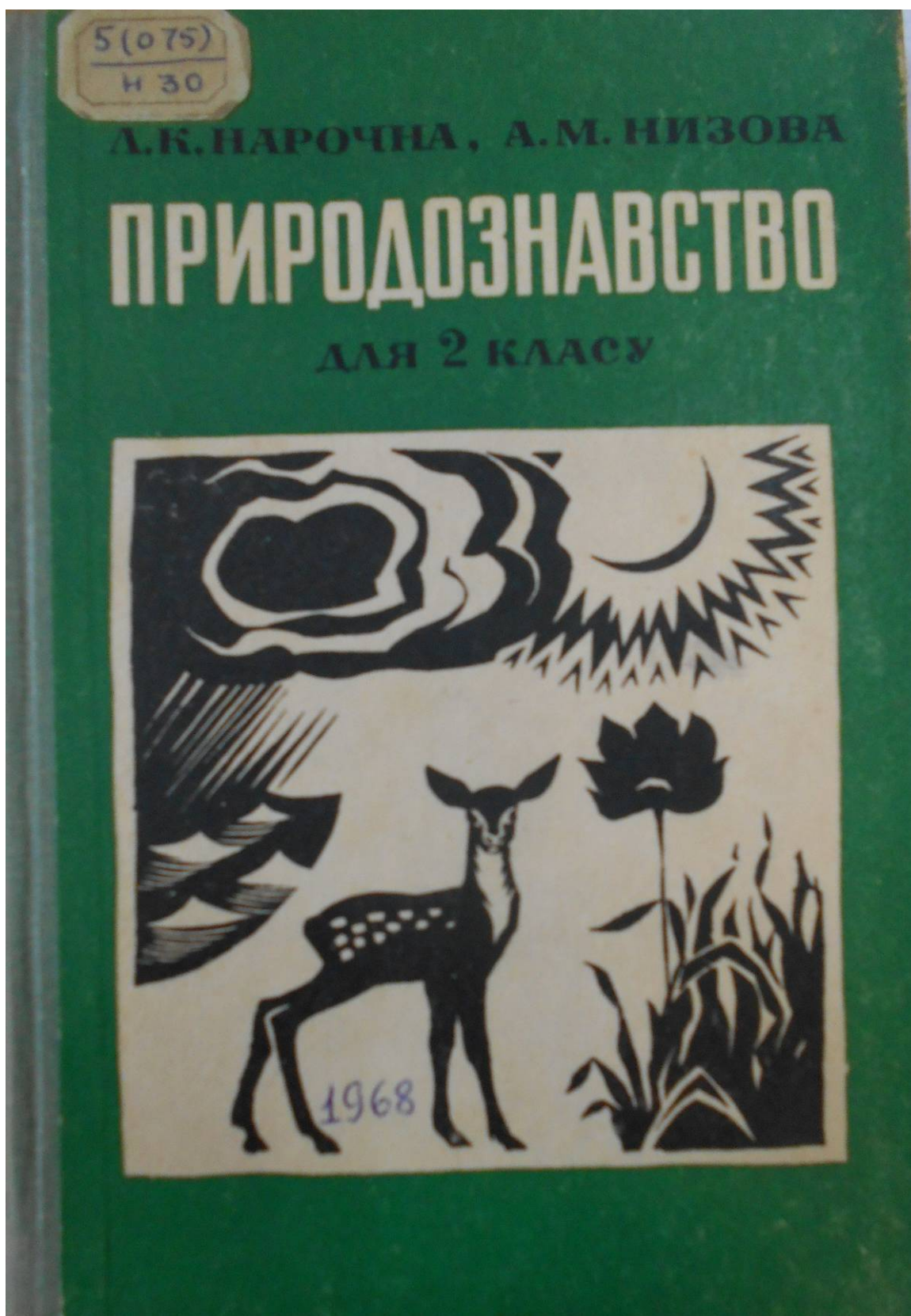

2

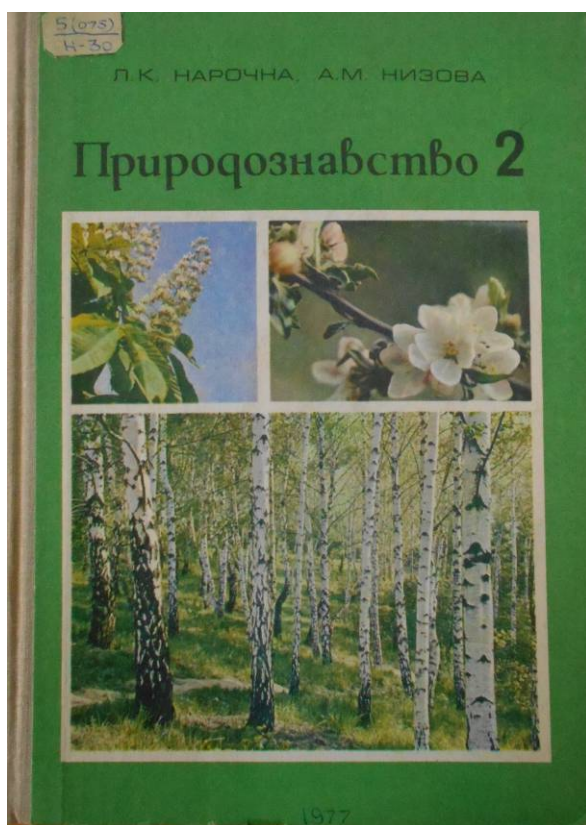
3

Рис. Г.2.34. М. Г. Моро, М. О. Бантова, Г. В. Бельтюкова «Математика» 1 кл., 1974 р. Вид. 2-ге (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

1

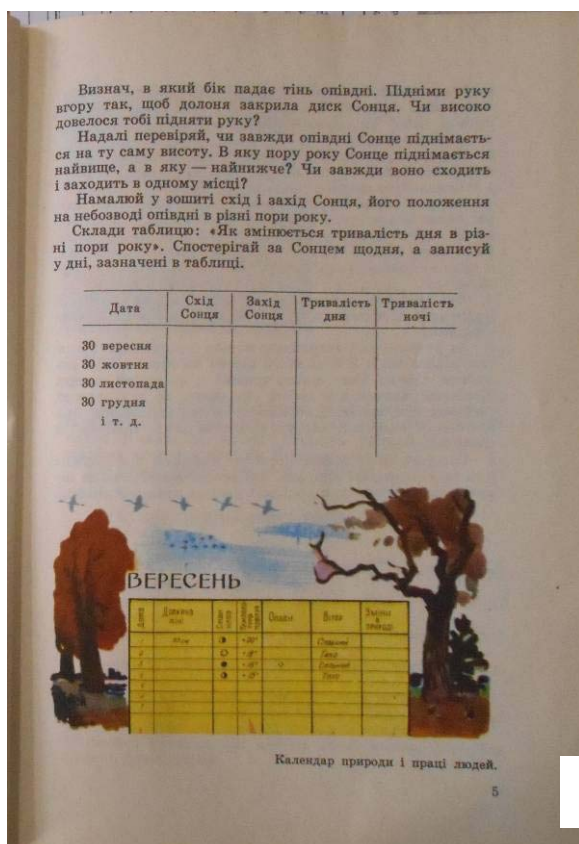
Рис. Г.2.35. Л. К. Нарочна, А. М. Низова «Природознавство» 2 кл., 1968 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника (підручник не містить ілюстративного матеріалу).

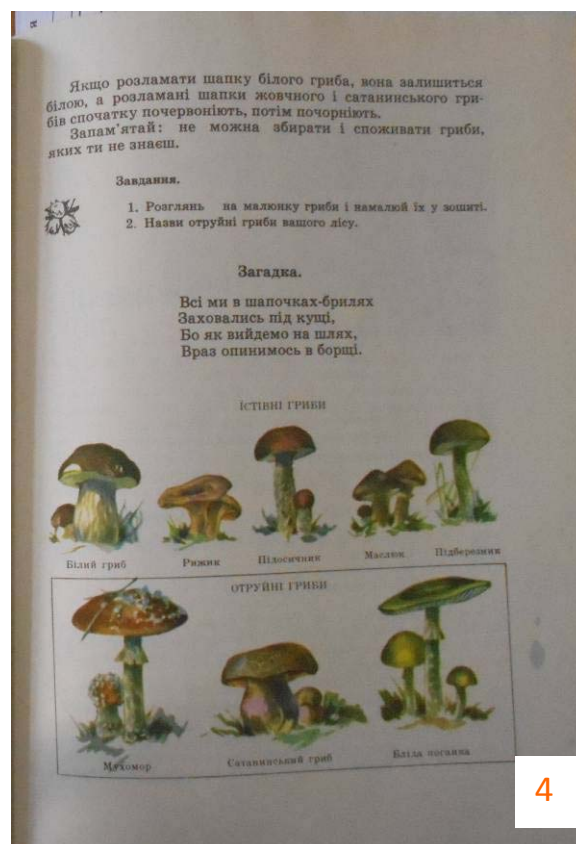
1

2

3

4

Рис. Г.2.36. Л. К. Нарочна, А. М. Низова «Природознавство» 2 кл., 1977 р. Вид. 10-те (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

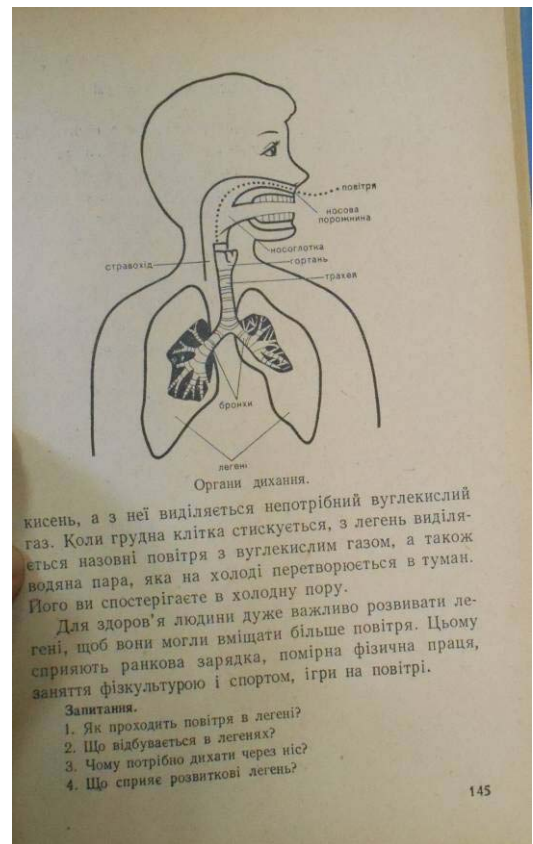
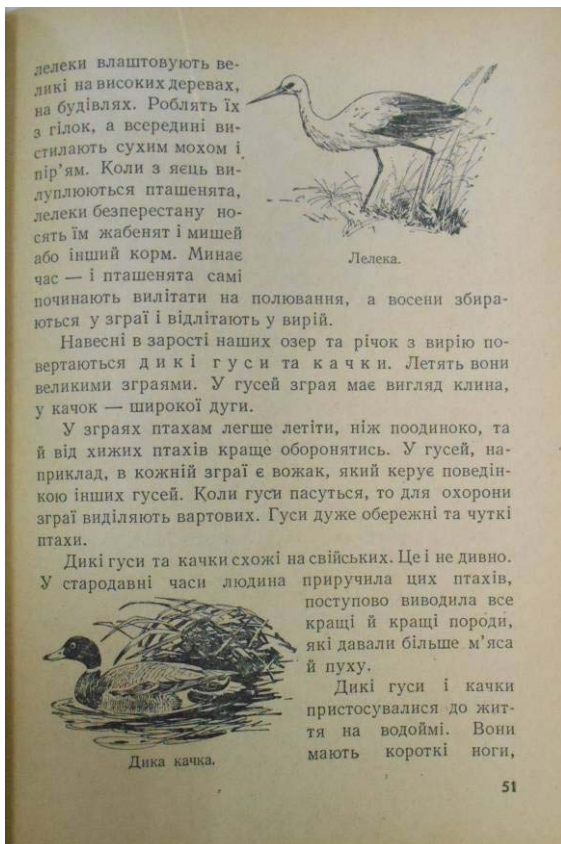
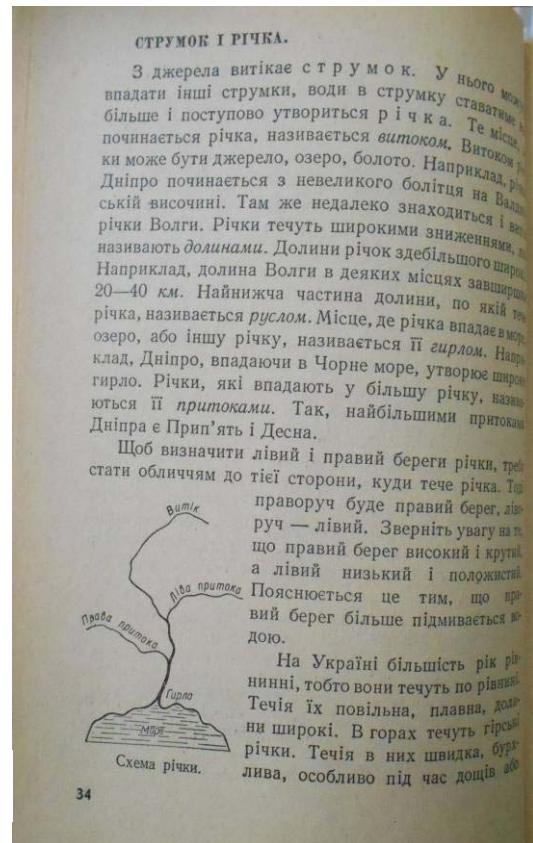
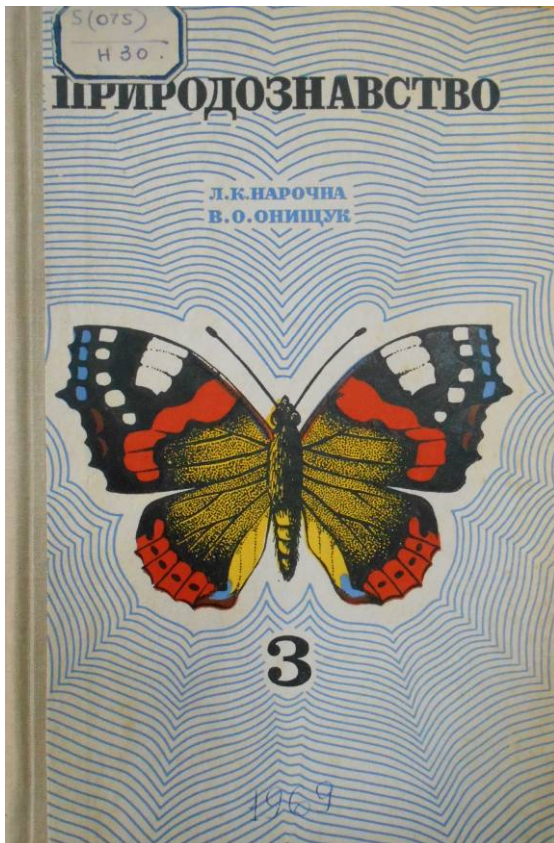
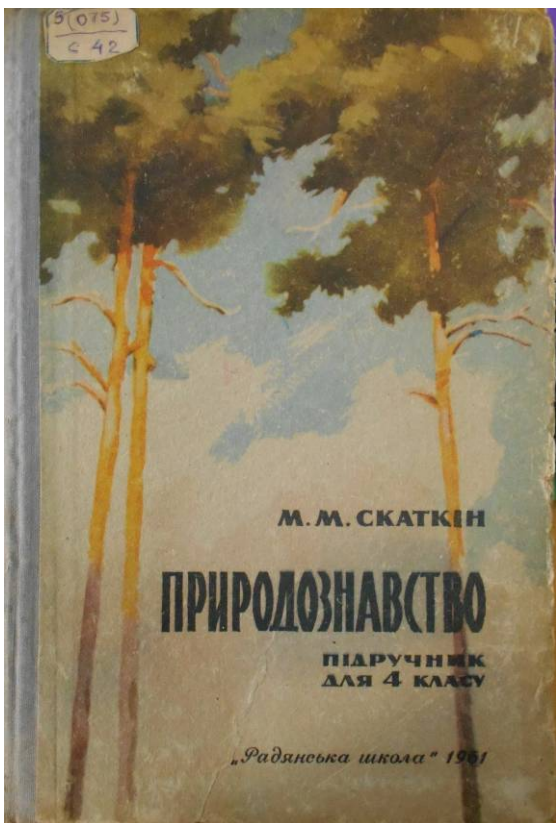
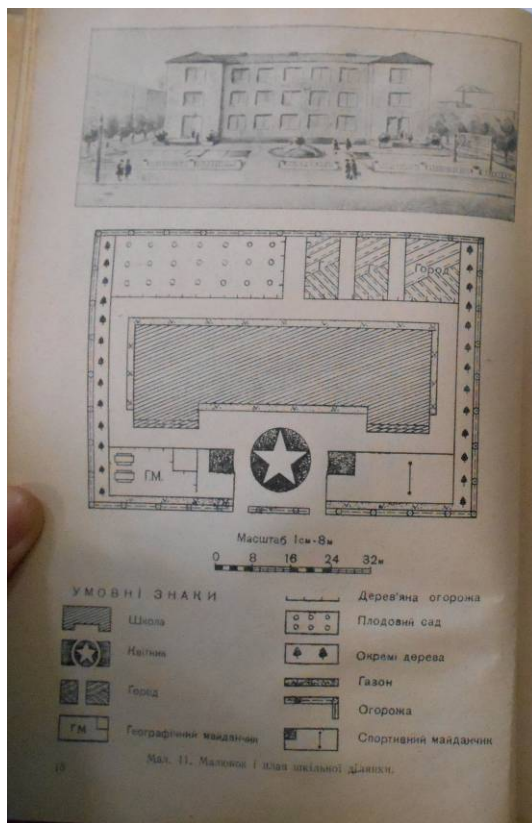

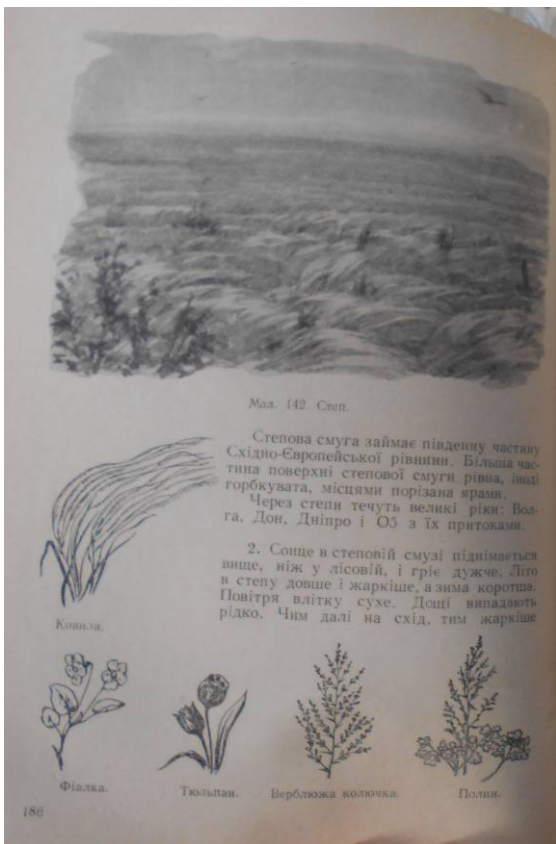
Рис. Г.2.37. Л. К. Нарочна, В. О. Онищук «Природознавство» 3 кл., 1969 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

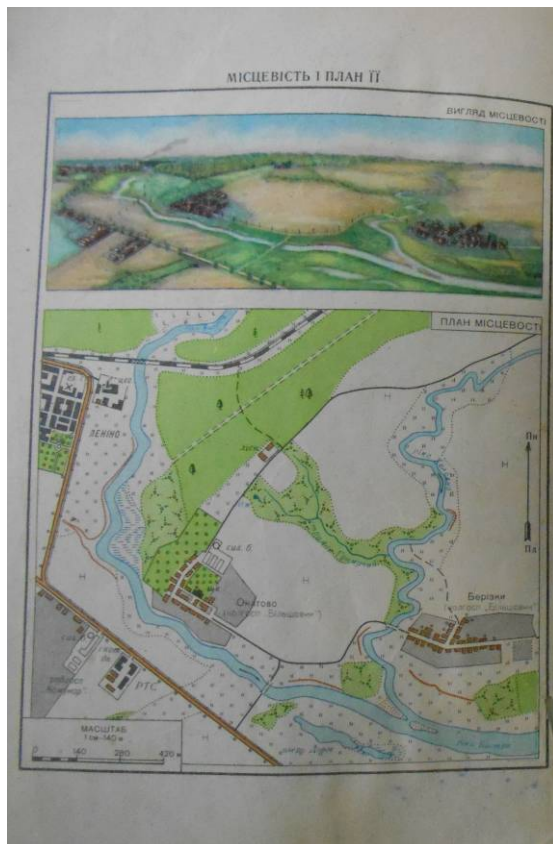
1

2

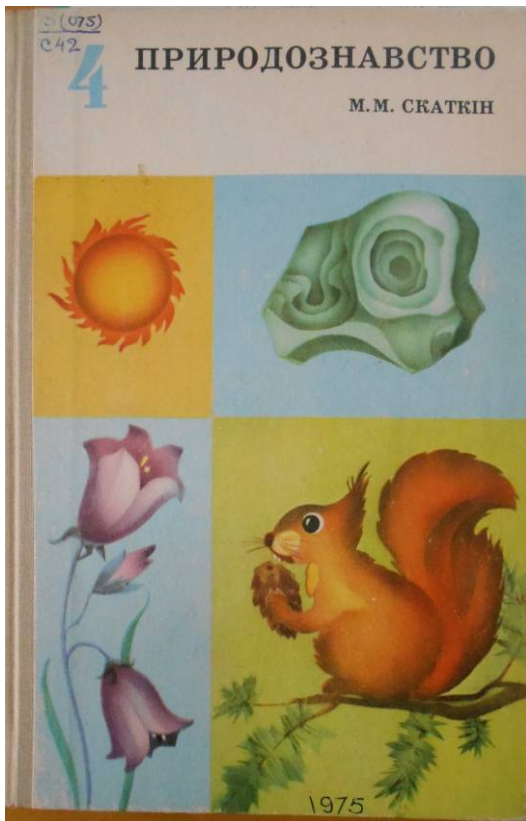

3

4

Рис. Г.2.38. М. М. Скаткін «Природознавство» 4 кл., 1961 р. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

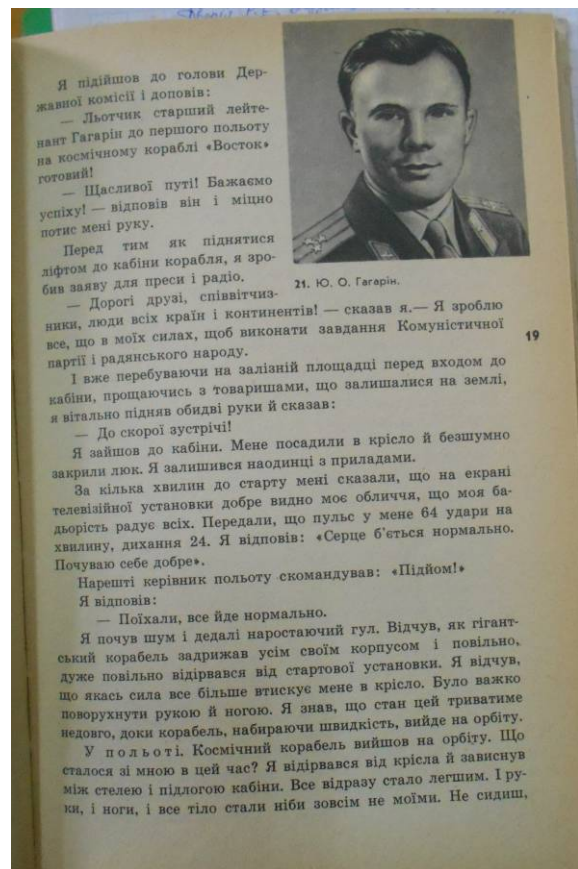
1

2

3

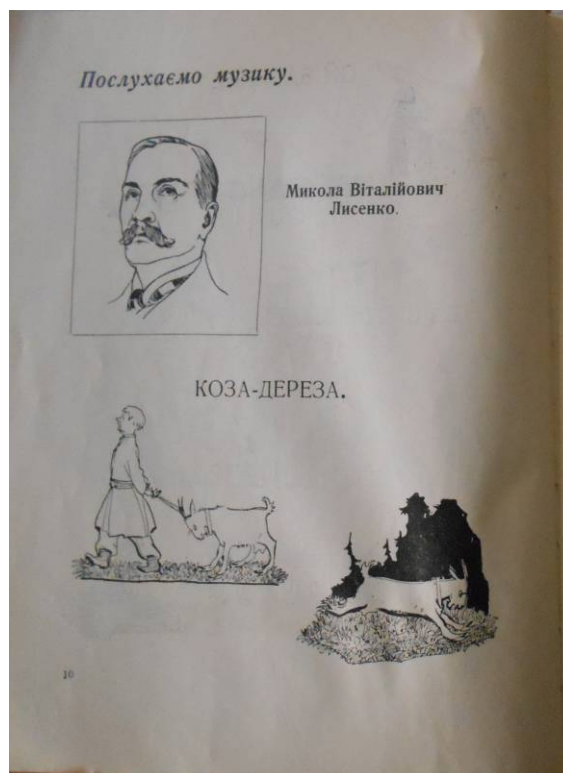

4

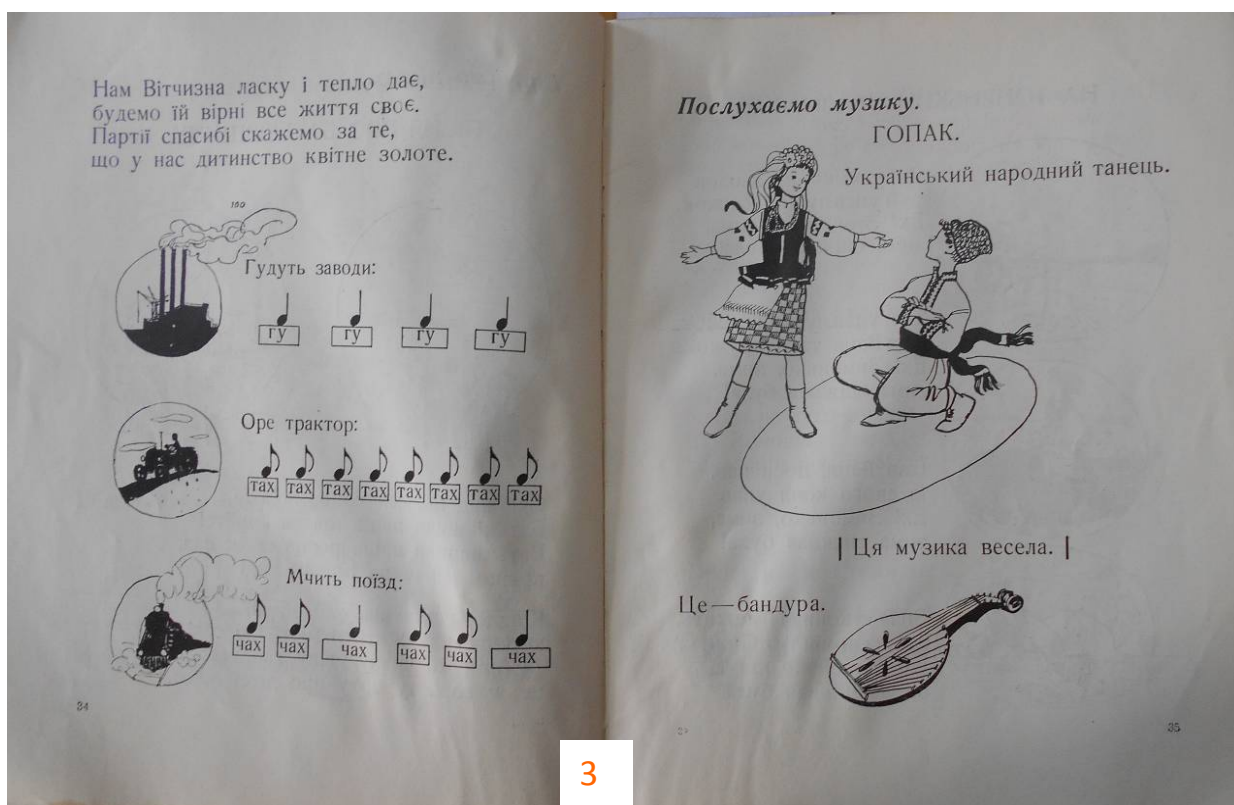
Рис. Г.2.39. М. М. Скаткін Природознавство: підруч. для 4 кл., 1975 р. (К. Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

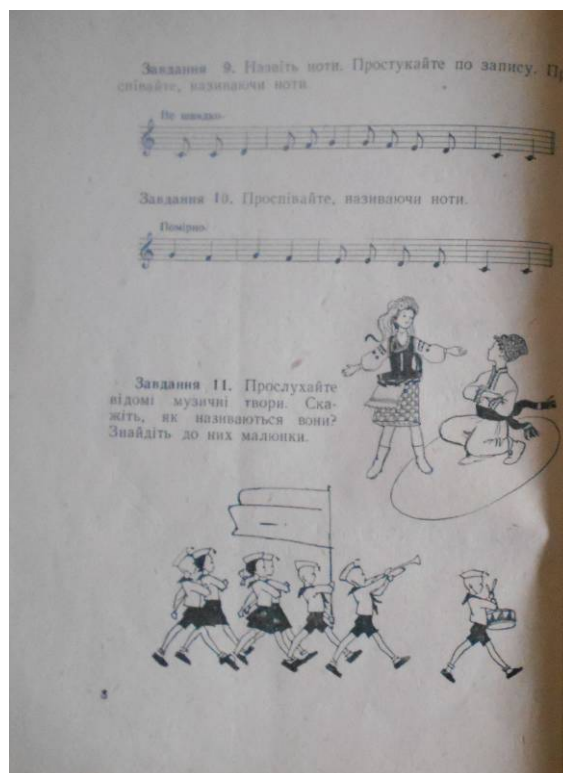

3

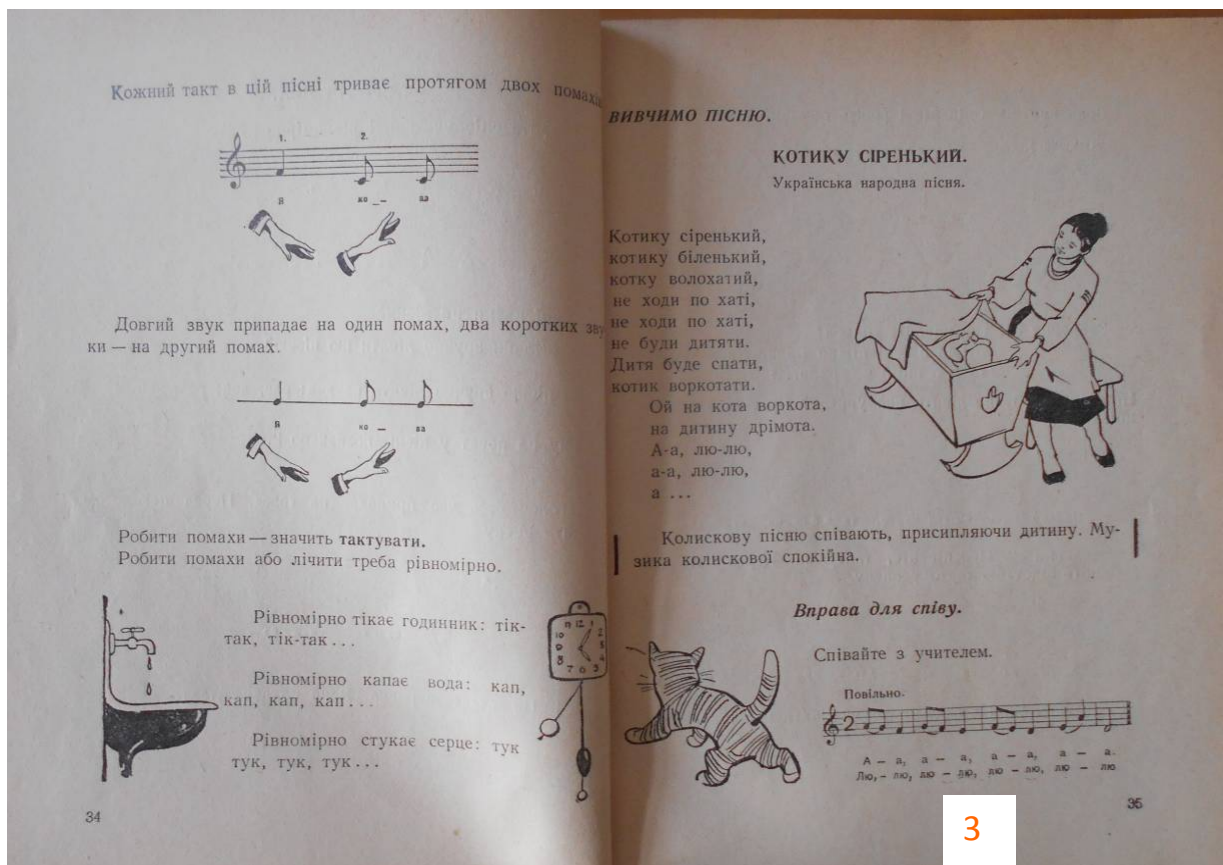
Рис. Г.2.40. О. Г. Раввінов, С. Я. Брандель, І. Я. Ситко «Співни» 1 кл., 1961 р. (К.: Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2 — сторінка; 3 — розворот підручника.

1

2

3

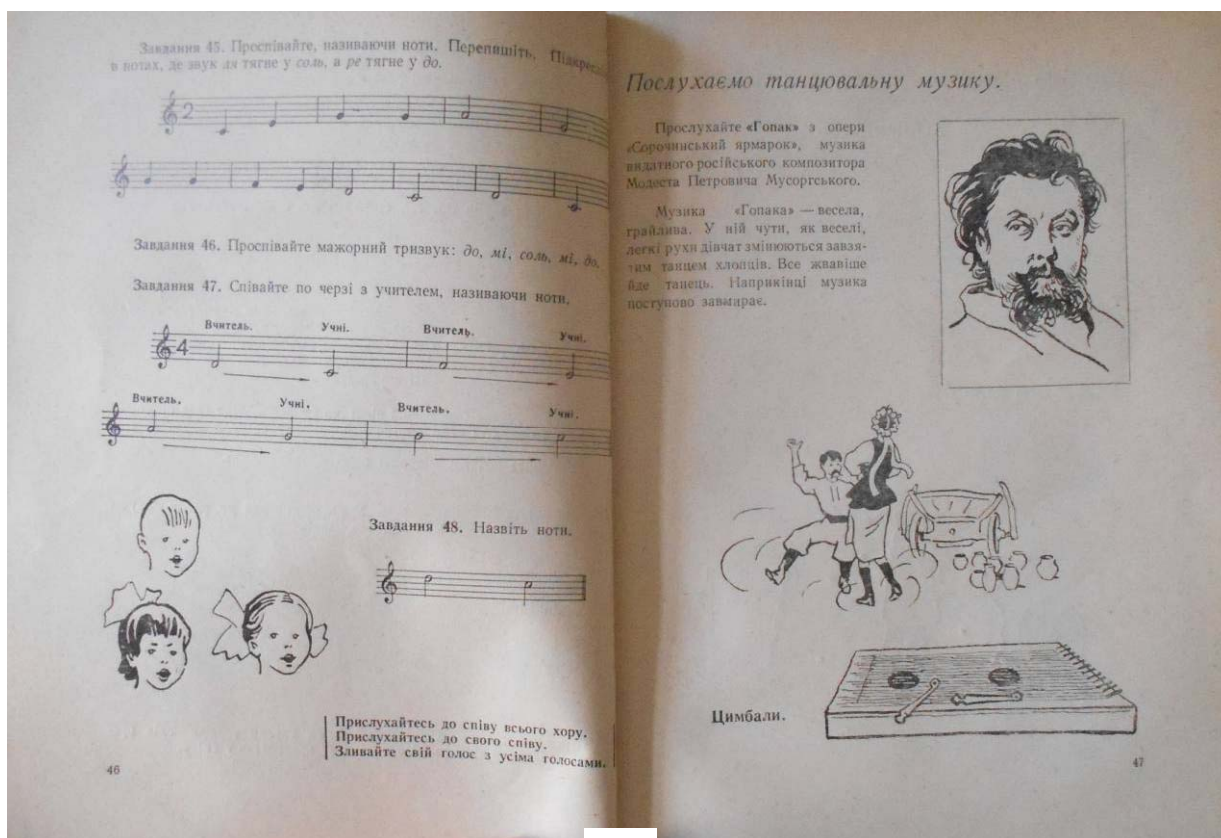
Рис. Г.2.41. О. Г. Раввінов, С. Я. Брандель, І. Я. Ситко «Співани» 2 кл., 1961 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

1

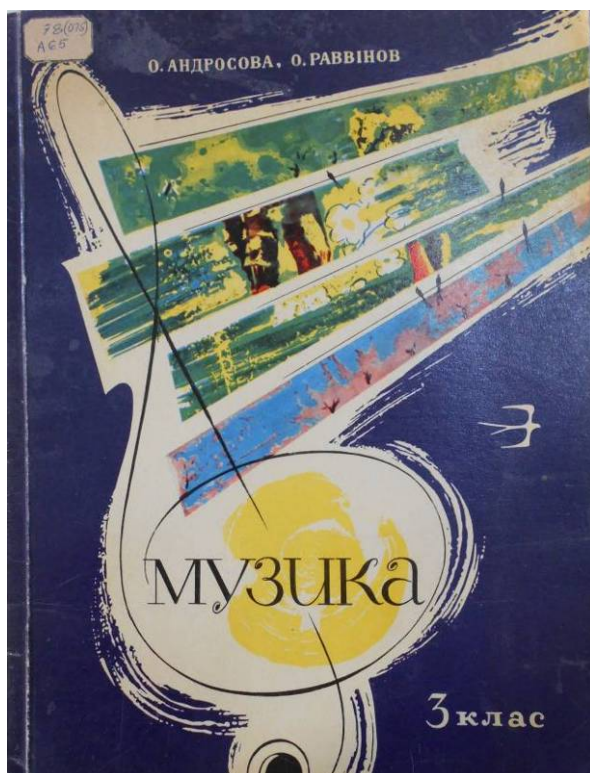

2

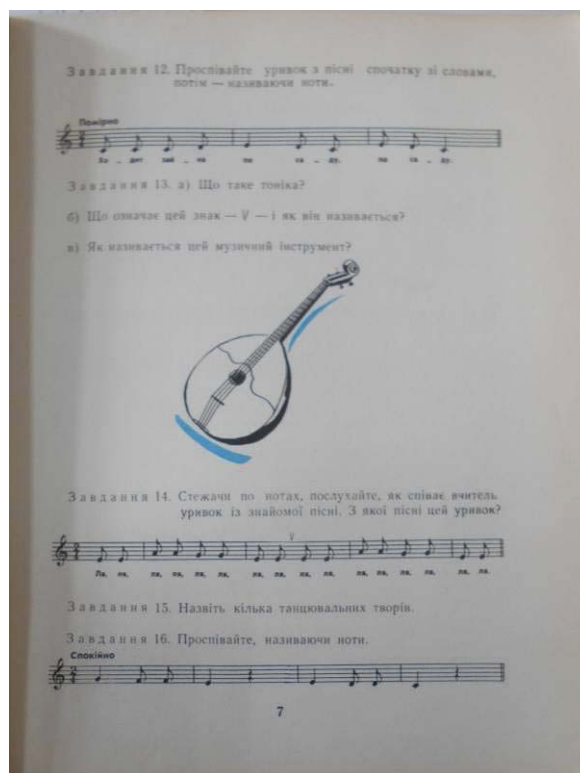

3

Рис. Г.2.42. О. Г. Раввінов, М. П. Яценко «Співви» 3 кл., 1961 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

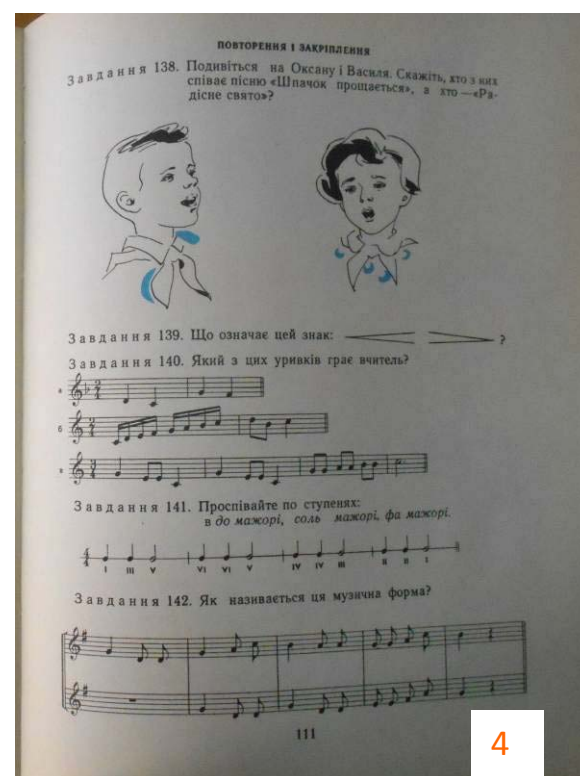
1

2

3

4

Рис. Г.2.43. О.Андросова, О. Раввінов «Музика» 3 кл., 1972 р. (К.: Музична Україна): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

Додаток Г.3
 Приклади ілюстративного матеріалу підручників для початкових
 шкіл України, виданих у 80-х рр. ХХ століття

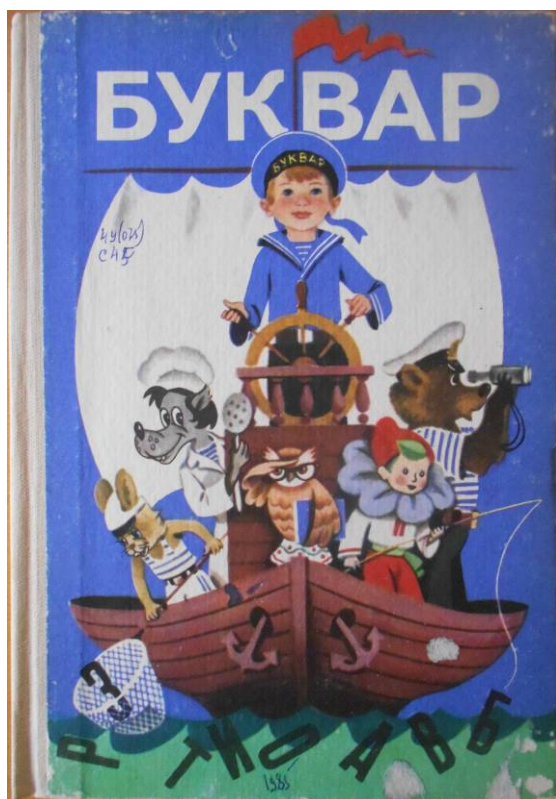
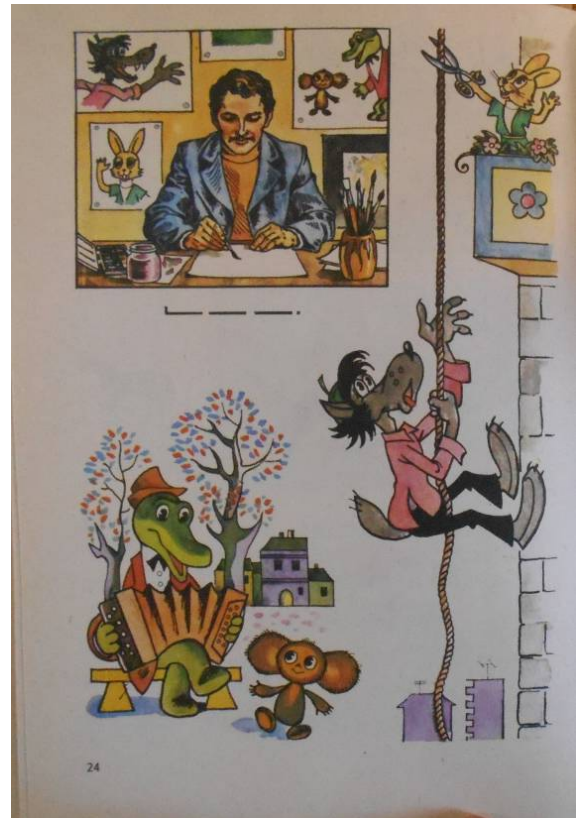

Рис. Г.3.1. Н. Ф. Скрипченко, М. С. Вашуленко «Буквар» 1 кл., 1985 р. 3-те вид., перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

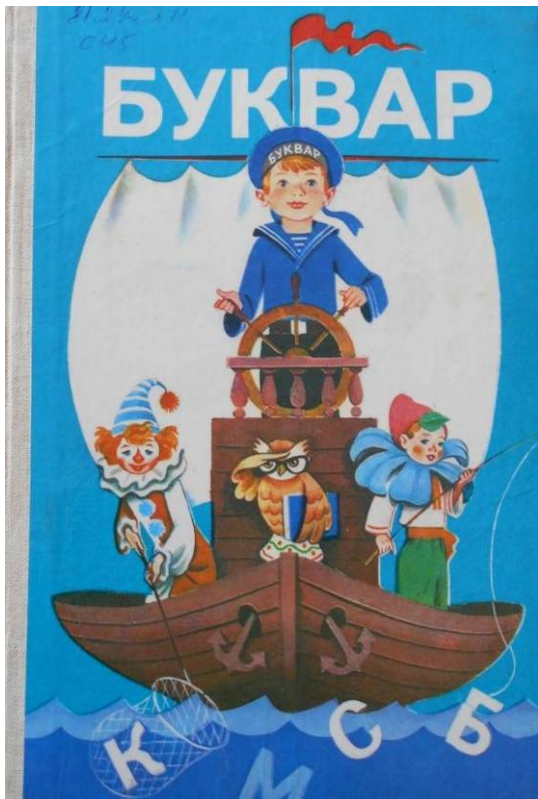

2

3

Рис. Г.3.2. Н. Ф. Скрипченко, М. С. Вашуленко «Буквар» 1 кл., 1986 р. 4-те вид. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

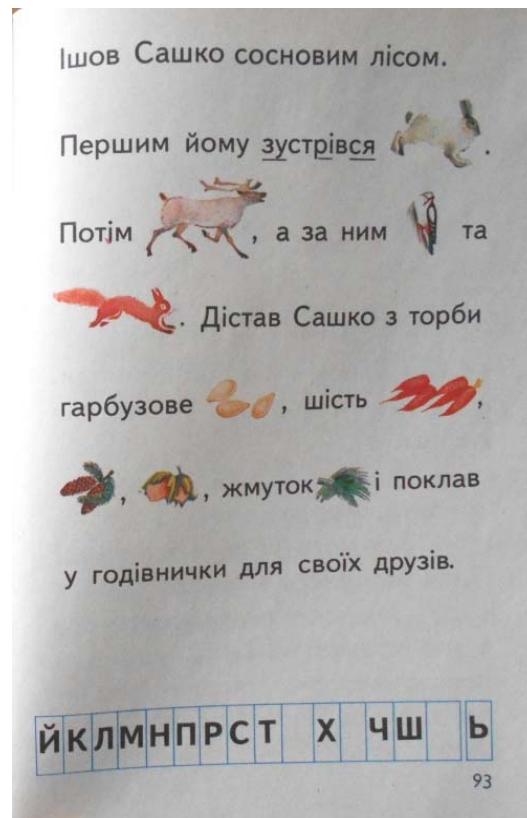
1

2

3

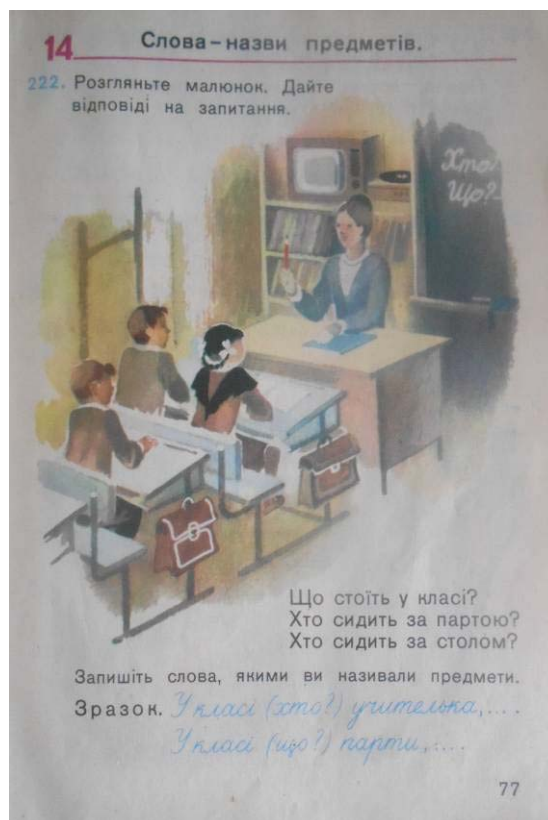

4

Рис. Г.3.3. Н. Ф. Скрипченко, М. С. Вашуленко «Буквар» 1 кл., 1988 р. Вид. 3-тє (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

4

Рис. Г.3.4. К. І. Хрущ, Т. П. Коломієць, Є. Д. Острицька «Українська мова» 1 кл., 1982 р. Вид. 10-те, перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

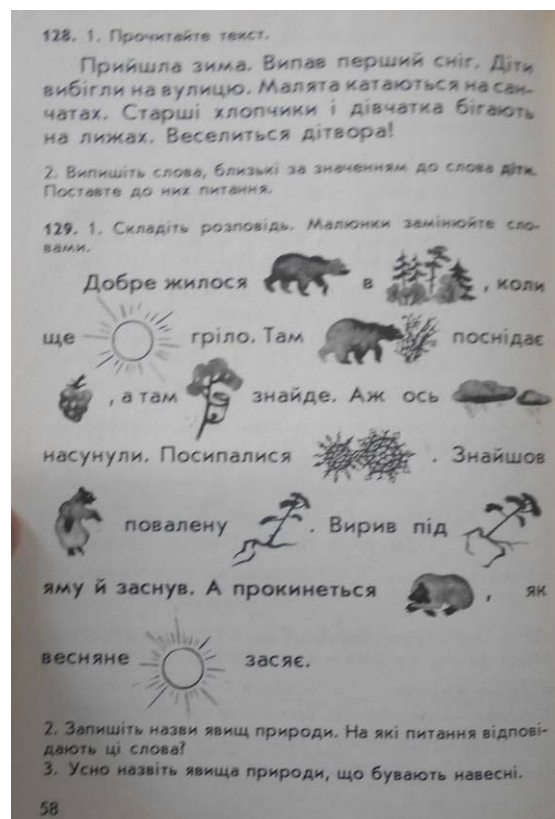
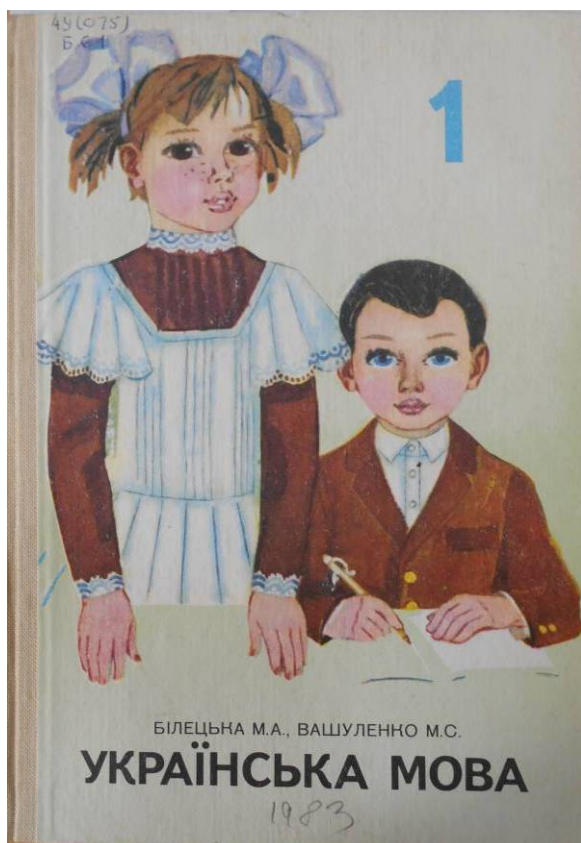

Рис. Г.3.5. М. А. Білецька, М. С. Вашуленко «Українська мова» 1 кл., 1983 р. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

21. Розгляньте предмети, що зображені на малюнках. Запишіть слова, що є назвами цих предметів.
Складіть звукові моделі трьох на вибір слів.

22. Прочитайте слова, подовжено вимовляючи звуки, позначені двома однаковими буквами.

волосся	завдання
колосся	життя
гілля	відкриття
зілля	груддя
запитання	знаряддя

Наведіть самостійно кілька слів з подовженими м'якими звуками.

[≡ó-ó-]

 дятел

Пригадайте правило! М'які подовжені звуки позначаються на письмі двома однаковими буквами: **накриття, обличчя**.

23. За малюнками складіть три речення, послідовно використовуючи такі слова: **насіння, колосся, збіжжя**.

24. Прочитайте загадку й відгадайте її. Слово-відгадку запишіть і побудуйте його звукову модель.

В вологу землю я ввійду,
до сонця деревом зросту,
і на мені таких, як я,
буде ще ціла сім'я.

11

2

62. Складіть казочку за малюнками. Визначте у ній зачин, основну частину і кінцівку.

63. Поміркуймо разом! Прочитайте текст.

Толя на уроці позичив у Мишкі олівець і забув йому віддати. Через два дні Мишко хотів забрати свій олівець. Він довго думав, як краще сказати про це товарищу.

Допоможіть Мишкові вибрати найкращий вислів. Запишіть його.

- Толю, тобі вже не потрібний мій олівець?
- Толю, поверни мені, будь ласка, олівець.
- Толю, прошу повернути мені олівець.
- Толю, поверни-но мені олівець.

64. Розгляньте малюнок. За малюнком складіть розповідь. Використовуйте слова *Юрко, Микола, хлопчики, вони, однокласники, друзі*, які допоможуть зв'язати між собою речення.

65. Складіть невеличку розповідь на тему «День народження». Розкажіть: Як ви привітались. Як вітали товарища. Як вас пригощали господарі. Як ви поведились за столом. Як прощалися з господарями.

Слова ввічливості:

прбшу
 будь ласка
 дякую
 спасибі
 добрий день
 до побачення

будь ласка

спасибі

66. Порівняйте різні тексти.

а) Так передають розмову між людьми.

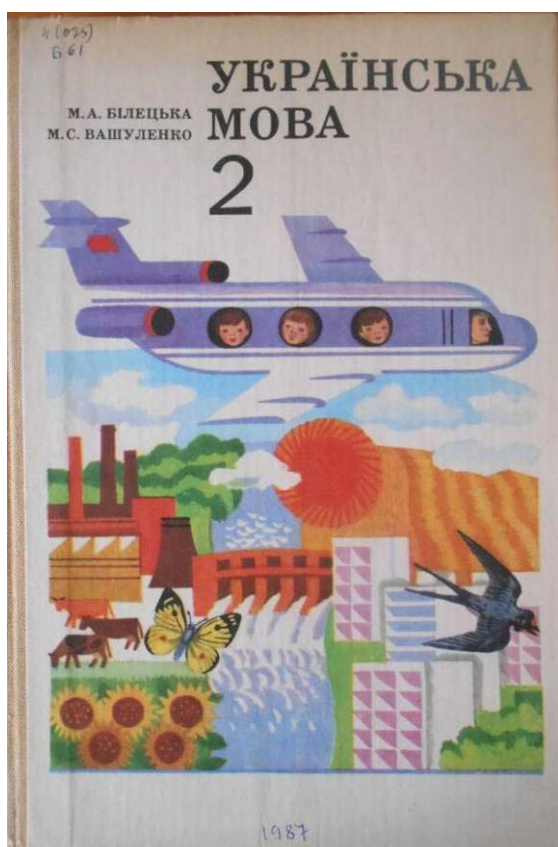
— А знаєш, для чого людина говорить спасибі? Кого це слово звеличує? — запитав дідусь у внука. Онук замислився. Він ще ніколи не думав над цим.

— Людину, — сказав дідусь. — Ми говоримо спа-

25

3

Рис. Г.3.6. М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко, Н. Г. Захарчук «Українська мова» 2 кл., 1983 р. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

— Дядю! Дядю! Там горить пшениця!
Швидше допоможіть погасити пожежу!

Кличе дочка собачку Фінку:
— Іди, Фіночко, не лежи! Нам ріпку виврати поможи!

15

3

Рис. Г.3.7. М. А. Білецька, М. С. Вашуленко «Українська мова» 2 кл., 1987 р. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

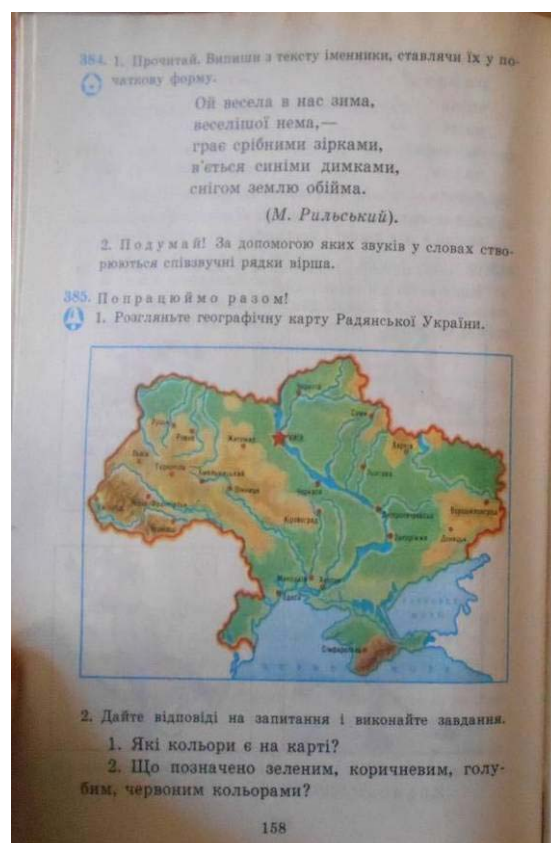
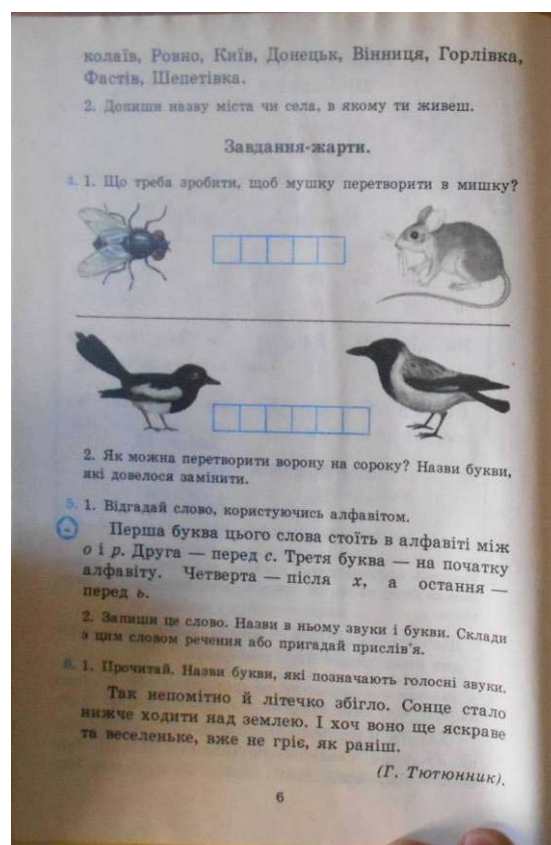
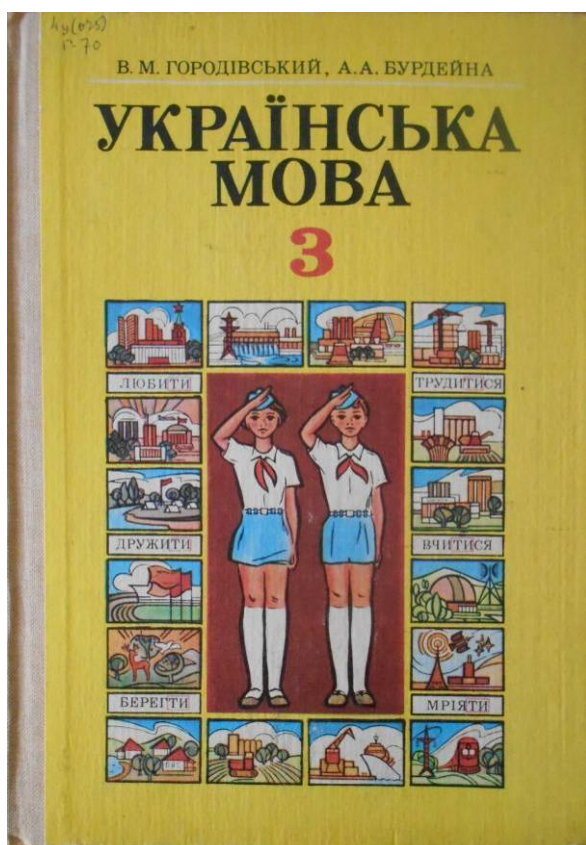

Рис. Г.3.8. М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко «Українська мова» 3 кл., 1988 р. (К. : Рад. школа): 1 — обкладинка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

1

2

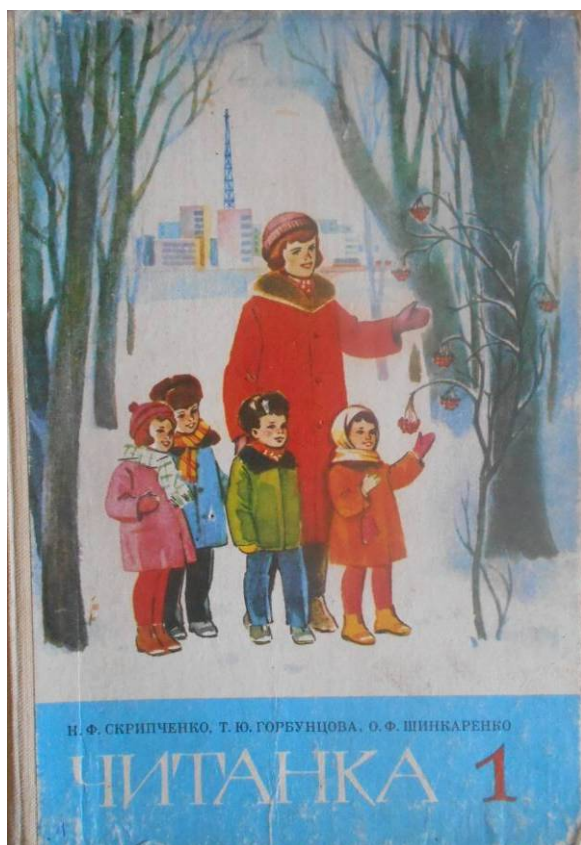
3

Рис. Г.3.9. В. М. Городівський, А. А. Бурдейна «Українська мова» 3 кл., 1987 р. Вид. 13-те, перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – фрагмент сторінки підручника.

Рис. Г.3.10. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко, К. М. Жаленко «Читанка» 3 кл., 1983 р. (К.: Рад. шк): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

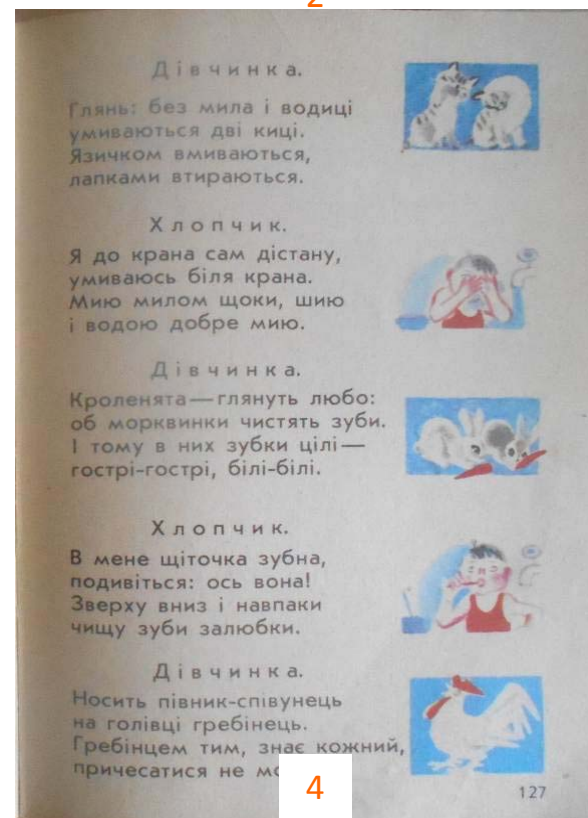
1

2

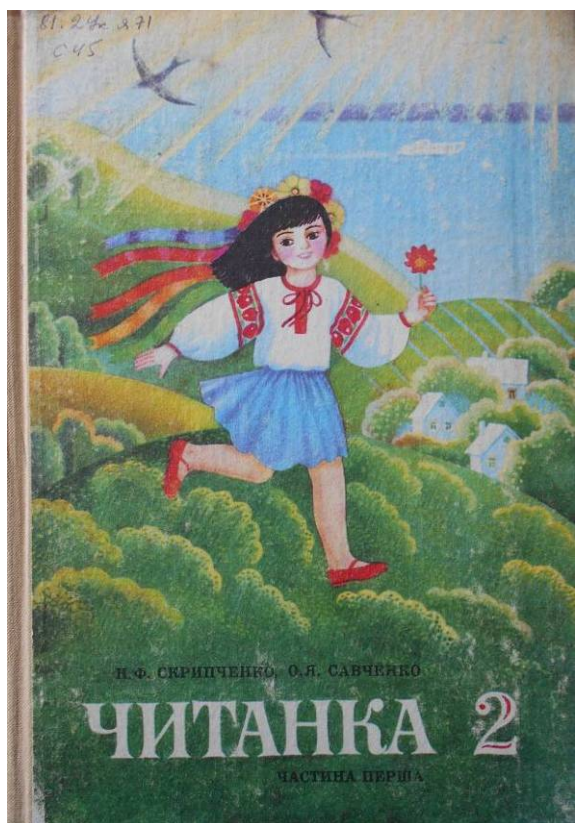

3

4

Рис. Г.З.11. Н. Ф. Скрипченко, Т. Ю. Горбунцова, О. Ф. Шинкаренко «Читанка» 1 кл., 1986 р. 15-те вид. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

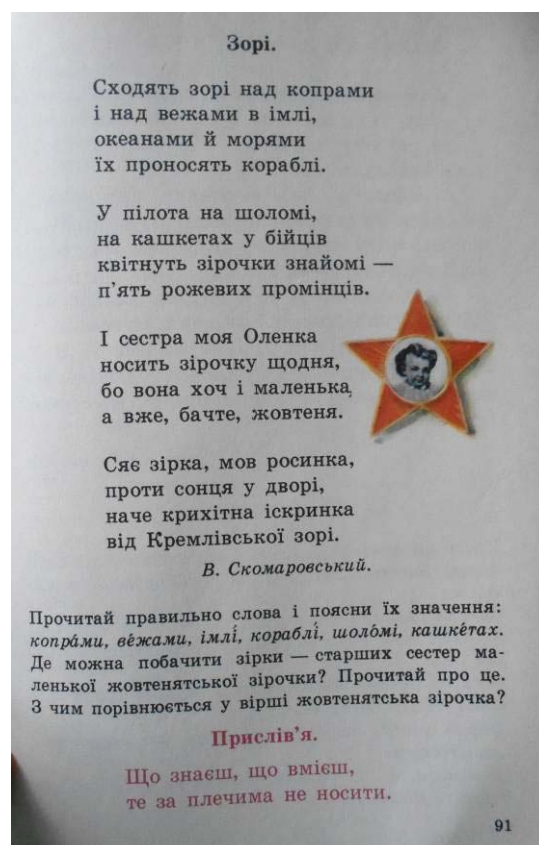
1

2

3

4

Рис. Г.3.12. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 2 кл., 1988 р. У II Ч. Ч. I Вид. 2-ге (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

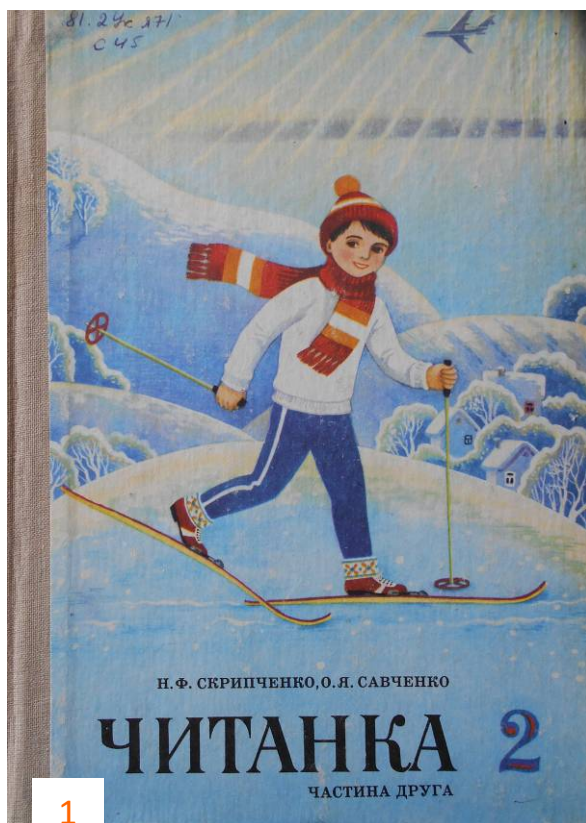

Рис. Г.З.13. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 2 кл., 1988 р. У П Ч. Ч. II. Вид. 2-ге (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

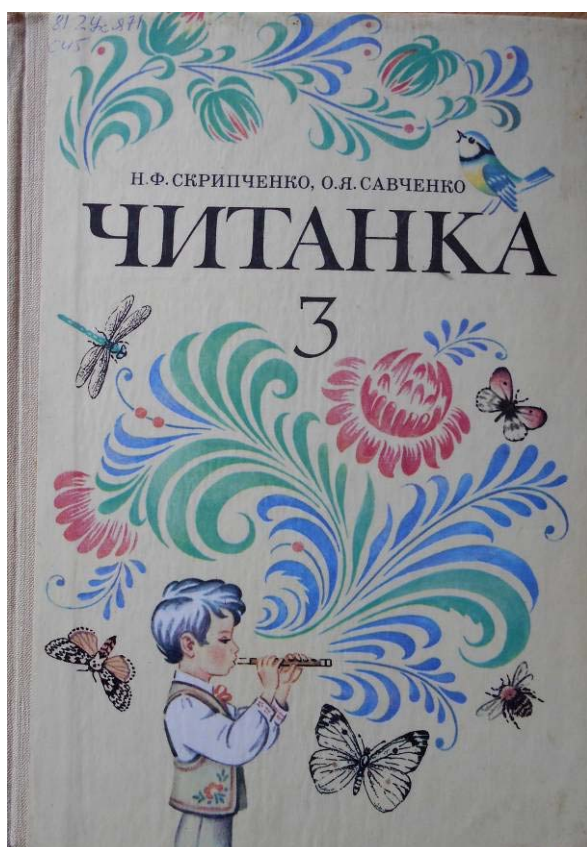

Рис. Г.3.14. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 3 кл., 1988 р. (К.: Рад. шк): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

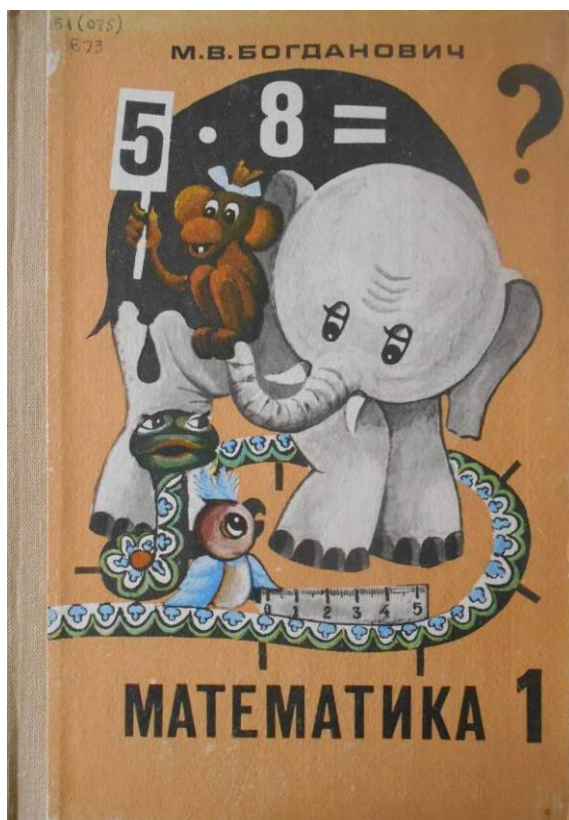

3

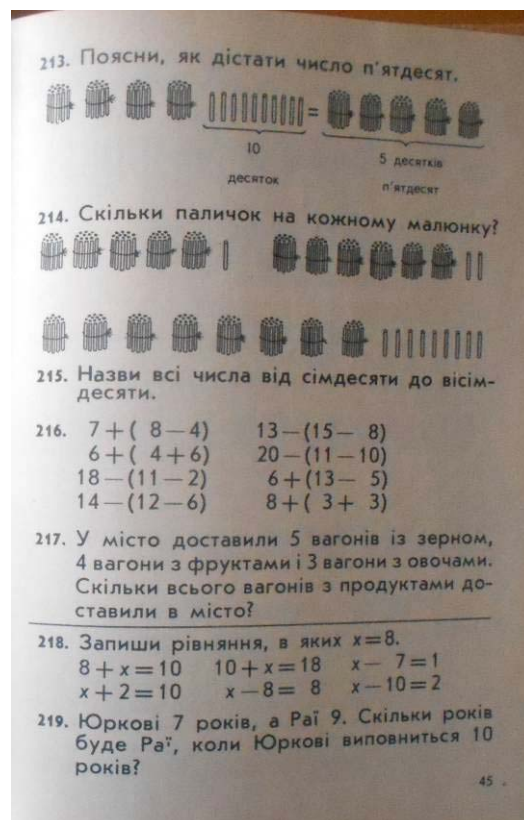

4

Рис. Г.3.15. Н. Ф. Скрипченко, Н. С. Ткаченко, Т. Ю. Горбунцова «Читанка» 2 кл., 1989 р. 14-те вид. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

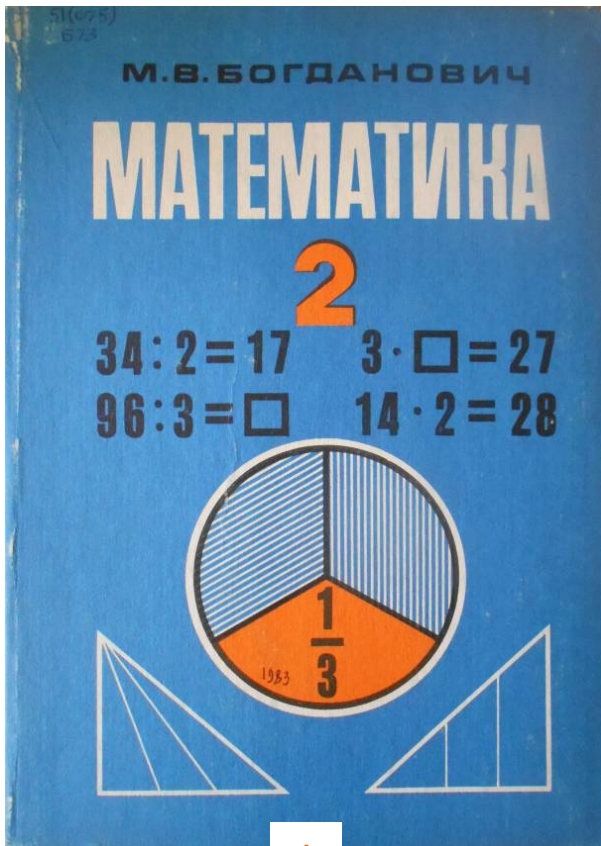

2

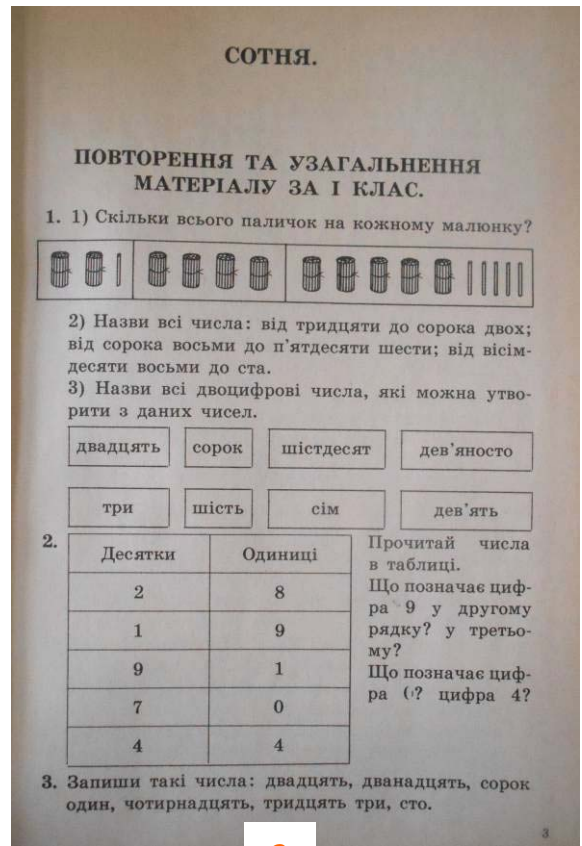

3

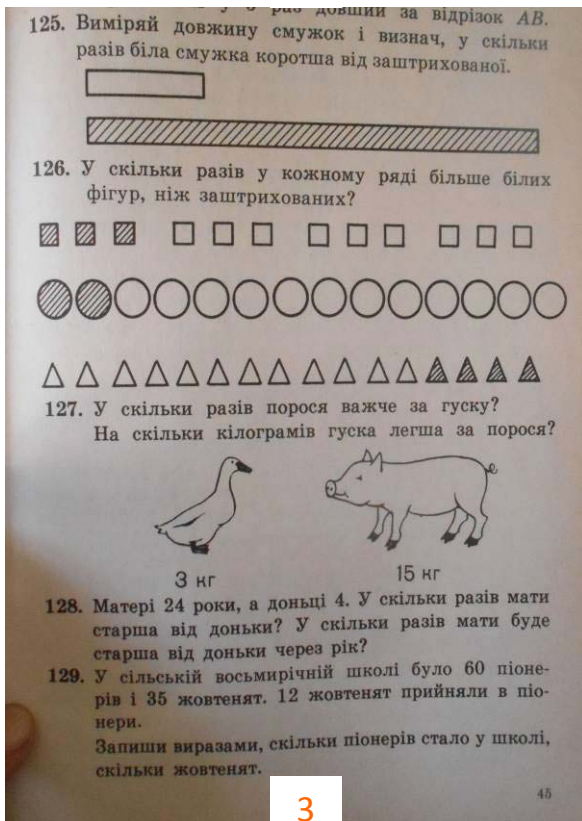
Рис. Г.3.16. М. В. Богданович «Математика» 1 кл., 1983 р. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

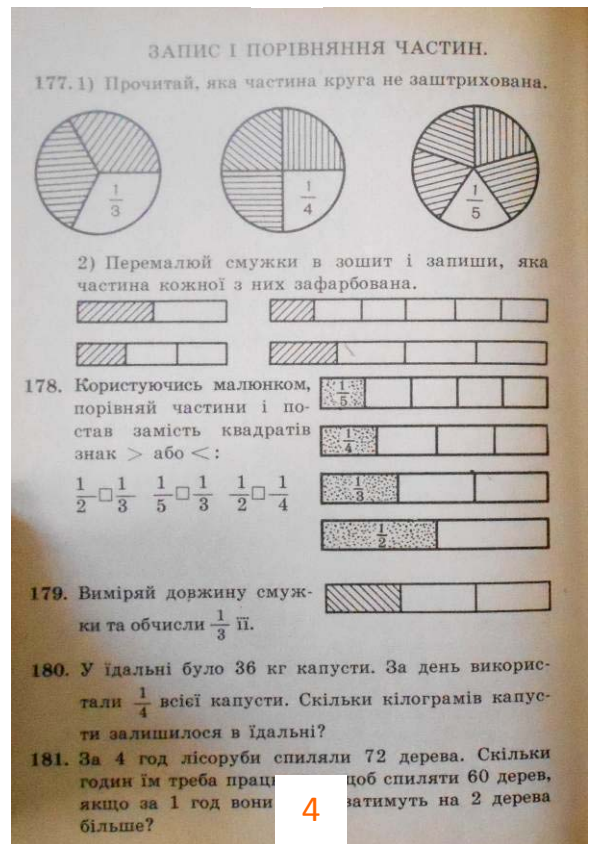
1

2

3

4

Рис. Г.3.17. М. В. Богданович «Математика» 2 кл., 1983 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

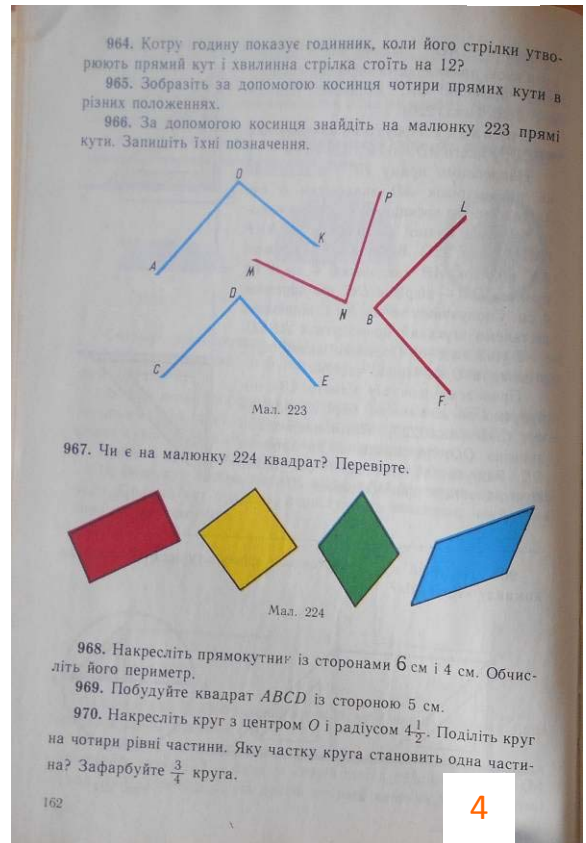
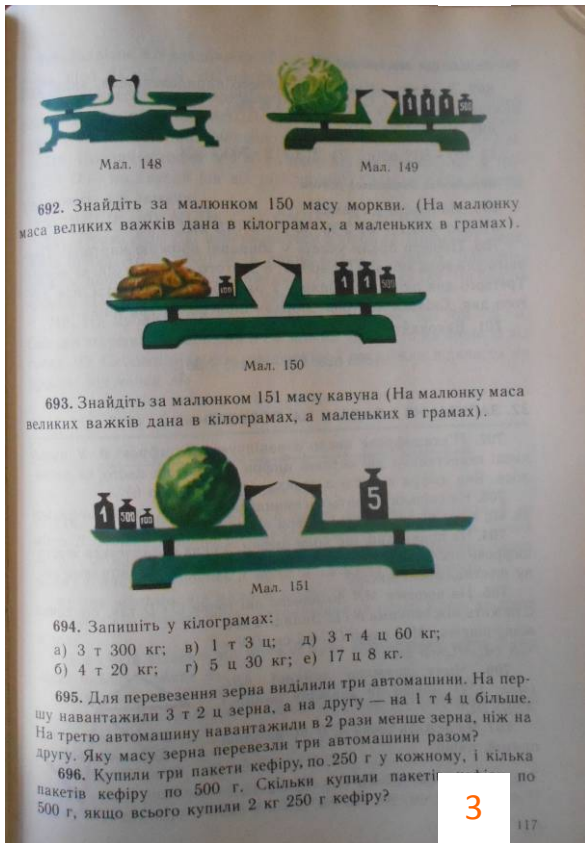
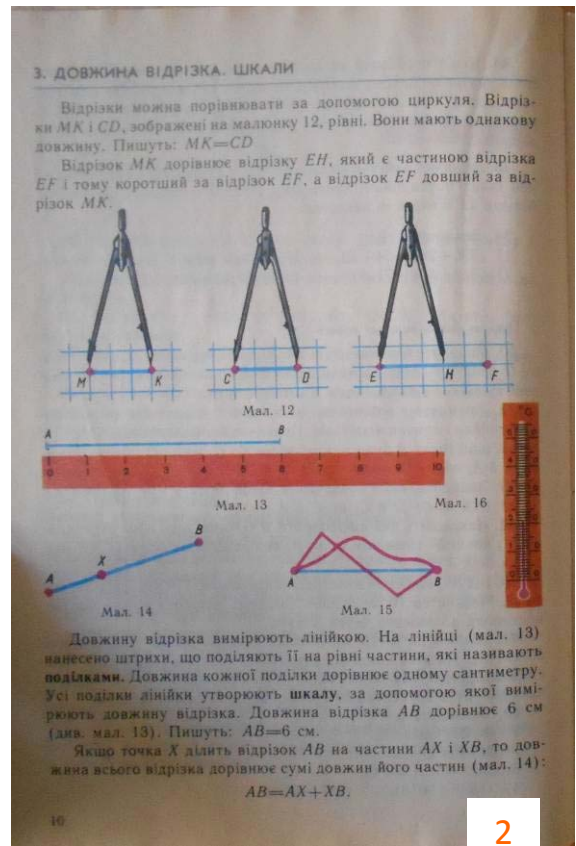
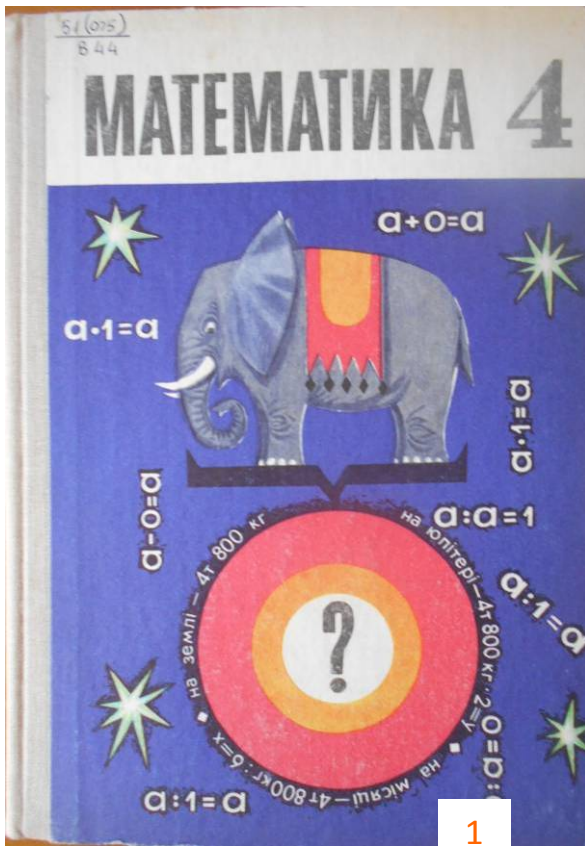
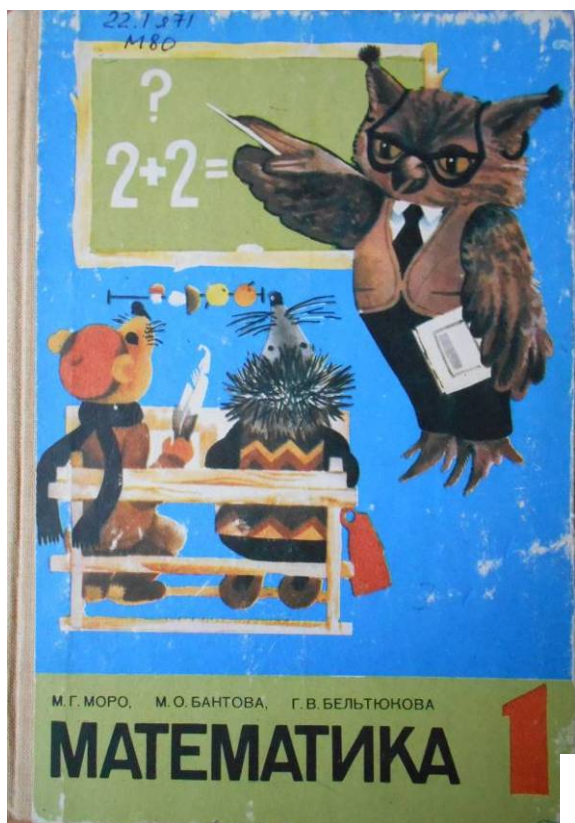
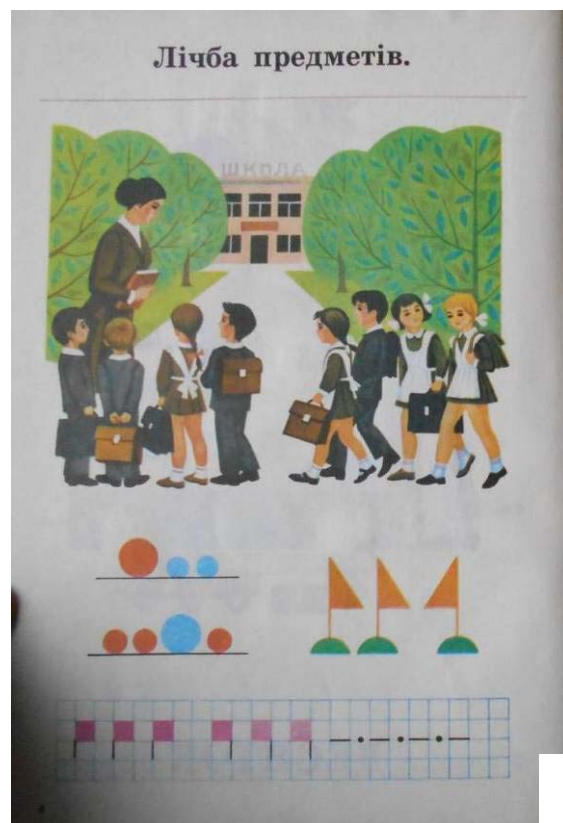

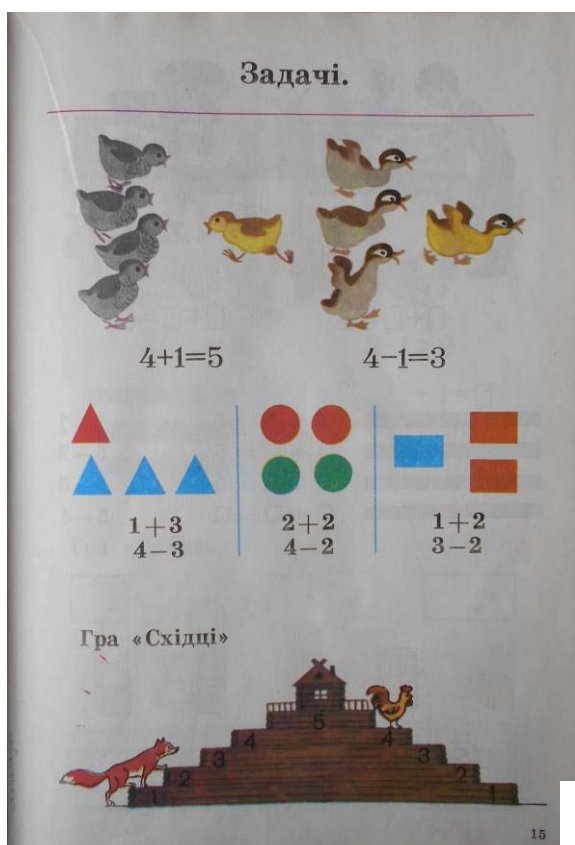
Рис. Г.3.18. Н. Я. Віленкін, О. С. Чесноков, С. Й. Шварцбурд «Математика» 4 кл., 1984 р.(К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

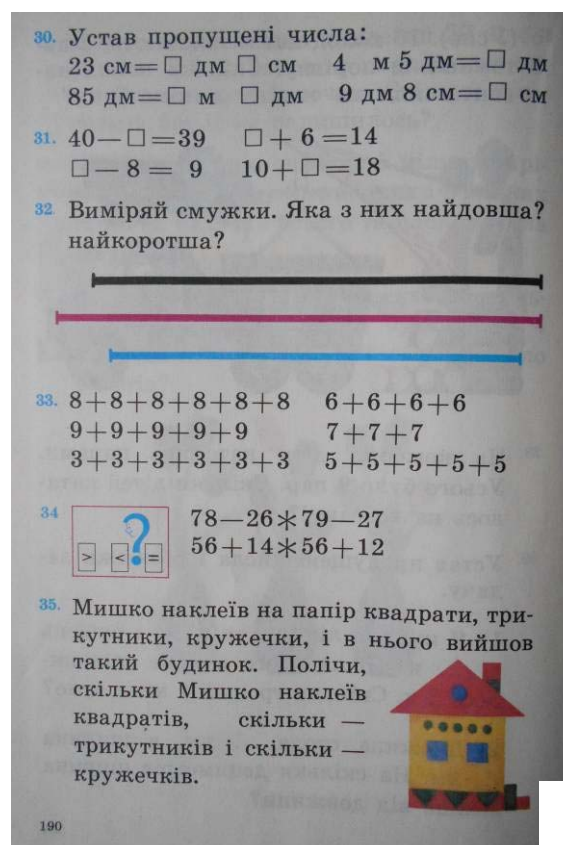
1

2

3

4

Рис. Г.3.19. М. Г. Моро, М. О. Бантова, Г. В. Бельтюкова «Математика» 1 кл., 1988 р. Вид. 2-ге (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

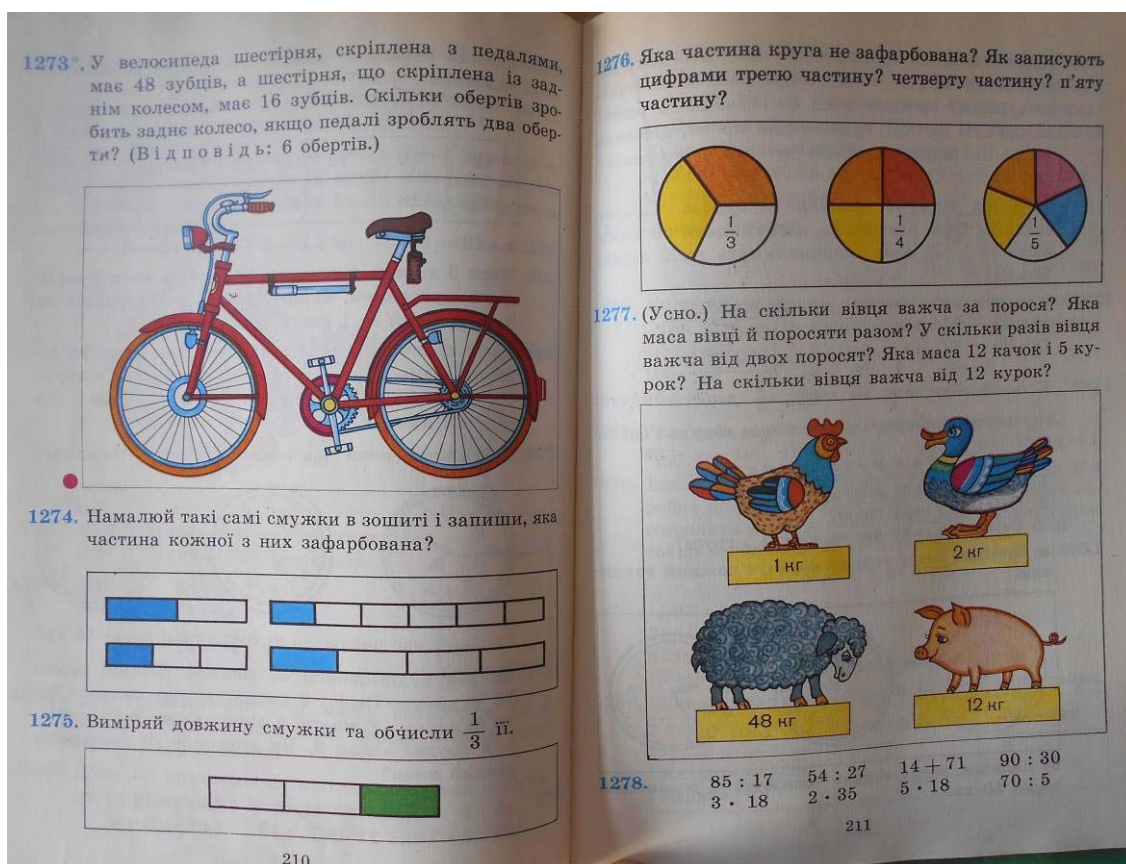

Рис. Г.3.20. М. В. Богданович «Математика» 3 кл., 1988 р. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

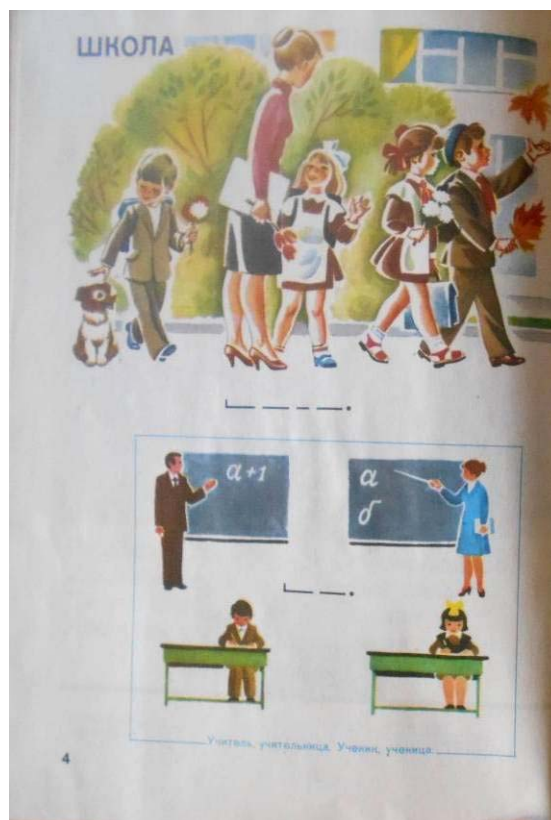

3

Рис. Г.З.21. И. Ф. Гудзик, Е. А. Мельничук, Н. Г. Озерова «Русский язык» 1 кл., 1980 г. (Рад. школа): 1 – обложка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

ЧА	ЩА	ЧУ	ЩУ
час	роща	учу	щука
чай	чаща	кручу	тащú
часть	гуща	топчу	рощú

чай – чайку   час – часок

Я часто хожу к пруду. Там старая дубовая роща. Я люблю слушать, как шумят . Я сажусь на , ловлю . Хочу поймать щуку. Такую, как поймал мой брат!

ка
чу
шка шу
ка жой ча

42

У ключа – ольха. Два ключа.

пла мол кру → ЧУ   та ро и → ЩУ

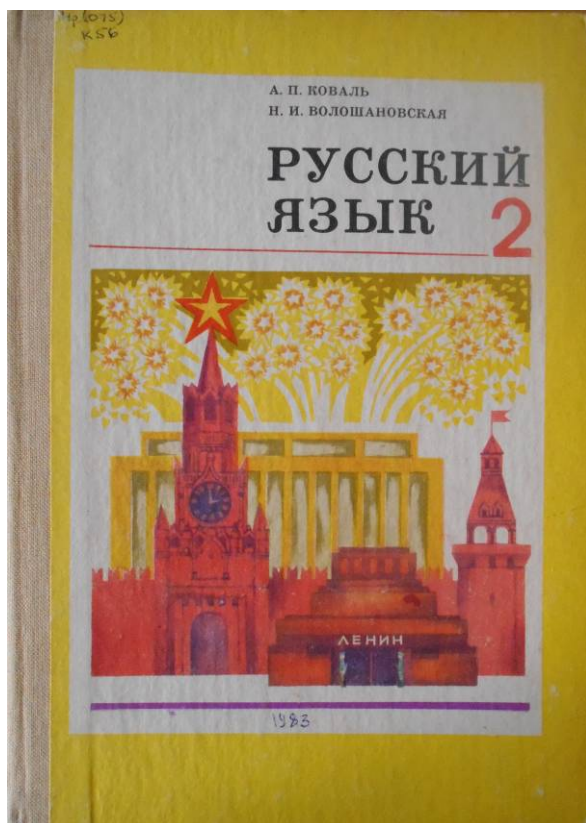
плачу – плачú

Из какой сказки?

43

3

Рис. Г.3.22. И. Ф. Гудзик, Е. А. Мельничук, Н. Г. Озерова «Русский язык» 1 кл., 1983 г. 2-е изд., перераб. (К. : Рад. школа): 1- обложка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

3

4

Рис. Г.З.23. А. П. Коваль, Н. И. Волошановская «Русский язык» 2 кл., 1983 г. Изд. 13-е, перераб. и доп. (К.: Рад. школа): 1 — обложка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

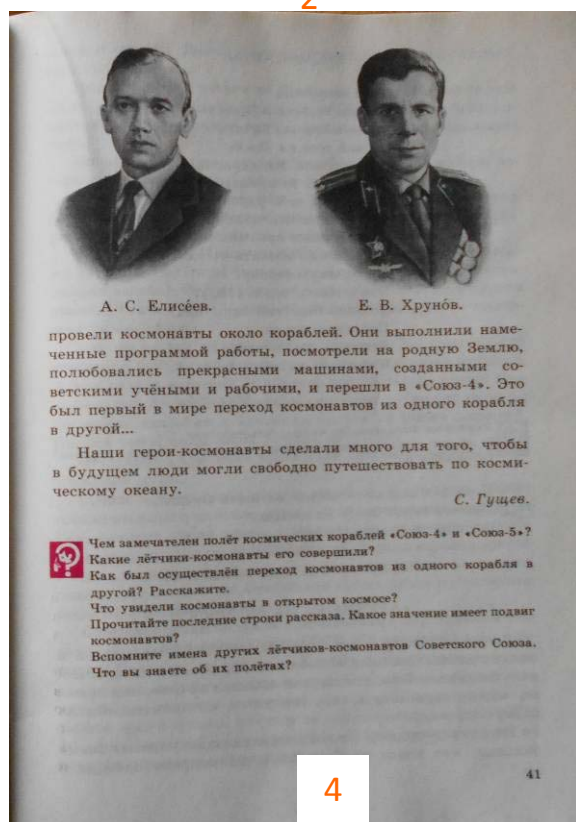
1

2

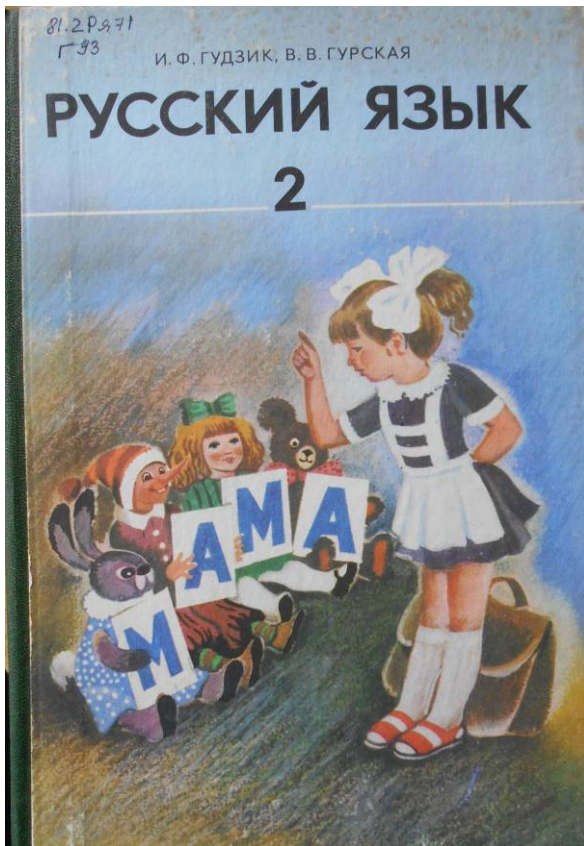

3

4

Рис. Г.3.24. А. П. Коваль, Л. К. Михайлюк «Русский язык» 2 кл., 1989 г. Изд. 16-е (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

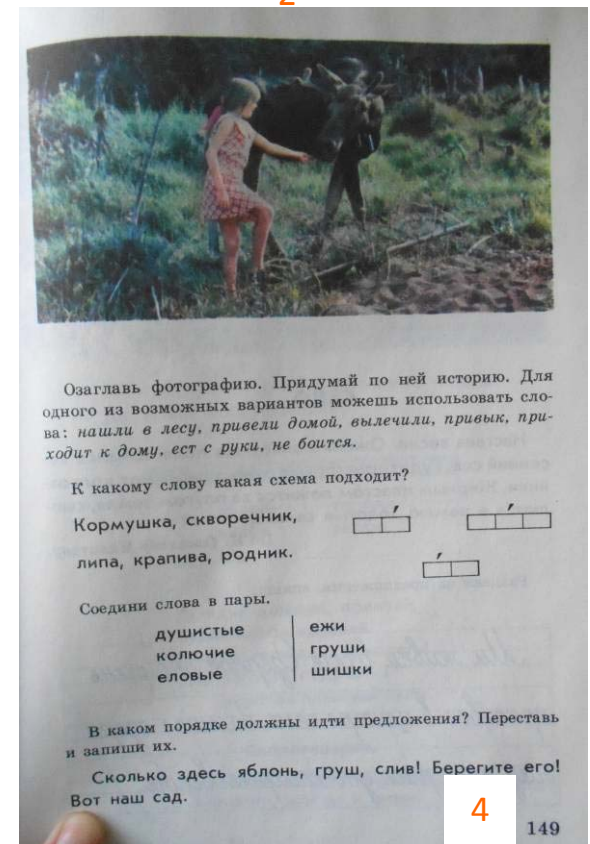
1

2

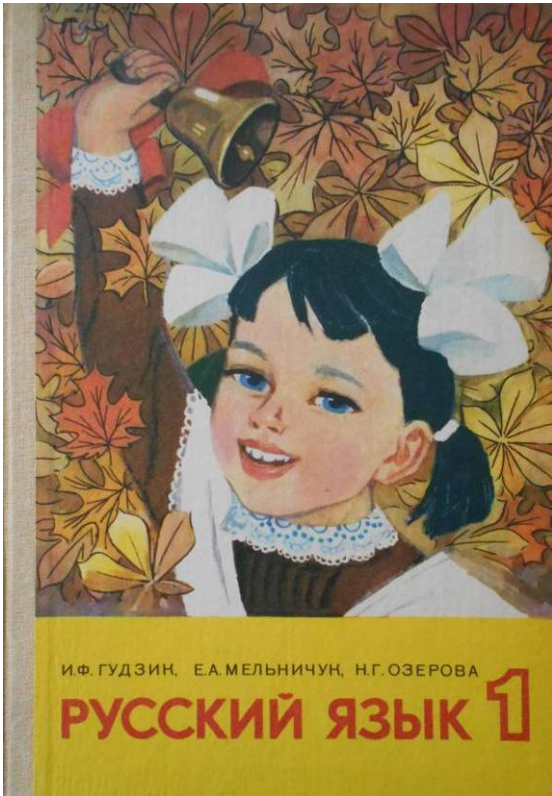
3

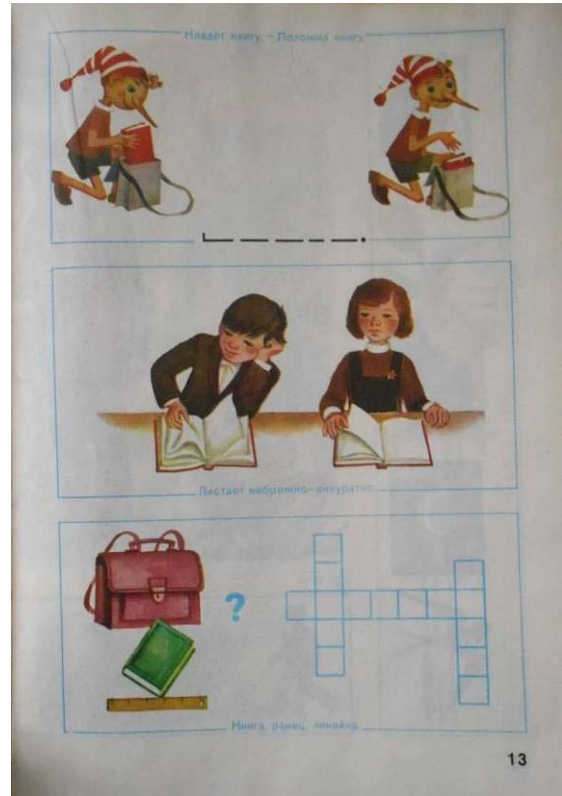
4

Рис. Г.3.25. И. Ф. Гудзик, В. В. Гурская «Русский язык» 2 кл., 1987 г. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

4

Рис. Г.3.26. И. Ф. Гудзик, Е. А. Мельничук, Н. Г. Озерова «Русский язык» 1 кл., 1988 г. 5-е изд. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

53

2

88

3

4*

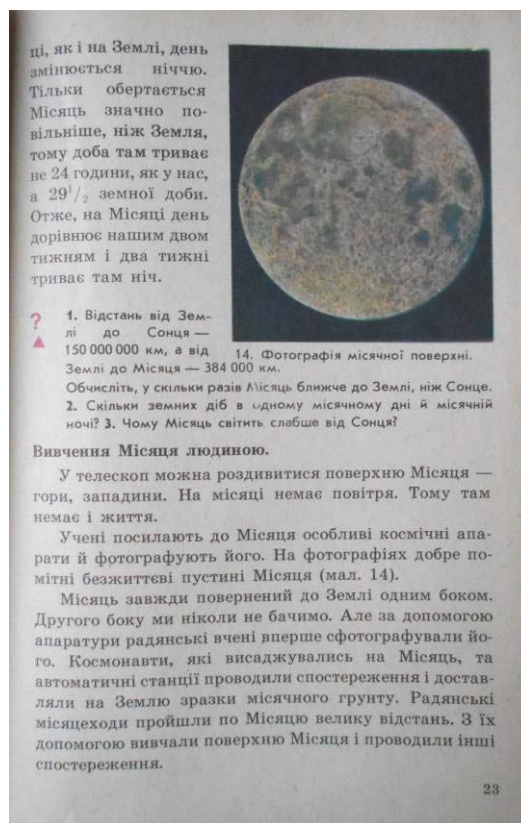
99

4

Рис. Г.3.27. Г. М. Иваницкая, Н. А. Пашковская, Н. В. Сурова, Г. П. Цыганенко «Русский язык» 4 кл., 1988 г. (К.: Рад. школа): 1 — обложка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

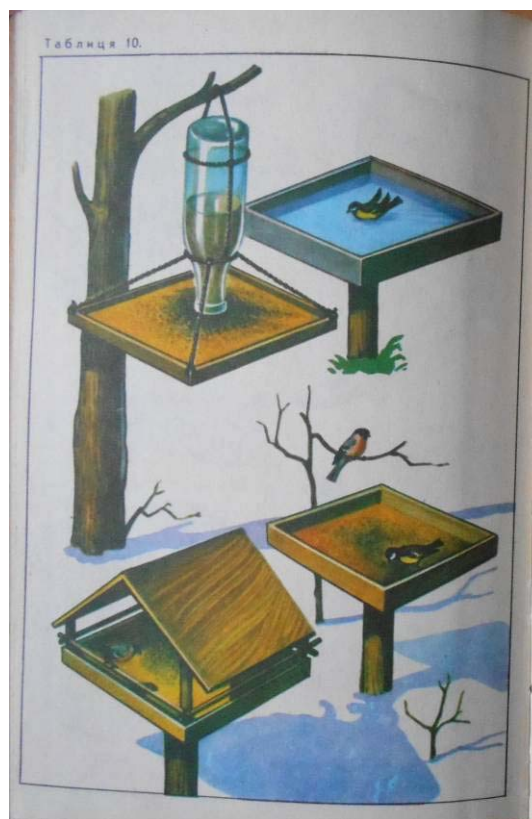
1

2

3

4

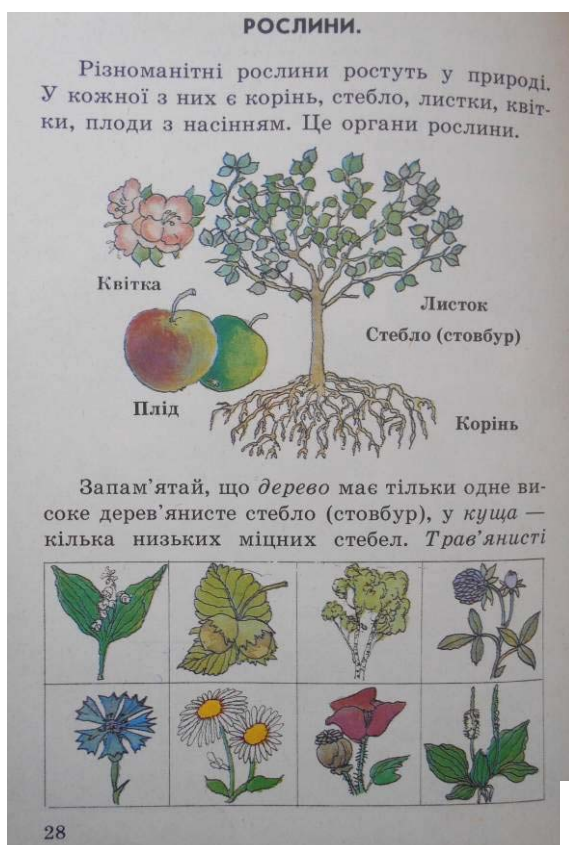
Рис. Г.3.28. М. М. Скаткін «Природознавство» 4 кл., 1986 р. Вид.6-те. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

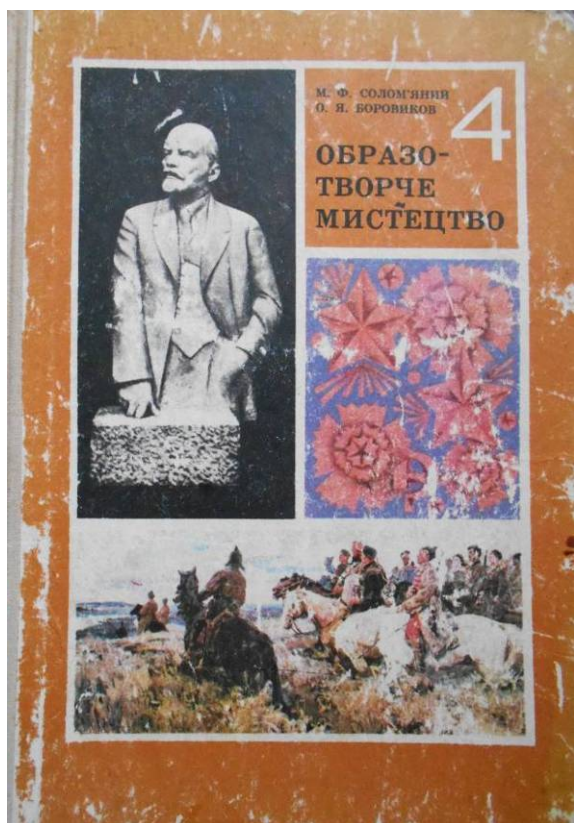

3

4

Рис. Г.3.29. Н. М. Бібік, Н. С. Коваль «Світ навколо тебе» 2 кл., 1987 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

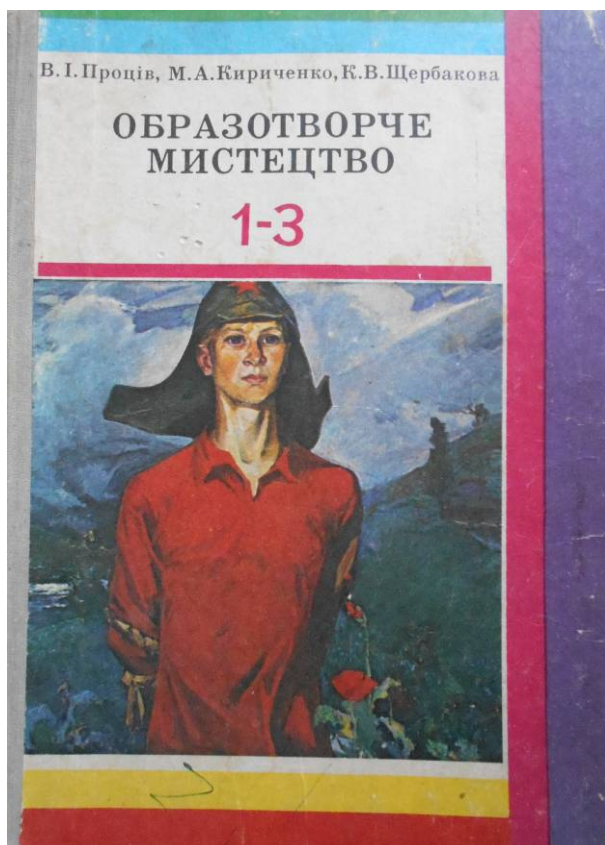

2

3

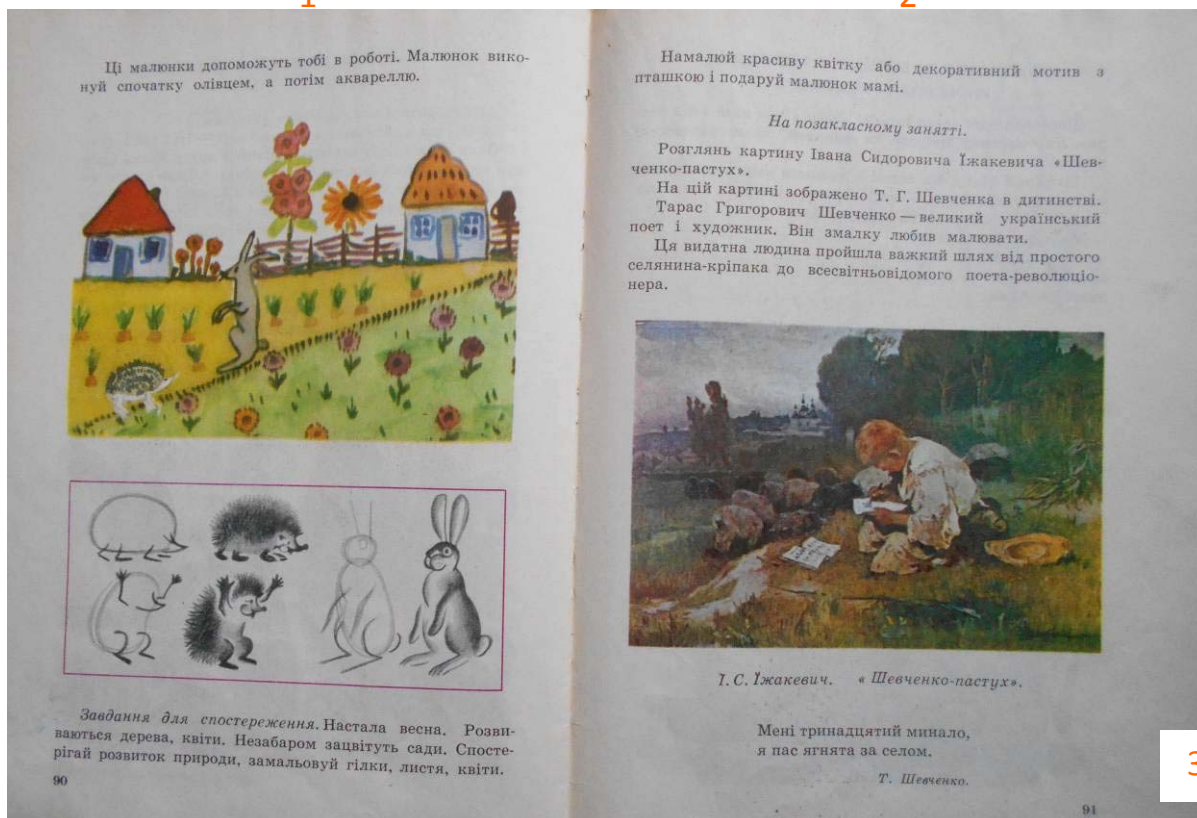
Рис. Г.3.30. М. Ф. Солом'яний, О. Я. Боровиков «Образотворче мистецтво» 4кл., 1980 р. Вид. 3-тє.(К.: Рад. школа): 1- обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

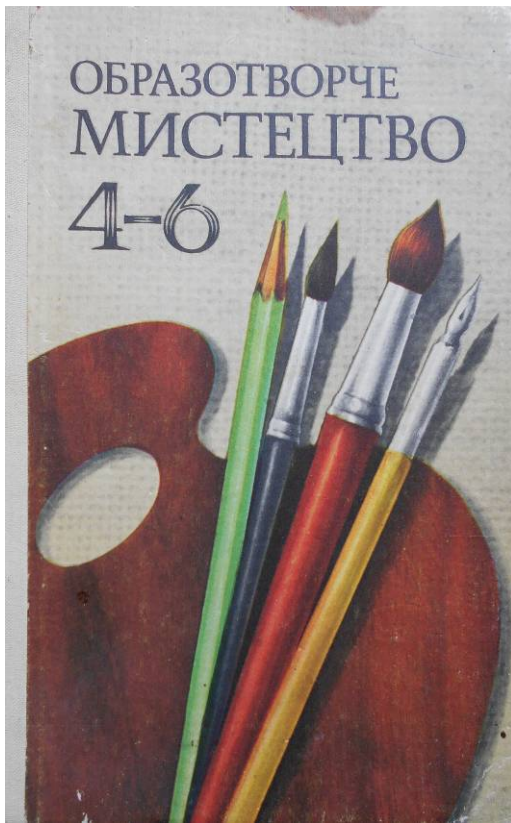

2

3

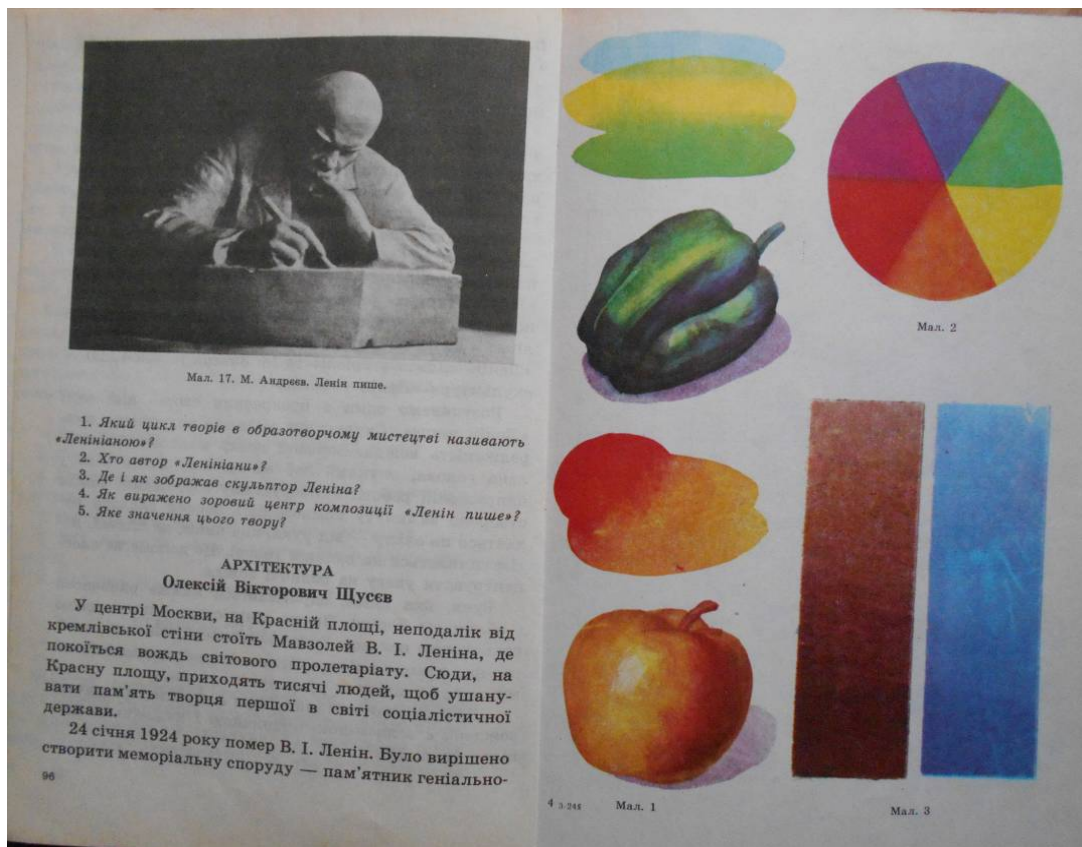
Рис. Г.3.31. В. І. Проців, М. А. Кириченко, К. В. Щербакова «Образотворче мистецтво» 1–3 кл., 1982 р. Вид. 2-ге. (К.: Рад. школа): 1- обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

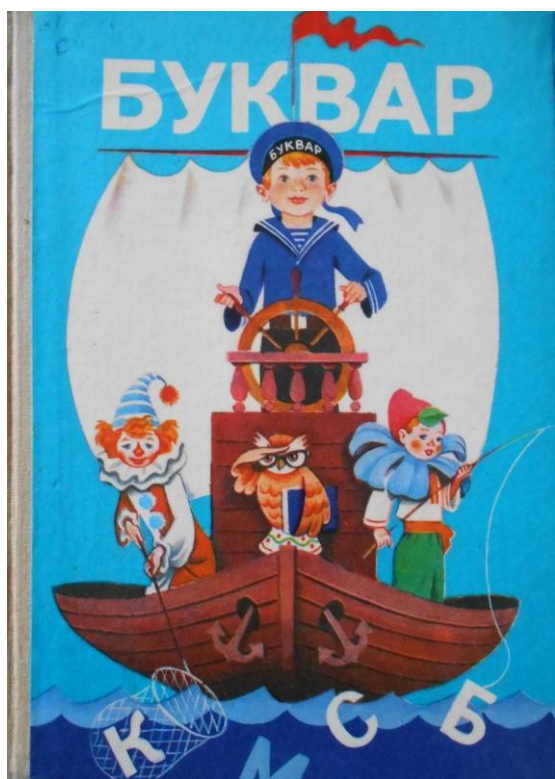

3

Рис. Г.3.32. М. Ф. Солом'яний, В. Ю. Єлін, Г. С. Коробов, М. Г. Дейнеко «Образотворче мистецтво» 4–6 кл., 1984 р. (К.: Рад. школа): 1- обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

Додаток Г.4

Приклади ілюстративного матеріалу підручників для початкових шкіл України, виданих у 90-х рр. XX століття

1

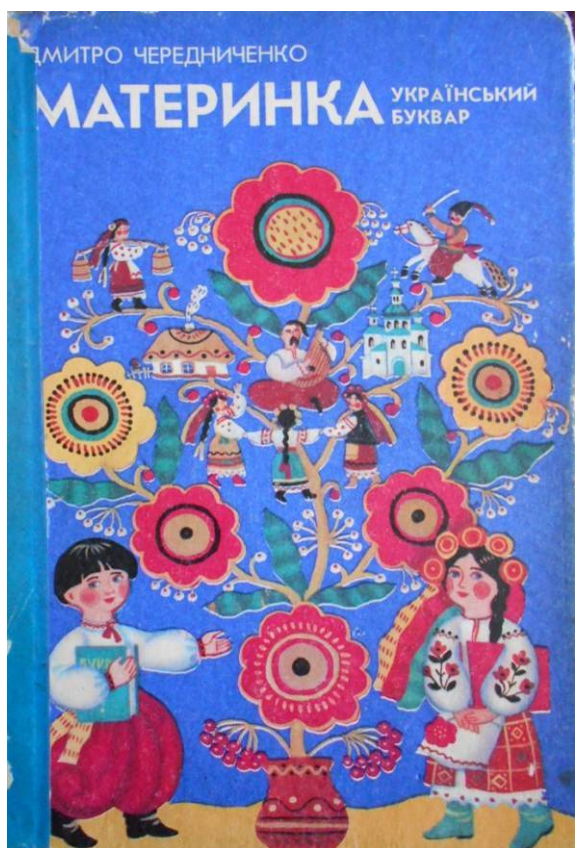
2

3

Рис. Г.4.1. Н. Ф. Скрипченко, М. С. Вашуленко «Буквар» 1 кл., 1990 р. 5-те вид., перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

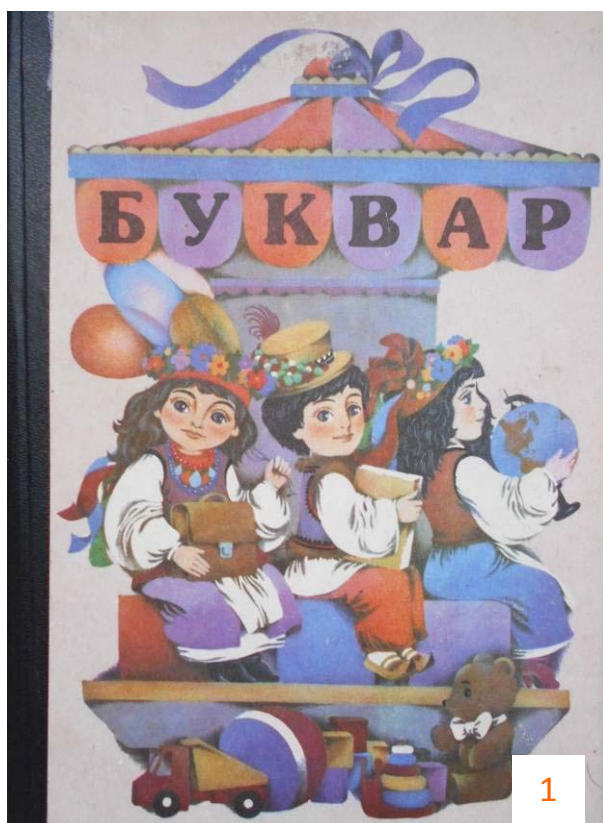

3

4

Рис. Г.4.2. Д. С. Чередниченко «Материнка. Український буквар» 1 кл., 1992 р. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

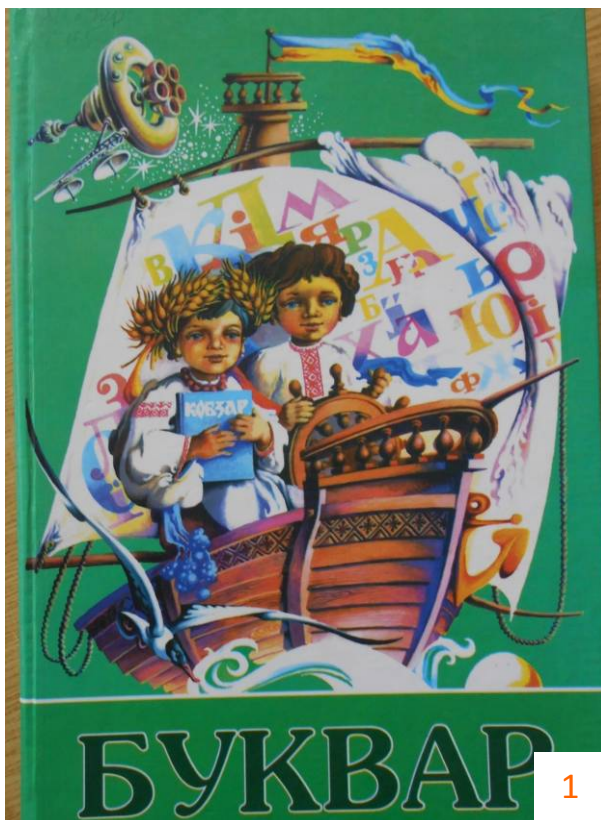

8

9

3

Рис. Г.4.3. Н. Ф Скрипченко, М. С. Вашуленко «Буквар» 1 кл., 1995 р. 9-те вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

РІДНИЙ КРАЙ

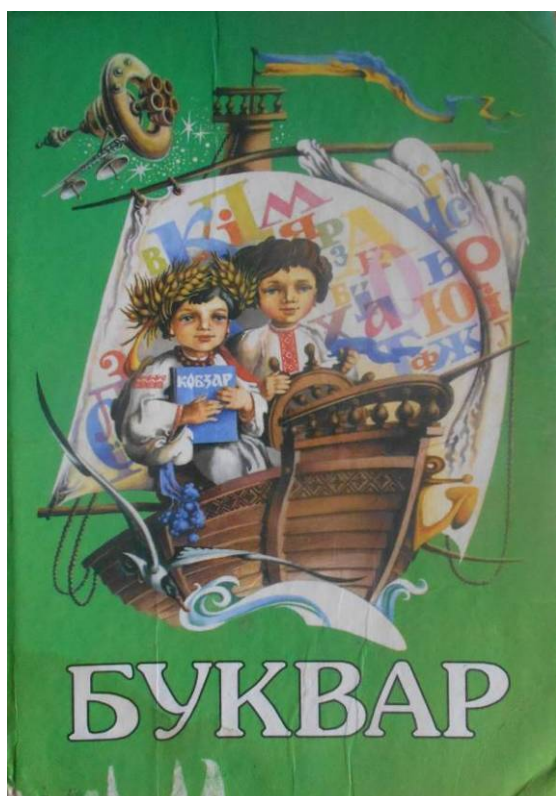
Україна —
рідний край!
Поле. Річка.
Синій гай.
Любо стежкою іти.
Тут живемо я і ти.

2

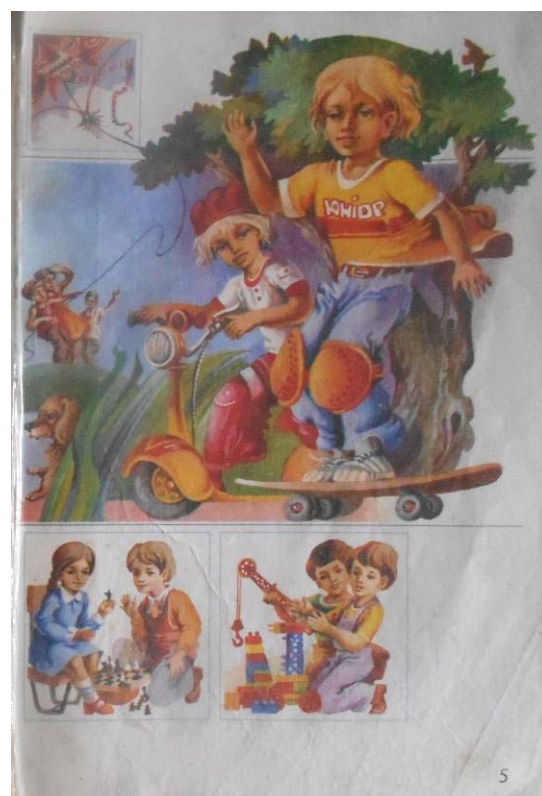

3

Рис. Г.4.4. Н. Ф Скрипченко, М. С. Вашуленко «Буквар» 1 кл., 1997 р. 11-те вид., перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

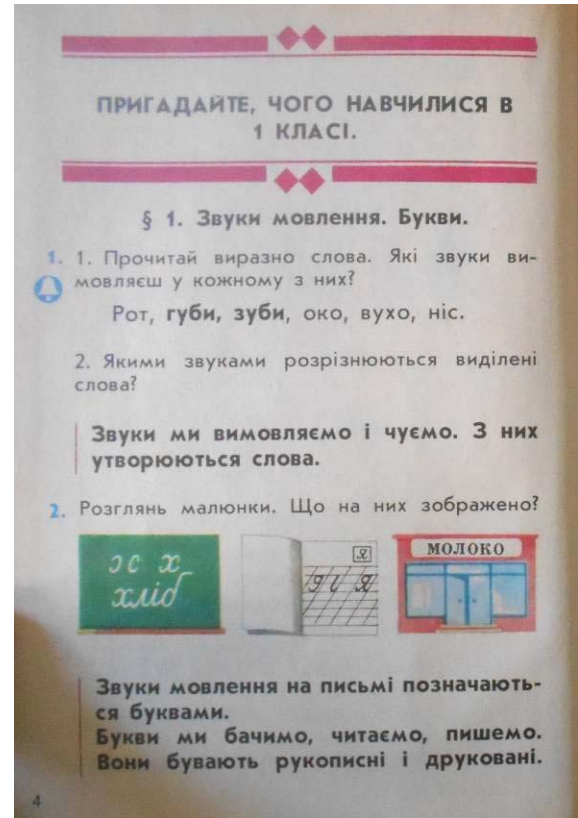

3

Рис. Г.4.5. Н. Ф Скрипченко, М. С. Вашуленко «Буквар» 1 кл., 1999 р. 13-те вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2

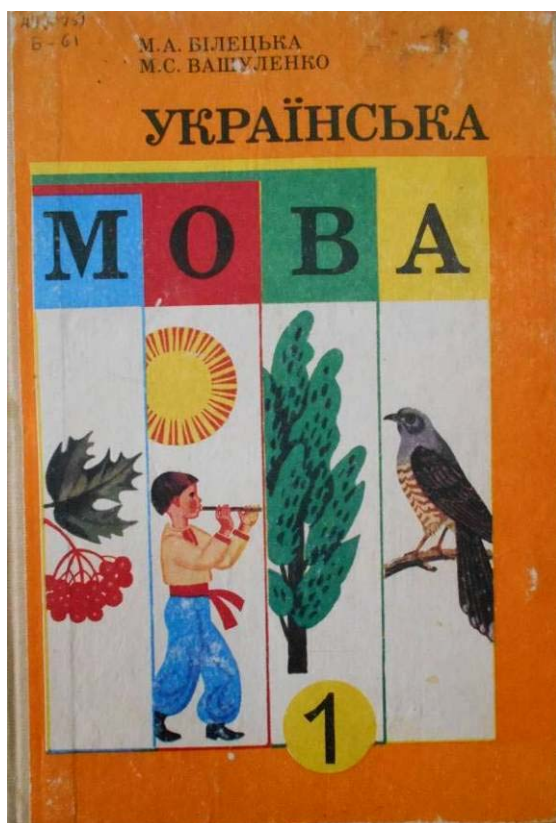

3

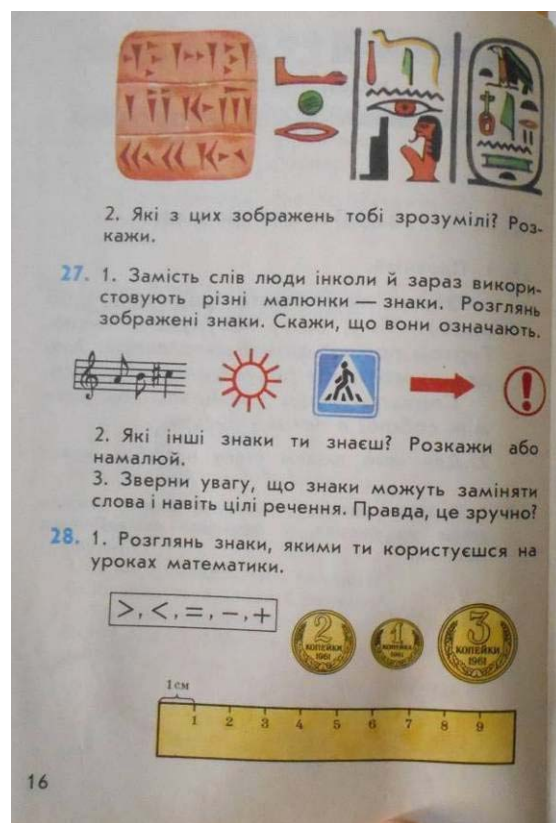

4

Рис. Г.4.6. М. А. Білецька, М. С. Вашуленко «Українська мова» 2 кл., 1991 р. 4-те вид., доп. і перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

74

75

3

Рис. Г.4.7. М. А. Білецька, М. С. Вашуленко «Українська мова» 1 кл., 1992 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

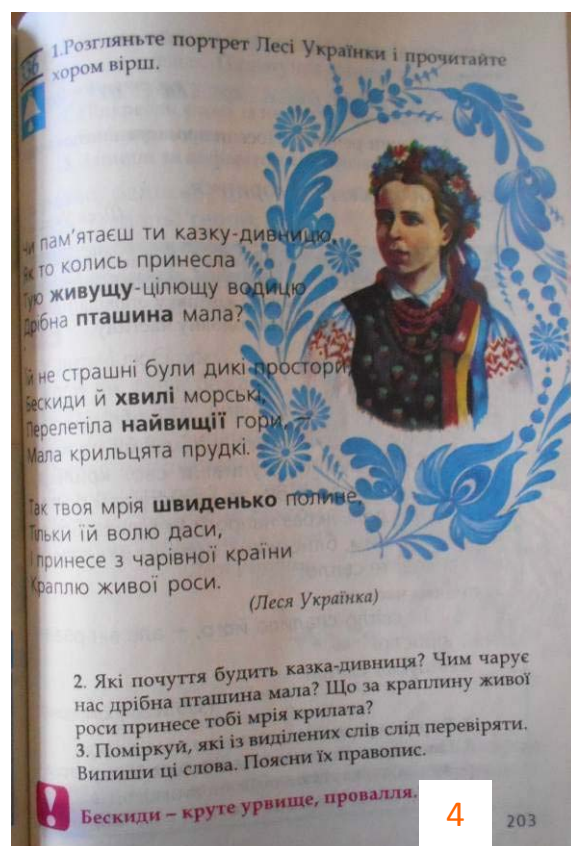
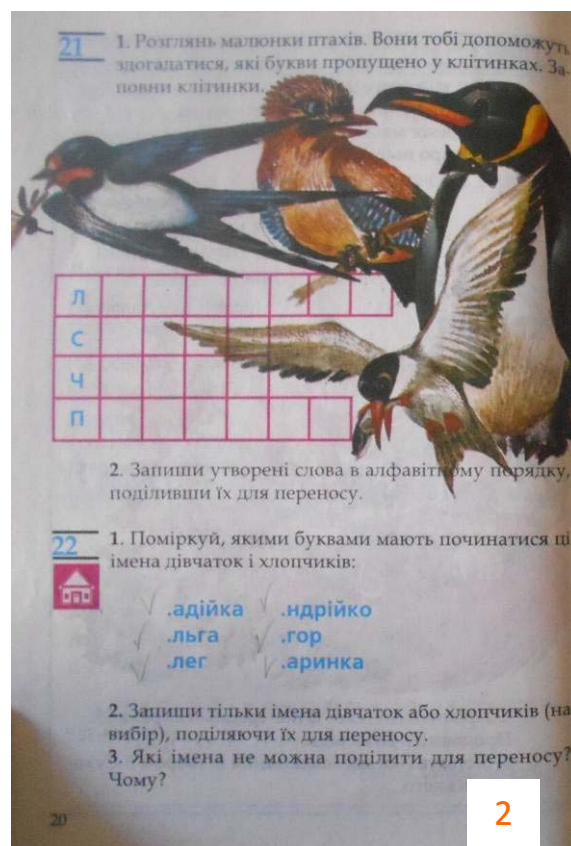
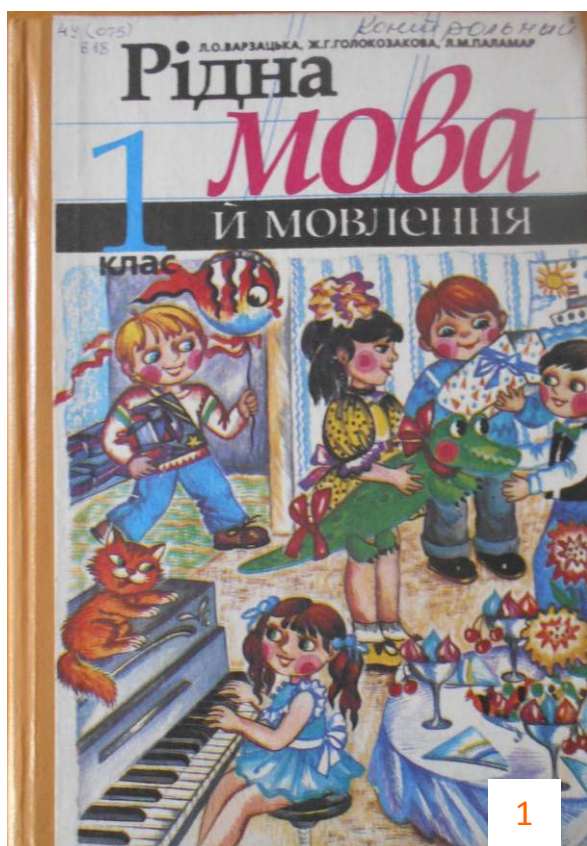

Рис. Г.4.8. Л. О. Варзацька, Ж. Г. Голокозакова, Л. М. Паламар «Рідна мова й мовлення» 1 кл., 1995 р. (К.: Бліц): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

3

2

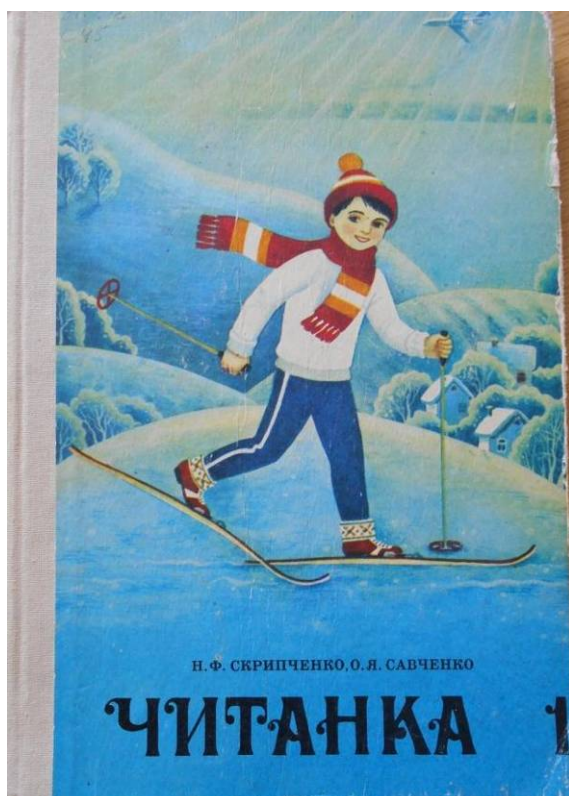
4

5

Рис. Г.4.9. Л. О. Варзацька, М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко, Л. В. Скуратівський [за ред. М. С. Вашуленка] «Рідна мова» 4 кл., 1997 р. 5те вид. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4, 5 – фрагменти сторінок підручника.

1

2

3

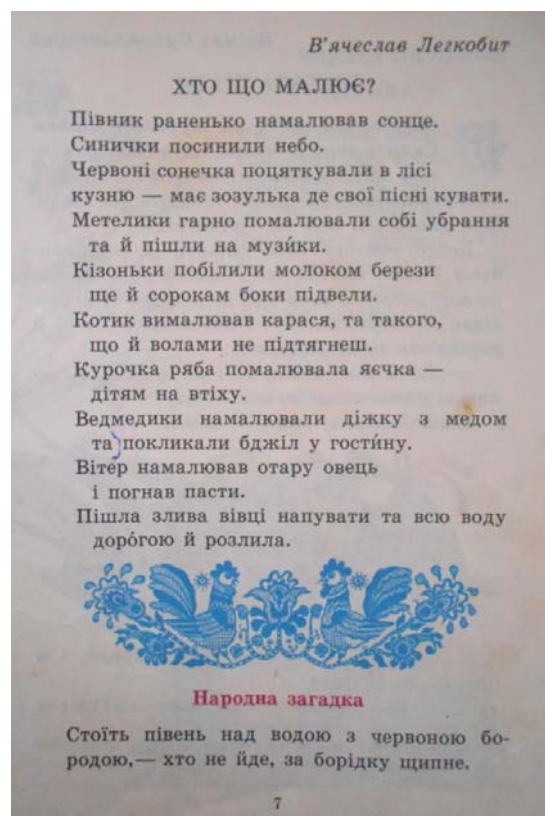

4

Рис. Г.4.10. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 1 кл., 1992 р. 5-те вид. перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

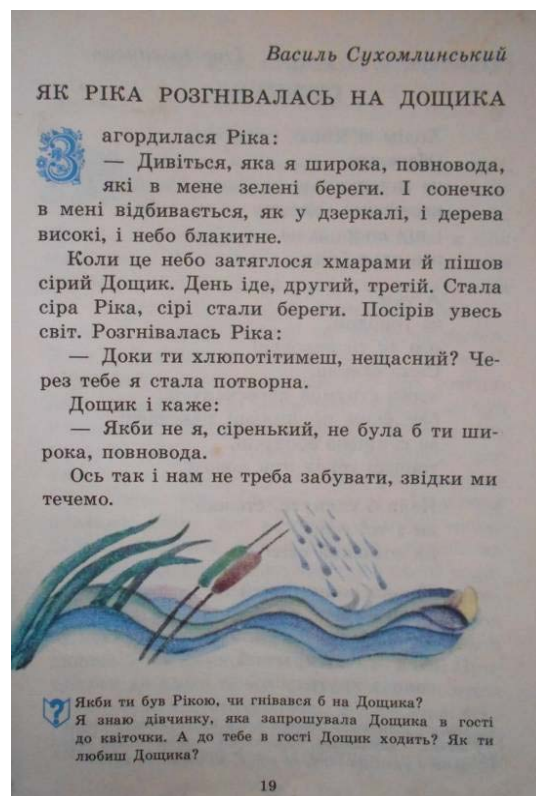
1

2

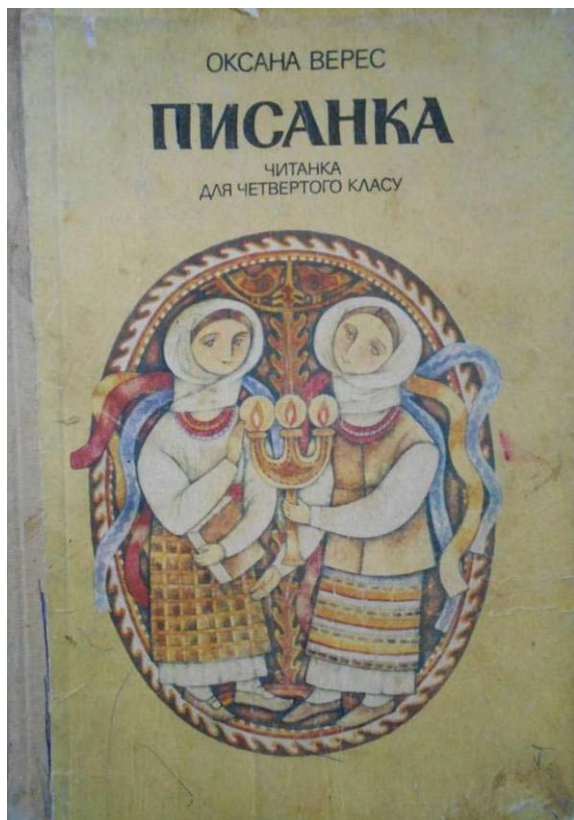

3

4

Рис. Г.4.11. О. Верес «Ластівка» 2 кл., 1992 р. (К.: Освіта): 1 — обкладинка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

1

2

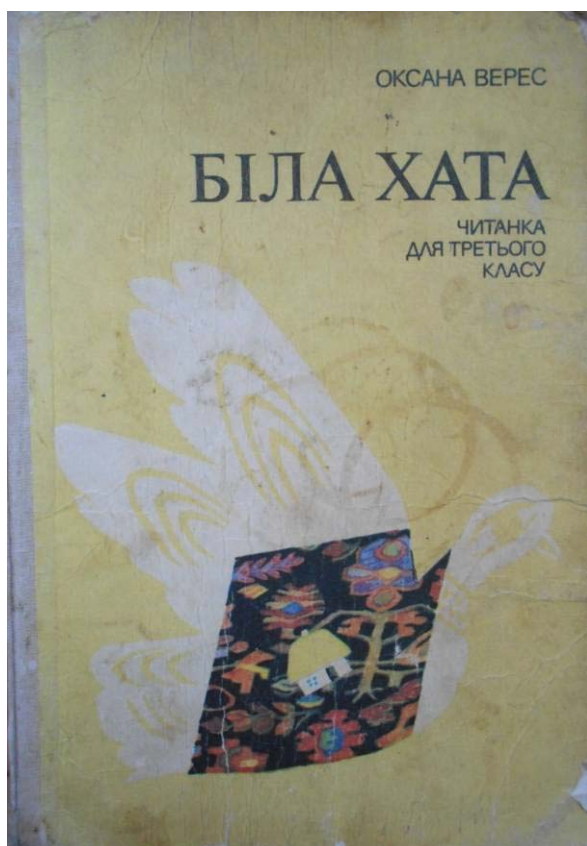

3

Рис. Г.4.12. О. Верес «Писанка» 2 кл., 1992 р. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

Рис. Г.4.13. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 3 (2) кл., 1992 р. 5-те вид. перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

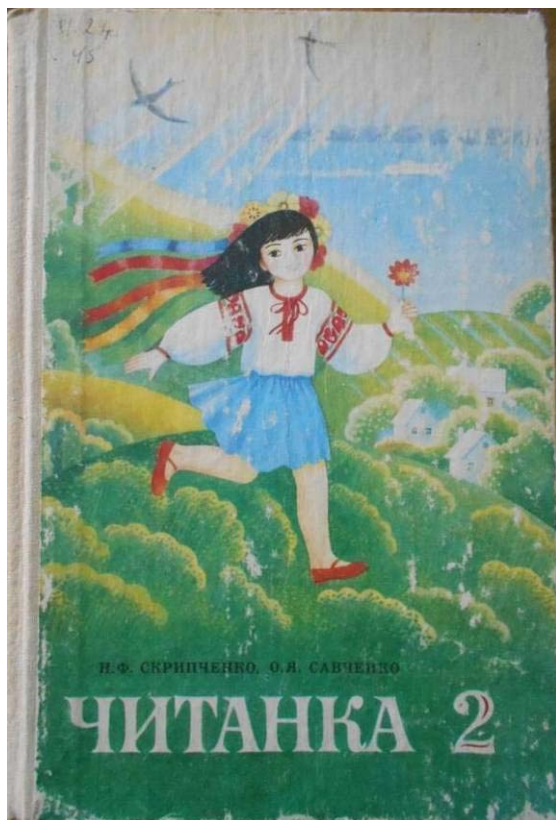
1

2

Рис. Г.4.14. О. Верес «Біла хата» 3 кл., 1992 р. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

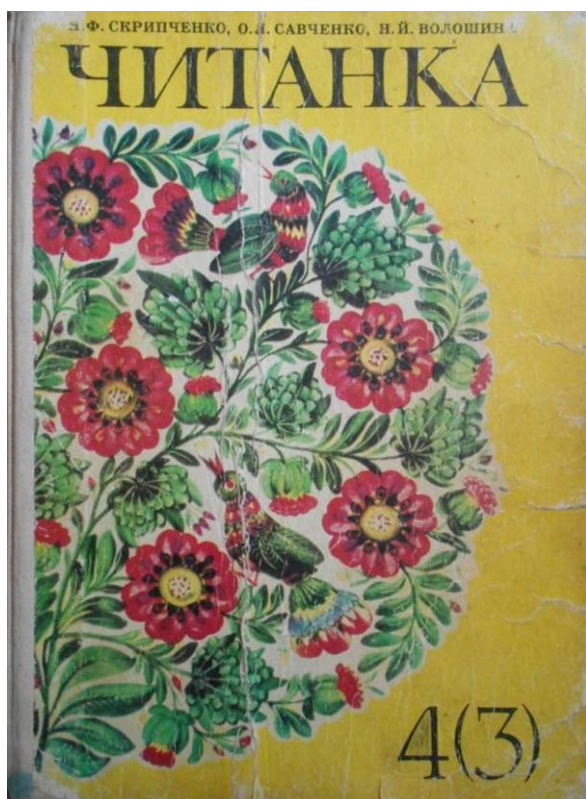

3

4

Рис. Г.4.15. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 2 кл., 1993 р. 5-те вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

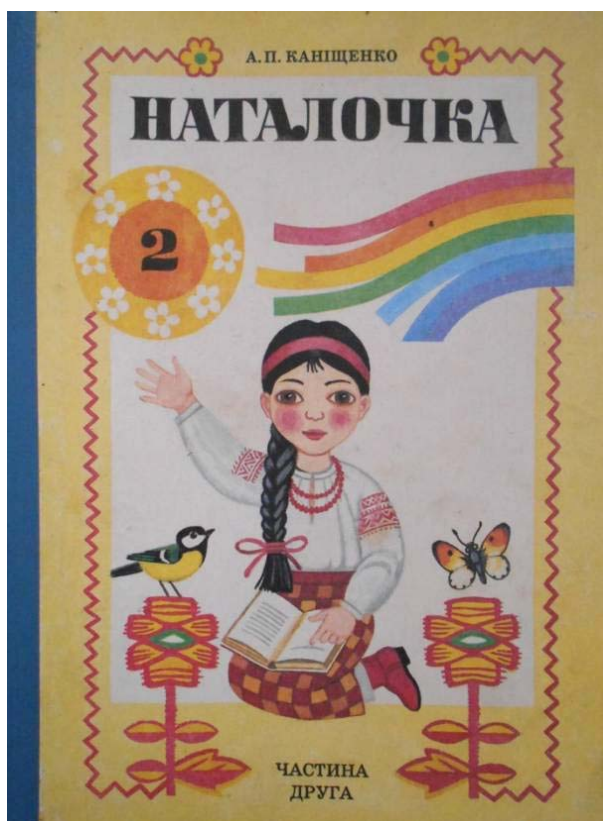

3

4

Рис. Г.4.16. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 4 (3) кл., 1993 р. 3-тє вид. перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

Прочитайте частину загадки в лівій колонці, а в правій відшукайте її другу частину. Розгляньте малюнки і виберіть до кожної загадки малюнок-відгадку.

1) Дві дощечки, дві сестри	1) хто не скаже, а навчить?
2) Що морозу не боїться,	2) а ввечері на землю сідає.
3) Біла латка, чорна латка	3) по чотири зв'язі.
4) Вдень у небі гуляє	4) туди й хату везе.
5) Не розбивши горщика	5) на землю спадають.
6) Що то за голова	6) зеленіє цілий рік?
7) Хто багато всього знає	7) не з'їси кашки.
8) В однім гнізді	8) по дереву скаче.
9) Куди повзе	9) що лиш зуби і борода.
10) Білі сестрички	10) несуть мене із гори.

3

ДІД МОРОЗ І ВЕСНА.

Дуже хвастив Дід Мороз:
«Я страшніший бур і гроз.
Вже кого полоскочу —
Не до сміху,
До плачу.
Я нікого не боюсь,
Всім дошкулити берусь».
Тут з'явилася Весна,
Уклонилася вона
І сказала:
«А мене?..»

4

Рис. Г.4.17. А. П. Каніщенко «Наталочка» 2 кл., 1996 р. Ч II. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – фрагменти сторінок підручника.

1

2

140

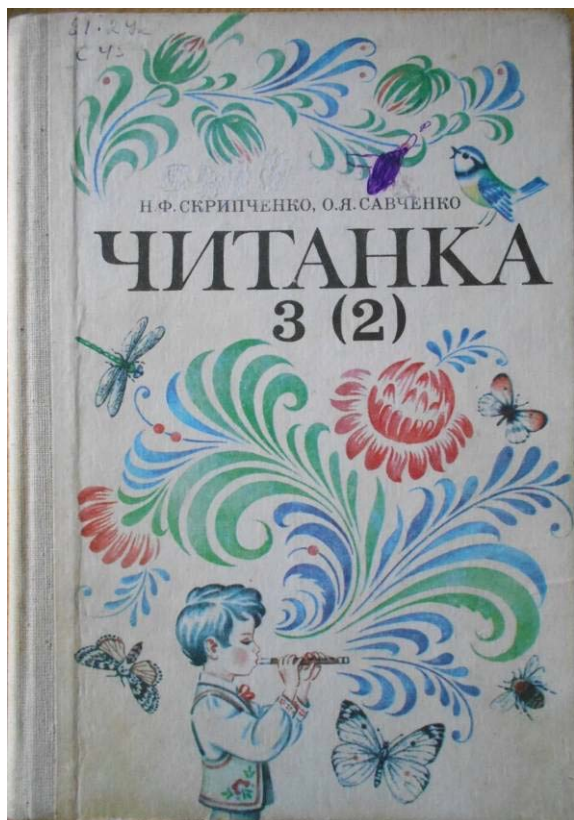
3

238

4

Рис. Г.4.18. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Первоцвіт» 1 кл., 1997 р. 2-ге вид., перероб. (К.: Освіта): 1 — обкладинка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

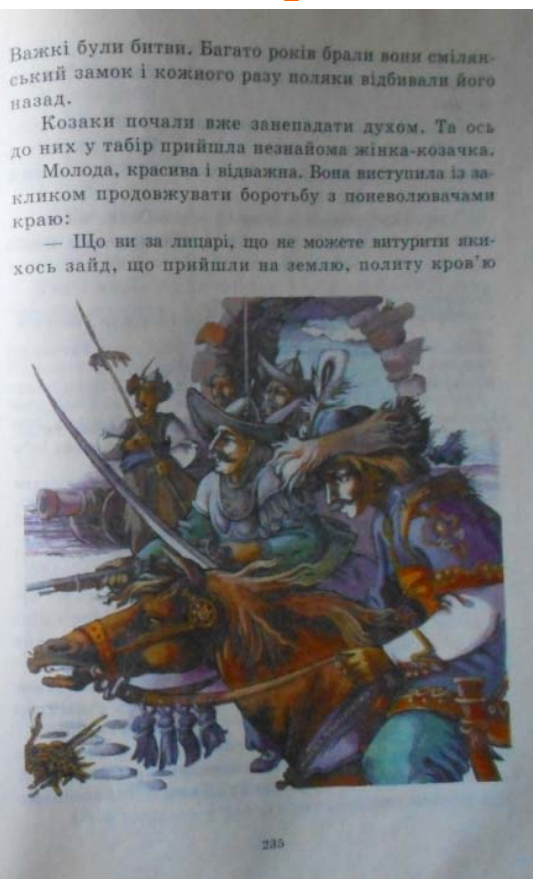
1

2

234

235

3

Рис. Г.4.19. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 3 (2) кл., 1997 р. 7-ме вид. перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

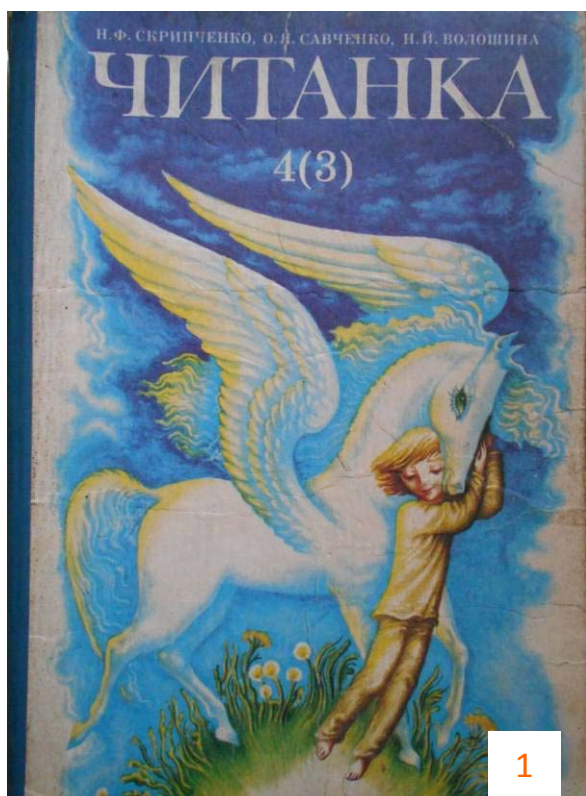

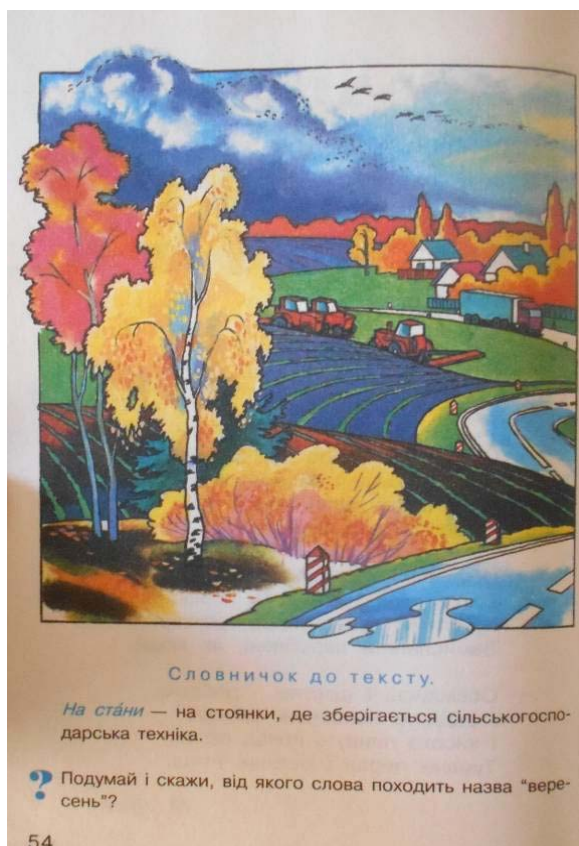
Рис. Г.4.20. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 4 (3) кл., 1997 р. 5-те вид. перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

4

Рис. Г.4.21. І. О. Білий «Сходинки-2» 2 кл., 1998 р. (К.: А.С.К): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

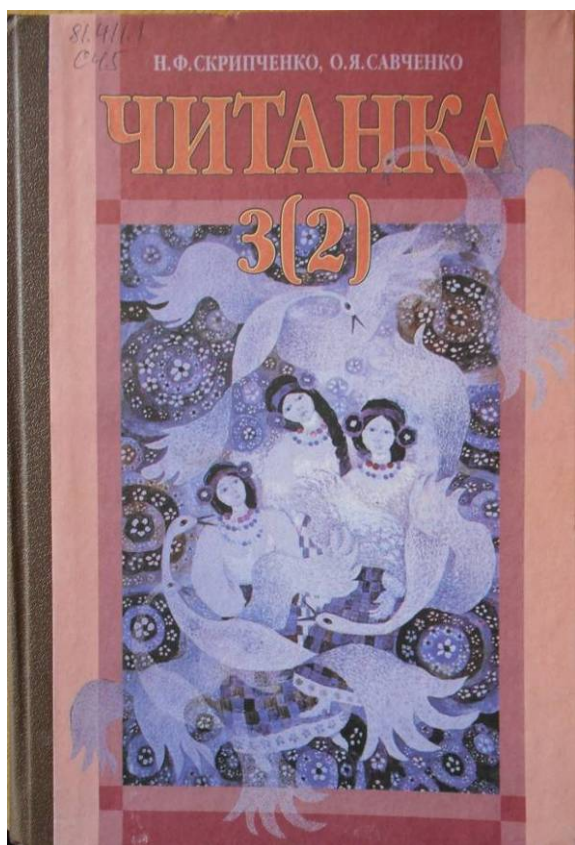
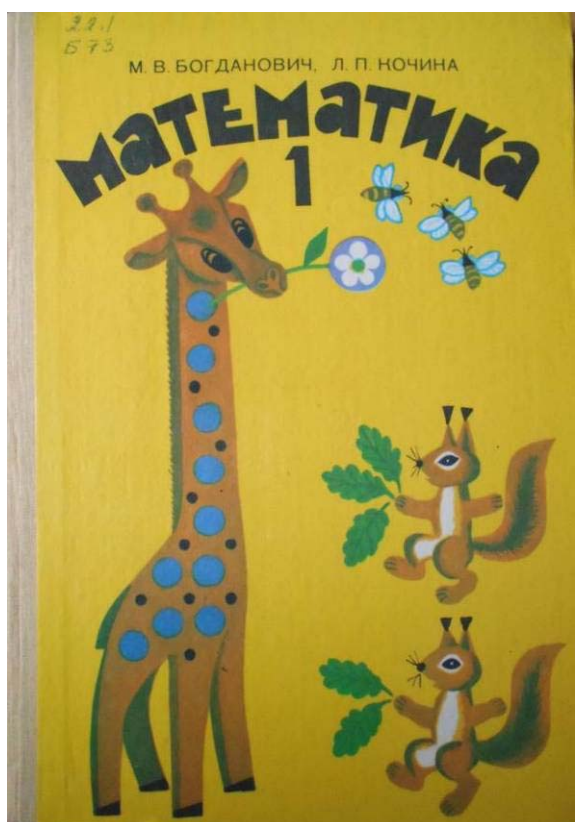

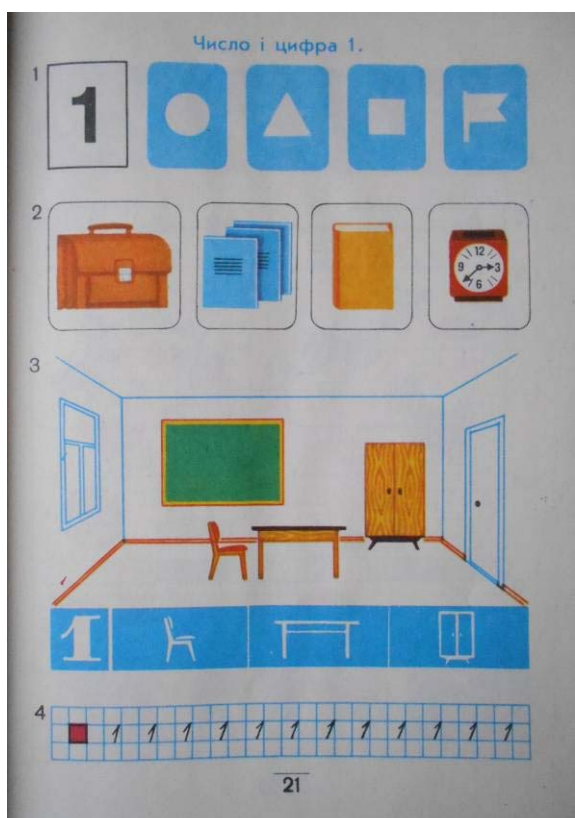
Рис. Г.4.22. Н. Ф. Скрипченко, О. Я. Савченко «Читанка» 3 (2) кл., 1998 р. 8-ме вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

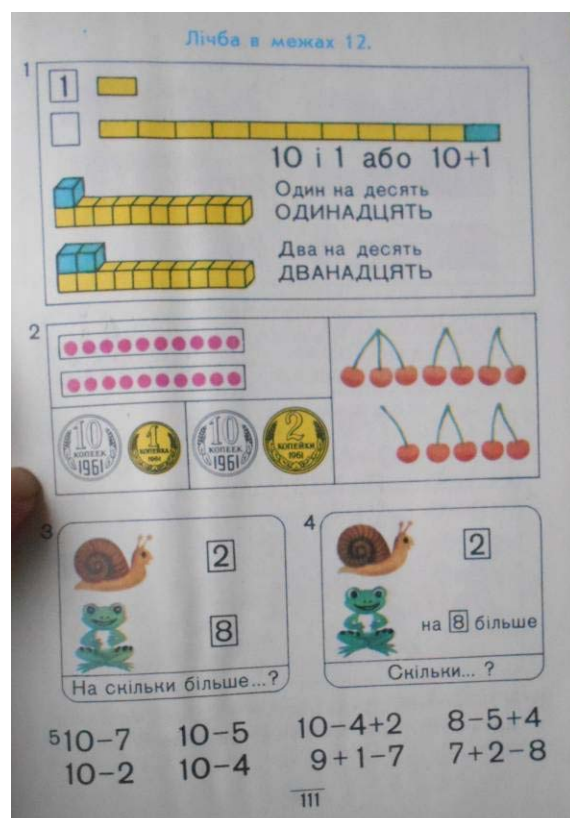
1

2

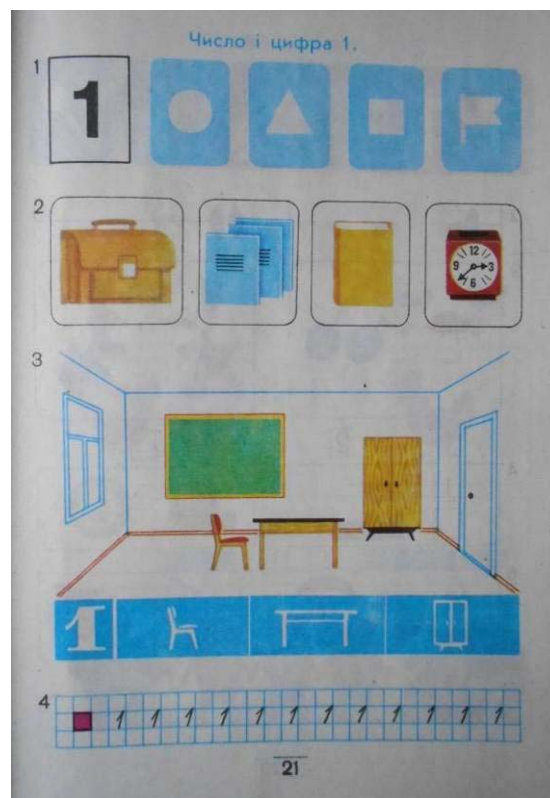
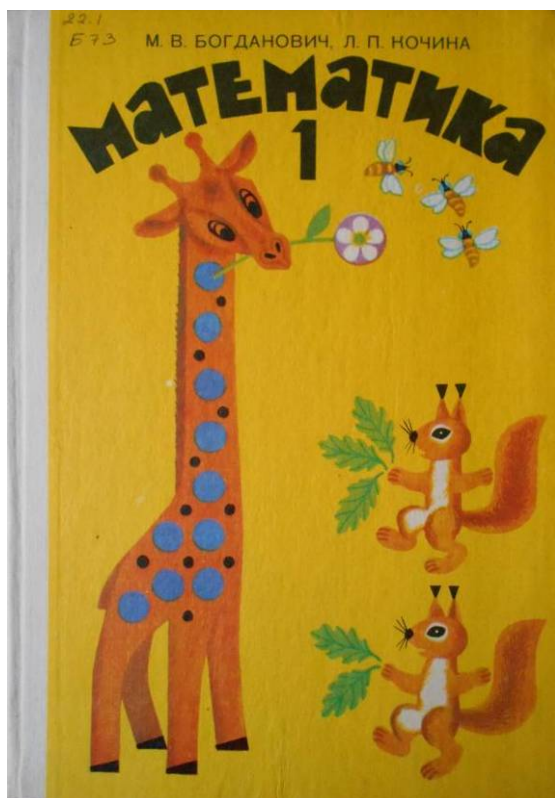

3

4

Рис. Г.4.23. М. В. Богданович, Л. П. Кочина «Математика» 1 кл., 1990 р. 5-те вид., перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

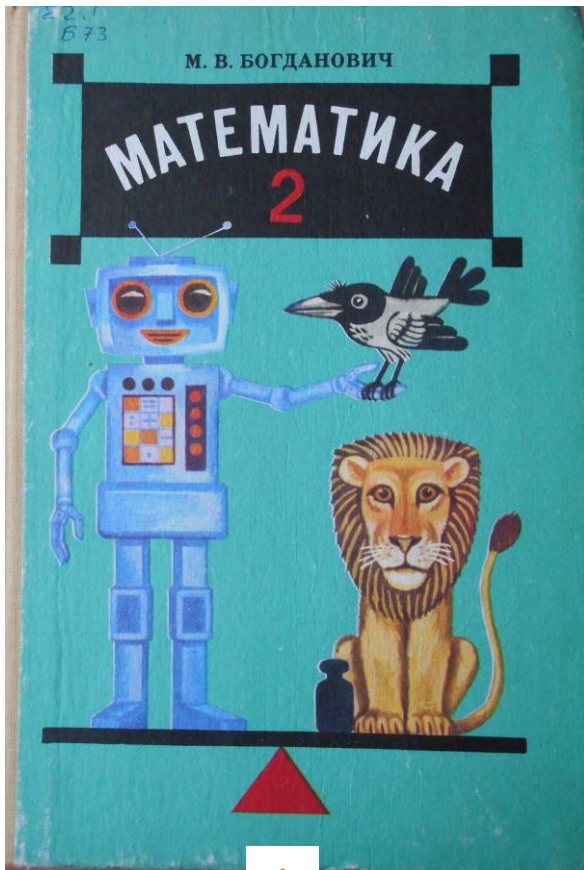

3

4

Рис. Г.4.24. М. В. Богданович, Л. П. Кочина «Математика» 1 кл., 1992 р. 6-те вид., перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

4

Рис. Г.4.25. М. В. Богданович «Математика» 2 кл., 1991 р. 5-те вид., перероб. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

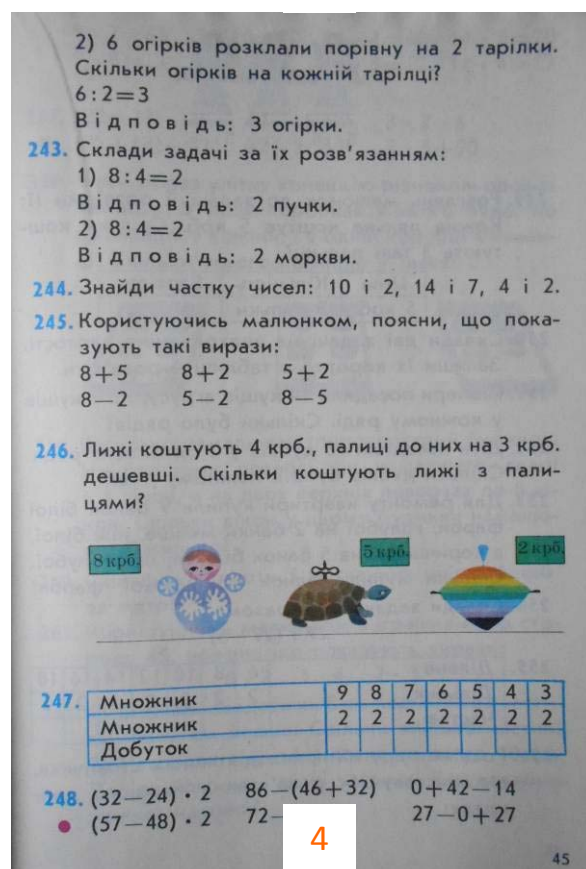
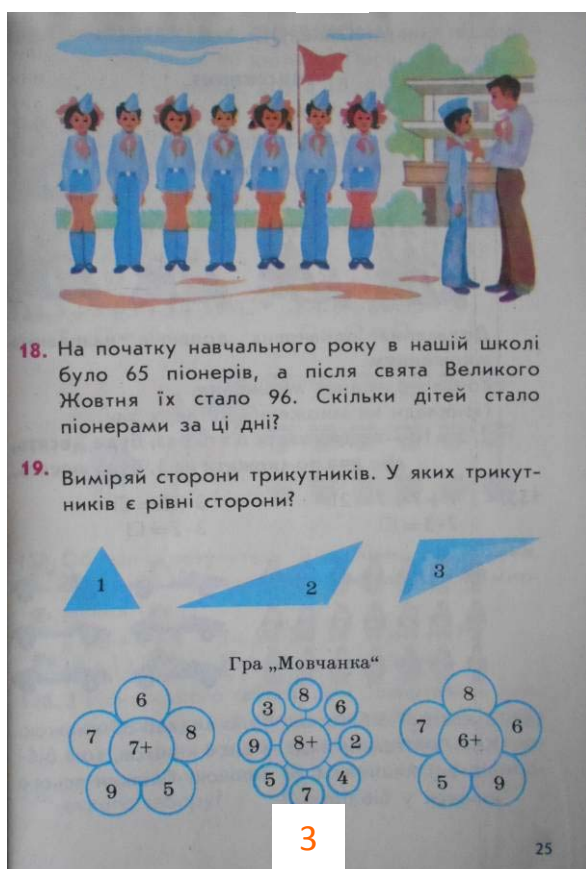
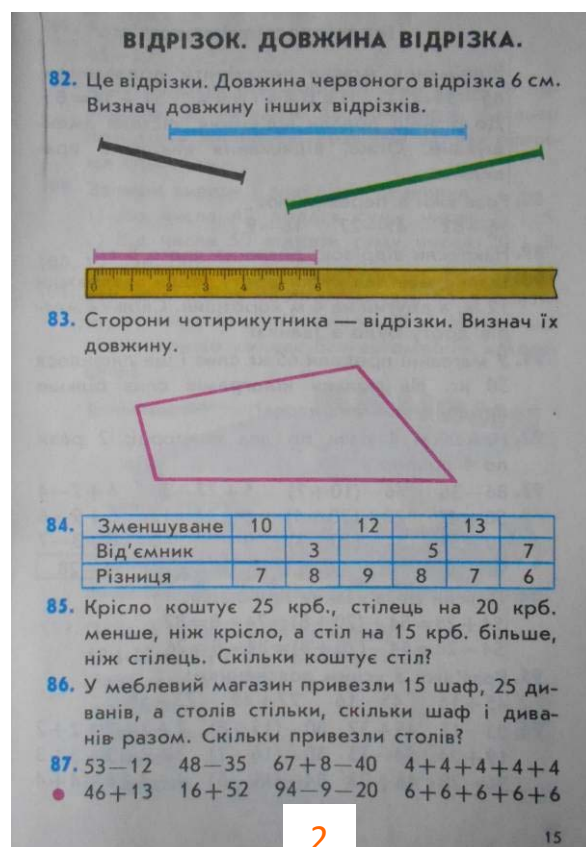
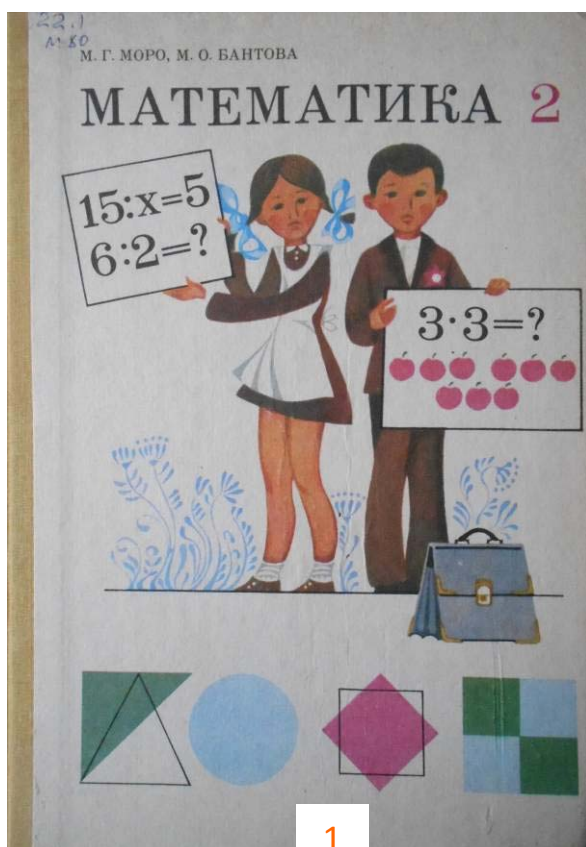

Рис. Г.4.26. М. Г. Моро, М. О. Бантова «Математика» 2 кл., 1991 р. 3-тє вид. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

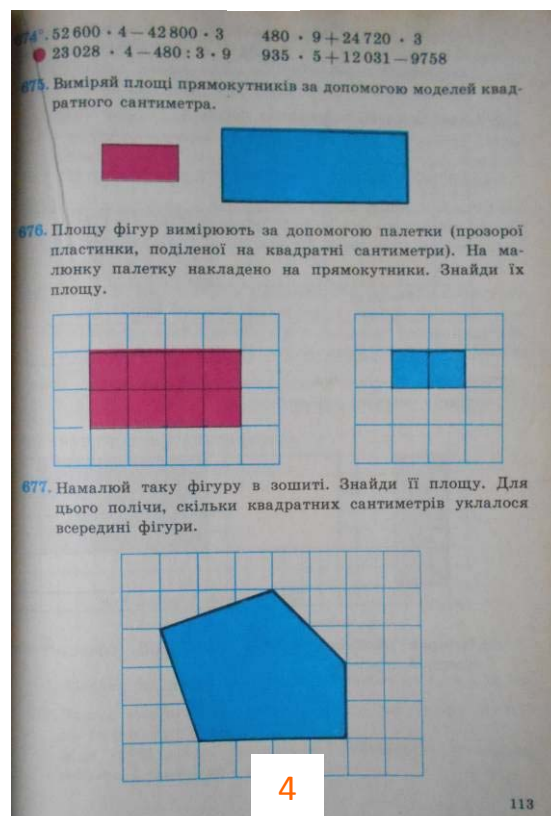
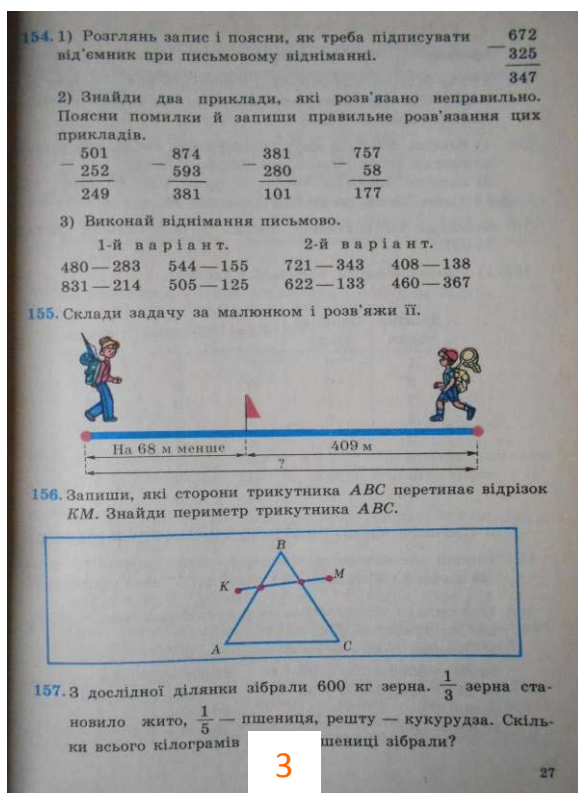
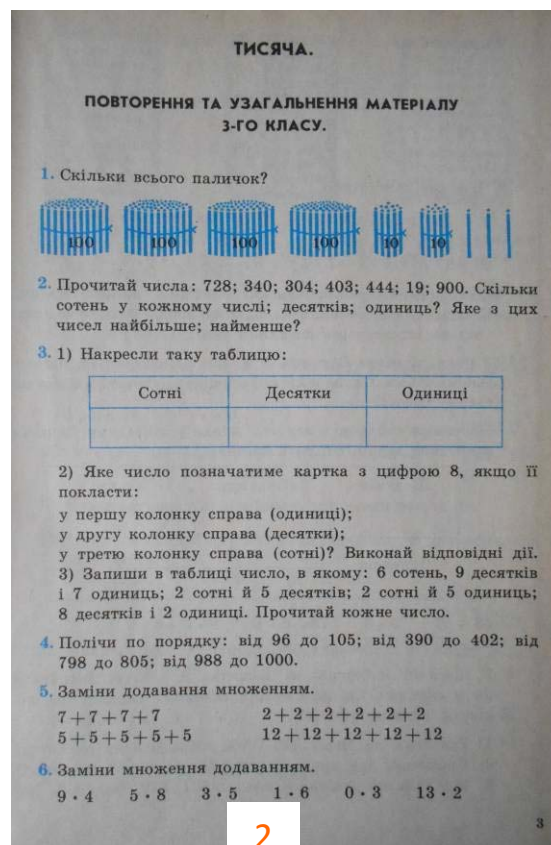
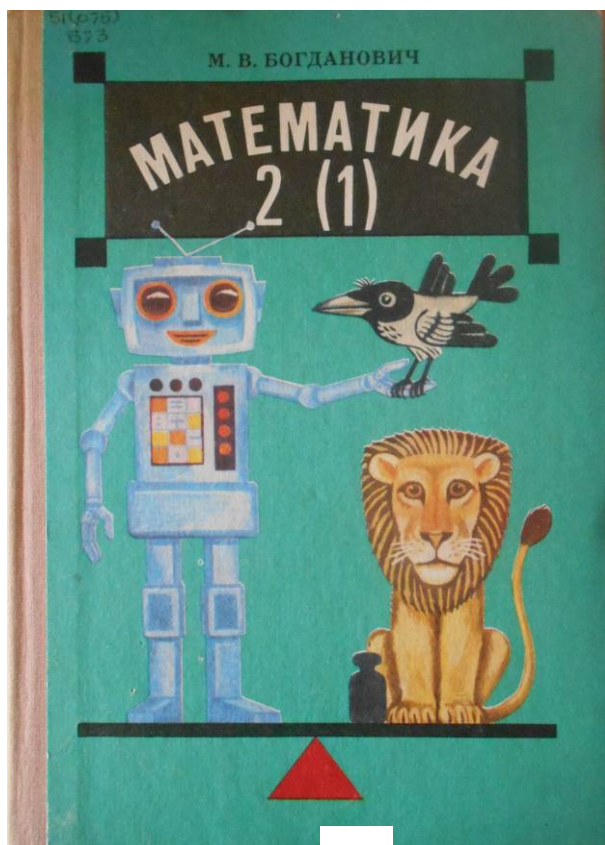
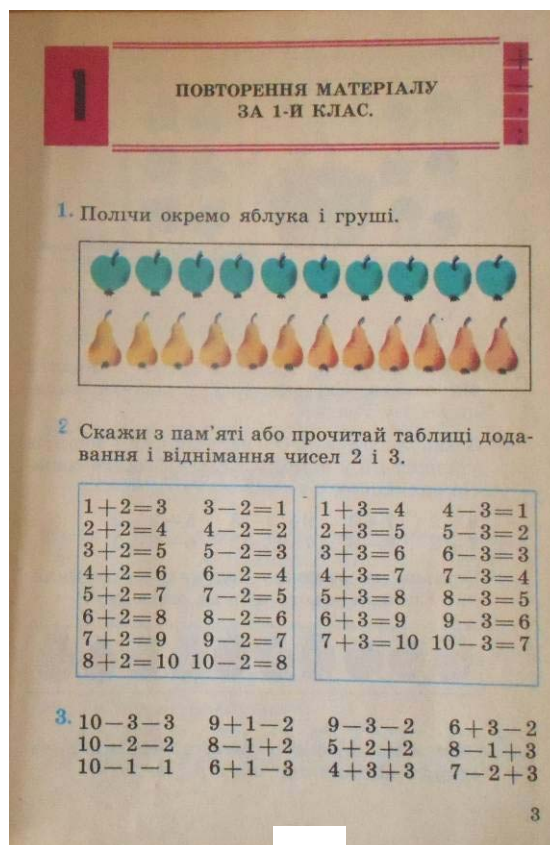

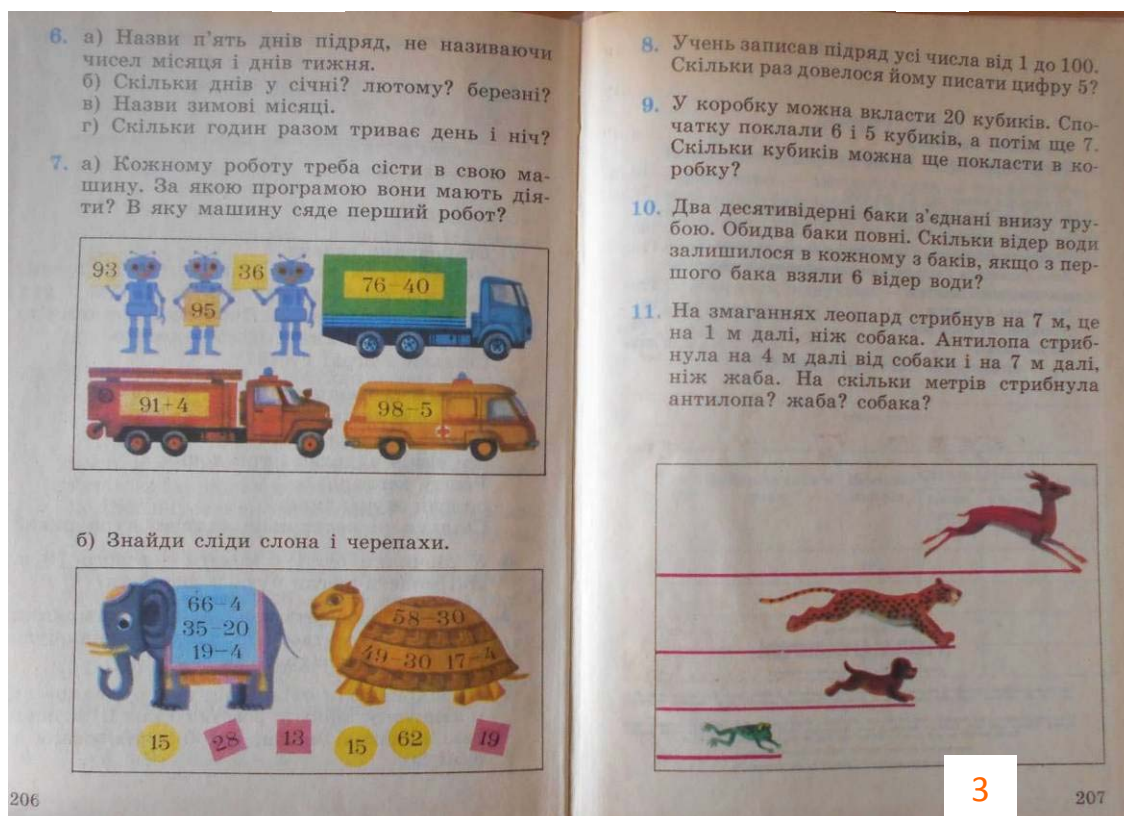
Рис. Г.4.27. М. В. Богданович, Л. П. Кочина, М. М. Левшин «Математика» 4 кл., 1991 р. 2-те вид. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

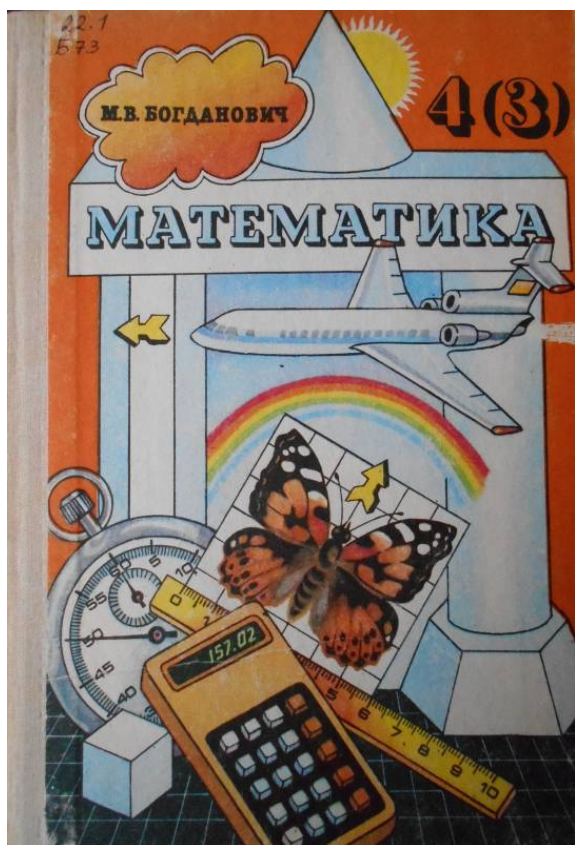

2

3

Рис. Г.4.28. М. В. Богданович «Математика» 2 (1) кл., 1993 р. 5-те вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

2) Запиши число, в якому 12 тисяч і 750 одиниць; 9 тисяч і 95 одиниць; 17 тисяч і 7 одиниць.

243. 1) Назви сусідів числа 19 999.
2) Поясни, як можна утворити число 20 тисяч. $19\,999 + 1 = 10\,000 + 9\,999 + 1 = 10\,000 + 10\,000 = 20\,000$.
3) Лічи десятками тисяч і відкладай на п'ятій знизу дротині рахівниці до 10 десятків тисяч, або 100 тисяч.

244. Прочитай числа: 10 000; 20 000; 30 000; 40 000; 50 000; 60 000; 70 000; 80 000; 90 000; 100 000.

245. 1) Знайди два приклади, розв'язані неправильно. Поясни помилки й запиши правильне розв'язання цих прикладів.

$\begin{array}{r} 501 \\ - 252 \\ \hline 249 \end{array}$	$\begin{array}{r} 874 \\ - 593 \\ \hline 381 \end{array}$	$\begin{array}{r} 381 \\ - 280 \\ \hline 101 \end{array}$	$\begin{array}{r} 757 \\ - 58 \\ \hline 709 \end{array}$
---	---	---	--

2) Виконай віднімання письмово.

1-й варіант.		2-й варіант.	
$480 - 283$	$544 - 155$	$721 - 343$	$480 - 138$
$831 - 214$	$505 - 125$	$622 - 133$	$460 - 367$

246. Склади задачу за малюнком і розв'яжи її.

2

387. З одного куща смородини зібрали 16 кг ягід, а з другого 19 кг. Усі ягоди розклали в ящики, по 7 кг у кожний. Скільки потрібно для цього ящиків? Розв'яжи задачу, а потім склади обернену задачу і розв'яжи її.

388. Щоб приготувати бетон, треба взяти 1 частину цементу, 2 частини піску і 4 частини щебеню. Скільки потрібно взяти окремо піску й щебеню, якщо є 8000 кг цементу?

389. На малюнку карта України. Масштаб: в 1 см 100 км. Користуючись картою і масштабом, знайди протяжність території України із Заходу на Схід і з Півночі на Південь.

Перевір себе: 1316 км; 893 км.

390. Запиши у грамах: 5 кг; 5 кг 750 г; 12 кг 075 г; у копійках: 3 крб.; 25 крб. 05 к.; 10 крб. 05 к.

3

901. $17\text{ т} : 5$ $2\text{ км } 400\text{ м} : 3$ $27\text{ км} : 6$ $17\text{ кг} : 5$
 $17\text{ ц} : 5$ $2\text{ м } 04\text{ см} : 3$ $27\text{ м} : 6$ $27\text{ см} : 6$

902. Маслозавод відправив у три магазини 2800 кг масла. У перший магазин завод відправив $\frac{1}{5}$ всього масла, у другий — $\frac{3}{7}$, а в третій — решту масла. Скільки кілограмів масла одержав кожний магазин? Поясни хід розв'язування задачі, спираючись на подану схему.

903*. Старовинна задача. У пастуха, який вів 60 биків, запитали: «Яку частину биків своєї численної череди ти ведеш?» Він відповів: «Я веду половину від третини худоби». Скільки биків було в усій череді?

904*. На одній лісовій ділянці посадили 12 650 дерев, а на другій — у 5 раз менше. Шосту частину всіх дерев становили дуби, а решту — інші дерева. Скільки дубів посадили на ділянках? (Відповідь. 2530 дубів.)

905*. У зимовий період для годівлі 8 корів за 7 днів витратили 1960 кг силосу. Скільки кілограмів силосу потрібно для однієї корови на 21 день?

906. (Усно.) Знайди $\frac{2}{3} - \frac{1}{2}$, $\frac{3}{4} + \frac{2}{5}$, $\frac{3}{5} - \frac{3}{10}$ від 1 кв.

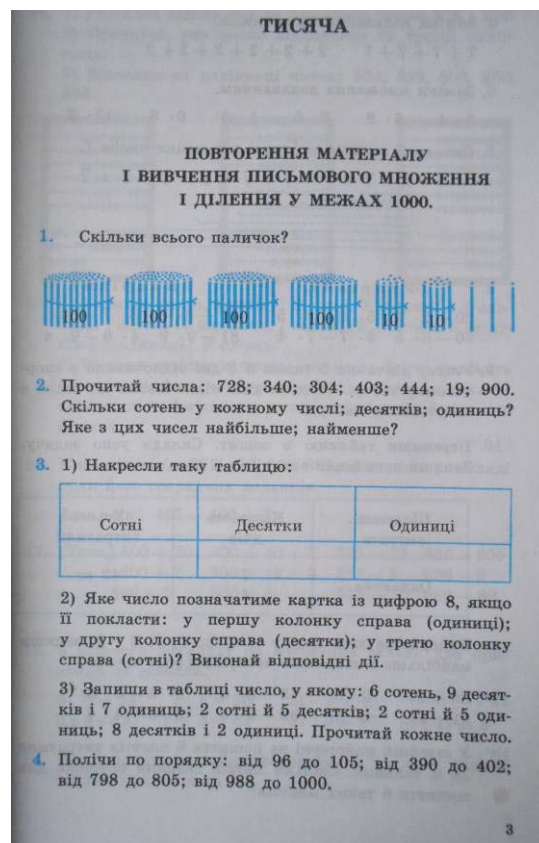
907. До числа 72 060 додай $\frac{3}{6}$ його.

4

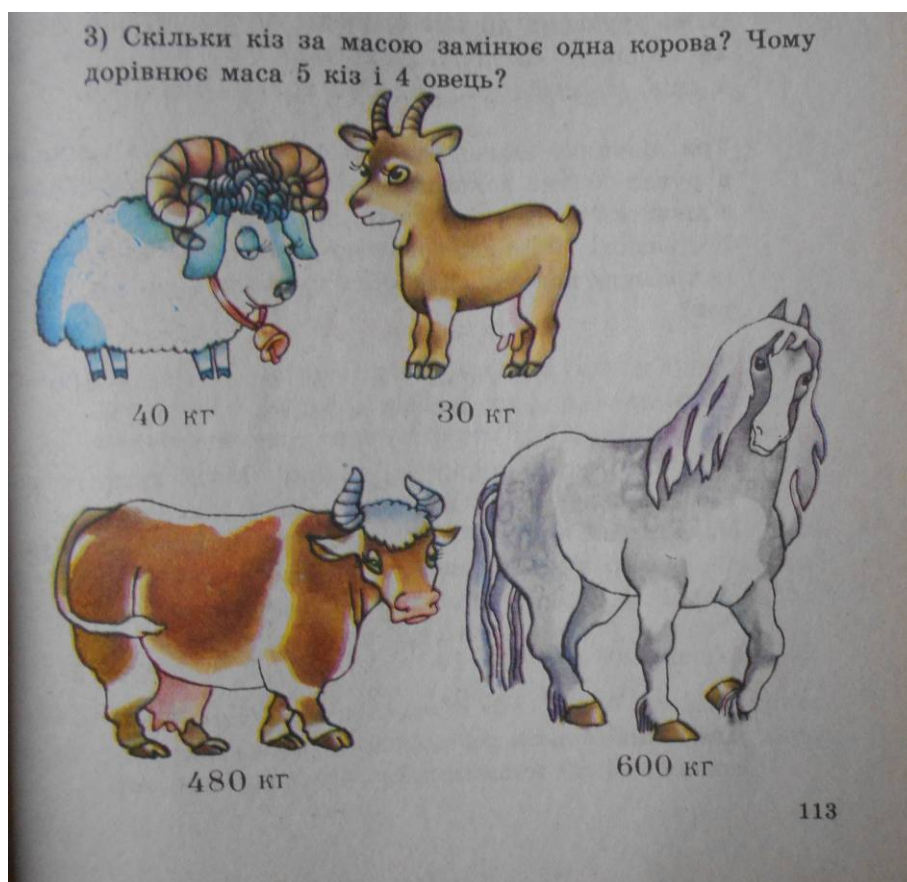
Рис. Г.4.29. М. В. Богданович «Математика» 4 (3) кл., 1993 р. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

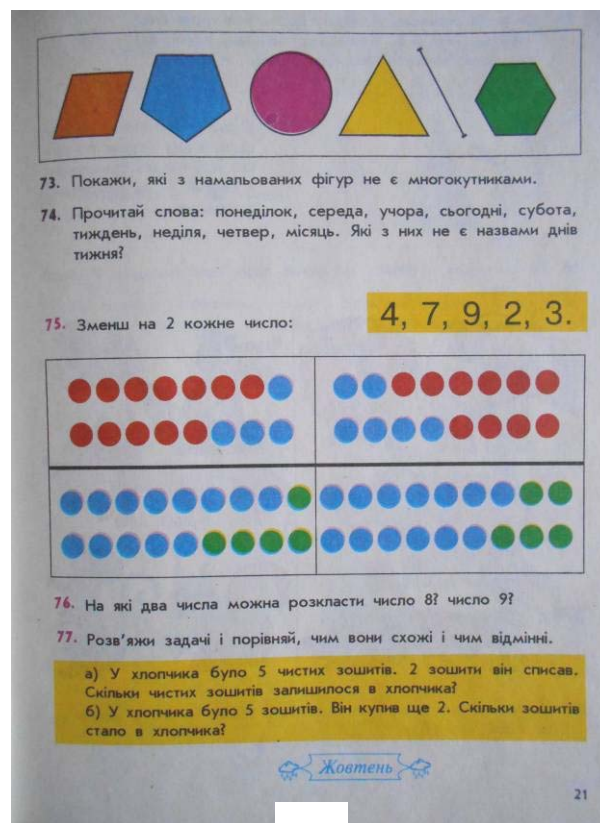

3

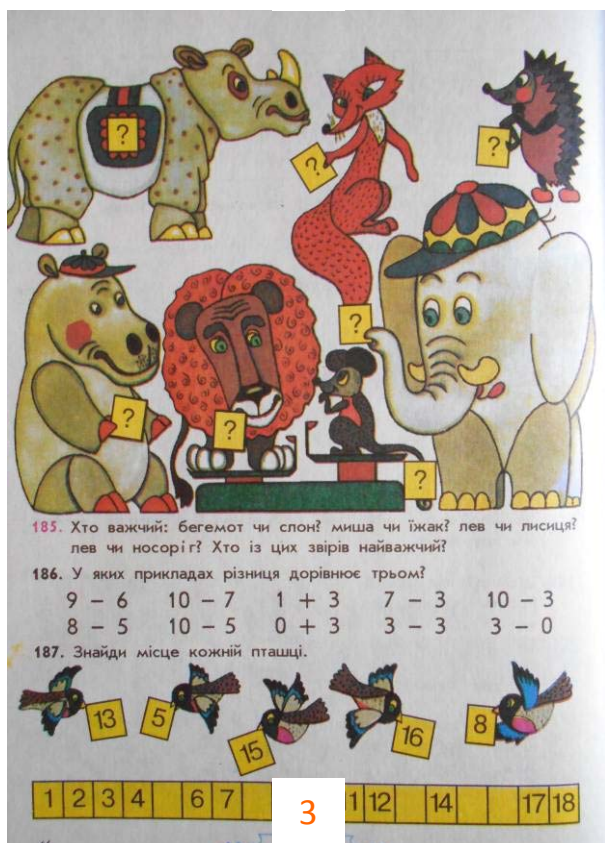
Рис. Г.4.30. М. В. Богданович «Математика» 4 (3) кл., 1995 р. 2-ге вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – фрагмент сторінки підручника.

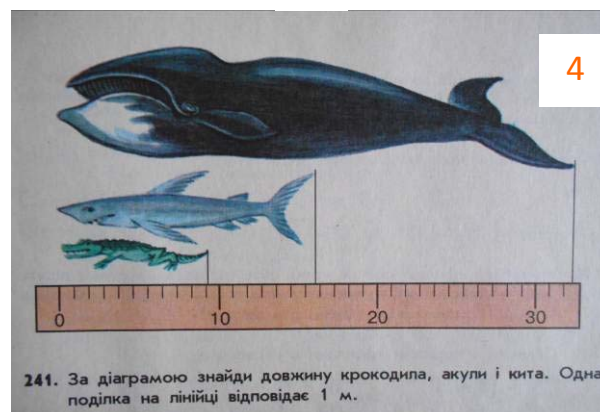
1

2

3

4

5

Рис. Г.4.31. М. В. Богданович «Математична веселка», 1995 р. 3-тє вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3 – сторінки підручника; 4, 5 – фрагменти сторінок підручника.

1

2

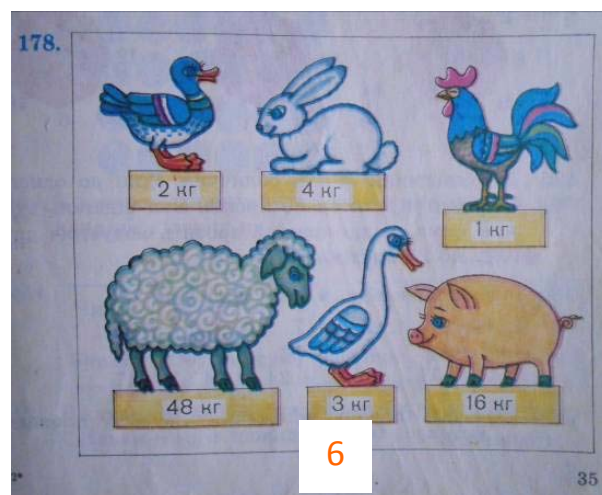
3

5

4

6

Рис. Г.4.32. М. В. Богданович «Математика» 3 (2) кл., 1997 р. 7-ме вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3, 4, 5, 6 – фрагменти сторінок підручника.

1

2

3

Рис. Г.4.34. Н. С. Вашуленко, А. Н. Матвеева, Л. К. Назарова, Н. Ф. Скрипченко «Букварь» 1кл., 1991 г. 5-е изд. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2 – сторінка підручника; 3 – розворот підручника.

1

3

2

Нладёт.

Положил.

18

3

□ □ □

□ □

53

4

Рис. Г.4.35. И. Ф. Гудзик, В. Ф. Величковская «Русский язык» 1 кл., 1990 г. 5-е изд. (К. : Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

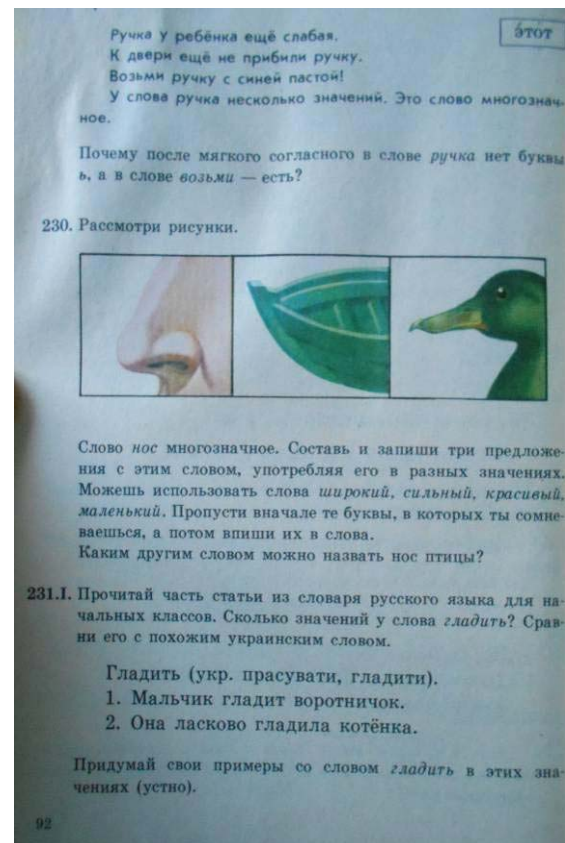
1

2

3

4

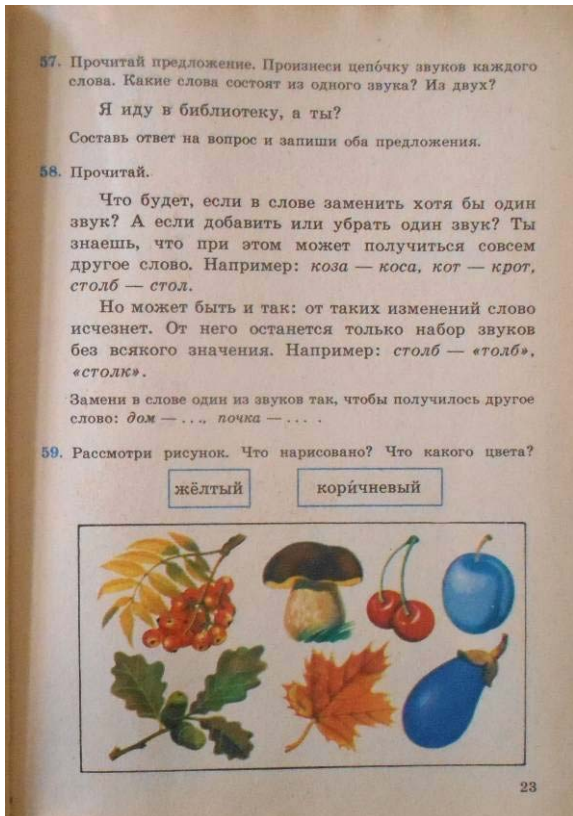
Рис. Г.4.36. И. Ф. Гудзик «Русский язык» 3 кл., 1990 г. 3-е изд. (К.: Рад. школа): 1 – обложка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

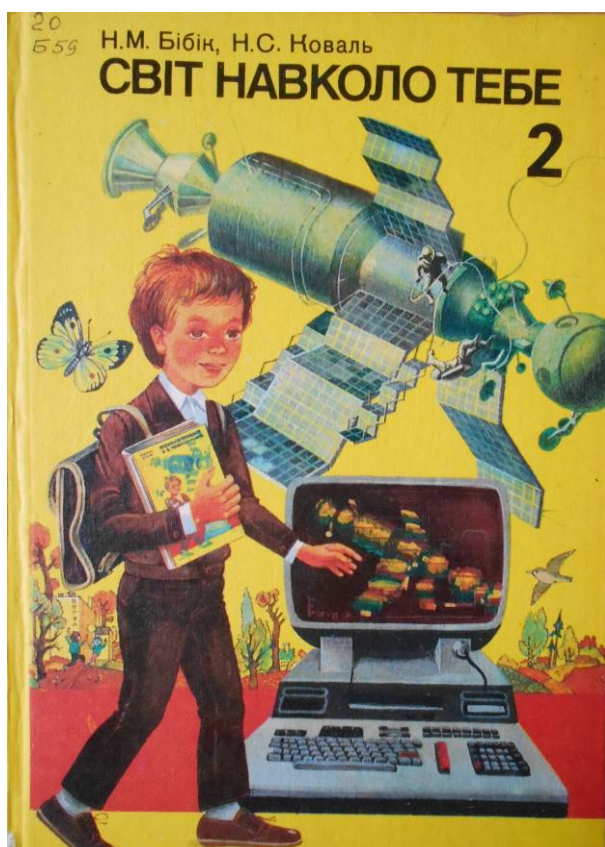

4

Рис. Г.4.37. И. Ф. Гудзик «Русский язык» 3 (2) кл., 1991 г. 4-е изд., перераб. (К.: Рад. школа): 1 – обложка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

Рис. Г.4.38. И. Ф. Гудзик, Г. М. Иваницкая «Русский язык» 4 кл., 1991 г. 2-е изд. (К.: Рад. школа): 1 — обложка підручника; 2, 3, 4 — сторінки підручника.

1

2

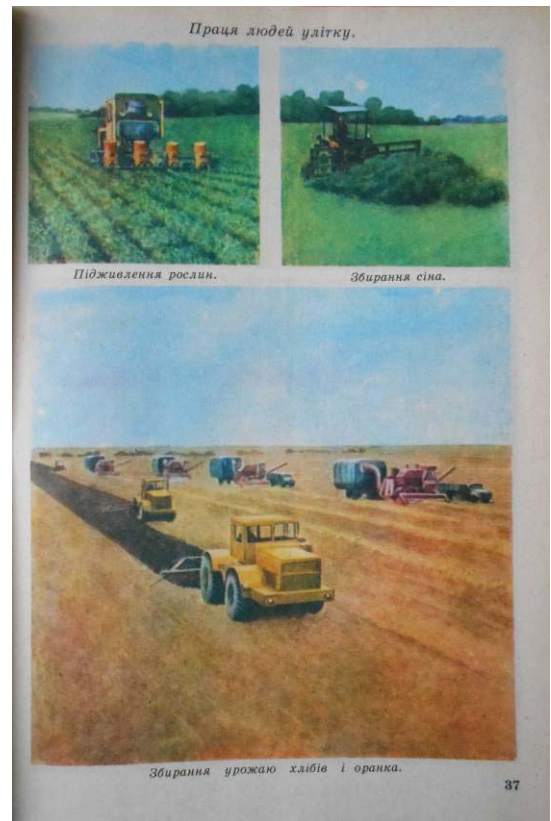

3

Рис. Г.4.39. Н. М. Бібік, Н. С. Коваль «Світ навколо тебе» 2 кл., 1991 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

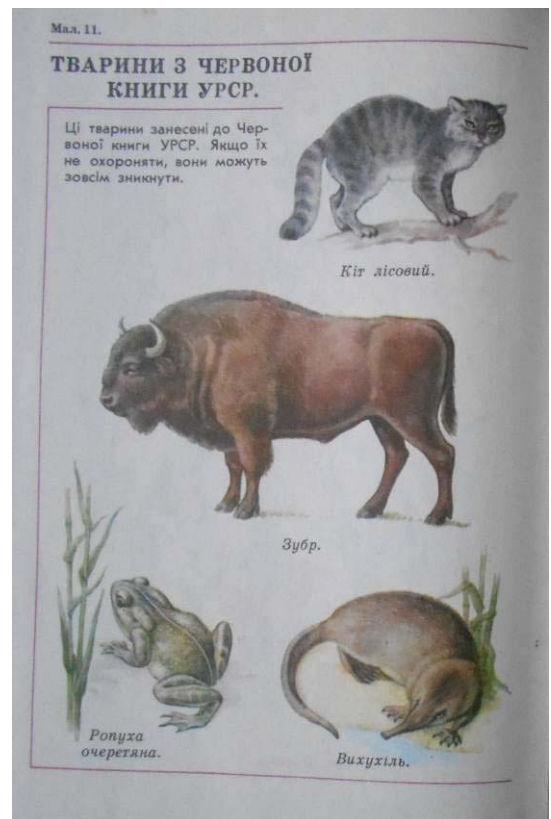
1

2

3

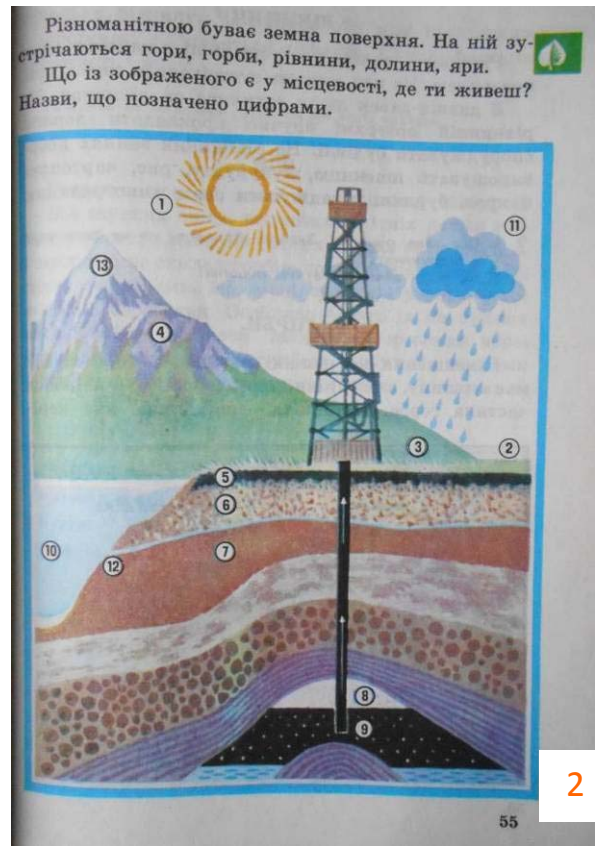

4

Рис. Г.4.40. Л. К. Нарочна, А. М. Низова, В. О. Онищук «Природознавство» 2 (3) кл., 1991 р. 3-тє вид. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

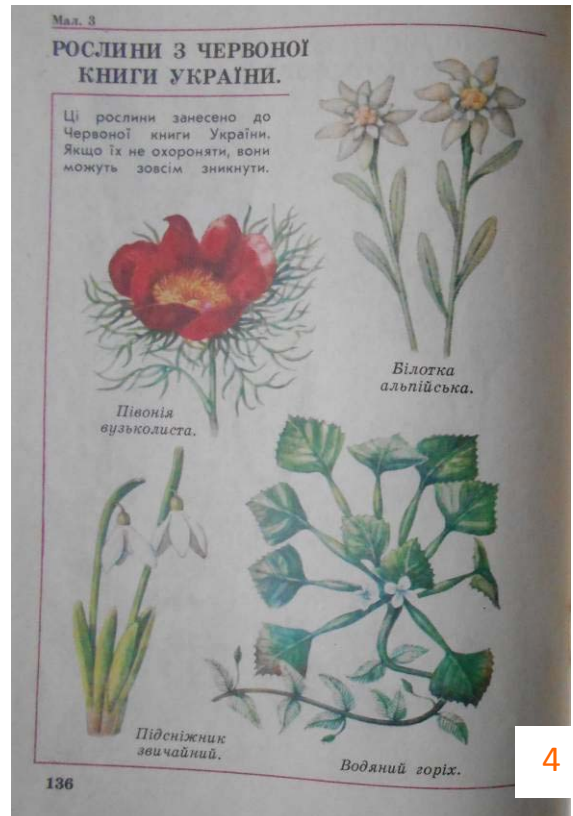
1

2

3

4

Рис. Г.4.41. В. С. Коваль, Л. К. Нарочна «Природознавство» 3 (2) кл., 1995 р. 6-те вид., перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

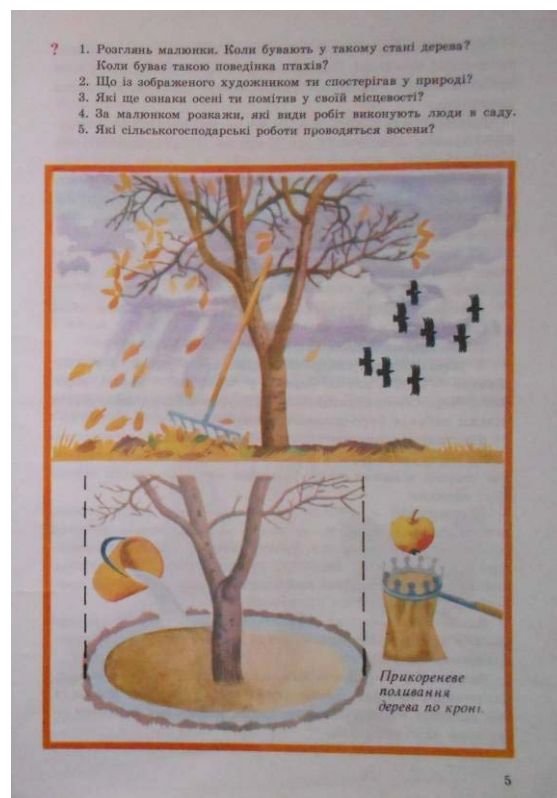
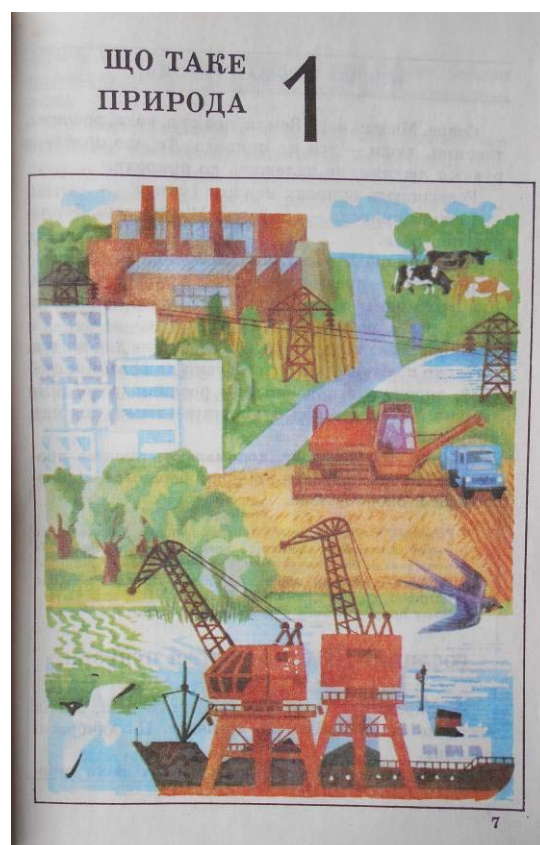

Рис. Г.4.42. В. С. Коваль, Л. К. Нарочна «Природознавство» 4 (3) кл., 1995 р. 2-ге вид. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3 – сторінки підручника; 4, 5 – фрагменти сторінок підручника.

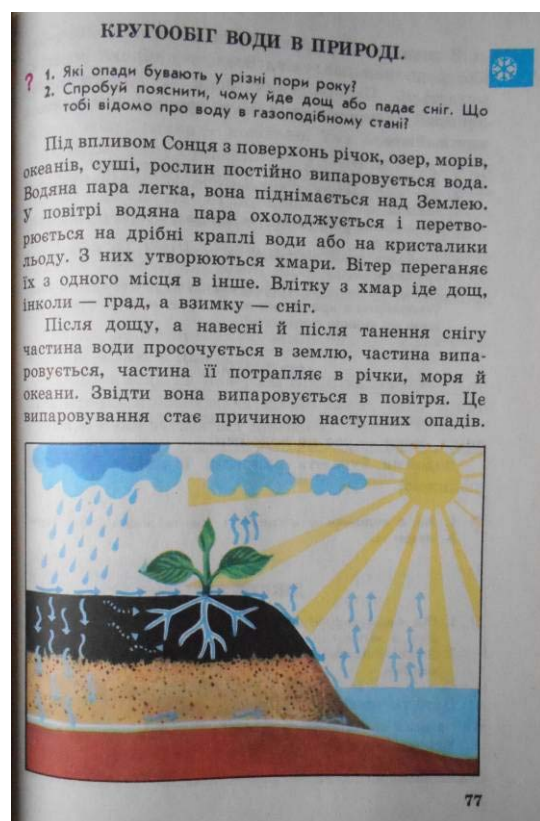
1

2

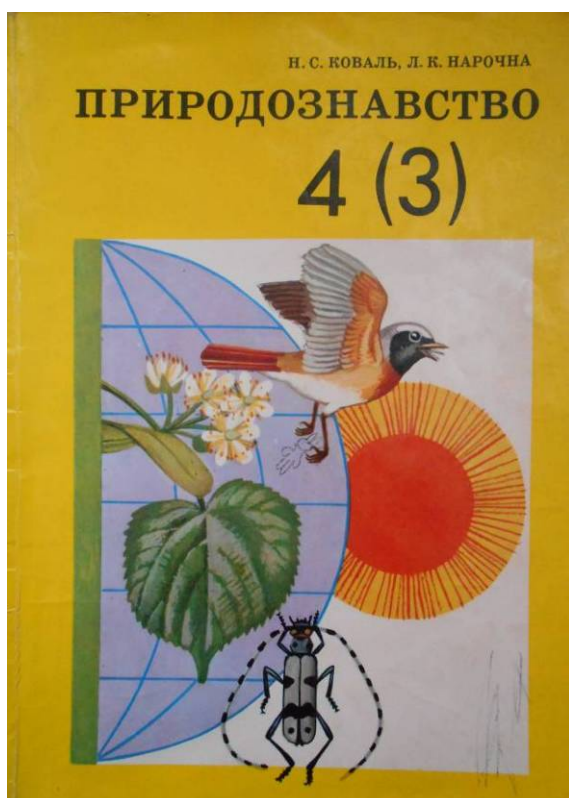

3

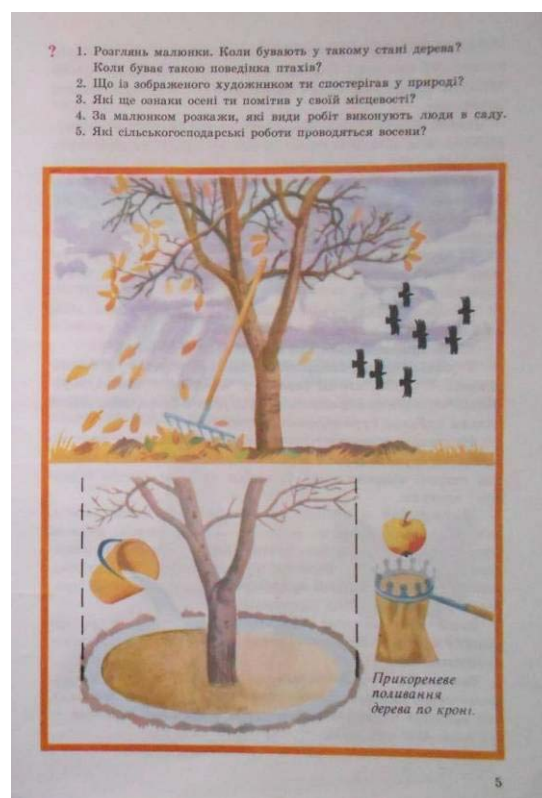

4

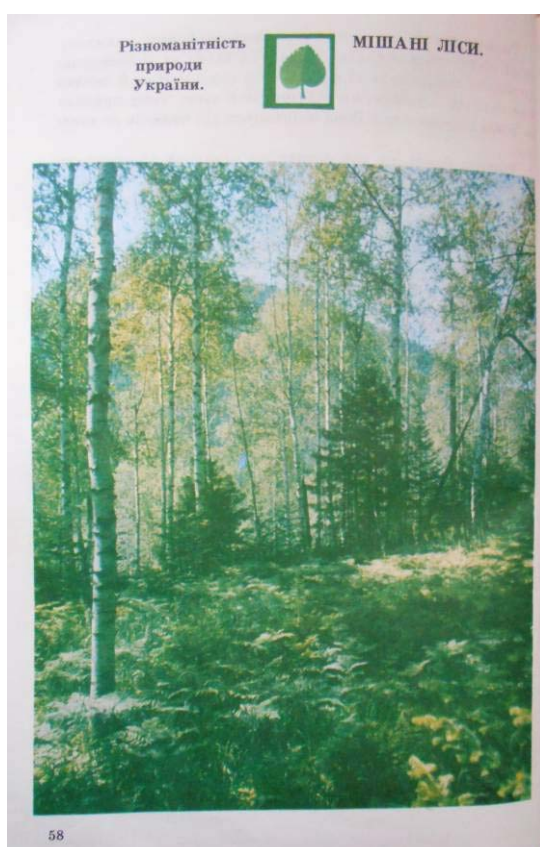
Рис. Г.4.43. В. С. Коваль, Л. К. Нарочна «Природознавство» 3 (2) кл., 1997 р. 7-ме вид., перероб. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

4

5

Рис. Г.4.44. В. С. Коваль, Л. К. Нарочна «Природознавство» 4 (3) кл., 1997 р. (К.: Освіта): 1 – обкладинка підручника; 2, 3, 4 – сторінки підручника.

1

2

3

Рис. Г.4.45. В. М. Вільчинський «Образотворче мистецтво» 1–2 кл., 1990 р. (К.: Рад. школа): 1 – обкладинка; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

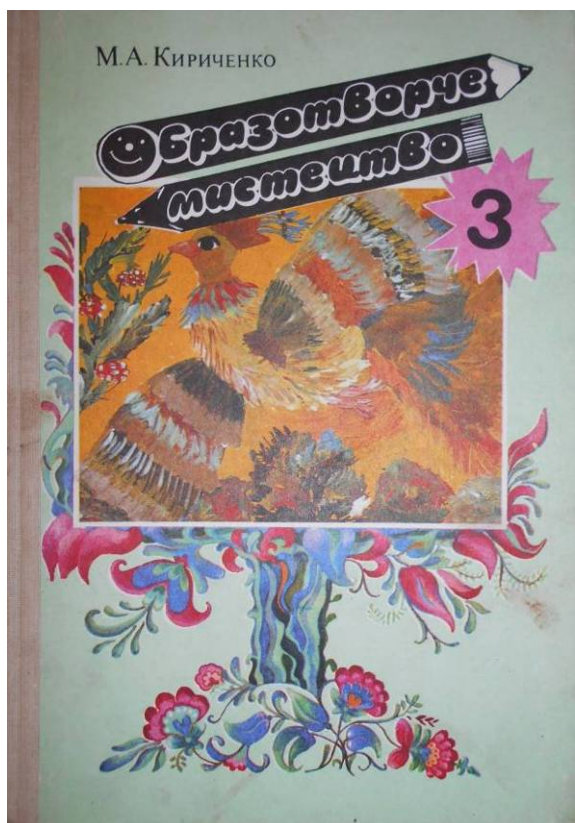

Рис. Г.4.46. Кириченко М. А. «Образотворче мистецтво» 3 (2) кл., 1992 р(К: Освіта): 1 – обкладинка; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

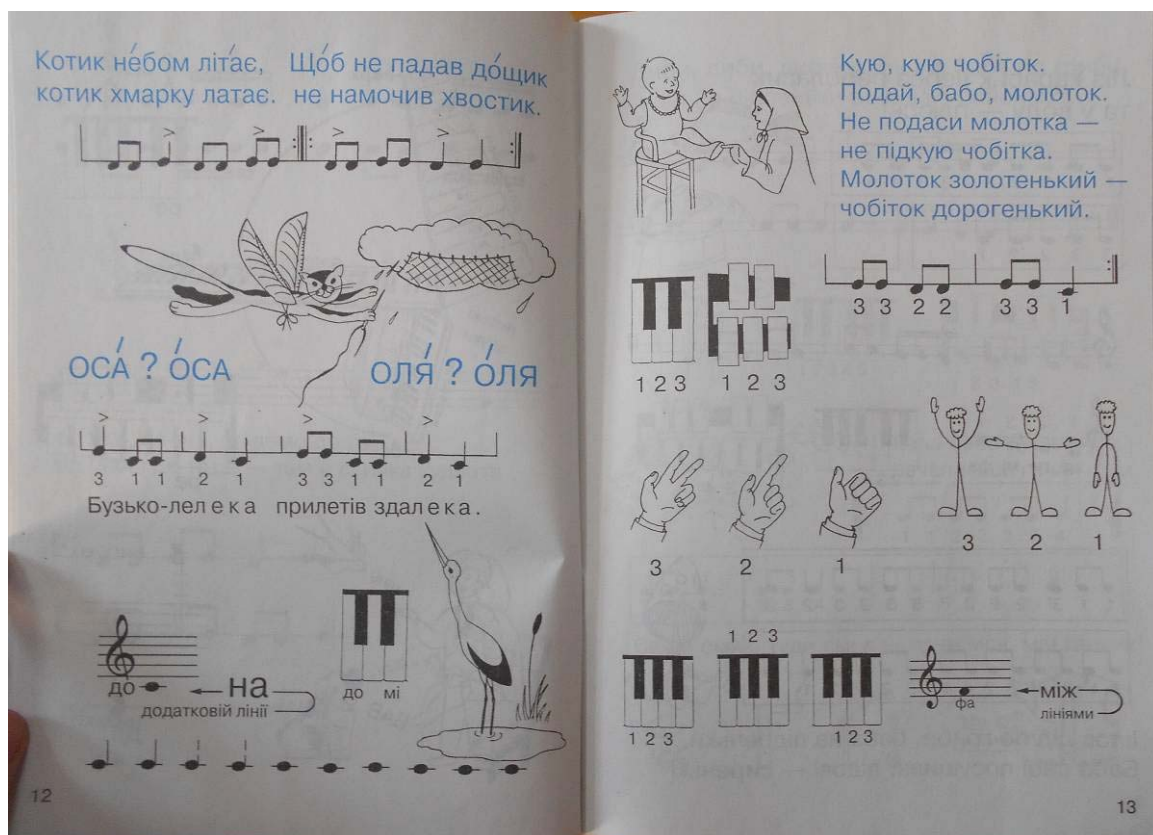

Рис. Г.4.47. Р. Є.Дверій «Музика» 1–2 кл., 1997 р. (Львів: ВНТЛ): 1 – обкладинка; 2 – сторінка; 3 – розворот підручника.

Додаток Д
Основні тенденції в ілюструванні підручників для початкових шкіл
України у другій половині ХХ століття

50-і рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги	
<i>Позитивні ознаки</i>	<i>Негативні ознаки</i>
Розроблення наочного ряду підручників з урахуванням зв'язку з текстом та відповідно до специфіки навчальних предметів	Обмеження видової різноманітності ілюстративного матеріалу сюжетними та предметними малюнками, репродукціями картин художників
Функціональність ілюстративного матеріалу (реалізація пізнавальної, інформаційної, комунікативної функцій) і підпорядкованість змісту книги	Перевага в навчальних книгах чорно-білих ілюстрацій
Професійне виконання малюнків та стильова єдність візуального ряду аналізованих видань.	Невідповідність наочного ряду віковим особливостям школярів через їх надмірну реалістичність та деталізацію для максимально точної передачі усіх особливостей зображуваного (в кольорових виданнях спостерігається широка колірна гама, що передає масу відтінків, об'єм предметів, розміщення у просторі, перспективу, фактуру, а в чорно-білих активно використовувалися детальні тонові рисунки
	Перевидання для українських шкіл підручників, перекладених з російських різнокольорових видань, у чорно-білому форматі та на папері гіршої якості
60–70-х рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників	
Політехнізація змісту наочних зображень	Ідеологізація змісту наочного ряду усіх тогочасних видань для молодших школярів
Тематичне спрямування візуального ряду видань відповідно до специфіки навчальних предметів і наявність змістовно оформлення палітурок	Розроблення візуального ряду підручників у чорно-білому форматі
Розширення видової різноманітності (поява фотографій, умовних позначень, казкового персонажа, який «супроводжує» учня в підручнику, планів, карт і схем в підручниках з природознавства) та функціональності (інформаційна, розвивальна, мотиваційна, виховна функції)	Друк кольорового ілюстративного матеріалу в ахроматичній гамі
Урізноманітнення образотворчих технік створення художньої форми візуального ряду, що сприяло поліпшенню їх сприймання молодшими школярами (відхід від детального тонального малюнка та поява лаконічних, чітких форм наочних зображень)	Наявність не ілюстрованих підручників

Продовження додатка Д

80-і рр. XX століття – вдосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи	
Підвищення виразності тематичного спрямування візуального ряду відповідно до змісту підручника і специфіки навчальних предметів	Запозичення ілюстрацій з різних видань (одна і та ж ілюстрація могла бути у різних підручниках)
Оптимальність вибору видів ілюстративного матеріалу до навчальних завдань	Ввикористання у читанках малюнків з різними стильовими ознаками (графічних, живописних, декоративних тощо)
Дидактичне оформлення форзаців підручників	Зберігалася практика перевидання підручників із незначними змінами (чи без змін) у візуальному ряді або перекладених з російськомовних підручників у чорно-білому форматі
Ширше застосування системи умовних позначень	
Посилення виховної спрямованості (візуалізація тогочасних ідей виховання завдяки розміщенню сюжетних малюнків з піонерами, військовими, зображень символіки і атрибутики (прапори, герби, зірки, піонерські галстуки тощо), що забезпечувало формування в дітей відповідного світогляду, розвитку в них почуття патріотизму)	
Використання ілюстрацій здоров'язберігаючої (догляд за собою) та організаторської (розпорядок дня школяра) тематики, посилення мотиваційної спрямованості (використання елементів мультиплікації та казкових героїв) ілюстративного матеріалу	
Відображення у наочному ряді досягнень науки і техніки (наявність зображень, які демонструють технологічний прогрес (індустріальний і міський пейзаж, транспорт, робота людей на заводах, нові технології та обладнання тощо)	
Естетизація оформлення та ілюстрування навчальних книг (стильова єдність та професійність виконання візуального ряду; використання тематично ілюстрованого шмуцтитулу	
Зображення понять (час, епоха, минуле) або алегорій (пори року)	
Послаблення ідеологічного тиску з боку радянської влади наприкінці 80-х років і збільшення зображень, які демонструють ознаки української культури, традицій і символіки	

Продовження додатка Д

90-і рр. XX століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників	
Національне спрямування візуального ряду підручників (зміна ідеологічного змісту з радянського на національний)	Втрата стильової єдності візуального ряду (спроби урізноманітнити прийоми і техніки виконання наочного ряду, а також поєднувати їх і навіть використовувати як ілюстрації дитячі малюнки призвело до порушення стильової єдності усіх елементів оформлення), що було найбільш характерне для підручників з української мови і читанок
Багатофункціональність ілюстративного матеріалу навчальних видань	Зниження якості поліграфії
Використання всієї видової різноманітності наочних зображень	
Обов'язковими елементами наочного ряду підручників стало дидактичне оформлення форзаців відповідно до специфіки навчальних предметів (іноді у вигляді гри) та система умовних позначень	
Використання піктограм та тематичного оформлених шмуцтитулів, що полегшувало орієнтування учня в книзі	
Урізноманітнення прийомів і технік виконання і розміщення наочних зображень в підручниках	
Вдале поєднання чорно-білої ілюстрації з кольоровою	
Кольоровий друк усіх підручників для початкової школи	
Успішна реалізація наукового досвіду та відповідність дидактичному, гігієнічному та художньо-естетичному критеріям якості ілюстративного матеріалу спостерігається в ілюструванні букварів	